ERNST BLOCH

Korunk öröksége

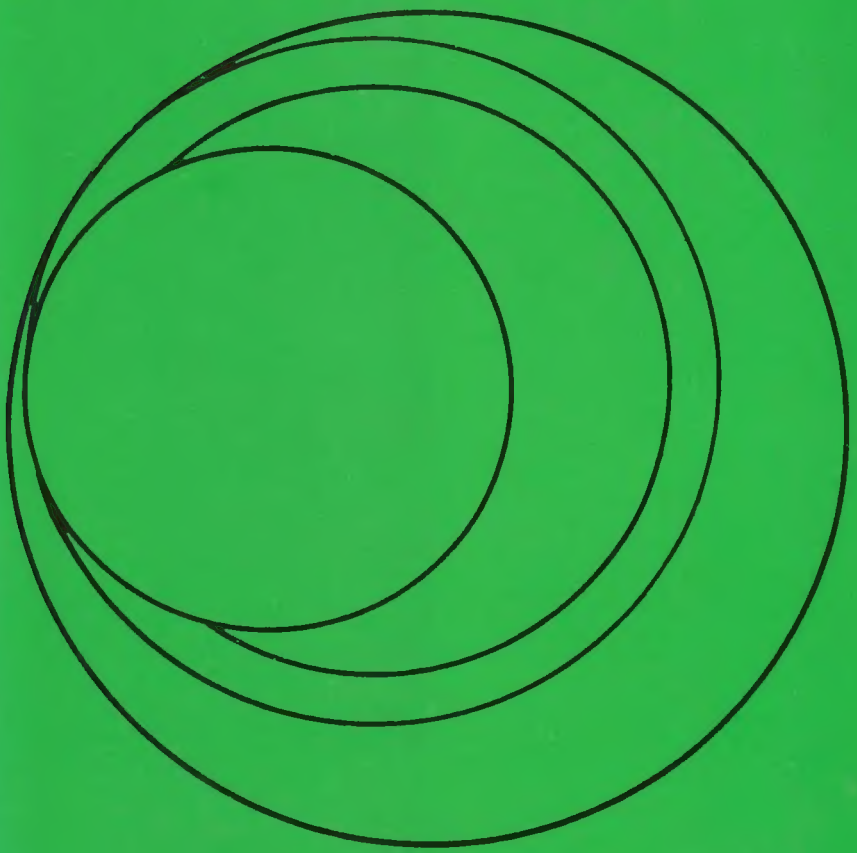

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖNYVTÁR

Társadalomtudományi Könyvtár

A sorozat szerkesztőbizottsága

BEREND T. IVÁN
HUSZÁR TIBOR
KULCSÁR KÁLMÁN
PATAKI FERENC
TŐKEI FERENC

ERNST BLOCH

KORUNK ÖRÖKSÉGE

GONDOLAT · BUDAPEST, 1989

A FORDÍTÁS ALAPJÁUL SZOLGÁLÓ MŰ
ERNST BLOCH: ERBSCHAFT DIESER ZEIT
© SUHRKAMP VERLAG FRANKFURT AM MAIN 1962

FORDÍTOTTA ÉS A JEGYZETEKET ÖSSZEÁLLÍTOTTA
BENDL JÚLIA

A FORDÍTÁST AZ EREDETIVEL EGYBEVETETTE
ÉS AZ UTÓSZÓT ÍRTA
MESTERHÁZI MIKLÓS

ISSN 0324—2463
ISBN 963 282 259 5
© BENDL JÚLIA, 1989. HUNGARIAN TRANSLATION

TARTALOM

Előszó az 1935-ös kiadáshoz 11
Utószó, 1962 17

A por 21

Félig 23
Doh 23
A pletyka 23
Koravén szemek 24
Közelről s távolról 25
Pennaforgató giccs 26
Tartás nélkül 27

Első rész
Az alkalmazottak és a szórakozás 29

A lankadt 31
A gallérok 31
Kisváros (1924) 32
Mesterséges közép (1929) 33
A csillogó ember a filmben 35
Nincstelenül 37
A képes újság diadala (1929) 38
Leíró látszat 41
Pótlék és új 42

Második rész
Nem-egyidejűség és kábítás 43

A sötétek 45
Hátraugrás 45
Düh és nevethetnék (1929) 46
Szászország – erdő nélkül (1929) 49
Zord éjszakák a városban és vidéken (1929) 53
Amusement Co., Harmadik Birodalom (1930. szeptember) 63
A forradalmi látszat inventáriuma (1933) 72
Az újság új rabszolgamorálja (1934) 79
Szemfényvesztők ünnepe az akasztófa tövében (1937) 84
A nagy pazarlás történetéből (1934) 91
Fajelmélet a „Vormärz" idején (1934) 95
Németország mítosza és az orvosi hatalmak (1933) 99
Összefoglaló átmenet:
A nem-egyidejűség és dialektikájának kötelessége (1932. május) 111

A. Korai állapot 111
B. Nem-egyidejűségekről, beszámoló 112
C. Nem-egyidejűség és egyidejűség, filozófiai szempontból 119
Valódi nem-egyidejű elmaradottság 120
A nem-egyidejű ellentmondások logikai felépítése 124
A többrétegű dialektika problémája 131
D. *A Harmadik Birodalom eredettörténetéhez* (1937) 136
Az eljövendő szabaditó 138
Az e világi evangélium 143
Chiliasmus avagy a föld mint Paradicsom 151
Összegezés a konkrét-utópikus praxis egy részéről 157
E. Nem Hadész, hanem földi mennyország 164
Felvilágosodás és dialektikus bölcsesség, egyidejűleg 167
Az átváltozás példái 170

Emlékezés: a hitleri erőszak (1924. április) 173
Zárótétel
Romantikus horogképzés 179
Tarka menekülés 181
A meséről, a ponyváról és a mondáról 182

Hüvelyk Matyi 182
Winnetou ezüstpuskája (1929. március 31.) 183
Álombéli látszat, vásár és ponyva 188
Az óriások játéka mint monda 197
Okkult fantasztikum és pogányság 202
Elsajátított borzongás 206
Science drolatique 206
Titkolódzás nagyüzemi módon 209
Rejtett minőség 212
A távoliság dalai 215
Csapda, méreggel 220

Harmadik rész
Nagypolgárság, tárgyiasság és montázs 223

A mozdulás 225
Új sarokablak 225
Ludwigshafen–Mannheim (1928) 226
Átmenet: Berlin, funkciók az üres térben 230

A lendület 234
Tárgyiasság, közvetlenül 234
Tárgyiasság, közvetve 237
Montázs, közvetlenül 240
Ismét montázs: a magasabb rendé 242
Montázs, közvetve 245
Az üresség 248
A hajóház 249
A Koldusoperáról 249
Sztravinszkij, a korvisszhang 252
A furcsaság regényei és a montírozott színház 261
A színpad leninistája (1938) 272
Az expresszionizmus, mai szemmel (1937) 278
Viták az expresszionizmusról (1938) 288
Ismét az expresszionizmus kérdéséről (1940) 301
Relativitások és az üresség montázsa 305
A szem 307
A fiktívek 307
Az empiristák 308
Laza, társadalmi és fizikai relativizmus 311
Társadalmi reflexiók 312
Fizikai relativizmus 315
A fenomenológia alaptőkéje 323
A bőség és a mulandóság „ontológiái" 331

Egzisztenciamegvilágosodás és szimbólumlátás – „oldalvást a jelenvalóléttől" 340
Az erény adózik a bűnnek 346
Függelék: Spengler ragadozói és viszonylagos kultúrkertjei 348

Nyugtalan filozófiák, folyamat, Dionüszosz 361

Okos kábulat 361
A szeplős ősfolyam 361
A jégkorszak romantikája 365
Az imágó mint látszat a „mélyből" 376
Bergson élan vitalja 384
A Nietzsche-impulzus 391

Gondolkodó szürrealizmusok 401

A játék részese 401
Revüforma a filozófiában (1928) 402
A Wagnert megmentő szürrealista ponyva (1929) 406
A 19. század hieroglifái 416
A világ számos kamrája (1928) 424
Aktuális akadály: félelem a „káosztól" (1932) 435
Vörös és arany lobogó (1932) 442
Hit, hazugság nélkül 444

(A tartalomjegyzékben dőlt betűvel jelzett címeket a szerző a második, 1962-es kiadás alkalmából vette föl a kötetbe.)

Szövegmagyarázatok 449
Jegyzetek 451
Életrajzi adatok 479

Utószó 497

Névmutató 537

SZERETETT
KAROLA PIOTRKOWSKÁMNAK

Nyitott szemmel nézünk itt körül. Egyszerre rohad s vajúdik a kor. Nyomorúságos vagy gyalázatos a helyzet, a kiút kacskaringós. De nem kétséges, a vége nem lesz polgári.

Az új viszont rendkívül furcsán közeleg, s így vesszük szemügyre itt, abban is, ami gátol. Főként az akaratlan szakításban és némely csillámló jelében. E jeleket, mondhatni természetesen, csakis az áldozatok, a becsapottak és az elkábítottak viselik. Maguk a csalók, azok tettei, akik ma Németország nyakán ülnek, nem csillognak. Hivataluk és arcuk csak arra kell, hogy a tőkének, mely előszólította őket, az ijedtség és a zűrzavar leginkább célirányos fokát megteremtsék. Nincs ebben semmi, ami új, még egy rés sem, melybe beleakaszkodhatnánk. A ma még *uralkodó* hatalmak mindennek ellenére egy húron pendülnek.

Ám más a helyzet azokkal, akiket becsapnak. A parasztokkal és az esendő kispolgárokkal, akik ma több szempontból sem „laknak jól". Részben ködös, részben meglepő nyugtalanság ül rajtuk, amilyennel a válság előtt nem találkozhattunk. Esendőségüknek vagy a legalábbis visszás újnak a problémája is abban rejlik, ami ténylegesen vagy csak látszólag gátol. Valamiféle kapitalizmusellenes „ösztön" a proletár rétegeken kívül is létezik, bár – elméletileg és a gyakorlatban egyaránt – ők a tényleges teremtés letéteményesei. Persze a proletárfelszabadulás – és általa végső soron minden ember felszabadulása is – csak a munkásosztály műve lehet. E sorok

hangneme, az álláspont, melyről vizsgálódunk, voltaképpen marxista. De épp a hangnemen belül, a kispolgári, s még inkább a nagypolgári kultúra rétegeinek ideológiai mozgása mentén bukkan fel, közvetve, még egy kérdés. Éspedig ez: Hozzájárul-e valamivel a hanyatló polgárság, épp hanyatló mivoltában, az új világ felépítéséhez, s ha igen, mivel? Ez tisztán közvetett kérdés, diabolikus használatra; s úgy tűnik, ilyenként ez idáig elhanyagolták, pedig fölöttébb dialektikus. Hiszen egy osztálynak nemcsak forradalmi felemelkedésében vagy derék virágzásában, hanem hanyatlásában és épp a bomlás során felszabaduló sokféle tartalomban is lehet valamiféle dialektikusan hasznosítható „örök sége". Önmagában véve, közvetlenül a fasizmus vakító vagy kábító csalása csupán a nagytőkét szolgálja – összekuszálva vagy elhomályosítva az egyre nyomorultabbá váló rétegek tekintetét. Ám közvetve, a szórakozásban egy idáig szorosan zárt felszín hajszálrepedése mutatkozik; az irracionális kábulatban nemcsak a kapitalista módon hasznos mélységek gőze. Az aljasságon és a néma nyereségen, a butaságon és a rémült becsaphatóságon kívül, amit a rettegett Németország minden órájában, minden szavából láthatunk, van itt egy adag a kapitalizmussal szemben érzett régebbi, romantikus ellenszegülésből, s a mai életben nélkülözöttből, egy körvonalazatlan más utáni vágyból. A parasztok és az alkalmazottak esendő helyzetének másfajta tükre ez, éspedig nem pusztán az elmaradottságé, hanem néha még a valódi „nem-egyidejűségé" is: régi idők gazdasági-ideológiai maradvány-létének tükre. E nemegyidejűség ellentmondásai ma kizárólag a reakciót szolgálják; de ebben a szinte zavartalan felhasználhatóságban egyúttal egy sajátos marxista probléma is rejlik. Az „irráció" arányát az alkalmatlan kapitalista „ráció"-n belül túl elvontan szabták meg, ahelyett hogy esetről esetre vizsgálták volna, s e viszony ellentmondását adandó esetben konkrétan ragadták volna meg. Amiért is kutyák és hamis varázslók törhettek be zavartalanul nagy, hajdan szocialista területekre.

Ezért azután ezek a területek nemcsak búvóhelyei és fegyvertárai a reakciónak, de fennáll a veszély, hogy később a győzedelmes marxizmust is fenyegető viharsarkok maradnak. Ideje, hogy kiüssük ezeket a fegyvereket a reakció kezéből. És különösképp eljött az ideje, hogy a nem-egyidejű rétegek ellentmondásait szocialista vezetés alatt a kapitalizmus ellen mozgósítsuk. Nem kigúnyolni akarjuk itt az „irrációt" szőröstülbőröstül, hanem elfoglalni: mégpedig egy olyan álláspontról, ahol azt valamivel mélyebben értik, mint a nácik és nagytőkéseik. Ezt a célt szolgálja könyvünkben – a bevezetőként felkavart kis „Por", és a másképp előkészítő, a hivatalnokok számára már elmúlt „Szórakozás" után – főként a „Kábítás"-ról szóló rész. A „Kábításnak" (vagyis a nemzetiszocializmus kábításának) egyik fejezete „A nem-egyidejűség és dialektikájának kötelessége" iránymutatóként áll középütt.

Ezzel azonban még nem merítettük ki e csodálatba ejtő kort. Hiszen a hanyatló felső réteg is létrehoz vagy felszabadít olyan elemeket, amelyek nem föltétlenül az övéi. A marxisták egyáltalán nem vitatják, hogy a késő polgári technika haladása által létrehozott mindenkori legújabb gép a legjobb. Ám szinte semmit nem fogadnak el örökségként e hanyatlás-kor ideológiai jelenségei és termékei közül. A „tárgyiasságon", ezen a technoid és ugyanakkor csak látszatra közösségi formán kívül a célegyenest figyelemre sem méltatják, bár tele van furcsaságokkal. Részben bizonyára közvetve is teljesen lényegtelen vagy csupán „szociológiai" szempontból érdekes dolgok ezek: néhányuk viszont, elsősorban a sajátos késő polgári „montázs", kétségtelenül mást is rejt, mint puszta hanyatlást. Hiszen a montázs a kor összeomlott összefüggéséből és némely relativizmusából tördel ki részeket, hogy új alakzatot formáljon belőlük. Ez a folyamat gyakran pusztán dekoratív, gyakran azonban már akaratlanul is kísérletező; vagy ha úgy használják, mint mondjuk Brecht, szándékosan is az. A megszakítás folyamata ez, és ezáltal addig egymástól távol lévő részek kereszteződésé-

nek eljárása. Épp ebben igazán gazdag a széthulló kor, az alkony és a hajnal szembeötlő keveredésének kora a húszas években. Ez áll a soha előtte nem látott pillantás- és képösszefonódásokra, Proustra, Joyce-ra és Brechtre és a továbbiakra. Kaleidoszkópszerű, képesújság-kor ez. Ezt mutatja be a „Nagypolgárság, tárgyiasság és montázs" című rész; ez foglalja magában a nagypolgárság sajátos „irrációját" is, a „gépieskedés" agyafúrt és előkelő csömörét. E csömört harminc éven át készítette elő a burzsoázia a lírában és a filozófiában; vastartaléka volt ez, de saját fáradtságának törésvonala is. E töréseket a tőke most a felfegyverzett kispolgárokkal szállja meg a proletariátus ellen vezetett harcban; ám ha helyesen foglalnánk el őket, rések lehetnének, vagy legalábbis gyengítenék a reakció arcvonalát. „Élet", „lélek", „tudatalatti", „nemzet", „egész", „birodalom" – ezeket és a hasonló antimechanizmusokat nem tudná olyan százszázalékosan kihasználni a reakció, ha a forradalom itt nem csupán, bár joggal, leleplezni akarna, hanem ugyanennyi joggal rálicitálna, és emlékezne rá, hogy épp e kategóriák egykor az ő birtokában voltak. Emlékezne hajdani birtokára: ami nem azt jelenti, mintha az ifjú Marx után változatlanul ugyanaz lehetne mindmáig. Ám itt is érvényes kötelesség, hogy a lehetséges tartalmakat megvizsgáljuk és okkupáljuk; a könyv közelharc, mégpedig esendők között, ellenség földjén folytatott közelharc, hogy adandó esetben kifosszuk őket. Időszerű sajátosságokra, nevekre és az ezekkel tételezett tünetekre korlátozódik; a háttér konkrét-utópikus, egy nem feledhető korszaknak, e korszak végének és átmenetének oly kevéssé készséges színeivel, örökségével megrajzolva. Az olvasó előtt fekvő írás magán viseli a késő polgári kor tartalmának jegyét, többnyire kétértelműként felfogott, s ezáltal dialektikussá tett tartalmaként.

Apróságokkal kezdődik a könyv, úgyszólván csak belehallgatódzva jut egyre beljebb. Újra meg újra nekigyürkőzik, és meg-megállva hatol tovább, ahogyan ez manapság illik.

Így halad mind nyelvileg, mind tárgyában, míg el nem éri a kellő lendületet, hogy a kérdések hosszú pályaszakaszát önmaga mérhesse föl. Jórészt abban a korban íródott, amelyet vizsgál; és Németországban. Tárgya pedig: a porfelhőben széthulló polgárság, mégpedig a széthullás egymást követő rétegei és szakaszai szerint: a „szórakozás" (1924–1929) már a múlté, a „kábítás" (1924–1933) még javában folyik; ám mindkettő átmenetként hat tovább. A „Nagypolgárság, tárgyiasság és montázs", a felső réteg ellentmondásos állapota időben is átfogja az átmenet előző két jelenségét. A hangsúly nemcsak az ideológiai látszat leleplezésén van, hanem annak vizsgálatán is, ami esetleg fennmaradt. Bár tudjuk, mi módon kell bánni a boszorkányokkal, sőt épp ez a mód minden kezdet kritikus hangú kísérőzenéje; ám fontosabb kiemelni a csődtömegből minden esendőt, ami közvetve használhatónak tűnik, és semlegesíteni a kétes értékűt. És még egy szót, hogy a félreértés – mely oly szívesen elterpeszkedik mindenütt – dolgát megnehezítsük: noha ez az írás nem fölényes, s ha szemügyre vesz is mindenféle gonosz és csillogó összevisszaságot – mégsem nyújtja az ördögnek ama bizonyos kisujját. Hanem megfosztani akarja a gonoszt hazug és elvakító fegyverétől – sokkal nagyobb erőfeszítéssel, mintha a kisujját nyújtaná. De ezt nem pusztán annak bizonygatása révén teszi, hogy: a kispolgárok felemás és zavaros módon lázonganak; ezt amúgy is rég tudjuk. Hogy nem találunk náluk mást, csak („kispolgári ellenzékiséget": a megállapítás e részével nincs mit vitáznunk, hisz' mi egyébre lenne képes a kispolgárság legjobb esetben is, mint kispolgári ellenzékiségre? Ámde ennél az érdekes, mégis kissé sztereotip megállapításnál fontosabb manapság a megkülönböztetés és a felderítés s az olyan hadjárat, amely nem becsüli le az ellenfelet, fő célja pedig a zsákmányszerzés. Türelmüket vesztett embereket akar zsákmányolni, a gyakran kétértelmű, sőt forradalmi anyagból akar markolni, abból az anyagból, amely puszta kétértelműségével a „kapitalizmusellenes"

csalást szolgálhatja. Észrevehető: új kérdésfelvetésről van itt szó, amely maga nem kispolgárian ellenzéki, s nem nagypolgárian fertőzött vagy más efféle, amiről a régi verkli dala szól. Inkább épp közvetve, marxista álláspontról közelítünk mindkét állapothoz, és feljegyezzük, ami dialektikus benne – amennyiben van benne valami dialektikus, az átmenet termékeként – a széthullás puszta, lényegtelen rothadásában. És a kérdésföltevésnek semmi köze sincs sem a szociáldemokrata felhígításhoz, sem pedig a trockista gáncsoskodáshoz; hiszen amit a párt Hitler győzelme előtt tett, az tökéletesen helyes volt – az volt csak rossz, amit nem tett meg. A tendencia megsemmisíti mindazt, ami útjában áll, és örökli azt, amibe belebotlik.

Ritkán volt ez aktuálisabb, mint ma. Persze nénikénknek először meg kell halnia, ha örökölni akarunk tőle, de addig is alaposan körülnézhetünk szobájában. Persze a már megvalósult forradalom likvidálni fog egy sereg ma még létező kérdést és látszólagos tartalmat; de abból, ami még „irracionális", nem minden egyszerűen szétoszlatható butaság. Az éhség valamire – mondhatnák: a problémák megmaradnak, különben ez lenne az első olyan éhség, amelyet az élelem megvonásával sikerült volna csillapítani. Az átkozottul átgondolt tehetségnek a „földi mennyországban" sincs helye; vannak olyan kérdések és tartalmak, amelyeket épp a valóban konkrét fogalom nem képes egyszerűen feloldani, hanem előbb fel kell nőnie hozzájuk. Más a helyzet persze az ilyen tartalmak „megmentésével", pontosabban egy másik cél érdekében való kiszipolyozásával. Hiszen aki egyszer belekóstolt a marxista kritikába, az örökre megundorodik nemcsak minden üres ideológiai fecsegéstől, de ami a bírálat után az adott esetben megmarad, az sem bármi áron, vagy az egyrészt-másrészt nyomorúságos logikáján megnyert happy ending a szemében. Gyakran csak egy figyelmeztetés az eredmény, amely egy még hosszú ideig legalábbis csábító, irracionális jellegű rejtekhelytől vagy viharsaroktól óv, ennyi

azonban mindenképp adódik. S a fennmaradó, közvetetten „pozitív" örökség annál inkább tűnik majd elgondolkoztatónak – vagy fenntartásnak; ez a „megmentés" adja aztán a marxista probléma vagy az esendők között végzendő propaganda vagy a semlegesítés anyagát. Ha meg akarjuk érteni és túl akarjuk haladni az eszközöket, amelyeket az egyre nyomorultabbá váló polgárnak kínálnak éppen a valódi forradalom ellen, akkor – ördögi módon – Bürger földjére vagy inkább hajójára kell lépnünk.° Csak egy hajója van már neki; hiszen az átmenet korát éljük. Bárcsak járulna hozzá könyvünk annak meghatározásához, milyen hosszú és széles a polgárság utolsó útja – hogy tényleg az utolsó útja legyen.

Locarno, 1934

UTÓSZÓ, 1962

Azóta eltelt majdnem harminc év. De a kor, amely e könyv megírására késztetett, még ma is eleven. Méghozzá egyre virgoncabb, s éppen a fiatalok körében, akik még át sem élték, s így szinte érzelgősen vágyódnak utána. A „golden twenties"° kifejezés és a többi, régebbi túlzás azt sugallja, hogy Berlin az 1933-as éjszakáig° a világ szellemi fővárosa volt. Kétségtelen viszont, hogy az *átmenet kora*, amelyet a húszas évekkel illusztráltunk, továbbra is átmeneti maradt, legalábbis ami adottságait, s bizonyosan ami a benne rejlő felszólítást illeti. Ez az egyik társadalomból a másikba való átmenet nem tompította az osztályfrontokat, de ellenállt a lerögzített sémává merevedésnek. Az ilyen vegyes hajókázás fölöttébb érdekes vonásait csak elfedi a mai Nyugaton tapasztalható, meglepően nagy jólét és sokrétű unalom, az újabb Keleten pedig a jólét ugyanennyire meglepő hiánya és a monolitikus unalom. Az átmenetet Keleten, amidőn embertelen módon eltorzították, dialektikátlanul gátolták, még sötét és szűk keretek és sztereotípiák közé is szorították. Marx híres 11. Feuerbach-tézise így szól: eddig a különböző filozófiák csak különbözőképpen értelmezték a világot, de a feladat most

az, hogy megváltoztassuk. Ezt azonban – főként a keleti oldal frankóista államaiban – így gyakorolták: csak az a fontos, hogy a felülről elrendelt világot egybehangzóan értelmezzük, s a bukás terhe mellett tilos megváltoztatni. E még részlegesen sem szocialista, és mégis, vagy inkább éppen ezért, totalitárius képződményből még sokkal több, még valami egészen más is hiányzik, mint pusztán az átmenet öröksége. Sokkal több dolog gátol itt, mint csupán a szektás szűkkeblűség, s ez aztán elősegítette az 1933-ás botrányt. Sokkal többről van itt szó, mint arról, hogy akkoriban elszalasztották a csatlakozást az összeomlásból adódó számos por-lehetőséghez (szórakozás, kábítás, montázs). A proletarizálódott, ámde nem proletár rétegek tudatához-tudatalattijához, és az igencsak esendő kulturális vezető rétegek szétzilált kutató tekintetéhez. Az úgynevezett szocialista realizmus, giccsként, még hosszú ideig minden tőle telhetőt megtett annak érdekében, hogy ebben a szűkösségben a sivárságot és egyúttal az egész nagyzoló elmaradottságot megmutassa. De mégis, mi ez ahhoz képest, ami másképp hiányzik, és aminek hiánya a legnagyobb, a szándékában végérvényes szabadságmozgalmat olyannyira el tudta idegeníteni önmagától? A kapitalizmusnak, miután létrehozott két világháborút és a fasizmust, nem kell fontoskodnia, de a jobbik lezüllesztése a farizeusok ellenére sem lesz derűsebb – akiknek gyakran még akkor sem lehet igazuk, ha igazuk van. Hiányzik a hajdani ösztönzés, a benne rejlő cél szabadság-dallama, hiányzik 1789 öröksége, s vele a vissza többé nem vonható kilencedik szimfónia. Hiányzik a helyesbített természetjog, mint a felegyenesedett tartás keresett öröksége, „az egyes emberekben tisztelt és a közösségben biztosított" képessége *(Természetjog és emberi méltóság)*.° Hiányzik – és ennyiben élesen elütő háttér az újabb nyugati kultúra központibb gondolathiányához képest – az elmélet továbbfejlesztése, legsürgetőbben a gazdaságtanban, hiányzik a reformatio – szó szerint in capite° (ami nem „Führer"-t jelent) és in

membris° (ami egyáltalán nem parancsoknak engedelmeskedő apparátust jelent). Jelen van azonban és még mindig nem tűnt le az, ami a világ legnagyobb, deklarált, de megbízhatóan végig nem gondolt szabadságmozgalmát az utolsó láncszem szétroppantása helyett a rettegés ostorának láttatta; ami a fal archetípusát társította hozzá, nem pedig „az ugrást a szükségszerűségből a szabadságba". És mégis – legalább a sivárság és a szűkösség összefügg ama szektás aufklérizmussal, ami a húszas években oly védtelenné tett a csaló kábítással, s ráadásul oly értetlenné a kísérletező művészettel szemben. Az utóbbi értetlenséget, mely hivatalos maradt, nevezik szocialista realizmusnak; merthogy mindkettő hiányzik belőle. Ezért is tanulságos tehát egy pillantást vetnünk a nácik oly kevéssé megismert csábító rétjére, azután pedig a művek oly hontalanná vált sajátosságára: bomlasztó erejére; azokra az alkotásokra, amelyekből még ma is teljesen hiányzik a galériák önelégült modora. Amelyek még mindig kihívást jelentenek a századnak – bármily távol álljon is montázsuk a retorikától, és éppen azért. A *Korunk öröksége* tehát, elsősorban a még mindig hatékony montázs-kor öröksége: ha az ezzel foglalkozó könyv új, kevéssé javított kiadásban megjelenhetett, annak oka nyilván: a benne elvetett, átértékelt dolgok időnként – mind negatív, mind pozitív értelemben – csaknem jelen idejűnek hatnak. Akárcsak az a néhány, akkoriban írott oldal, melyet a könyv montázsába illesztettünk. „Golden twenties": a náci borzalom csírája bennük volt, és semmi fény sem érte az alul lévőket, a kísérletező művészet sosem volt területre merészkedett, és semmilyen fogódzót sem talált – bár megváltozna ez valamikor. Űr szikrákkal – bizonyára még sokáig ez lesz a mi állapotunk, de ez az űr nem zavar, hagy menni a magunk útján, és olyan szikrákat vet, amelyek egyre inkább kirajzolják az irány körvonalait. Az omladékon át utakat törhetünk, keresztben.

Tübingen, 1962 márciusában

A POR

FÉLIG

Még vagyunk. De már csak félig. A kisember túl sokat fojt magába. Még azt hiszi: saját magának.

DOH

Együtt élünk vele, szorosabban, mint bármikor. A gyerekek is dohosak. Továbbra is elfogadják vagy szenvednek, míg maguk is olyanná nem válnak, mint az apjuk. Ha nem figyelsz oda, akkor is eljut hozzád a nyárspolgár beszéde; csak az ücsörgés maradt a konyhaasztal körül, a pletyka, a látogatás, a hamisan csengő nevetés és a valódi méreg, amivel egymást etetik. A fülledt, elhasznált levegő azt is megcsapja, aki nem velük lélegzik. Lenyomakszik az ifjakhoz és föl a szép emberekhez. Az egyiknek száját, a másiknak fülét tömi jól be.

A PLETYKA

Senki sem hiszi el, hogy ezt meg lehetne csinálni vele. Akinek csak egy kis hatalma van, kikérné magának – a hozzá hasonlóktól. A kisember semmiképp sem kívánkozik fölfelé, csak úgy általánosságban, a zöld asztal és más effélék felé. Otthon viszont annál inkább szabadjára engedi azt, ami kínozza: esetlegesen, veszekszik a gyengébbekkel, pletykálkodik a szomszédokról. A parasztoknál sem ismeretlen a pletyka – nyájas mosoly az arcon, aztán meg a bűz. De a vidéki életben

soha nem annyira sikeres a pletyka, soha nem válhat annyira eggyé a szomszédsággal, mint a bérházban. Mert ott naponta bújnak elő a férgek; jönnek a lisztből, ami nincs, a kölcsönfazekakból, a sokféle szokásból, ami mind csak azért van, hogy megszegjék őket. A pletyka föl-le kúszik a lépcsőn, összetartja ezeket az embereket azáltal, hogy elválasztja őket egymástól. A pletyka az elégedetlenség fonák módja, rossz helyre címezve, harci kedv – anélkül, hogy kiállnánk az ellenféllel. Pedig ha egyszer csípőre tett kézzel kiáll, kiderül, mi minden van a korlátolt emberben. Ahol most van, nem lehet igazán kedvére tenni.

KORAVÉN SZEMEK

A kisemberek olykor még jóllakottan állnak föl az asztaltól. Erre még telik néha, csak erre és csak nehezen. Ám akit roszszul fizetnek, az sohasem juthatott a számolgatás végére, s ritkán ugrálhat. Csak az furcsa, hogy szűkös életét nemcsak olcsónak, hanem megfelelőnek is tartja. Hogy helyesli: a nála lejjebb állóknak csak üres kenyérre telik; és a fölötte állókra kétszeres elismeréssel tekint, ha takarékosak. Ami pedig a koldust illeti: ő nem juthat túl a filléres gondokon; neki csak pár garas jár, és az is: csak kenyérre. A jóságos adakozó szenved, ha a szegény gyerekek cukorkát vesznek a kapott filléren, és jaj a koldusnak, aki a petákot, amely úgyse rántja ki a nyomorból, elissza. Hiszen a kegyes adomány arra kötelez, hogy aki elfogadja, sokkal szerényebb legyen a szerény összegnél.

A kisemberek is érzik ám, hogy semmi okuk a nevetésre. S vigasztalják magukat, hogy a többiek vígságát majd nyomorúság követi – állítólag. Rendben van hát, ha az élvezetek később „megbosszulják magukat" azokon, akik részesülnek belőlük. Lásd még a „kiélt" ifjút, főként pedig a „koravén szemek"-et; az utóbbi főként serdülőknél fordul elő, lehetőleg karikásan. Mintha éppen az ő testükben lelnék meg a szenteskedők örömüket, hogy ügyleteiket elintézik helyettük.

Mintha a macskajaj nem a rossz pálinka, hanem a kicsapongás következménye volna. De a kispolgár szüntelenül áskálódik a hozzá hasonlók s főként a másfélék ellen, olyan bajokat hozva rájuk, amelyeknek vermét az ő bosszúvágya ásta meg épp az imént. Ha egy táncosnő meghal, akkor abba pusztult bele, hogy egyre vadabb élvezeteket hajhászott, és a smokk ezt is a tüdőbaj mellé sorolja. Törékeny, ifjú teste nem bírta el az életmódjával járó megerőltetést; ez a gátlástalan élet szomorú vége – mondja a kispolgár. Legyen ez elégtétel az olvasónak, akinek vannak ugyan hibái, de még nem lett semmilyen szenvedély rabja. S közben épp a kispolgárok a legbetegebbek, mert szüntelen szorongásukkal bebeszélik maguknak és továbbörökítik a betegségeket. Ez a fajta terheltség a családban és a kicsit is tisztességes körökben nem is fordul elő. A középosztály kevesebbet beszél a proletárok tüdőbajáról, mint a táncosnőéről, pedig az előbbi szokott igazán tragikusan végződni. Csak a náthát veszi észre, ami állítólag a friss levegőtől van, ugyanattól, amire alapjában véve vágyik.

KÖZELRŐL S TÁVOLRÓL

A sok olvasás sem egészséges, mondja a középosztálybeli. Otthon a gondterhelt apák számára amúgy sincs hely, nincs hol üldögélniük. A szoba a háziasszonyé, aki takarítja, nem a férfié, hiszen ő csak ásítozik és eszik. A kedélytelen otthon és az innen való menekülés eszerint a középosztálynál kezdődött, már jó ideje, nem pedig följebb. A törzsasztalnál szóbeszédekkel és fecsegéssel tölti az estét, csakis a hozzá hasonlóktól tanul és semmin sem gondolkodik. S főként nem kényszeríti semmiféle hamis vonzalom, hogy többet akarjon tudni, mint amennyi az üzlethez vagy a szórakozáshoz szükséges. Az üzletről a kisember csak annyit tud, hogy jól megy-e vagy rosszul, aszerint hogy milyenek „az idők". Ami pedig a szórakozást, pontosabban a könnyű olvasmányokat illeti, az idősebb kispolgárnak az állástalan

művészetekkel szemben tanúsított ellenérzése, kedvetlensége is hozzájárul ahhoz, hogy semmi kedve komolyan venni ezeket. Az úgynevezett töprengők az „intézetben" végzik, távol a józan emberi észtől. A szabados élet a testen bosszulja meg magát, a fölösleges gondolkodás azonban a fejen: ez tehát a kispolgárság másik tanmeséje. Már akkor felületes volt és tudálékosan locsogó, amikor még mindenütt a teljes, összefüggő tudásanyag élt. A középosztálybeli férfit nemcsak a családi körben eltöltendő esték nem csábítják a gyűjtögetésre. Szellemi igényeit már akkor is kielégítette a képes hetilap, amikor művelt körökben még feltétlenül összefüggően olvastak. A zilált élet a fecsegő és lapozgató kispolgárnál kezdődött – bármilyen megdöbbentő is ez olykor.

PENNAFORGATÓ GICCS

Ami unalmas és száraz, az is könnyen egymásra lel. Félálomban élő embereknek ír, úgy, ahogy azok kívánják. Az olvasók belső élete is le van fojtva, az általuk érzékelt külvilág sem az, amelyben valójában élnek. A tollforgató nem találná meg itt a helyét, ha nem levetett érzelmekkel kereskedne. Egy olyan rétegben, mely úgy él, hogy becsapja önmagát, és hagyja, hogy mások is becsapják, mely nemcsak követeli a giccset, hanem önmaga is jórészt giccs. Persze ha valaki a szalonban marad, és nem tágít attól, amivel általatja magát, akkor még elmondható valami a tegnapból. Itt van az elmondható dolgok piaca, amiből él, és itt van az úgynevezett forrás is, amiből merít. Ifjonti-derűs érzések és ugyanilyen szavak – amelyeknek egyike sem mondható már sem ifjúnak, sem derűsnek vagy átérzettnek – törnek föl csőstül a forrásból. Végül marad a bensőséges giccs, ami nem zárja ki a disznólkodást sem; az álmodozás és a kacér bimbózás igazán alkalmas témája lehet merengő óráknak. E hősök nem az izgalmas életbe, hanem az orrunknál fogva vezetnek. Az olvasó toporog, a dohszagban kotorászva.

TARTÁS NÉLKÜL

Valami másképp lesz. Lentről továbbgyűrűzik egy lökés. A középréteg legalább szegénységére döbben most. Ámbár tévesen ismeri, hiszen más az, ha valakinek soha nem volt pénze, s más, ha volt, de elvesztette. Néha pedig megtörténik az a furcsa dolog is, hogy a nyárspolgárok meg akarják újítani az életet. Talán már nem olyan áporodott itt a levegő, mint korábban. De még nem mozdul, csak porzik.

ELSŐ RÉSZ
AZ ALKALMAZOTTAK ÉS A SZÓRAKOZÁS

A LANKADT

Már nincs kedve semmihez. De sehol sem látja az útját-módját. Így aztán a másoktól függő ember hagyja, hogy tovább használják. Másnak tartja magát, mint aki.

A GALLÉROK

Önként senki se jönne. De később megleli a helyét. Persze aki eladja magát, nem mindig adja magát egészen. A munkások ellenségesen állnak szemben azzal, ami velük történik. De az alkalmazott tökéletesen megfelel a képnek, amit az urak róla alkotnak, amilyen képet magáról alkotni enged. Ahogy vigasztalan életüket élik a lányok (és az esti kábulat csak a következő napra elég). Ahogy a férfiak alárendeltek maradnak, kedvetlenül önmagukkal, derűsen másokkal; hogy senki sem hágja át az önállótlanság határát. Az aznapi gallérban, a csak nekik szóló olcsó esti gyönyörök között polgárnak érzik magukat. Kikezdhetetlen kötelességérzettel, még hazafiasan ki is fényesítik láncaikat. A kis városokban csak a tegnapból élnek, a nagyokban viszont megkapják a változásokat, és hozzá a hamis csillogású gyönyöröket. Így már nem a poros dohszagban élő korlátolt kisemberek ők, hanem újak, önmagukból kivetkezettek, megtévesztettek. Eltűrik, hogy mozival vagy fajelmélettel szórakoztassák őket, hogy össze ne fogjanak. Oszolni! – kiabálják nehéz időkben a

rendőrök az utcán – circulez, messieurs.° Ezt a „white collar workers"° már maguktól is megteszik, hagyják, hogy megtétessék velük.

KISVÁROS (1924)

Itt minden csöndes, alig lélegzik már. Hiába nyúlik be a házak közé a virágzó táj, parasztokkal. Kevesen élnek szívesen kisebb városokban, hiszen ezek maguk is alig élnek már. És ha jön az ősz, végképp vigasztalanná válnak.

Üres utcák, még a szél sem érzi jól magát bennük. Egy régi villamos csörömpöl az állomástól a piactérig; kivilágított belső tere fáradt arcokat mutat, s azok nem lesznek derűsebbek, hisz ismerik egymást mind. A szegényes boltok lábasokkal, olcsó ruhákkal, nagyvárosi szeméttel vannak dugig; közöttük túlontúl sok konzerv porosodik. A papírbolt – hamarosan angyalhaj lesz a kirakatban, három gyertyával, fenyőgallyas levélpapírral, kevéske sztaniollal. Egyre kevesebb eredeti dolog hatja át a kisvárost, egyre kevesebb szó, mely még szorongással van tele, egyre kevesebb falusi kenyér és régi szép idő az újságban. Helyettük a tegnapi frázis uralkodik, és ahogy az üzletekben ott vannak a konzervek, úgy jön a közvélemény is készen, kinyomtatva, frissen köpülve, Berlin hordalékaként. Az ősszel együtt kimondhatatlan szomorúság önti el a kisvárost, a rosszul világított estéket; s a szomorúság meddő keserűséggel tölti el az ide internáltakat. A nyár még tágnak mutatta a képet, hegyek és rétek illata áramlott a városba, magas volt a menny. Ám az ősz pontosan úgy szűkíti be a világot, ahogyan a vonaton töltött este, amikor semmit sem látunk már a tájból, csak néhány útitárs arcát a kupé lámpájának fényében. Persze biztosan vannak kivételek, olyan kisvárosi emberek, akik berendezkedtek, akik meglelik a borban az igazságot és a moziban a nagyvilágot. De ma a legtöbb porfészek oly gyűlölködő, halott és konvencionális, mint a boldogtalan házasság. Itt az emberek hamar öregszenek, és oly kevés a hely,

hogy igazából még üresség sincs – a belső üresség kívül, amitől a kézművesek, a hivatalnokok, a főnökök különböző egyletekben, közös érzülettel igyekeznek szabadulni. Gurul a sok golyó, mindenki a sajátját gurítja, de mindegyikük a királyt célozza meg. Persze csak ezt itt mellettünk, akinek szemtől szemben mosolyt kell hazudni.

MESTERSÉGES KÖZÉP (1929)

KRACAUER: DIE ANGESTELLTEN (AZ ALKALMAZOTTAK)° CÍMŰ ÍRÁSÁHOZ

Máshol csak hangosabb lett a nappal, nem teljesebb. A nagyvárosi életnek több a habja, de szédültebb is. Becsapja a rosszul fizetetteket, akiknek mindenért, amit csak mutatnak nekik, fizetniük kell. A munkások kint vannak a gyárakban, az alkalmazottaké a nagyváros összes boltja, hivatala, utcája. Nap mint nap a szürke, esténként a szórakozó élet szabja meg a nagyváros képét.

Kracauer pontosan az itt-nem-lét módjának közepéig hatolt. Egyetlen, ámde átható pillantással eljutott oda, ahol mások csak beszámolnak, sőt fecsegnek. Olyan nyelven, amely képes elmondani, amit lát, amely közvetlenül, valamiféle józan tarkasággal, a felismert dologból indul ki. Jó néhány lépéssel korábbról indít, mint a szokásos tudományosság, s így végig ugyanennyivel – vagyis tendenciózusságával – haladja meg az elméleti lezárást. Ez az írás fején találja a szöget, az alkalmazottak valóságos helyzetét vagy inkább a hamis tudatot, mely arról kialakult. Megmutatja és fölismeri a maszkokat, amelyeket az alkalmazottak magukra öltenek vagy eltűrnek magukon.

Csak az furcsa, hogy milyen könnyen hagyja magát becsapni a középosztálybeli ember, ha arról van szó, hogy hol is él. Az alkalmazottak száma az alatt az idő alatt, míg a munkások száma csak megduplázódott, ötszörösére nőtt. És a háború

óta a helyzetük is alapvetően más lett; tudatuk azonban nem ötszöröződött meg, helyzetükre vonatkozó tudatuk teljes egészében elavult. A nyomorúságos bér, a futószalag, a végletekig menő létbizonytalanság, az öregségtől való félelem, a „magasabb" rétegek elzárkózása és de facto a proletarizálódás ellenére is még mindig polgári középosztálynak tartják magukat. Sivár munkájuk inkább eltompítja, mint hogy lázadóvá tenné őket. Kiválasztottságuk bizonyítékai olyan réteg-tudatot táplálnak, amely mögött nincs semmiféle reális osztálytudat; csupán a letűnt polgárság külsőségei kísértenek, tartalmai már alig. A munkáshoz képest sokkal távolabbról tagozódtak termelésbe; ezért azután a gazdasági változásokat csak késve veszik észre, vagy könnyen félreértik. Az alkalmazottaknak mindössze harmada tartozik valamelyik szakszervezethez, s ezeknek is csak egy harmada szociáldemokrata (és csak a leghaladóbbak kommunisták). A másik harmad demokrata, az utolsó pedig mindig is nacionalista volt, ideológiája (a dolgok rendjének megfelelően) rendi ideológia; ők a mai úgynevezett nemzetiszocialisták valamiféle törzscsapatát alkotják. Ez a hamis (még lázadásában is hamis) tudat eljut ugyan a parasztok közé is, és a diákok adják hozzá az ünnepi öltözéket, áldozatai mégis többnyire alkalmazottak. A régebbi nyárspolgáriság valamiféle kimondhatatlan csőcseléke is hozzákeveri a maga ösztöneit, mely ösztönök egyáltalán nem népiek („völkisch"), hanem alattomosak, kövületszerűek, valójában tárgyukat vesztettek, és kapitalizmusellenességük csak abból áll, hogy a zsidókat mint „uzsorásokat" agyon kell verni. De mindebben a legnagyobb: a való élettel szemben béketűrővé tevés és a figyelemelterelés. Amely az életet pusztán az ifjúságra, a felfokozott kezdetekre korlátozva sűríti össze, hogy a „hová" kérdése még csak föl se merülhessen. Támogatja a sportot és az utcák esti ragyogását, az egzotikus filmeket és mindenféle csillogást, sőt még az „újtárgyias", nikkel- és üveghomlokzatot is. Ami mögött csak a szennyes van: de éppen ezt kell elfednie az

átlátszó nyíltságnak (ahogyan a sok fény is csak a sötétséget fokozza). Kávéházak, filmek és vidámparkok mutatják az alkamazottnak, merre kell mennie – jelek, túlságosan megvilágítva ahhoz, hogy gyanúsak ne volnának: le akarnak téríteni az igazi útról, amelyik a proletariátus felé vezet. Akikkel pedig az alkalmazottak most mindenben osztoznak: szükségben, gondban és bizonytalanságban – csak állapotuk világos felismerésében nem. Persze a figyelem elterelésének, akár a vásár színes utcájának, vagy egy árnyoldala is, s ez nem tesz jót a dohos zártságnak. Persze ez az oldal is kavar port, és ezúttal már zavaró, villódzó port, mondhatni: *port a négyzeten.* Ám ez nem akadálya annak, hogy közvetlenül az egész mellébeszélés csupán csalás, csak elkendőzi a helyet és az alapot, amin zajlik. Az alkalmazotti kultúra, így Kracauer keményen fogalmazott tétele, menekülés a forradalom és a halál elől. És az urak, a legfőbb felügyelő urak (ahogyan egy alkalmazott nevezte őket a bíróság előtt) szintén áldozatai a maguk keltette látszatnak. Kölcsönveszik az alkalmazottaktól, a vizes felület csillogását kölcsönzik a filmnek, az egyre szórakoztatóbb sajtónak, mely alkalmatlan arra, hogy más tartalommal töltsék meg, hogy mást mutasson. Mindenütt ugyanaz az élvezet (ámbár fönt sokkal töményebben fogyasztják), az élet mint „üzem": mint a nappal sivársága és az éjszaka menekülése. Az új középosztály nem takarékoskodik, nem gondol a holnapra, szórakozik, és lassan mindenét elherdálja.

A CSILLOGÓ EMBER A FILMBEN

Igen, az új forma könnyedebb lett. Különben nem birkózhatna meg a menekülő élettel. Már a sport is rugalmasságra késztet, a film pedig megtanított arra, hogy értékeljük a gesztusokat. A divatos férfitípus viharos gyorsasággal megváltozott, akár azt is mondhatnánk: tengerészformán, sőt: egyáltalán nem divatos férfi akar lenni, hanem személyiség, aki minden este saját hajójának parancsnoka. A futószalag füg-

gősége és lealacsonyítása ellen lázadozik az élő ember; de ezúttal nem elnyomott osztályként, hanem jobb napokat látott rendként, rangos személyként. E viseltes látszat segítségével igyekeznek felszínen tartani magukat, és éppen azokat utánozzák, akik letaszították őket: a valódi urakat, napjaink valóságos személyiségeit. Ők a magángazdálkodók, az élet tulajdonképpeni mozgatói; az áldozatok viszont hozzájuk igazodnak, s nem proletár elvtársaikhoz. A bolti eladólány könnyedén játssza a rózsaszínű vagy napbarnított hölgyet, de a férfi alkalmazottak rosszul játsszák az urat. Hiszen a hölgy erotikájával is lehet ragyogó, nemcsak társadalmi helyzete révén, s így az ápolt külső pótolhat egyet s mást; ám az úgynevezett úriember ma nem más, mint a profit ura. Mi több, az alkalmazott még a „megjelenést" sem tanulhatja el a főnökétől (mert az többnyire nem „jelenik meg"); az új típus tehát a filmeken képezi magát, s a gesztusok iránti érzékéből puszta filmszemélyiséget rak össze. Így aztán eltűnnek a korábbi kispolgár kárörvendő nézetei a táncosnőkkel, életművészekkel és hasonlókkal szemben; az utcán válik valósággá, amit egykor Ernst Blass énekelt: „Die Herren kommen wie aus Operetten." A filmvászon előtt kezdődött a Führer iránti rokonszenv is; a hős ott fönt senkihez sem hasonlíthatóan emelkedik ki az átlagból, s úgy vetül rá a málló csillogás, mint senki másra. Rendkívüli az erotikus hatás is, mely épp ezekből a hamis személyekből sugárzik az éppoly hamisakra. Álnok ideggócokat csodáltak gyerekasszonyokként; tervszerűtlenül növesztett zsírrétegek váltak jóságosan, izomemberként vonzóvá. A film valóban szép vagy győzedelmes embere aztán igazán elérte az őt megillető leigázó hatást. Minél jobban szétzüllött az élet, minél hazugabb volt az életet pótló cselekmény, annál könnyebben lett a kispolgárból bajnokért felgerjedt bakfis. A bokszolókkal fizikailag lett nagyobb, a filmhősök révén szellemileg. A főnök akarta, hogy magára hagyja a proletárt, s az önbecsülése parancsolta, hogy engedelmeskedjen ennek az akaratnak. Hisz jó

néhány hős jön ugyanilyen alacsony sorból, hogy annál szebb legyen a fölemelkedése: szabad a pálya – ha nem is az igyekvőknek, de a szerencséseknek. Csak Chaplin marad szegény, mint azelőtt, és vet gáncsot az uraknak – szerényen. De rajta is nevetnek, és az urak, akik elől a szegény ördög igencsak mesébe illő módon meglóg, a filmben ugyanúgy ragyognak, mint ezek itt, és egyáltalán nincsenek sem megcáfolva, sem megsemmisítve. Játék marad az az olcsó mesébe illő, a kunyhótól a szalonig vezető út is. Szép gesztusok, meztelen vállak, gyorsan emelkedő és szerencsés flótások – de ezek még hiába ingerelnek.

NINCSTELENÜL

Fölöslegesen telik az idő itt is. Olvasásra úgysem maradt már sok erő. Csak azok szellemesek esténként, akik nappal henyéltek. Ha pedig még a pillantás is a nincstelenségre vetődik, már nem is azon múlnak a dolgok.

Nemcsak az olvasó felelős ezért, hanem azok is, akik ellátják őt. Ámbár a legtöbb kereskedő amúgy sem akar túllépni a napon, ahol virulhat. Este meg kikapcsolódik: s így a fáradt férfi, aki üzleti dolgai végeztével tér haza, már csak az álmosító újságot olvassa. Nagybetűvel van szedve az élete, s egy másik életről csevegnek, amely szórakoztatja őt, és amihez semmi köze. Persze azok, akik a nincstelenek életét találóan és formásan szavakba öntik, igencsak hozzáteszik a magukét, hogy tréfára vegyék a dolgot, könnyedén és felületesen. Egy részük, úgy látszik, másra sem alkalmas, csak a szépírásra és arra, hogy sokféle dolgot átnézzen, amit nem ismer. Másik részük túlságosan értékes, és duzzogva búj ik el a hivatalában, készen arra, hogy az első alkalommal, amikor költővé válhat, odébbálljon. A középre pedig, akiknek ez a választott és kielégítő foglalkozásuk, mintha kevesen születnének.

Így süllyed minden tréfálkozássá, s ez egyre tetszőlegesebbé válik. Egy tisztességes polgári újság kereskedelmi része még

félig-meddig pontos, jólfésült beszámolókat tesz olykor érdesebbé. A politikai résznek úgyszólván saját arculata van, tudniillik a kiadói tőke és a nagy hirdetések arculata. De már a beszámolók fantáziája annál szárnyalóbb, minél távolibb a hely, amelyről szólnak, minél soványabb a tárgyról való tényleges tudás. Így aztán a *tárca* a mexikói, indiai, kínai tájakkal kezdődik, ahol bizonytalan a piac és hiányzik az ismerős kapitalista terep. Hogy a nyomorszint aztán teljes egészében szórakoztatássá váljék: szórakoztató csevely olyan eseményekről, amelyek az üzletembert nem izgatják igazán, s amelyeket a lehető legártalmatlanabbul vagy a „legszínesebben" mutatnak be. A nyelvi képecskék kötetlenül kerülnek egymás mellé, és még a tanulságnak is szórakoztatónak kell lennie. Két-három régi lapban találkozunk kivétellel; egyébként mindenütt a köntörfalazás művészetét gyakorolják, nincs kedvük a dologhoz.

Az ilyen toll mindent körbe tud táncolni, és körbe is kell táncolnia. Az egyszer már szélnek eresztett polgári tudat most újra, magától elillan. A középosztálybeli olvasónak csupa pontatlan darabka közvetítésével szállítják az ürességet, amelyben élnie kell. A tehetős ember pedig, aki éppen ebből az ürességből gazdagodik, ártalmatlanná teszi még a mérget is; egy Toller mérsékelt mérgét izgató részletekben tálalva fogyasztja, újságból. S aki ír, egyelőre bármit mondhat, mert úgy sincs mit mondania.

A KÉPES ÚJSÁG DIADALA (1929)

Még mindig megspórolják maguknak a fáradságot. Az újság hangja derűs, hogy minél kellemesebb legyen átlapozni. Úton a hivatalba, egy olyan élet szüneteiben, amely még az ágyban is alig tér magához. Még az újság is – vagy nem újság már, vagy pont azért szűnik meg, mert újság akar maradni.

Ötsornyit sem írnak versekről, nem is szólva arról, hogy magát a verset elolvasná valaki. Egy regényről sem állhat

harminc sornál több, még ha magát a polgárt úgy állítaná is a könyvespolcra, ahogyan az önmagát látni szeretné. Tanulmányok, amelyek például Franciaországban, a nem szórakozó polgárok országában azon nyomban – negatívan vagy pozitívan – magnetizálnának, itt úgy jelennek meg, mintha sohasem léteztek volna. Hiába panaszolta egyszer Stresemann, hogy a napilapot kiegészítő folyóirat kihal, és nem ad módot neki, hogy az ország szellemi életéről tájékozódjon. Franciaországban a polgárok még kevésbé jutottak saját ideológiai széthullásuk tudatára; ott tehát a Briand-féléket még tájékoztatják, Németországban viszont a nyomtatott tér a reklámé; a cigarettát kísérő kép hol éteri, hol júnói, a tojásrántottánál is jelentéktelenebb dolgok körül lárma csap fel, csak az íróknak nincs elég helyük. Ha összeadnák a kozmetikával és dohányreklámmal elfoglalt helyet, Németországnak olyan folyóirata lehetne, amihez képest a *Neue Rundschau* csak kiadói prospektus.° Franciaországban él még a csípős hangú kommentár, a terebélyes esszé; nálunk az egykor nagy hírű képes újságok maguk is úgy hatnak, mint a „balzsam",° mely simogatóvá teszi a szelet", vagy „a kipróbált csodakeverék, mely oly élvezetessé teszi egyiptomi cigarettánkat". Így azután helyettesítheti őket a Mouson és a Reemstma° is; de ki segít Stresemann-nak? Quod licet Jovi, non licet bovi – csak a birodalom elnökének nézhető el, ha a kadétiskola óta egyetlen könyvet sem olvasott el.

Vannak még más lapok is, van közöttük egészen friss, és van még hervadtnak sem mondható. Az előbbiek közé tartozik például a *Weltbühne*,° az utóbbiak közé a *Neue Rundschau;* vannak nemesebbek is, amelyek őrzik még a kort, amikor a szegénységről mint nagy belső fényről beszéltek, minden hátsó gondolat nélkül. Bizonytalan emberek olvasnak baloldali lapokat: hájasak, akiknek egy kis ecet kell, zsidók és más elégedetlenek, akik vicceken vagy a maró hangnemen vezetik le feszültségeiket. Akik ilyesmiről írnak, művészi módon képesek arra, hogy mindig időben a rossz oldalra

álljanak, közöttük vannak a mindenkori szökevények is, akik egyáltalán nem akarnak tényleg megérkezni. Aktivisták állnak a piacon, akiket senki sem bérel fel, az újságírók néha éppen maguk is azt képviselik, ami ellen harcba szállnak, s akiket inkább szórakoztatnak lehetséges, mint lehetetlen vicceikkel. Ez valamiféle baloldali lelkesedést támogat, amely némelykor hasznos, és helyet biztosít valami pontosabbnak, többnyire meglehetősen elvontan és üresen. Valami fény is esik rájuk, úgyhogy elmondhatjuk: ahogy megmaradt a nagy demokratikus sajtó (bár ki tudja, meddig még) – pedig nincs is már demokrata párt, a meggyőződésről nem is beszélve –, úgy ama többlet révén, amit egy Ossietzky adott a *Weltbühnének*, megőrződött az USPD (Németország Független Szociáldemokrata Pártja) és valami jobb is, mint ez a radikális háborús, sőt békebeli képződmény. Ami pedig a *múzsáknak szentelt* folyóiratokat illeti, à la *Neue Rundschau:* egyáltalán nincs már mögöttük semmiféle létező réteg, csupán egy avítt, menekülő. Volt itt korábban egy művelt kereskedőkből és tehetős diplomásokból álló középréteg; ők ápoltak otthon valamiféle házi művészetet és műveltséget. A föld busás jövedelme mellett virágot hozott némi kerti föld is; jobb családokban a szavak finomabb művészete szépítette meg a második nemzedék megrázkódtatását. E kultúra előfizetőivel együtt eltűntek írói is; és csak a kor fülszövege maradt meg, ami az „irányzatokkal" és „elmélkedéseivel" slendriánkodva is megőrzi semlegességét. Rendben van hát, ha ez is elmúlik; az egymással hibásan összefüggő múzsák helyét elfoglalja az összefüggéstelen képes újság – és ez így van jól. Amerikai képződmény ez, régóta megfelel az ottani középosztály alacsony szintjének; és a képes újsággal kezdődik a nyíltabb, végletekig vitt tréfa is. Akik csak szórakoznak, menekülnek ugyan a valódi élet elől, de azok sem voltak közelebb hozzá, akik pusztán a múzsák kedvéért szedték össze magukat. Amit pedig ma még a műveltségből előadások és a rádió közvetítésével készáruként adnak el és mégsem fogy el, az másodszor

is eldologiasul. A tudat, mely így kiművelve néz el a mindennapok fölött, rosszabb a szórakoztatásnál. Rosszabb, mert az, amikor elfordul a hétköznapoktól, mégis tartalmazza a hétköznapok ürességét is. A szórakozás vására eltereli a figyelmet és elzsongít, de mégiscsak – vásár. A világ minden tájáról jött képek tartják fönn az alkalmazottakkal együtt azt a folyamatot is, amelybe nyakig merült.

LEÍRÓ LÁTSZAT

Örülnek itt a friss szemnek. De azon az áron, hogy az író, akinek ilyen szeme van, csak látszólag érintse olvasóit. Az ifjabb tollforgatók, akik már nem akarják, de nem is tudják a műveltség látszatát kelteni, másféle látszatot keresnek helyette; a magában vett fiatalságét vagy azét, amit ez a fiatalság „átélt". Anyaguk egy darabig a háború volt, pontosabban: a háborús frontélmények, a bajtársiasság, a veszély, távol az otthontól. Amivel persze csupán a középpolgári kérdéseket akarták megkerülni, áthelyezve azokat a lövészárokba. Így aztán éppen jól jött a háborús élményanyag – tíz évvel a háború után – az irodalmárkodó polgárcsemetéknek, akik azok is akartak maradni, hogy ezzel pótolják osztályuk elutasított látszatát. De a háború, jellemző módon (hogy szét ne foszlassák a látszatot), pusztán érzelmi anyag maradt számukra, habár bizonyára épp lelkiekből volt a legkevesebb benne. A háború tartalma más volt, mint a frontélményeké – elhagyatott, elkeseredett, közösségi vagy hősies jellegű. A mozdulatlanság abból is kitűnik, hogy a háború, a sok élménnyel együtt, alig gazdagította olyasmivel a polgári témák körét, ami nem lett volna meg már a háború előtt is. Érvényes ez, némi változtatással, az úgynevezett nagyvilág irodalmi meghódítására és a meghódítás során használt eszközökre is. Itt ugyan kevesebb a lélek, kevesebb a fölösleges ijedség, s több a nagyvonalúan összpontosított tekintet, amit az autónak, a repülőgépnek és az úti felöltőnek köszön-

hetünk. De a távoli tájakról szóló könyvek, akár Hauser, akár a még mindig létező Edschmid írta őket, újult fénnyel ragyognak. Azért gyűjtögetnek odakint, hogy annál egzotikusabban szórakoztassanak otthon; a ponyvák féktelensége nélkül, s mégis pontatlanul. Az ilyen könyvek csak irodalmiasan ordítják, hogy „circulez, messieurs!", csupán irodalmilag, vagy olyan anyagot szereznek maguknak, amelyet így művelt stukkóvá változtatnak. Még a nyomorról, a vérebekről, a mészárszékekről, a rizsföldekről, nem a mézeskalácsról szóló írásoknak is csak az édestestvérek között lenne valami értékük. A szórakozás felszíne alatt semmi sem mozdul, de persze cseppfolyóssá válik.

PÓTLÉK ÉS ÚJ

Nem mindenki cinkos ebben. A paraszt biztosan nem, a kézműves és a kiskereskedő csak alig. Annál inkább az új középosztály, olyan életet keresve pótlékként, melyről képzeleghet, de amelyet nem élhet. Kispolgárok sohasem nevezik magukat így egymás között, még szitokként sem. Ez is összefügg a pótlékokkal, melyre most vágynak, főként döntő rétegük: az alkalmazottak. Aki nem tart velük, azt ők nem kis-, hanem nyárspolgárnak nevezik, az pedig igazán letűnt már. Készségesen bámulja az alkalmazott a saját üres utcájában az üres, figyelmet eltérítő csillogást. Így tehát a megállapodott polgár szalad a csillogás után, fölkel törzsasztalától, zavarba ejtő módon félúton van. A nappal pora esténként, megvilágítva, igencsak színesnek és csábítónak sejlik. Izgató, de nem ad kielégülést, nem tesz valódibbá, csak egyre mohóbbá az újra.

MÁSODIK RÉSZ
NEM-EGYIDEJŰSÉG ÉS KÁBÍTÁS

A SÖTÉTEK

Nem akarnak már lépést tartani. Gyakran csak mert nem alkalmasak rá. S így a megkeseredett ember egészen hátramarad, véresen és sötéten. Ma egyre több van belőlük.

HÁTRAUGRÁS

Közben mindenfélét éreznek. Csapkodnak, főként lefelé, félve, hogy oda süllyednek. Felemásan fordul el az újfajta középosztály, leverten fordul magába, ám mindkettőt agresszívan teszi. Még mindig hagyja, hogy elterelj ék a figyelmét, de már nem valamiért, hanem valami ellen, s persze megint rosszfelé. A tolvajok „tolvaj!"-t kiáltanak. Megkülönböztetik a harácsoltat az építő pénztől: a zsidók kezében az előbbi, az árjákéban az utóbbi. Az egyiket meg kellene szüntetni, mert a kisjáradékos nem járadékos többé, s a másikat meg kell tartani, mert az pénzeli a mozgalmat. Akár ama borjakat is láthatnánk bennük, amelyek maguk választják mészárosukat, ha némely borjú nem volna mészárosszagú maga is. Furcsa, mi mindenre vált képessé így a középosztály; az eddig legfojtottabb réteg most fojtó gőzbe burkolódzott. Látunk nekibuzdulásokat, nyerseket és zavarosakat, s oly kevéssé polgáriakat, hogy már alig emberiek. Kitörni készül itt valami. Nem tudván, honnan jön, hová érkezik, s mibe harap.

Már önmagának is fölhánytorgat sok mindent. Kemény az élet, a népnek izgatószer kell. Újabban azoknak az életéből veszik az izgalmat, akiknek sora még rosszabb. Már az is szép, szegény kutyákat úgy hajszolni, ahogyan a gazdagok az embert hajszolják. Akkor kitombolja magát a nyers és nevetni vágyó düh is. Továbbadja a föntről kapott rúgásokat.

Mindenkinek lehetővé teszik ezt ma ötletdús koponyák. Íme egy példa az utcáról, ez (talán nemsokára) többről is tanúskodik. A frankfurti ünnepi csarnokban tizennégy napon át és még tovább úgynevezett Nemzetközi Maratoni Táncbajnokságot rendeztek. A technikai irányítást olyan kompánia végzi, akik közé nem szívesen keverednénk. Ross Szórakoztató Tsg.; ez úgy hangzik, mintha a kövér Wallace istállójából húzták volna elő.° Vagy 25 párnak kell éjjel-nappal, óránként 45 percen át táncmozdulatokat végeznie. A maradék 15 percben pihenhetnek, W. C.-re mehetnek, ehetnek vagy alhatnak. Azok a táncosok, akik a táncidő alatt a toalettre mennek, kapnak három percet, ám ennek fejében a pihenőidő alatt még öt percet kell táncolniuk. A vetélkedő párok lábának a tánc teljes ideje alatt mozgásban kell lennie; a táncosnak egyik kezével állandóan át kell karolnia partnerét, pontosan úgy, mintha a szalonban szórakoznának. Szó sem lehet itt a sport jótéteményeiről, ámde minden párnak meg kell őriznie „illő társasági megjelenését". A szűk lakkcipő, a gallér, a báli öltözék méltóságát; e méltóság kedvéért spanyolcsizmát húznak és szájpecket használnak az eltorzult arcokhoz, amitől azok még mulatságosabbakká válnak. Amelyik pár utolsóként rogy a táncparkettre, az lesz a bajnokság győztese. 20 pár hiába igyekezett, néhányuk 300 óránál is tovább táncolt. Jutalmuk csupán a beteg szív és a karzat füttye.

Épp most állnak fel újra a párok. Támolyogva a táncparkett rémisztő körében, felügyelőktől noszogatva. A hatalmas

teremben két sátor áll, fegyházi darócból, kis, vaksi ablakokkal. Itt töltik a táncosok 15 perceiket hetek óta, éjjel-nappal büdösben, lábuk vérzik, szemük elkínzott, és testüket ólomsúlyúnak érzik. 1000 birodalmi márkát kap az igazgatóságtól, aki bebizonyítja, hogy valamelyik táncos vagy táncosnő túllépte a 15 percben megszabott pihenőidőt. Odakint zene, hangszórók, egy konferanszié humorral fűszerezett megjegyzései töltik ki a szünetet. Füttyök lyuggatják már át a pihenés idejét; ezt a kitartó táncosok nem hallják. Csak az ütések téríthetik magukhoz őket; harsonák a sátor bejáratánál, őrjöngő terem. Lassan mégis föltámadnak a holtak, fölállnak és tovább totyognak. Imádott hölgyüket a táncparkettre vonszolják, illő, társasági modorban. Egymást támogatják a mármár összecsukló testek, kezük a másik véres húsán. Megint forogni kezd a kerék, amelyből ki fogják húzni a főnyereményt.

Az egyik táncos biztosan nem kapja meg az 1000 birodalmi márkát, 20 napi tánc után, de még 60-at sem, ami a hatodik díja lesz – szerencsés flótás. „Ámde Pitou olyan fáradt – mondja a kikiáltó –, s lába oly rozoga, hogy bármelyik pillanatban feladhatja. Partnernője is szörnyen fáradt már a sok bátorítástól, s feltehetőleg ő is kiáll hamarosan." A fickó persze olyan, mintha a kínzókamrától támolyogna a vérpad felé; magához lehetne talán téríteni izzó fogókkal. Így azonban feje lekókad, szeme csukva, a nyála csorog, a karja lóg vagy súlyosan hever egy szomorú, szőke partnernő vállán. Egy Goya-maszk ébredt fel elmondhatatlan álmából, sőt: a Ross Szórakoztató Tsg. bemutatja egy elátkozott lélek megtestesülését is. Megrendítő szenvedés, körülaggatva a túlvilág párájának alvadt, piszkosfehér és undorító foszlányaival. Hirtelen megvadul a fickó, lehullanak az álom maga után vonszolt cafatai, melyek beburkolták. Elszabadul, és viharosan járja a táncot a végén is, sőt táncol még akkor is, amikor már vége a zenének, és föl-alá sétálnak a párok. Őrülten száguldva táncol partnernőjével, keresztül-kasul, a semmibe,

magasra emeli, mint valami állatot, akivel meg kell küzdenie, mint egy feszítővasat, mellyel láthatatlan ellenségre tör, míg a terem háromezer fejű tömegének üvöltése végképp magához nem téríti. Rámosolyog a bíróra, mint egy legalább e világi vérebre, ijesztően és megmentve. És megint vidám dallamokat játszanak, néhányan igazi táncfigurákat is bemutatnak. A lányok kivétel nélkül frissebbek és nettebbek, mint a férfiak. Ám a táncoló alakok hamarosan magukba roskadnak megint, s ha a pároknak, miként az utolsó napra tervezik, a táncparketten kell eltölteniük majd pihenőjüket, ha a nézőközönségnek „alkalma nyílik, hogy lássa: hogyan alszanak és tisztálkodnak a táncolók", akkor csupa hulla fekszik majd a táncparkett fűrészporában. A számokat egy darabka vászonnal a táncolók nadrágszárához varrták. Biztatják a közönséget, hogy lelkesítse favoritjait, akiknek erre a végső küzdelemben nagyobb szükségük van, mint valaha. Ha nagy hajók elsüllyednek, és most alant fekszenek, s víz önti el minden helyiségüket, lassú mozgással keresztüláramolva: ilyennek képzelhetik a szellemidézők, amint föllebbennek az utasok hullái az étteremben, hogy álmosan lebegjenek tova, mindig csak körbe-körbe, párosával, csoportosan, imbolyogva és bólogatva, az urak bűzlő húsán szmoking, a hölgyek estélyi ruhában, és mindig körbe-körbe. Ami ott a vízben, ugyanez történne itt a levegőn és fából – ha a párok nem élnének és ha nem volna ott az ostor a Ross Szórakoztató Tsg. kezében, amellyel a kín perpetuum mobiléjét hajtja.

A táncosok önként vállalkoztak erre. Azzal az önkéntességgel, amely a mai állástalanok sajátja, a magukfajták előtt játsszák ezt a színjátékot. Állástalanok, kispolgárok és proletárok töltik meg a terem háromnegyedét, és eltűrik, hogy a kínzást ott lent sportként adják el nekik. Sportként, melynek egyetlen célja a végsőkig elodázott összeomlás, ahol csak a leghosszabb szenvedésért jár babér. Ma a választók egyharmada náci; itt a teremben talán a felénél is több, ők a hangadók. Ha számukat nem is, de a tömegek közé hozott ösz-

töneiket tekintve biztosan. Kint áll néhány tucat átlagos autó, persze ezek bizonyára inkább üzleti, mint „társasági" autók. A „társaságnak" még nincs szüksége erre a száraz mészárlásra, ők csak a csarnokot bérelik hozzá. Elég nagy tömeg áll még alattuk, akiknek még rosszabbul megy, s akiket ebben az óriási, mindennapos Colosseumban kizsigerelhet. Miféle görögök vagyunk mi, hogy ilyen a Marathonunk, és mi az üzenet, amit onnan hoznak? Milyen aljasak és unalmasan durvák ezek a cirkuszok, mennyi még a butaság és tudatlanság zengzetes címeikben. Prágából és más városokból állítólag kitiltották a Ross Szórakoztató Tsg.-ot; Németországban a rendőrség biztosítja, hogy a közönség zavartalanul bocsáttassék be. Amit a néplélek itt kifőz, hamarosan szépen föltálalják.

SZÁSZORSZÁG – ERDŐ NÉLKÜL (1929)

Élni és élni hagyni – ez gyakran könnyűnek látszik. De ha az üzlet nem úgy megy, ahogy megszoktuk, rögtön érzékenynyé válunk. Gyűlöljetek mindenkit, aki ugyanazzal kereskedik, és próbáljátok őket minél jobban kiszorítani! Már most sok a szomszédos zsidó üzlet, s néhányat talán még jobban is vezetnek. A gyűlölet tehát rendkívül kifizetődő, de átlátszó is: ki a zsidókkal! – vagyis ki – a szomszédos boltból. S ha a zsidó tőkét ütjük és oda tereljük a figyelmet, talán megmentjük a magunkét. Mióta a rozsda eszi az ajtó fölötti csengőt, a boltos tekintete igencsak elhomályosult.

Ám sokan meg is javulnak most, bévül is, szőkén. Szívesen érzi magát nemesnek a kisember, ezzel ellensúlyozza, hogy nincs mit a kenyérre kennie. A boltban lényegesen jobban érzi magát a pult mögött, mióta „északi", avagy szőkeségében, legalábbis a vére szerint teljes értékű. Ha szőkesége letekint magára, fölnéz; meztelensége büszkévé teszi őt, és nyomorúságos hivatalában növeli ruha alá rejtett nárcizmusát. A faji büszkeség lesz az alantasabb rendek nemesi ticje, s igazán

a legrafináltabb demagógiát szolgálja: a faji büszkeség teljesen a maga vérkörébe zárja a kiszipolyozott személyiséget, német becsületet kínál neki kenyér helyett, meghiúsítván az osztályharcot. De éppily személyessé, az egyes szőke test önérzetévé teszi a faji alapon értelmezett „nemzetet"; így a teuton,° vérrel jóllakatva, nem követel részt a nemzet egyéb kincseiből. Furcsa csak az: miért pont a középrétegbeli német képes ennyire ünnepelni a vért. Ha csak frízek laktak volna itt, akkor a fajvédő beszédet legalább egyforma fajtiszta szájak mondanák. Ámde köztudott, hogy Németország rendkívül sokféle, termékenyen kevert is, és bizonyára csak a legcsekélyebb része nordikus. Talán szüksége van a kispolgárnak a nordikus nemesre, hogy tartást kölcsönözzön hamis tudatának, ám ő maga vér szerint nem az. Kelták, rómaiak, sőt „keleti fajok" is éltek a birodalom nyugati és déli vidékén; az ország keleti része szinte teljesen szláv, rajtuk a hódítók és bevándoroltak még csak nem is egyértelműen nordikus, vékony rétege. Sőt a nordikus fajról szóló frázis oly kevéssé hazafias, hogy szinte a hazaárulás ideológiája is lehetne, midőn a nordikus faj dicséretét zengi. Anglia, Skandinávia, sőt még Észak-Franciaország is germánabb, főként pedig északi-germánabb Németország nagy keverék népénél. „Germánia" egy darabka nemzetköziség, és a germánok egyházi állama is inkább a Themze partján fekszik, mint a Colonia Agrippinán° vagy akár Zabrze városában,° melyet ma Hindenburgnak neveznek. A „népieknek" tehát nemcsak a zsidókat, hanem Németország legnagyobb részét is ki kellene hajítaniuk, hogy a saját „Németországukban" legyenek. Többségük hús-vér valóságában, „a saját vére ellen vétkezik" évszázadok óta: ennyire bizonytalan a „faj", ha valaki nem viking vagy nem – zsidó.

Másrészt a zsidók, akiknek itt a legkevésbé kellene hallgatniuk – hallgatnak. Szó nélkül hagyják minden fajvédő könyv antiszemitizmusát: minden árja nemes, és csakis így ábrázolható, minden zsidó csaló (baldóver) – mintha a baldóverek-

nek pironkodniuk kellene a faragatlan tuskók előtt; mintha nem is Izraelben élne a legszebb, a legkitisztultabb rassz. A zsidók eltűrik a képtelenséget, hogy Németország számtalan keverék népe százszázalékosnak kiáltja ki magát és Izraelt, ezt a századok során kiformált rasszt, páriaként bélyegzi meg. Keverék népnek lenni, mint a legtöbb német, ez önmagában nem szerencsétlenség és nem is alacsonyabbrendűség, s ilyen a legtöbb német; ám az aljasság és az ostobaság az égre bűzlik, ha épp ez a keverék nép képzeli magát a bibliai faj fölött állónak, mintha a zsidó nagymama valamiféle nemi baj lenne. Az arc nélküli csőcselék az ősi zsidó népet nemcsak mint csőcseléket szidalmazza, hanem dühöngve tör ama zsidó nép lényege ellen, amelytől egykor a Bibliát kapta; mi több, egy pillanatra a faji ideológiánál időzve, azt mondhatnánk: csak a „csatornatöltelék" képes így dühöngeni a „faj" ellen. A tényleges fajnak tisztelnie kellene a másikat, ha az (éppen az antiszemiták véleménye szerint) oly erős, mint a zsidóknál. A zsidó burzsoá és az üresfejű intellektuel más lapra tartozik, olyan lapra, amelyen rajta kívül csupa árja van, mert ez a lap már nem a fajhoz, hanem a kapitalizmus főkönyvéhez tartozik. De hogy valaki ab ovo „idegenkedjék" a zsidótól, a zsidó szubsztanciától? Mindazok, akik még kereszténynek nevezik magukat, vagy legalábbbis őseik, egykor igencsak otthonosan mozogtak a bibliai világban, és Jézus volt a reménységük. Micsoda örömtüzeket gyújtana és miképp ragyogna épp az antiszemita, ha népének története a fehér faj épülésének könyve lehetett volna; s ennek hiányában most e tényt, csodálatra méltó sikerrel, megkísérli elfojtani tudatában. De még azok is, akik tudatosan fordítanak hátat a Bibliának, az ország őszinte újpogányai is a zsidók közelségéből élnek, a „kiválasztott nép" kategóriáját *másolják* (oly terméketlenül, amilyennek az antiszemita a zsidót látni és ábrázolni szeretné, méghozzá anélkül, hogy bármit is értene az egészből). A nemzet csak a francia forradalommal kezd ugyan a hazafias érzelmek tárgya lenni, a fran-

cia polgárság győzelme után, amely szétzúzta a nemesség gőgös nemzetköziségét; XIV. Lajos korában a „la grande nation"-ba még semmiképp sem tartozott bele a „köznép", és a porosz II. Frigyes sem volt német érzelmű. De bármily erőteljesen tört is utat magának később a német hazafias érzés, és bármennyire középkori romantika szépítette is a védővám államait, sőt még az imperializmuséit is: a kiválasztott nép mítoszát a németek nem saját polgárságukból, még csak nem is a régi birodalom romantikájából merítették. Hanem egyértelműen a Bibliából, és ez az egyetlen kapcsolat a német ligetek vad olajfái és Izrael valódi olajfái között, amelybe egykor az előbbit oltották. Amikor a keresztes háborúk idején az árja Palesztinába vonult, először otthon ütötte agyon Izraelt; ha a horogkeresztes akar lenni a kiválasztott nép, akkor ma kell az eredetit megtagadnia, csizmával taposnia, ezt kell a „világ pestisévé" kikiáltania és kiirtania, hogy maga váljon „kiválasztottá", hogy egyáltalán „faj" lehessen. A nem-zsidó faj tagja, ami persze megilleti; az erdő nélküli szászok, a birodalom sok mai szásza számára ez lett a vér és az erdő. Valóban nem létezik igazi német *kultúra* a Biblia nélkül; a legjobb németek nem kevésbé „asszimilálódtak" a Bibliához, mint megfordítva, a legjobb zsidók a német kultúrához. Ahhoz, amelyikben ott a Biblia. Ez a kultúra Eckharttól Mahlerig terjed. Ám ha már itt tartunk: a szó szervesen kiforrott értelmében a zsidók biztosabban tekinthetők fajnak, mint a legtöbb német; s a fajról, a szó egyetlen értékhordozó jelentéséről: az emberhez hasonlatossá válásról – épp a zsidók tanítása szólt erről elég világosan ahhoz, hogy ne tévesszük össze az állattenyésztéssel. Avagy az iparos középréteg harci szövetségével, esetleg a késői tőke harácsoló, „ragadozó" gesztusaival. Ami pedig a sok hereként élősködő zsidót illeti: semmi okunk kímélni őket, de arra sincs okunk, hogy másképp tegyük őket taccsra, mint az árja kizsákmányolókat. Az pedig, hogy sok nagyvárosi zsidó intellektualizálódott, lapos, elvont, semmire sem kötelező módon: éppoly kevés okunk van tűrni

ezt a fajta intellektualitást, s arra meg igazán semmi okunk, hogy ne vegyük észre benne a kapitalizmust mint alapvető tartalmat. Hiszen a kapitalizmus ebbe is erősen belejátszik, s igencsak jól egyesíti a bibliai József veszteségét Teut veszteségével. Azt pedig, hogy oly sok zsidót ragad magával az uzsorás-szellem (de nem többet, mint ahányan a „német hűség és kötelességtudat" hullarablói): ezt a szemetet tényleg nem lehet megítélni Stinnes, hanem csakis a – zsidó Marx felől, akik pedig Marx oldalán állnak, éppen zsidóságuk miatt ismerik kevéssé ezt a szemetet. Talán hozzájuk tér meg néhány német, ha az élharcosok elegendő zsidó reklámot csapnak. Ha a nácik áruházában (ahol, mint ígérik, minden kapható) hiába sóvárog egy darab kenyér, egy falat igazság után.

ZORD ÉJSZAKÁK A VÁROSBAN ÉS VIDÉKEN° (1929)

Nemrég még senkitől sem volt idegen a paraszt. Közel volt az út a városba és onnan, vagy voltak fokozatok. A kövér vidék – úgy lehetett elmerülni benne, mint valami tápláló, színes álomban. Akinek festeni- vagy írnivalója volt, még a másik oldaláról kedvelte meg a csöndet. A festők is végezték napi munkájukat, miként a parasztok, gyakran a legkorábban kelőkkel; ennek volt némi eredménye. A föld termett, egynémely gyümölcsét eladták a városban.

Ámde most haragos a föld, haragosak emberei is. A gazdasági okok nem maradtak homályban, de következményeik annál meglepőbbek. A közepes város ma, részben, csak sivárrá vált, de a vidék iszapot kavar. A közepes városokat részben művelt emberek lakják, akik kezdik kényelmetlenül érezni magukat, ha a szokások változóban vannak, s ezért inkább a belső értékeket ápolják. De a vidék minőségileg elhatárolja magát a kortól, avítt kincsek után ássa a bükkfák (de nem a zsidóbükk) tövét.° A közepes, avagy „plüssváros"

egy kicsit kívül rekedt az úton, melyet Berlin jelölt ki, azonban – München beszédes kivételével – még nem hagy hátra *patetikus* hullákat. Ámde új erő ömlik a vidék rég elfeledett hajtásaiba is, s ezek nemzetiszocialistákat és népi mitológusokat táplálnak, röviden: *pastorale militans*ként° támadnak föl. A háború előtt azt mondtuk, hogy rokon ez mindennel, ami űz és hajt, függetlenül attól, hogy mi célból és hányadik emeleten nő. A talajból erős, de mondhatni, semleges erő fakadt. A képek és gondolatok, bár előszeretettel dolgozták ki őket vidéken, nem a föld ideológiájából merítettek. Az első expresszionista dokumentum, *A kék lovas* festői° Felső-Bajorországban laktak. A murnaui üvegképek az ő szemükben nem a folklórhoz tartoztak, hanem saját, fölöttébb jelen való képzelgésük tanúbizonyságai voltak. Manapság viszont éppen a viharkabátosok szerzik zavarosságukat Sváb- és Bajorföldről, még ha penészfoltosan is, s a házából és népiségéből napvilágra kerülő „erők" csakis a kispolgári reakciót szolgálják. A murnaui üvegképek (pars pro toto)° valamiféle reakciós Heimatkunst° jeleivé vagy föld-romantika pinceablakaivá váltak, azzá, amit Marc, Kandinsky kék szubjektum-lovasa biztos nem akart. Az ország régiségeiben már nem hazai Tahitit látnak, nem baráti csodaként látják és szeretik, s nem Gauguinhez hasonló emberek. A régiségek ismét „önémet borpincékké" váltak, legjobb esetben is valamiféle sötét kísértetjárás díszleteivé. Pánból végképp eltűnt Beethoven korának, a természet rousseau-i, örömteli szeretetének hajdani bukolikája. Beethoven és Schubert, sőt még Bruckner és Mahler pasztoráljai is szívélyesen avatták be hallgatóikat a patak és a természet világába, a még nyugodt délnémet földbe. A démoni Beethoven, a természetben járva, a „falura érkezés vidám érzéseiről" muzsikált; még *idillien* szólt Pán, s fenségesen állt – a keresztény Isten jegyében – a démoni Beethovenhez méltó zivatar ellenére is. A kevésbé démoni, ámde „népi" Pfitzner, ha pasztorált írna, csakis hullamérget zenélne egy fénytelen ellen-Berlinről. Röviden: míg a közepes város csak

lépcsőfok volt, a vidék már Berlin elleni fronttá vált; és e front helyzete a legfurcsább.

És éppen azért, mert a korábban oly könnyed Délen készítették elő. Dacolva a veszéllyel, hogy magunk is mitologikussá válunk, meg kell adnunk a sváb-bajor *származási helynek* is, ami megilleti. Hiszen jobban, mint bárhol másutt, tevékeny része – bár mindenképpen érdekeltsége is – van ebben még valamiféle hitnek is, mely nemcsak kapitalista, s mintha erejét inkább ősi ideológiákból, sőt magából a talajból pótolná, abból a talajból, amelyre az ideológiák vonatkoztak. Csakhogy a földtulajdon nálunk, Dél-Németországban és Svájcban nemcsak tőke, nemcsak a személyes szabadság (sokkal ősibb) biztosítéka, hanem úgyszólván a földvallás eldugott fészke, a *földhöz kötődés* mitikus darabja. Az igézet elég okos ugyan ahhoz, hogy csak a középparasztok tulajdon- és szabadságakarásának határáig nyúljon vissza. Épp annyira nem archaikus, hogy meg ne zavarja például a család önzését, a fölparcellázott föld tulajdonának „természetjogát". Az archaikusság nem valóban archaikus állapotokra, a közösségi tulajdonra vagy a közösen használt földre (Allmende)° utal. Az idézet azonban épp elég statikusan zárja ki minden újabb racionalizálás lehetőségét: egész Alemannia és Bajorország megszállottja a földnek, beleértve költőit és ideológusait is, akik minél kereszténye bbnek látszanak, annál megszállottabbak. Hebel még barátságos vidéki lélek volt, alakjai messzi földre került segringeni vándorlegények; sőt Gottfried Keller is, ha egyáltalán említeni lehet őt itt, Svájcot minden jellegzetességével áthelyezte, a soha meg nem szűnő mese, az idegenség és a csoda fényeit játszatva benne. A főalemann, Gotthelf azonban már semmiféle tükörképpel sem játszik, a messziséggel pedig egyáltalán nem törődik. Minden sallang nélkül épp a *berni szellemet* hirdeti a korszellem ellenében; és Bern mint helyszín már a címben is reakciós-mitikus tartalomra utal. A frankfurti vagy nürnbergi szellem sohasem lehetne ilyen magától értetődően a (mozgást jelentő) korszellem antitézise.

Berlin városát mint típust elképzelhetnénk Frankföldön is, de sohasem képzelhetnénk olyan országba, ahol a puszta *földrajzhoz* már valamiféle talajkultusz, sőt földkultusz társul, mint Gotthelfnél. A nagy mitológus Bachofennak is kétségtelenül kapóra jött Svájc; „a völgyek és a táj behatároltságából születik meg az otthonosság érzése, melynek bensőségességét a tágas síkságok lakói nem ismerik". Sőt, bárhol szól is Bachofen patriarchális viszonyokról vagy földkultuszról, mindig belejátszik a svájci „anyaföld" szeretete is; még Dionüszosz is közelebb áll nála Démétérhez, mint a borhoz°. A megkötöttség következésképp itt már régóta úgy jelenik meg, mint a legsajátosabb beleszövődöttség, a határt szabó sors mint khtonikus sors,° mintha maga a föld volna még átitatva régi földkultuszokkal, és ezzel – valamiféle objektív romantikával – kötné magához lakóit. Alemannia-Bajorország catalaunumi csatamezőnek látszik innen, ahol lebunkózott mítoszok vagy mitikus tartalmak kószálnak még a tényleges csata után is, mégpedig nem csupán esztétikai értelemben, hanem a régi helyszín igézetében is. Van itt valamiféle megtartó mező, melyben legerősebb a parasztság, s melynek szinte nincs is nagyvárosa, a jellegzetes München kivételével; épp e mező talajereje jön kapóra most is, amikor a „civilizációt" ítélték vesszőfutásra. Mintha egy bálványkép a csillagok egyfajta együttállása idején visszanyerné mágikus erejét, s újra tündökölne – e „kör" pontosan meghatározott ideológiájában – a ház és a megőrzés kultuszának, a távoli dolgok és a „szellem" gyűlöletének agyréme. „A hely démonai is érvényt szereznek követeléseiknek", mondja Bachofen, és a khtonikus, makacs, itt oly erős ragaszkodást érti ezen: paganus°a paraszt, paganus a pogány. Hiszen a paganus szó eme kettős értelme még ma is azt a kései és szívós igyekezetet idézi, amellyel a kereszténységet próbálták „bejuttatni" az igézet vidéki, zárt körébe. A paraszt mindenütt elzárkózott a keresztény szellemű szakítástól, azzal az ideologikus-szubsztanciális viszonnyal való szakítástól, amely tendenciáját és életformáját az

adott „természettel" kapcsolta össze; elzárkózott a kereszténység éberségétől és átalakító tudatától. S amikor már rég fölvette a kereszténységet, sőt, amikor már hozzá is kötötte magát a germánok ősi agrárviszonyaihoz, még könnyebben, mint hajdan a római civilizációhoz: Jézust megint még inkább házi és hadi istenné tették; Pán° éppoly kevéssé adta fel a harcot a homo spiritualisszal°, mint ma, más csillagzat alatt, a homo faberral° szemben. Bárhol legyen is a helye ennek a szorongó páni ragaszkodásnak, amely lehet akár csupán ideológiai, vagy esetleg belejátszik, kölcsönösen hat egy darabka természet is, amelyet egykor a földkultusz idézett meg és nevezett meg mitologikusan: e ragaszkodás mindmáig tartó következménye a csökönyös kitartás és tompaság, a mélységes ellenszenv az ismeretlenbe tartó mozgás ellen, a vonakodás attól, hogy (a legmélyéig) leigázzák a földet, a gyűlölet a racionalizálás, a szent földbirtok ideológiája ellen, mely mindig első szóra az átlátszó érdek rendelkezésére áll. Természetesen itt is van modern józanság és modern ateizmus; csakhogy a föld mítoszát ezek korántsem űzték el és világosították föl annyira, mint a túlvilágba vetett hitet. A vidék reakciója tehát, úgy látszik, nemcsak gazdaságilag, hanem a szó betű szerinti értelmében „khtonikusan" is megalapozott. S ez az összetöppedt „anyai ház" mára, minden ösztönével, igézetének minden maradványával megint napvilágra került. Az ilyesfajta hitvallás titkos Németországának (vagy anti-Berlinjének) nincs ugyan már ereje ahhoz, hogy parasztbútorokat vagy hálaadó képeket készítsen, de háza oromzatán két lófő alkotja a keresztet, mítosz őrködik a tisztaszoba fölött. Ez a titkos Németország a múlt hatalmas, fortyogó üstje; ennek tartalma áramlik a faluból a város, a proletariátus és a banktőke ellen „egyszerre"; alkalmas minden terrorra, amire a banktőkének szüksége van. Így hát a föld mitikussá vált állandósága nemcsak hamis tudatot hoz létre, hanem meg is erősíti azt tudatalattival, a valóban sötét áramlással.

S ezt szívják most más pogányok is, vagy az olyanok, akiket ők használnak. Érzelemmel telve jön elébük lassan a *város*, még a városi plüss is, az, ami csupán idejétmúlt benne, hamis mohává válik. Még a hétvége is egyre inkább megszabadul a puszta szórakozástól: kiáltásként és tiltakozásként fortyog a kívánság, hogy fürödjük magunkat egészségessé! A vidék védekezett a gépesítettség állapota ellen, amit pedig még mindig nem ismer, s amit nem is sivársága, hanem főként várható kommunista következményei miatt utasított el. A városi alkalmazottak pedig menekülnek a gépiesség elől, amellyel a kapitalizmus már tökéletesen ellátta őket, és amelyben ők a munka egyre sivárabbá válása és a fokozódó válság miatt oly kevéssé érzik már jól magukat, hogy első ízben ugorják át a gőg árkát, mely a várost és a falut választja el, és beeresztik a föld mítoszát a saját világukba: mégpedig „szerves" gépromboláskénť, mert szemükben ez helyettesíti a kapitalizmust. Csak most jöttek rá, mint a parasztok, hogy a válságot a zsidó találta föl; s a válságot, a kapitalizmust és a marxizmust fantasztikus, szinte fantasztikusan szándékos tudatlansággal azonosnak tekintik; a város saját magát teszi a földdel egyenlővé. Minden egyes romján látni ma, miképp viselkedik itt a „szellem" ellen irányuló „ösztön", a vér ösztöne, a vad ösztöne, a városlakó egyedüli „hazája". Azok körében is kísért ez az ellentét, akik soha nem is olvastak róla, s akik semmit sem tudnak Klagesről vagy más újabb, a természetbe hívó kiáltásról. A rousseau-izmus, ahogy most ez a réteg újraéleszti – gyakran szavak nélküli dalként – az egész 19. században elevenen élt, ám akkor vagy nyárspolgárian ártalmatlan volt, szünidei világnézet, vagy pedig az avantgárd ügye volt, s az – Nietzschénél! – nem vont le belőle semmiféle paraszt-ostobaságot. Nietzsche Offenbach és a *Carmen* átütő sikere mellett állt, de nem állt Teut fiai mellett; ott állt az utópiánál, még ha az reakciós töltetű volt is, de nem állt Gaia° moccanatlansága jegyében. Hiszen Gaia maga sem volt izgatott, inkább tarkaság volt, mint igézet, inkább dialektus, mint

föld: és épp ilyenként ragyogott még a régi Bajorország, a katolicizmusban mélyen elmerült hegyeivel, nem pedig a nemzetiszocializmusban elmerült tartományként, s az Alpok kristálycsúcsai keresztben húzódtak a hegyvonulat csúcsainak egyáltalán nem mitologikus istenszobrai előtt – olyan erők voltak itt egykor, amelyekből mindenki csak jót meríthetett, és ezek az erők *A kék lovas*nak adtak teret, és nem egy babonás építőművészet romjainak. Napjainkban viszont a város és a falu együtt kezd babonává válni; a föld a városban is legyőzte a mozgást, és egy igen régi tér legyőzte az időt. Ami mozgás még van, oly végtelenül érthetően támaszt keresve, rossz helyre kap, „az élet régi nagy hatalmasságait" akarja, amelyek mára jórészt kísértetek csupán. Az elkeseredett emberek állatmaszkok mögé bújnak, ahogyan csak a téli éjszakákon szoktak kapatos bajor-osztrák parasztok; torz pofájú dürrögés Ádvent idején.

Az országnak nem lesz Ádventje, ha csak maga körül csapdos. A csapások mindig csak azt érik, akit nem kellene, s az igazak fizetik meg az árát. A német „fascio"° a középréteg zavaros, s a nagytőke pontos válasza a velőkig hatoló válságra. A szociáldemokraták revizionista csalása és a csalás felsőháza: a népállam illúziójának demokráciája – mit sem érnek el már a tömegeknél. Így hát a tőke, végső fenyegetettségében, új csaláshoz, mitológiai csaláshoz folyamodik, és díjat tűz ki minden „nem-egyidejű" tartalomra, amely ezt a csalást becsülettel táplálja, vagy ami korszerűtlenként és tudattalanként betokosodott. A parasztok és a középosztály elnyomorodása hozzáadódik a proletariátus nyomorához; tehát szükségessé válik a fasizmus, hogy a proletárt teljesen elnyomva tartsa, és hogy ideológiailag leválasszon róla minden újonnan proletarizálódottat. Sikerül: hiszen az elégedetlenek már csoportjuk szerint is túlságosan különbözőek, semhogy képesek lennének közösen átlátni helyzetüket; hát még a városi középréteg: mivel ők maguk nem vesznek részt közvetlenül a termelésben, csupa analizálatlan összekötő elemet

képzelnek el, elavultakat is, amelyekben áporodott ösztönök lakoznak, s mind az egyén s közösség ellentmondásáról, a fogaskerék mivoltról, a hősiességről és az államdiktatúráról szóló képzetek. Épp ezek az elavult formák választják el kiválóan a proletariátust a proletarizálódottaktól; ezért kedveskedik nekik a nagytőke oly eredményesen, a városban és vidéken egyaránt. Hiányzik tehát a családról, a rendekről és a természetről szóló „népi" tanokból minden utalás a munkások életformájára, ahogyan a proletárok materializmusában sincs helye az alkalmazottak életformájának, ösztöneinek és a bennük rekedt maradványoknak. Furcsa, áldatlan körforgás ez: éppen a kapitalista üzem duzzasztja föl a „lelket", s az csatornát keresve, sőt válaszul a sivárságra és az elembertelenedésre robbanni is akar; de épp a vulgármarxizmus, amellyel legelőször találkoznak az alkalmazottak, és amely tényleg nem ritka, épp ez rekeszti ki újra a „lelküket", elméletileg is, s így valamiféle reakciós „idealizmushoz" űzi vissza őket. Így jutnak aztán igazán győzelemre a különböző „egyszer volt"-ok maradványai (amelyekkel azonban nem mese kezdődik, csak mítosz). A halk szavú könyv egyre inkább az apák erényét és erkölcsösségét festi; Hollywood fényeit, melyek csak az álmokba kerültek be, Potsdam díszszemléi követik, s ezek vérré is válnak; a gyönyör – Thusnelda° új csábításával – szoknyáját térde fölé emeli, és Rajna apó rég legyőzte már Valentiát.° A filmek, amelyek nemrég még ostoba vidámságot vagy elbűvölő szalonokat mutattak, a figyelem sokkal pontosabb elterelése céljából a szabadságharcokba kirándulnak most. Lützow vad, vakmerő rémjárása° és más hadi önelégültségek ágyútölteléket csinálnak a munkanélküliekből; a forradalom pedig úgyis feledésbe merül, ha szólnak a harci dobok. Így válik a szórakozás üressége (melyben senki sem hitt) a kábítás üresség*évé*, házi egzotikummal, nemzeti mítosszal (melyben a nemzetiszocialista igenis hisz); az üresség*et* giccsel és egy mítosszal tömik ki, melynek fantazmagóriái nem a messzeségben, hanem majdhogynem függő-

legesen lent, a hazai föld mélyén rejlenek. Hiszen oly nagy a reakció magvatlan ereje, hogy a giccs uszályában újból megrendezi, mégpedig közvetlenül, az ajtófüggönyök 19. századát. Ami csak sápadtan, a gyermekkor romjaként meredezett a szemünk előtt, ami a szürrealisták legkísértetiesebb felfedezése volt – „szüleink temetetlen holtteste" – ez most naivan beépül a reakcióba, naivan, undorítóan és dühödten. Ahogyan Sealsfield *Jacinto-parti prérijében* az eltévedt lovas végre nyomra lel, s követi a táborhelyig, ahonnan a nyom elindult, és ekkor észreveszi, hogy a nyom eltűnik (hiszen az eltévedt lovas a saját nyomát követte, és a táborhely a saját öt nap előtti pihenőhelye volt): ilyennek tetszik egynémely mai kultúrreakció, mintha nem öt nap, hanem ötven év múlt volna el nyomtalanul, és mintha megint az egy emberöltővel korábbi tisztaszobában állnánk. A nagytőke átengedi ugyan a visszavonulást a középrétegnek, megmaradván saját „tárgyilagosságánál" és a homlokzatnál, nem hisz sem a hazában, sem az ősidőkben, a „montázzsal" kísérletezik, és megnézi magának őket. Ám mindez a nemzetiszocialistákkal mégiscsak inkvizitorikussá, mindenfajta „kultúrbolsevizmusra" érzékennyé vált, mely magával hozhatná a másik „bolsevizmust"; ürességében rémisztővé lett, s bár a szkeptikus relativizmust nem, a korábbi szkeptikus toleranciát mindenképpen letiltotta. A nagytőkének nincs dohos Dionüszosza, mint a városi egyleteknek, melyeket a nagytőke csak odafüttyent, ám annál tudatosabban óvja és formálja Dionüszoszt. Így hát a reakció a nagyvárosban is visszanyúl egészen a régebbi korok „khtonikus" tartalmáig; oda tehát, ahol az ember a legkevésbé sejtett volna ilyen tartalmakat. Sőt a reakció – másként, mint a régi józan, megállapodott, földhöz tapadt vidéken – visszanyúl egészen a berserkekig,° mélységesen sötét ámokfutásukig. Bárcsak ez az ámokfutás néhanapján – legalább a mozgalom derékhadát adó kispolgárnál – egyelőre a tegnapi és tegnapelőtti tisztaszobákban fejeződne be!

Kérdés, hogy a vadság, mely az űrt próbálja betömni, nem szakítja-e föl még inkább az ürességet. Hiszen a középosztály a szó szoros értelmében megtébolyodott, és fiaik nem akarnak hazamenni, ahol a doh várja őket. Városi vadonjuknak nem 50 éve tűnik el, mint a tisztaszoba varázsánál, hanem mintha évszázadok válnának köddé, mint vidéken – vitustánc kezdődik az utcán. Persze mindenképpen látható: nincs ebben semmiféle „ébredő Németország"; inkább védőövezetet biztosít a náciság a tiltakozó nyugtalanságnak, csakhogy az fel ne támadjon. Legalább megmarad kérdésként: vajon a nemzetiszocializmus látványának kezdődő ellentmondásossága és „irracionalitása" nem válhat-e furcsává a kapitalista ráció szemszögéből is, még a városban is. Épp a városban, annak dacára, hogy az betokosítja a tőkével szemben fennálló ellentmondásokat, és mítoszokkal tömködi be az üregeket. Tegyük félre kicsit azt, ami a legkézenfekvőbb: azt, hogy a középréteg folytatódó proletarizálódása amúgy is – vagyis helyes irányítás esetén – áttöri a nemzetiszocialista ködöt; hiszen ez az egész köd gazdaságilag egy fityinget sem ér, és nem is érhet semmit. Ám a kapitalizmus most már nem tudja teljesen fenntartani a nyugalmat a kétféle „igazsággal": itt egy irracionális igazsággal, a népnek, amott egy absztrakt-mechanikus igazsággal, az üzemben. A kapitalizmusnak nem volt más választása, csak az, amiben eddig a fasizmussal kitűnően egyezett: persze a régi liberalizmus kedvesebb volna neki, mint a romantikus „antikapitalizmus" (ami nélkül persze már nem lehetett fenntartani Németországban az üzletet). A vér mítosza és a kábítás együtt már nem a legkívánatosabb szolgája a kapitalista *értelemnek*. Sőt, hogy távolabbra tekintsünk, hogy mindenképpen megadjuk az előbb vagy utóbb „áttörendő ködnek" és a kommunista következtetésnek is, ami megilleti: a köd nemcsak a kapitalista értelem, hanem a kommunista *ész* számára is tartogat talán megfejtendő rejtvényt. Nem az „irracionális" elmaradottság és butaság, még kevésbé a nyílt csalás rejtélyét. De a nemzeti-

szocialista légvárban, ahogyan láthattuk, megmaradtak bizonyos föld alatti pincék és elsüllyedt fölépítmények is, amelyeknek még kommunista oldalról sem teljesen „megszüntetett" tartalma ezután lesz majd komolyan megvizsgálandó. Itt, ahogyan a parasztokról már megjegyeztük, nemcsak hamis tudatról, hanem vaskos korábbi, sőt történelem előtti tudattalanról is szó van. Ezért itt, még ha teljesül is majd az ész tíz ötéves terve, s főképp ha fennmaradna az egész állítólagos „istentelenség", a lehetséges reakció *viharsarkai* fenyegetnek. A romantikának ugyan nincs más jövője, mint, legjobb esetben, az elintézetlen múlté. Ám ez a fajta jövő megvan a romantikában, s azt, épp a fogalom pontos dialektikus többértelműségében, „meg kellene őrizni" és „meg kellene szüntetni" benne.

AMUSEMENT CO., HARMADIK BIRODALOM° (1930. SZEPTEMBER)

Amilyen durván zajlanak a dolgok, olyan zavaros emberek bukkannak elő. A csőcselék, ahogy nevezték, eddig csak a baloldalon volt, most már jobbra is, sőt a középrétegek sem szilárdak már. Egyre jobban megvadul, tekintete merevvé, arca vörössé válik, tompa és konok lesz. Az ismeretlenül ismerős, amely eddig hamis fényt követett, még izgatottabb sötétbe furakszik. A kézre álló kés a faluból a városba vándorol, a búcsúból a teremben vívott csatába, és ott zavarosan, véraláfutásosan szúr. Ösztönök munkálnak itt, amelyek csak felszínre hozzák a szükséget és annak hamis tudatát, de ezek nem mai ösztönök. A Hold egy kicsiny maradványa világít, s alatta fut egy út, amelyről különös emlékeket őrzünk.

Ami az úton közeleg, az előtt nemcsak zsidók reteszelték be az ajtót. Régi, mégis valóságos mókák bújnak elő kísértetként: a náci például, aki Böss megérkezte után egész éjjel annak háza előtt táncolt, talpig sárga bundában, éppoly vad és vicces volt 500 évvel ezelőtt, amikor zsidókat vertek agyon,

mint ma. Bundában táncolt, ringatózott és tombolt egész éjjel, mert Böss, Berlin polgármestere is bundaügybe keveredett; ám ősi szagú az efféle fellépés – a nyomorúságos vicc, a célzás mocskos ostobasága ellenére is. Ősi és borzasztó, mint egy szorongásos álom és a mélységek, amelyeket az álom súrol. S egyébként is: míg a kommunisták, egy új réteg kilengéseiben kevés a német folklór, a nemzetiszocialisták kilengései nagyon gyakran emlékeztetnek máig eleven ősidőkre – ha nem érik is el a táncos nehézkes vidámságát. Visszatérnek a középkori utcák, a vitustánc, az agyonvert zsidók, a kútmérgezés és a pestis, a Krisztus gúnyolását s mást ábrázoló gótikus táblaképek arcai és mozdulatai. A népi mélységnek ez a fajtája más országokban bizonyára kiapadt már; csak az amerikai Dél Ku-Kluxosai, az Ébredő Magyarok és hasonlók tartanak még velük. Spengler megjósolta a fasizmus korát, ám abban tévedett, hogy hidegnek, gépiesnek jövendölte, hogy a civilizált világvárosokból, röviden: a teljesen éber és kései tudatból eredeztette. A mi fasisztáink viszont Münchenből, a „legszervesebb" fővárosból és nem Berlinből, a gépesítettből indultak. Az erőszak pedig a „népből" támad (a szó igencsak nem demokratikus értelmében): a mészárosok táncaiból és a legnyersebb folklórból. S elsősorban ez a folklór nyomakszik be a kispolgárok tulajdonféltésébe és előítéleteibe; ez adja a körítést még ama nagyiparosok új Rómájához, akik a mészárosok táncait fizetik, és ezzel legfensőbb ököljogukat erősítik. A primitívség csak a keresztre feszítéseken látható csőcselék mókázásáig ér ugyan, ám azt igen jól konzerválta.

Nem tagadható, a durvaságba néhol igen régi álmok is keverednek. A legerősebb közülük a „Harmadik Birodalomról" szól, melynek már a puszta említése is sejtelmekbe burkolja a kispolgárt. Zongorán heverő kották, sörkertek zenéje hirdette a kispolgárnak, amikor már régóta volt császára: „Es liegt eine Krone im tiefen Rhein." Rég megalapították már a porosz-német birodalmat, amikor a korona ebben a

kispolgári zenében még mindig el volt rejtve, s aki felemeli, „azt abban az órában a jövő császárává, a Rajna hercegévé koronázzák Aachenban".° A *jövő* császárává: furcsa módon csak most kínálják igazán oda a proletarizálódott kispolgárnak a „jövő államát", s a Kyffhäuser-iránnyal egyúttal el is zárják tőle.° És sajátos módon összekapcsolják a történelmi számolás egyik puszta számjegyét (óbirodalom, császári birodalom, Harmadik Birodalom) a mesékben meghitt hármas számmal (ahol a hármas számhoz tartozik mindig a döntés, a befejezés, a szerencse). S még fontosabb, hogy a „Harmadik Birodalom" ősrégi képeket, idéz melyek nemesebbek a bundatáncnál, könnyebben elferdíthetők, így még csodásabban csillognak. A középkor szinte mindegyik felkelését a „Harmadik Birodalom" neve kísérte, vagy, ahogyan akkoriban nevezték: „a harmadik Evangélium birodalmáé" – távoli, szenvedélyektől fűtött kép volt ez, melyben ugyanannyi volt a zsidó, mint a gnósztikus elem, ugyanannyi volt a paraszti lázadás, mint a legelőkelőbb spekuláció. Az Atya ótestamentumi és a Fiú újtestamentumi Evangéliumát a harmadik, a Szentlélek Evangéliuma követi:° ezért hirdette Joachim da Fiore apát már a 13. században, sőt már Órigenész egyházatya is a szebb jövőt, s így maradt fenn a jóslat a parasztháborúk idején. Mindebből a szólam él már csupán, ám amennyire a nyomor fokozódott az ősi rétegekben, s ahogyan a sör gőze is robbanékonnyá vált, úgy lett gyújtó hatású a frázis: a félproletár „népi emlékezetben" eltorzult emlékek szellemhada kísért. A polgári műveltségűek számára, akik ismerték a saját Ibsenjüket, a „Harmadik Birodalom" Hekuba volt, kicsiny jelkép, melyet nyugodtan megtűrtek Ibsen drámájában, a *Császár és Galileus*ban. A „nemesek" Harmadik Birodalma, az antik világ és a kereszténység közötti arany középútként – mennyire megszakadt itt a kapcsolat a misztikus hagyománnyal! Dosztojevszkij viszont annál inkább volt a régi álmok irodalmi közvetítője (és közvetítője a politikai-archaikus álmokat dédelgető irodalom-

nak); a bizánci zene Dosztojevszkije, amely megőrizte magában Órigenészét, és hitt a Szentlélek visszatérésében. Végül is „Harmadik Birodalom" lett a címe egy Moeller van den Bruck nevű „Dosztojevszkij-hívő német" könyvének, s ez a könyv lett a nemzetiszocialisták alapkönyve – a reakció vad zuhanásában, s ez lett a csalásnak és álmaik hitének tere is. Másképp érzik most a gyilkosok a szó régi fanatizmusát, mint Ibsen művelt és nemes emberei a színházban; ezért ivott hát vért és ezért él a régi frázis. Persze semmi meghatározott dolog sem maradt az új „néptalajban", vagy csak ama kinyilatkoztatások visszája, melyek Joachim da Fiore óta végigkísértették a középkort, s egészen Lessingig érnek, „az emberi nem nevelésének" lessingi elvéig° és a végsőkig liberális szelleméig. Ám félreismerhetetlen épp a mai „visszafiatalításban" a reakció egyik kiindulása; ez hozza létre a khtonikus talaj felerősített, oly rejtelmesen izzó visszhangját. Ez teremti meg a *zenét* a mai vitustánchoz, csakhogy annak korábbi tartalma nélkül, sőt a „harmadik Evangélium" vagy az isteni lehelet forradalmi szeretet- és szellemtartalmának ellentettjével. Ezért fészkelhette be magát épp a reakció ebbe a pünkösdbe, az egykor Németországot átjárt sűrű káoszba; befészkelte magát az a nemesi és rendi mitológia, amelyet a „nép" minden korábbi „álma" hevesen támadott. Mégis van ebben valami az ősrégi lényegből, jelenvalóvá téve és eltorzítva; korábban úgy tekintett ránk a nyerseség, mint a keresztre feszített képeiről, most a keresztre feszítők és a zsoldosok szemében tükröződik a régi „Harmadik Birodalom". Furor teutonicus° süt e szemekből, a valódi forradalommal elvesztett kapcsolat, tovatűnt keresztény ideológia; vér szerinti ura helyettesíti Jézust, s a hadiállam a közösséget.

Tehát ezeket az embereket megigézték, sivár erők tombolnak és álmodnak bennük. Újra nő bennük a német durvaság, osztálytudatos ösztönzés helyett tudat alatti vagy tudattalan ösztönöktől hajtva. E német durvaság nemcsak a népet, a hazát teszi süllyedő rangjuk pótlékává, hanem a kereteket is

igen régi képekkel tölti ki. Berserk terjeszkedik itt, aki mindenütt ott volt, ahol rombolni lehetett; az ő tébolyult kegyetlensége fokozza a kispolgár bosszúvágyát. Németországban, Franciaországgal ellentétben, soha nem volt szavuk a nőknek, hiányzott belőle Mária; s mostanra tökéletes ellen-virággá lett. Egy szebb örökség emléke járul ehhez, pontosan a Harmadik Birodalom mítoszaként; ám az emlék nem elég erős, hogy tüzének fénye is legyen. Inkább az elvont durvaság kap erőre, és olyan vérszagúvá teszi a Harmadik Birodalom mítoszát, mint illik romlottságához. Vitustáncot járók foglalják el tehát az utópia ősi területeit, a vér germán romantikája megérkezett a német kispolgárhoz, s politikai gyilkosok és „koronaőrök" egész seregét hívta elő. A wälsungok vére, ami ez idáig csak zenei mártásként létezett° vagy Klagesnál fortyogott filozófiaként, hiretlen „konkréttá" vált, mégpedig süllyedő, süllyedésükben emlékkel teli rétegek hátában. E rétegek csak gazdaságilag-társadalmilag válnak proletárrá süllyedésük által, azonban nem társul ehhez ideológiai hajlam a helyzet megszüntetésére, elemzésére, a mostani okok és „alapok" feltárására. Süllyedésükben az értelem vékony, „újkori" rétegét, s hulltukban igen régi ösztönöket, életformákat és fölépítményeket érintenek, „irrációt" kényszerítvén ki belőlük. Az ifjú nácik egyike ezért hallatta oly nyers és harcos-erotikus, s egyúttal a sötét imperializmus számára oly használható kiáltását: „Az ember nem hal meg egy programért, melyet ért, de meghal a szeretett programért." Fölösleges külön rámutatnunk a felkiáltás ócska irrációjára, arra a kényelmetlen tényre, hogy ott követelnek és árulnak el programot, ahol ilyen nincs is; fölösleges rámutatnunk az elmaradó rétegek hősies tudatlanságára, amely inkább a halált választatja velük, mintsem ellentmondásaik felismerését. Ámde szükséges, hogy mi, marxisták felismerjük e felkiáltás sötét, nemcsak a tudatlanság révén fenntartott fanatizmusát, és fel kell ismernünk másképp „elmaradott" hátterét is. Úgy tetszik, épp ebben rejlik egy olyan archaikus-emocionális

maradvány, amelyhez sohasem férhet teljesen hozzá a túlságosan jelenkori elemzés, és ki sem űzheti azt. A nemzetiszocializmusnak nem az „elmélete", hanem az energiája jelentős, az a fanatikus-vallásos beütés, amely nemcsak elkeseredésből és ostobaságból fakad, s ebből fakad hitük furcsán felkavart ereje is. Épp ez a lényeg alakulhatott volna másképp, mint minden, a „primitívre" való emlékezés, ha „felvilágosult" oldalról, a csupán elvont elutasítás helyett katonailag elfoglalták és dialektikusan megváltoztatták volna. De mivel a marxista *propagandából* hiányzik az a táj, amely *szembeállítható* volna a mítosszal, hiányzik belőle mindaz a képesség, amely a mitikus kezdeteket valóságossá, a dionüszoszi álmokat forradalmivá változtathatná: a nemzetiszocializmus hatékonyságában láthatóvá válik egy darabka vétek, a túlságosan gyakori vulgármarxizmus vétke. Németország nagy tömegei, főként az ifjúság (erős szervezettsége és mitikus összefonódása révén), már pusztán azért is nemzetiszocialistává válhatott, mert a marxizmus karolja fel ugyan őket, de nem az „képviseli". Amilyen biztos az, hogy ma egyedül a proletariátus a történelmileg döntő jelentőségű osztály, olyan biztos az is, hogy egészen rendkívüli módon összefonódott a burzsoáziával (sokkal inkább, mint annak idején a burzsoázia a feudalizmussal); éppoly bizonyos, hogy nemcsak a legújabb gép és az imperializmus utolsó szakasza fontos, hanem a nemzetiszocialista bomlás és a késő polgári ideológia más átmeneti jelenségei is. Fontos – mind a leleplezés, mind a kifosztás értelmében, fontos a forradalmi látszat kritikájának értelmében és egy olyan kritika értelmében, amely e látszat minden (polgárság előtti) ellentmondását elvezeti a forradalmi elmélethez és gyakorlathoz. A doh Dionüszosza és a Harmadik Birodalom például ilyen ellentmondások a kapitalizmusban, ellentmondások, melyeket a kapitalizmus maga hozott létre; Dionüszoszt és a Harmadik Birodalmat *egyedül* a vulgármarxizmussal mégsem lehet konkréttá tenni, mert akkor megint a reakciót segítik. Élvezzük

gyümölcsét, elutasíthatatlan tehát a megfogalmazás: a nemzetiszocializmus ideológiájának győzelme a maga részéről azt nyugtázza, hogy a szocializmus túl gyorsan fejlődött utópiából tudománnyá; Engels ezt egészen másképp értette. Így azután vadul ujjongó beszédével és zavartalan irrációjával győz az ellenség, a forradalmi helyzet ellenére, amely az áldozatokat legalábbis fogékonnyá teszi a szocializmusra. Olyan archaizmus alakul így ki, amely sokkal inkább megakadályozza az átmenetet a proletariátusba, mint amennyire az érthető lenne. A vulgármarxisták nem tartanak fenn őrhelyeket sem a primitívben, sem az utópiában, s a nemzetiszocialisták csábítása húzza ebből a maga hasznát, és nem ez a csábítás lesz az utolsó. A poklot és a mennyországot, a berserket és a teológiát is harc nélkül engedtük át a reakciónak.

Ragadjunk meg minden támadási a fönt lévők ellen, rögtön, amint megindul. Azt hihetnénk persze, hogy az erősödő mozgalom önmagától balra tart, a maradék pedig felszívódik. Ezt remélik nemcsak a szociáldemokraták, akik mindig mindent eltűrnek, s akik szerint minden elmúlik „magától". Az igencsak tevékeny kommunisták is hisznek az NSDAP° aktív részeinek hanyatlásában, mely annál gyorsabban bekövetkezik, minél inkább a tőkét kell szolgálnia Hitlernek, amely őt utolsó kenetként hívta. Már egy 1930-as napi tájékoztatóban is ez áll: „A berlini KPD-központban° abban bíznak, hogy politikai monstre-spekuláció csődjének előbb vagy utóbb ők lesznek haszonélvezői. Számolni kell azzal, hogy belátható időn belül gyengülni fog a mozgalom nemzetiszocialista és szocialista elemét összekötő erő, amint a gazdasági ínség nyomása eloszlatja a frázisok ködét, s ezáltal felismerhetővé válnak teljes nyomorúságukban az összeférhetetlen kompromisszumok és az álhomlokzatok." Itt tehát már olyan készenléti állások kiépítéséről van szó, amelyeknek majd be kell fogadniuk Hitler széthullott zászlóaljait. Remélhetjük hát, hogy az SA-proletárok és az egyéb

elszegényedettek egy része a kommunistáknál köt ki, a maradék pedig német nemzeti lesz – és az egész csak hőzöngés volt (mint más jobbra hivatott németországi mozgalmak is). Ámde: mi teljes egészében elhamarkodottnak tartjuk ezt a reményt, éspedig nem a mozgalomban rejlő antikapitalista ellentmondás, hanem az ugyanennyire antimechanisztikus ellentmondás miatt. Az előbbit, a nyomorba süllyedő középréteg és a kapitalizmus ellentmondását bizonyára gyorsan feltárhatjuk és alkalmazhatjuk; bár aligha bír világos tudattal, mégis olyan irracionális ellentmondás, melyet ugyancsak a kapitalizmus hozott létre, és aligha maradhat hosszú távon kényelmes a kapitalizmus rációja számára. Az utóbbi, az általában „a gépesítéssel mint olyannal" fennálló ellentmondás viszont lehetővé teszi, hogy az alkalmazottaknak a kommunizmust is még valami gépies dologként, az elszemélytelenedés és a racionalizálás folytatásaként, sőt a kapitalizmusok puszta visszájaként mutassák be. Így jön létre – a kapitalista és a kommunista „ráció" tébolyult, ám makacs fölcserélésével – egy antimechanisztikus „nem-ész", mely a nagypolgári irráció ezernyi előkelő manírjából táplálkozik, s legalább annyira ellentmond a szokásos vulgármarxizmusnak, mint a kapitalizmusnak. A proletárnak, aki a termelőerőkkel együtt nőtt fel, nem ellenségei ezek, hiszen átlát rajtuk; ámde a kispolgár ma, új fejlődési fokon, szinte szükségszerűen a géprombolásnál tart. Ezért termel ki a félproletár lét mérhetetlenül sok hamis tudatot; ezért tokosodnak rögeszmévé azok az impulzusok és tartalmak, amelyek éppúgy a kapitalizmus ellen való felzárkózás impulzusai és tartalmai, mint a kapitalista széthullásái. Nem ezek a fontosak, hanem az a véres-ködös táj, ahol mindez újra jelenvalóvá vált, s ahol ellentmond a vulgármarxizmusnak, sőt még a marxizmus mechanikusan elképzelt „világképének" is. Mivel a marxisták itt még nem használnak változatosabb és többet ígérő nyelvet, az antimechanizmus a reakció malmára fogja hajtani a vizet, hiszen ez ellensúlyozza a másik ellentmondást,

a kapitalizmus és az „irracionális" között fennállót. Ha tehát már minden nemzetiszocialista átállt volna a marxizmushoz, sőt ha a kommün a legjobb úton volna ahhoz, hogy megvalósítsák, akkor is maradna itt, mint mondtuk, egy *viharsarok a lehetséges reakció* számára, vagyis fennmaradna a marxista módon még nem értelmezett „maradvány" veszélyövezete. Oroszországban aratóünnepekkel és Lenin-sírral kedveskednek a parasztoknak, kollektívával és újsütetű szimbólumokkal pótolják számukra az egyházat; Németországban a marxizmus átengedi a reakciónak az összes ilyen kapcsolódási lehetőséget. Németországban éppoly fontos volna a nyomorba süllyedt középosztály megnyerése és a kapitalizmussal „nem-egyidejű" ellentmondásaik mozgósítása, mint amilyen fontos volt Oroszországban a parasztok megnyerése; ennek ellenére úgyszólván nincs olyan Lenint követő taktika, amely végképp lerántaná a leplet a vulgármarxizmus aufklérizmusáról. Az aufklérizmus absztrakció, nem pedig teljesség, benne a napvilágra kényszerített irrációval; még nem virradt meg a napja annak, amikor egy teljességet talpra állíthatnánk, hisz a lába szocialista szempontból oly igen elzsibbadt, ám bizonyosan itt az idő, hogy a nemzetiszocializmus menetekeljét a maradandó irráció ügyében felhasználjuk. A történelem nem egyetlen vonalon előre haladó lény, amelyben például a kapitalizmus – mint legfelső fok – minden korábbi fok megszüntetését jelentené; a történelem inkább *többritmusú és többterű, számos birtokba nem vett és még semmiképp sem kiiktatott, meghaladott szöglettel.* Manapság még a gazdasági alapok, vagyis: a termelés és a csere idejétmúlt formái sem múltak el, nem is szólva ideológiai felépítményeikről, sem a még meg nem határozott irráció valódi tartalmairól. Éppen ez szolgáltatja az anyagot e rétegek romantikus, mégpedig úgyszólván reálisan romantikus antikapitalizmusához; ez csábítja őket arra a képtelenségre, hogy a liberalizmust és a marxizmust „ugyanazon érem két oldalának" (az absztrakció és a mechanikussá tétel két olda-

lának) tekintsék. És később is, amikor már minden alépítményt egyenlővé tesznek, amikor már nem kényszeríti ki semmiféle reakciós osztályérdek a romantikát: az ész, amely úgy vélte, eleget birtokol azzal, ha a kapitalizmust az ellenkezőjébe fordítja, újra meg fogja lelni az elszalasztott, még irracionális anyagot; bár már nem egy gazdasági, hanem „vallási" válságban. A kapitalizmus olyannyira nem tudta lecsapolni az irracionálist, hogy az – éppen a kapitalizmus tárgyiasságának és racionalizálásának „ellentmondva" – egyre erősebb lett; s a vulgármarxizmus semmiképp sem fogja megszüntetni ezt az éhséget azzal, hogy mindenütt csak elmaradottnak tekinti. A nemzetiszocialista romantika épp elég rossz közvetlen viszonyban áll a mai civilizációval, tudniillik közvetlen ellentétként, s ennyiben a mítosz jakobinizmusa. Azonban a valódi forradalmárok e rossz közvetlenséget éppily közvetlenül vetették el, nem közvetítették azt az egész mai valósággal, a maradványok tartalmaival, melyek oly borzalmas módon mutatták meg magukat. Világos, hogy van kispolgári borzongás és pusztán elmaradott ostobaság is, de ez nem meríti ki egészen a nemzetiszocialista komplexumot. Létezik másképp „nem-egyidejű" elvadulás és démoni mitizálás is, és ebben talán még egy dialektikus horog is van, de legalábbis furcsán „ellentmond" a tőkének és a tőke szellemének; ezt az ellentmondást kell segítenünk.

A FORRADALMI LÁTSZAT INVENTÁRIUMA (1933)

Ha ketten ugyanazt teszik, nem ugyanazt teszik. Főként ha egyikük a másik tettét utánozza, hogy megtévesszen. Ez történik ma, amikor a náci még nem mutathatja meg, hogyan néz ki valójában, és mit is akar valóban, tehát álruhát ölt. Lázadóként jelentkezik, mint tudjuk; a legrettenetesebb nép- és szocializmusellenes fehér terror, amelyet a történelem valaha is látott, szocialistának álcázza magát. E célból propagandájának csupa forradalmi látszatot kell kialakítania,

olyan dolgokkal kistafírozva, melyeket a „kommünből" emelt el. A csaló üzletet olcsóbban már nem is lehetett megcsinálni; hiszen még az úri-rasszista-nacionalista jelszó sem vonzana, ha – látszólag a nép valóságos szükséglete szerint – nem tettetné magát eleve antikapitalistának. Bár a Thyssenek, Schröderek° antikapitalizmusa és a nácizmus egyéb megbízóié érthető módon nem képes fölhajtani annyi álarcot, hogy Piroska föl ne ismerje. A Reichstag égése egyedül nem elegendő, a népnek azt is hinnie kell, hogy Néró az őskeresztény maga. Így bolondított a Pokol kezdettől fogva, szenteskedő pofával, újra meg újra.

1. Elsőként elorozták a vörös színt, ezzel okozván zavart. A nácik első hirdetményeit vörösre nyomtatták, nagyszerű volt, ahogy hatalmasan lobogtatták e színt a szédítő zászlón. A plakátok lassan egyre sápadtabbak lettek, hogy ne riasszák már azokat, akik a pénzt adják. Maga a zászló egyébként is kezdettől fogva a ferdén összecsavart, oldalvást fordított jelet viselte, s úgyis erről, nem a színéről nevezték el. Ám amikor egy serény munkás kinyisszantotta a horogkeresztet a zászlóból, a vásznon csak a méteres vörös látszat maradt meg. Közepén a puszta lyuk tátongott, mint egy száj, és teljesen üresen.

2. Azután ellopták az utcát, a nyomást, amelyet az utca gyakorol. A felvonulást, a veszélyes dalokat, melyeket korábban énekeltek. S amit a Vörös Frontharcosok° kezdtek: a zászlóerdőt, a bevonulást a terembe, épp ezt utánozták a nácik. A potsdami nap, 1933. március 21. a lázongó képet ismét inkább a megszokott, a militáns felé tolta, de 1933. május 1.° csak még szégyentelenebbül pótolta lopott varázzsal a mulasztást. Offenbachban fölállították a májusfát, a szabadság régi, jakobinus jelképét, fehérgárdista módra táncolták körül, sőt maga Hindenburg személyesen ünnepelt a proletariátus világünnepén. S az üzletek május 1-jén kihirdették az újságban, hogy náluk csakis „a fej és az ököl munkásai" dolgoznak, és a napot ők is megünneplik. A profitélet még az ünne-

pet is ellopta a munkástól, s a győzelemhez hozzátették gúnyolódásukat.

Egészében úgy tettek, mintha csakis munkások léteznének, mások nem, s ezzel parttalan hamisítást követtek el. Mivel a szót a legelmosódottabb értelemben használták, olyan félhomállyal árasztottak el mindent, melyben már senki sem tudja, hogy ki a vendég, ki a pincér. A *Völkischer Beobachter*° például ezt írja a strici Horst Wesselről: „A szó legigazibb értelmében munkás volt, önmagán munkálkodó munkás, aki a saját Énjével harcolt, s így tett szert belső szilárdságra és erőre." A szó ilyenfajta legigazibb értelmében persze nincsenek kizsákmányolók, nincs osztályharc, pláne kizsákmányoltak; hacsak a munkások történetesen nem önmagukon dolgoznak, hanem másokért, miként, sajnos, eleddig minden proletár tette volt. A nácik csak a proletár szót nem veszik át, ahogy a válság szót sem, amelyet már a Weimari Köztársaságban „a gazdasági élet hullámzása" képével helyettesítettek, a Harmadik Birodalomban pedig, ahol még ügyesebben spekulálnak az emberi butaságra, egyszerűen novemberi gaztettet mondanak helyette. Mindenesetre a „munkásság" rendkívül kordiális masszává válik, s ezzel végleg elkenik a tőke és a munkás között meglévő alapvető ellentmondást, melyet a kispolgárság amúgy sem fogott fel. S a csalásnak ezt a monstrumát ennek ellenére, vagy épp ezért, „munkáspártnak" nevezik, ahol a gyilkosok és áldozataik elvtársként üdvözölhetik egymást, és ez a monstrum úgy tesz, miközben a proletariátus megszűnését, melyről Marx beszélt, agyonlövetéssel és koncentrációs táborokkal valósítja meg, mintha ez volna a szocializmus igazi Jakabja:° Ezenközben a náci, hisz ő emberséges, és az első májusa is megmutatta már ölelő erejét, persze a „proletármentesítés" fojtogató módjához is változatlanul ért. Kispolgáriságának legbiztosabb jele, hogy miként véli fölemelhetni a „nép mélyrétegeit", hisz a nyárspolgárkirály, Hitler is innen származik, hogyan kell kiűzni belőlük a proletártudatot, s ho-

gyan kell „rendi tudatot" plántálni beléjük. A következő megbízással: az osztályharcot az általános blablával kell megfojtani, melyet kispolgári tudatnak neveznek, és amelyben, Marx szavaival, „egyszerre tompulnak el két osztály ellentmondásai". Csakhogy még itt sem sikerülne ennyire megvalósítani a csalást, ha a „proletármentesítés" eladhatatlan kereszténýszocialista ócskasága, amelyet Hitler ismét sikerre visz, állítólagos népközössége nem volna igencsak földíszítve szocialista ékítményekkel, sőt nem csekélyebbel, mint magával az osztály nélküli társadalommal, s rögtön úgy, mintha az már itt is volna. Így aztán a csalás náci világában Thyssentől az utolsó zsákhordóig csak egyetlen, osztály nélküli „munkásfront" van, s ugyanígy a Goslarban megtartott „birodalmi parasztnap" sem tesz már különbséget nagybirtokos és kisparaszt között, hacsak azt a lényegtelent nem, melyet árral és hektárral mérnek, s ez a Mindenség Atyja előtt az aratás ünnepén nem esik latba. Bármi teszi is a falusi szegénységet és a városi proletariátust, Hitler ezt csupán bátortalanságnak nevezi, melyet tisztán pszichológiailag ki lehet operálni, épp azáltal, hogy belülről fölemelik „a nép mélyrétegét". Hiszen a náci számára magától értetődő, hogy a proletár pont annak érzi magát, aminek a kispolgár őt látja, vagyis a nép legaljának, melynek puszta léte miatt szégyellnie kellene magát, egyetlen kisebbrendűségi érzésként. Így hát kifejezetten feudalizálni kell a munkásosztályt, „kíséretté" kell tenni őket, az alkalmazottakkal együtt, valamint a többi jobbágyhűségű nemes germánnal, hogy Hitler szabadalmi megoldása szerint „elpusztítsák kisebbrendűségi komplexusaikat és az unalmat is, melyből az eretnek eszmék és gondolatok fakadnak". Következésképp Hitler számára a „marxizmus előfeltételeit" mindössze a proletár kínja jelenti, amiért ő nem kispolgár, összekapcsolva a proletár bandák unalmával, mely részben a kaszárnya udvarán (a gyár is kaszárnyaudvar), részben lármával oszlatható el. Hitlernek a proletártudatról alkotott fogalma, melyet a

goebbelsi májusi ünnepen hirdetett meg, utolérhetetlen: „Eltökélt szándékunk, hogy a marxizmust nemcsak külsőségeiben számoljuk fel, hanem megfosztjuk előfeltételeitől is. Az utánunk következő századokat is meg akarjuk szabadítani az olyan feltételektől, melyek szellemi zavart kelthetnek, és ezek közé tartozik az a dölyfös elképzelés, mely megszállja az egyes embert, és arra készteti, hogy lenézzen másokat, mintha – a kétkezi munka szégyen volna." Az egyes ember a nemzetiszocialista kispolgár, és a *Völkischer Beobachter* kiegészíti ezt: „Legyen a német munkás ennek az ünnepi napnak alkalmából ismét a német népközösség teljes jogú tagjává." Vagy ahogyan a (leigázott szakszervezetek) „munkafrontjának" vezetője mondja: „A német embernek meg kell értenie, ha a népért dolgozik, joga van arra is, hogy büszke legyen teljesítményére. Ezért, Vezérem, mint néped legerősebbike, vedd oltalmadba a nép gyenge fiát." Odáig jutott a proletár az „általános munkásságban", hogy ő, aki eddig történelmileg döntő osztálynak, a jövő letéteményesének érezhette magát, immár a kispolgár leggyengébb fia. Nyomorultul, mégis fölemelve áll a proletár a nyárspolgárkirály védőszárnya alatt, ahogyan ezt a patrónust a másik oldalról a finánctőke patronálja. A német munkásmozgalom százéves tevékenysége után valóban eljutottunk a nagy győzelemig: valósággá vált egy szörnyeteg, mely megbilincselve az ezeréves birodalom, a népközösségnek álcázott finánctőke kezére játssza a proletárt.

3. Végül még úgy is tesznek, mintha másra sem gondolnának, csak arra, ami a dolgokat megváltoztatja. Ez úgyszólván formális-marxista csengésű, nem ismer semmiféle „an sich"-szellemet, inkább politikai szolgálatba állítja azt. Goebbels kifejezetten úgy nyilatkozott, hogy a *Patyomkin*-film° mintaszerű a németek számára, ilyen messzire megy a formális egyetértés, ahogyan a gazember és a tolvaj hamisító képzeli. Az ócska-szurkos plagizátoroknak a legújabb dramaturgiai irányelvek szerint nem az a fontos, milyen jó vagy

rossz volt az eljátszott darab, hanem az, hogy milyen hangulatban hagyja el a néző a színházat. Elvetik, hogy a színházi játék önmagáért okozzon örömet, elvetik a magánszféra és az elefántcsonttorony problémáit, a nem-politikus témák megformálását; Goebbels nem kíván romantikát, kivéve az „acélosat" (ez persze sajátos ötvözet), ő a színházban tendenciát akar látni, nem l'art pour l'art-t. Mindez, kétségkívül, oly csalókán antikontemplatívnak látszik, amilyen egy hamisítványtól csak telik, mely a marxista tételt, hogy az elmélet a gyakorlatra vonatkozik, a szélhámos svádájával téveszti össze. Másféle csalóka párhuzamok is mutatkoznak; például egy még csak fasisztának sem mondható főiskolai lap ezt írja: „A maihoz hasonló időkben elkerülhetetlen, hogy az utolsó szó ne az egyetemé, hanem az államé legyen. Ez és nem más, legalábbis nem a politika és a tudomány egyszerű összekeverése jelenti az egyetem politikussá tételét." Fontos tekintetbe venni itt az utakat, amelyeknek segítségével a nemzetiszocializmus számára úgy látszott, hogy a marxista teória-praxis viszonynak épp a kópiáját rendkívül kényelmesen és rendkívül „modern" módon elérheti. A hitleri kloroformgyakorlat nemcsak semmiféle „an sich"-intellektust, hanem egyáltalán semmiféle intellektust sem tűr meg, hacsak nem a profit parancsnoki magaslatain. „A helyes, az igazság az, ami használ a német népnek", vagyis a német monopolkapitalizmusnak: a náciknak ez a szégyenpragmatizmusa végső soron nemcsak majmolja a marxista teória-praxis viszonyt, hanem teljes mértékben le is züllleszti azt. Hiszen a marxizmus számára ebben a viszonyban föltétlenül a teória az elsődleges, vagyis: nem azért igaz valami, mert hasznos, hanem igaz lévén, hasznos is. Az örökké egyforma és tudatlan áriák, melyeket Hitler énekel kispolgárainak, szintén nem lesznek attól jobbak, ha az egyetem-ringyó, akire rátalált (miként II. Vilmos is rátalált 1914-ben a magáéra), latinizálja a gicscset, és a csalást különféle fortélyokkal, à la Schmitt, Freyer vagy Heidegger, följavítja. A nemzetiszocializmusnak a fo-

galomtalan elkeseredésen és az elvadult butaságon kívül még számos korrupt professzora is van, de nincs elmélete, mely másféle gyakorlatot vonna maga után, mint a csalását és az agyonverését. Ellopott teória-praxis viszonya tehát valójában a hamis sziréndal és a valódi kizsigerelés, az ész leköszönése és a gengszter rablóútja közötti viszony, az ily módon létrehozott éjszakában. S mindez végül is egy olyan „teória-praxis" nevében történik, mely Mammont megszünteti, amennyiben „alkotó tőkévé" kereszteli át, és kielégíti az „antikapitalista vágyat" azzal, hogy megcsókolja Sátán mester árja ülepét.

Az ellenség tehát megelégszik azzal, hogy munkásokat kínoz és öl meg. Nemcsak a Vörös Frontot akarja szétzúzni, hanem az állítólagos hulláról az ékszereket is leveszi. A csaló és a gyilkos nem mutatkozhat másképp, csak lázongó beszédekkel és harci formákkal. Ebben a kispolgár szocializmust lát, a nagypolgárnak díszlet ez, s a kapitalizmusnak mindkettőre égető szüksége volt. Hiszen a weimari szociáldemokrácia demokratikus csapdája nem rejtette már az elnyomorodott tömegek elől a valóságukat. A csapdát tehát ki kellett cserélni, és a szociáldemokrata „szocializmusról", a maga szocializáló bizottságaival át kellett térni a náci „szocializmus" sokkal radikálisabbnak látszó káprázatára. Persze még ez a káprázat sem valósulhatna meg, és az ezzel történő csalás sem volna szükségszerű, ha a helyzet nem volna tartósan forradalmi, melynek akuttá válását úgy próbálják megakadályozni, hogy ellopják emblémáit. Egészen a parasztháború Lutherjéig kell visszamenni, hogy hasonló csalásra leljünk, lezüllesztett forradalmi jelszavakra (akkoriban ezek így szóltak: a keresztény ember szabadsága); és a Lutherban rejlő Júdást is messze túlszárnyalja a Hitler nevű Sátán. Ám a nemzetiszocialista elragadtatásból való ébredés annál tanulságosabb lesz a tömegek számára, minél ígéretesebb volt az antikapitalista vágyban az elragadtatás, és minél „váratlanabb" módon bizonyosodik be, hogy tartalmai a nácik vélt

talaján a legcsúnyább kudarcra vannak ítélve. Hitler azt üvöltötte, hogy „az utánunk következő évszázadokra" stabilizálta birodalmát, és hogy „tíz év múlva már nem lesz marxizmus". Ezzel szemben tíz éven belül az ezeréves birodalmat teljes egészében elviszi az ördög – a kutya megdöglött, a bűvészek nem varázsolnak elő több szellemet. Csak egy menetekel marad majd meg° – jaj minden diktatúrának, mely ezt félreismeri!

AZ ÚJSÁG ÚJ RABSZOLGAMORÁLJA (1934)

Egyvalamiben becsületesek a barnák. Az igazat nem mondás művészetében. Ezt úgy ismerik el, hogy az már csaknem határos a büszkeséggel. Most nemcsak az utolsó hivatali főnöknek kell cselesnek lennie. Mégpedig azért, hogy homályban maradjanak a dolgai akkor is, ha napvilágra kerülnek. Nemcsak az újságcsinálónak kell, a bukás terhe mellett, hazugságot találnia, amint a földre néz, a vérre és a földre. Hanem a hazugság lesz, az új rendelkezés szerint, a birodalomnak nemcsak a morálja, hanem a tudománya is. Ez áll a szerkesztői törvényre vonatkozó végrehajtási utasításokban implicite, a hivatalos újságíró-tudományban explicite. Amióta a német szerkesztő magára vállalta a „felelősséget" azért, hogy az igazság ellenkezőjét írja, a szubjektív gazságot megkönnyíti és úgyszólván objektívvé teszi számára a nyilvánosság. A szerkesztő, aki nyomorult kutya és kushad, mindenben a hatalom innenső oldalán él. Ám az értékek nagy átértékelése után a rabszolgamorál is, amint írni kezd, túl van igazon és hamison.

Ahogyan ezt a hazugság egyik tankönyvében parancsként meg is erősítik. Az újságírás tudományának új lipcsei professzora, Münster nevezetű, jelentette meg ezt *A német újságírás tudományának három feladata* címmel. Ebben Münster szerencsésen összefoglalja „az értő olvasó számára az eddigi eredményeket, az új nézetek tükrében". Az első helyet

nem a tudás foglalja el, legyen az akár történelmi, akár közgazdasági, hogyan is tehetné, hiszen a tudás haladékot kapott, még csak nem is szépet. Első helyen, expressis verbis,° „a feladat áll, hogy általános politikai nevelőmunkát végezzenek, és értő módon hasznosítsák azt a propaganda szükségletei és jellege szerint. Ezt az előkészítő stúdiumot követi második speciális feladatként *minden kor és nép befolyásolásának* és szellemi vezetésének történeti ismerete." Csak ezután következik az újságírás tudományának harmadik feladata, mondhatni az elmélet, és ez is annyiban csupán, Münster üdvözlendő szerénységének köszönhetően, hogy „támogassa a német szerkesztői utánpótlás képzését". Olyan képzésként, mely „megfelel a szerkesztői törvény követelményeinek, és az újságírói gyakorlat követelményeivel összefüggésben ismereteket közvetít a német népről". Tehát csak ennyiben, a „*népbefolyásolás*" alapvető céljának alávetve, az alapvető célt követve, hogy a goebbelsi propagandának még egy nyomtatott rádiót rendelkezésére bocsásson, jön számításba a tudomány, az az egyébként is eltorzított, már csupán idézőjeles közgazdaságtan és történelem, melyet manapság a német egyetemeken tanítanak. Hiszen nemcsak az újságírót kell kordában tartani, hanem éppígy a kamera és a mikrofon mögött álló propagandistát is: igazság az, ami Thyssennek használ.

Ezzel pedig, miként a náci hiszi, eltűnik a polgári újság. Persze ezt oly kevéssé teszi, hogy az új rendelkezéssel csak a végső szégyenkezést vetkőzte le. Azt a szégyenkezést, mely még a jó polgári lelkiismeret, vagy legalábbis a ténybeszámoló régi, kopott köntösét tartotta a tulajdonos és a hirdetők elé. Azokból az időkből, amikor a polgárság még hitt a kapitalizmus áldásaiban, és a szó szoros értelmében abban reménykedett, hogy ugyanolyan mértékben, ahogyan a saját zsebe dagadt, a másikak számára is kell lennie suum cuiquének,° s egyáltalán az általános kultúra általános vitorlájának dagadnia kellene. Manapság egyetlen Thyssen sem hisz

az üzlet harmonikus menetében, hacsak nem hullákon keresztül vezet az út: és a „népnek" – még ha a kizsákmányolásnak és az azt követő háborúnak szüksége van is a nép némi mozgolódására – legalább politikailag hullának kell lennie, amelyen a tőke keresztülgyalogol. Hasonlóra törekedett korábban az ideológia, ám szubjektíve még a csalás viszonylagos öntudatlanságával elegyedett, és objektíve a kultúra halvány derengésével; ma már mindkét fátyol fölösleges. Eltűnik hát az újság utolsó polgári szégyenkezése, eltűnik a „megbízhatóság", avagy „mulhatatlan bája", mely egy vagy két nagy liberális lapban az események valamiféle bedekkerjéül kíván szolgálni.° A tőkének ehelyett tudatosan cinikus csalásra van szüksége, a hamisság mulandó, ám obszcén ingereivel, újságírókat igényel, akiknek svádája a leánykereskedőkével vetekszik, s még jobb, ha emellett még egy zsebtolvajiskola diplomájával is rendelkeznek. A nemzetiszocializmus forradalmi látszata amúgy is annyira odavan, ahogy még egyetlen látszatnak sem sikerült. S ezzel együtt odavannak korai időszakának lehetőségei is, hogy a régi néplapok valamiféle kópiájaként, sőt a hajdani forradalmi röplapok mintájára űzze csábítását. Csupán a „nép befolyásolása" marad meg, az iskolázott dörzsöltség bevallott értelmében; az újságíró, akit hajdan a költő közrendű fivérének neveztek, a gazember nemes fivérének rangjára emelkedett.

Két eszközt kapcsolnak össze ennek érdekében, az újabb élteti a régebbit. Az egyik a reklám, melynek segítségével a küszködő kereskedelmi értékesítés üvölti, hogy milyen rosszul megy sora. Orvosoknak és ügyvédeknek ez ma még tilos, az üzleti életben is csak lassan, a növekvő konkurenciával nyomulnak előre az előkelő házakig, s az teljesen új, hogy államférfiak is segítségül hívják a reklámot. Semmiféle tyúkszemtapaszról nem szóltak oly fülsiketítően, mint saját „gigantikus teljesítményükről", mint a kormány asztalánál, amint a háromfejű szörny egyik szája kinyílik; aki még csak a Vértelen Doktor névre sem tart igényt. A befolyásolás másik mód-

szere lényegesen ódivatúbb, sőt a liberális időben már csak iskolai vagy színházi maradvány volt. Ez a retorika, vagyis a hamisítatlan szofista diszciplína, mely a hatást nem az igazsággal éri el, hanem a lehengerléssel. Elrendezéssel, pillanatnyi blöffel, a fény és az árnyék pszichológiai, nem logikai elosztásával, röviden azzal, hogy megveti a hallgatóságot, és teljes cinizmussal használja az eszközöket. Létezik dagályos retorika is, mely nem a szofistáktól ered, még csak nem is a dekoratőröktől; feledhetetlen mintái ennek Démoszthenész nagy önbizalommal teli filippikái, de ide tartoznak a két Pitt parlamenti beszédei is,° s igazságügyi példák, ahogy mondjuk Zola és Labori adtak példát erről a Dreyfus-perben. Démoszthenész beszédeinek, ó, athéni férfiak, mert ott férfi beszél férfival, van valamiféle katonai arculatuk, egyáltalán nem tekinthetők retorikának a szó hagyományosan szofista értelmében, inkább egyenrangúak beszélgetésének, hasonlóan minden effajta beszédhez, Mirabeau-ig, Robert Blumig és Leninig, tisztességes fedezettel, valóságos fényből gyújt és hoz világosságot. A szónok véleménye és a szónoklat véleménye azonos, a forma és a tartalom homogén. Ezzel szemben a kétes retorikából, ha egyáltalán megérdemli ezt a nevet, a szofista és később a római-dekoratív retorikából teljesen hiányzik a forma és a tartalom között a homogenitás, a retorikus barokk maga is rosszul áll az igazsággal, és csak a beszédben elhallgatott cél felhajtója. A jezsuiták adták ki az ilyen éber hipnózis legjobb tankönyveit, egészen a múlt század közepéig, és minden téves következtetés, a quaternio terminorumtól° egészen a heterozetesisig° itt lelt menedékre. Kígyószépséggel adja elő Antonius e beszédek közül a legjobbat, nem Brutus, a tiszteletre méltó férfiú és becsületes republikánus; a szofisztika csillogásával kápráztat el bennünket Fiesco egy darabka antikvitással, közben Verrina, a másik, néma marad, s végül a műfogás helyett csupán egy kézmozdulatot tesz. A nem valóságos retorika mindenesetre tökfilkónak vélt embereket föltételez, vagy legalább el nem

hitt saját ígéreteket vagy hitegetéseket; innen ered hamis hangja, innen az, ami még teátrális formában is elviselhetetlen benne, ha a föltupírozott nyelv és mögötte a kispolgári tartalom kisegere a komikusságig ellentmond egymásnak. Innen a valódi, a mind szubjektíve, mind tárgyszerű módon fedezettel rendelkező izzó nyelv egészen más arculata, karaktere: hogy soha nem akar csupán retorika lenni, éppoly kevéssé, mint Démoszthenész vagy Lenin férfias ékesszólása. Azonban a despotizmus egyedüli „ész"-eszköze a csempészretorika, amíg nincs nyeregben, vagy amíg – mint Németországban – nem elég számára csupán az elnyomóapparátus. Akkor a remegő ijedtség mellett ott áll a demagógia édessége; bár a náci retorika különbözik mind a reklámtól, melyet ugyancsak használ, mind a hamisság díszes mértékében, mind azáltal, hogy vásárlói csak akkor ismerik föl az árut, amikor már amúgy is késő kicserélni azt. Magát a tényleges helyzetet, a valóság jellegét a frázisok habjával, amely csak durva átverés, nem lehet „befolyásolni". Hiszen a retorika nem elmélet, mely a konkrét gyakorlathoz vezet, ellenkezőleg, ő, a káprázat akadályozza meg, hogy a valóság a tudatba és a gyakorlatba betörjön. Csakhogy amikor a retorika feketét csinál a fehérből és barnát a vörösből, az áldozatnak ugyanazt az igazi iránti érzéketlenséget nyújtja, melyet az ámító hivatásszerűen már a sajátjának nevez. Azzal a különbséggel, hogy az utóbbi bizonyosan megkerül minden igazságot, a profitja iránti érzékenységet azonban az operáció alatt egyetlen pillanatra sem felejti ki technikájából.

E célból és e végből tanulmányozza hát a szerkesztő is az egyetemes történelmet („minden kor és nép befolyásolásának történelmi ismeretét"). Nem kerülhető el majd rengeteg egyéni invenció sem. Hiszen minden eddigi füstölő csak egyszer égett le, hiszen a hazugság kurta lábon jár, s így elevenen nem jön el újra. Avagy a többször, akár állandóan ismétlődő befolyásolóapparátusok, mondjuk az egyház mögött az eszközök igen nagy sokoldalúsága és kultúrája állt, s főképp

nagyon sok minden volt áttekinthetetlen az ellenőrzésben, hála a kiegyenlítő túlvilágnak. Ezzel szemben a nacionalizmus egyrészt ismétléseinek *egyhangúságával* (a sablontípus és a frázishangoztatók műveletlensége következtében) gyengíti magát. Így aztán lassanként ellenőrzési lehetőség áll a legbutábbak rendelkezésére is, ha a „gigantikus teljesítményeket" és azok önelégültségét, akiket a „forradalom" egészségessé rázott, összehasonlítja a saját katasztrófájával és Németország összességében vett abszurd helyzetével. Hiába igyekszik a náci szerkesztő, hogy a maga számára valamiféle korszerű pótlékot teremtsen a túlvilág és annak ellenőrizhetetlensége helyett, amikor – a nagyzolás és az elkeseredés valamiféle keverékével – ezer évet vagy tán százezret jövendöl a nemzetiszocializmus „teljes győzelme" számára. Az éhség mai, és a náci ígéreteinek zsákjából csak ezt tudja készpénzben előguberálni; ezért nevezi a *Frankfurter Zeitung*° az optimizmust, melyet a hozzá hasonlóknak mostanában terjeszteniük kell, „szinte vakmerőnek". Caligulát, aki szintén állatbarát volt, Nérót, aki szintén művész volt, tán még könnyebb is volt dicsőíteni, mint Hitlert. Így aztán a zsurnaliszta keserű feladata, főként ma, hogy az előírt hazugságokat kiszínezze, sőt még keressen is hasonlókat hozzá. Már úgy áll a dolog, hogy mire igazán jól megtanulja a hazugság művészetét, addig annak művészete, hogy magát becsapni hagyja, gyorsan elvész.

SZEMFÉNYVESZTŐK ÜNNEPE AZ AKASZTÓFA TÖVÉBEN (1937)

Beszéljünk csak halkan, haldokló van a szobában. A haldokló német kultúra, melynek Németország belsejében már katakombái sincsenek. Csak kínzókamrái, ahol kiszolgáltatják a csőcselék gúnyolódásának; koncentrációs tábor, látogatókkal.

Őrületes ez, és egyre őrületesebb lesz. Mit tehet egyetlen tisztességes, egyetlen tehetséges ember ebben az országban?

Puszta léte is veszélyes számára, rejtegetnie kell. A tehetség minden fajtája életveszélyes tulajdonosára, csak a lapítás tehetsége nem. Művészeket, akik valóban művészek, leplezetlenül kasztrálással vagy fegyházzal fenyegetnek; ez nem tréfa, ilyen szájból tréfa nem hangzik el. Megtanultuk komolyan venni a nevetségest.

Mégis lemond az ember arról, hogy a részletekkel foglalkozzon. A *Frankfurter Zeitung* ezt írja Hitler művészeti beszédéről: „A Führer elmondta a tanítást, és megadta a mércét, mely egyedül méltó a művészet templomának nagyszerű megalapozásához." A Führer és a mércék önmagukért beszélnek, nem csábítanak, pedig, mint ugyanez az újság megjegyzi, esztétikai tanórájához a mázoló „ugyanakkor az éles irónia fegyverét és a filozófiai fejtegetés eszközeit" vette igénybe. Az igények különbözőek; ami az egyik ember szemében iróniának látszik, az a másik számára az egykoron visszautasított művésznövendék bosszújának tetszik. Olyan irónia is gyakran volt már a Mucsai Hírlapokban, mely megállapítja, hogy bizonyos festők a mezőt kéknek, az eget zöldnek, a felhőket kénsárgának látják; bár ezeknek tulajdonképpen nem volt olyan élük, mely a kasztráláshoz nélkülözhetetlen. Ami pedig a filozófiai fejtegetést illeti, a helyes hivatkozási forrásokból éppoly helyes kategóriák csordogáltak; a filozofáló Führeré a szó: „Uraim, az új kor embertípusa ragyogó szépségű, és Önök, a művészet prehisztorikus dadogói, miket gyártanak? Torz formájú nyomorékokat és kreténeket, férfiakat, akik közelebb állnak az állathoz, mint az emberhez – és a szörnyű dilettánsok ezeket merészelik bemutatni annak kifejezésére, amit a mai kor hoz létre, s amire a mai kor rányomja bélyegét." Természetesen a filozófiai fejtegetés elfordul a jelenre és annak bélyegére való ilyen utalásoktól, és róla és a hozzá hasonlókról, akiket a görögök nem vettek volna emberszámba, a következők olvashatók: „Az emberiség, külsejét és érzéseit tekintve, sohasem állt közelebb az antikhoz, mint napjainkban."

Említettük már: nem a mi dolgunk a Führer beszédeinek kommentálása, mindenesetre vannak még doktori disszertációk a Harmadik Birodalomban, melyeknek témaválasztása, úgy hírlik, korlátozott. Nemrégiben állítólag megjelent egy disszertáció a következő témáról: *Az udvari szállítók élete és tevékenysége*, egy másik: *Útjelzők a népvándorlás korában.* Sőt a berlini természettudományi karnak azt „tanácsolta" a Führer, hogy hozzanak létre tanszéket a csillagfejtés oktatására. A kétségbeesett tudomány ilyen állásánál még a müncheni beszédből is édes gyümölcsöt szakíthatunk, várható a német Nobel-díj. „A mázoló és Hellász" – méltó téma, mely valóban filozófiai kifejtést érdemel; főképp egy ilyen dolgozat lenne képes arra, hogy kijelölje a mércéket, melyek „méltók a művészet templomának nagyszerű megalapításához". Krumplit Boiótiában nevelnek, baglyot Athénban,° de görög emberevőkről mind ez idáig nem tudtunk.

Időközben fölszentelték a müncheni templomot.° „Oly egyedülálló – mondja építtetője –, oly egyszeri ez az objektum, hogy semmihez sem lehet hasonlítani. Nincs olyan építmény, melyről azt állíthatnánk, hogy ez a minta, és ez itt a másolat." Mások az ilyet úgy nevezik, hogy brutalizáló neoklasszicizmus vagy Auróra olajban. Ám arról, hogy milyen stílusban építették az ellenlétesítményt – az „elfajzott német művészet" csarnokát° –, arról még semmi sem vált köztudottá, pedig itt valóban olyan objektumról van szó, amely semmihez sem hasonlítható. Már az is példátlan, hogy ez a „templom" és ez a „csarnok" egymás mellett áll, és arról semmit sem hallottunk, hogy a templom a szégyentől a föld alá süllyedne. Itt valóban hangoztathatná az építtető az eredetiséget: a Gonosz és a Jó, a Pusztulás és a Jövő, a Giccsmúzeum és a Pinakotéka ehhez hasonló szomszédságára még nem volt példa sehol a világon. Ahogyan nem létezett a történelem során ez idáig ilyen kormány sem, nem volt még példa az értékek effajta megfordítására sem. A „templomban" névtelen banalitás (a néhány jobb régebbi munka, nagyon kevés van belőlük,

úgy néz ki itt, mint Schubert a *Három a kislány*ban). A csarnokban, az akasztófa mellett ezzel szemben ott lóg mindaz, ami fényt és hírnevet szerzett a német népnek, világhírű művészek, elsőnek Franz Marc, Németország büszkesége, a nagy, tiszteletre méltó művész, először a háború áldozata, azután egy Marszüasz áldozata, aki végre megnyúzhatja Apollónt.° Franz Marc csodálatos műve, a *Kék lovak tornya*, továbbá Nolde, Heckel, Kirchner, Pechstein, Beckmann, Kokoschka, Kandinsky, Schmidt-Rottluff, Chagall, Feininger, Hofer, George Grosz, Campendonck, Paula Mondersohn, Klee, Otto Dix a kínzókamrába hoz fényt, melyben most egész Németország van, és eltűri a feliratokat, melyeket a mocskos ostobaság és a demagóg aljasság aggatott rá. Ha Picasso, sőt ha Cézanne, Van Gogh, Manet német volna, ha Grünewald nem volna oly régóta halott: kétségtelenül itt volna e mesterek szállása is; s ez volna a rend. Egy olyan állam, mely csak azáltal él, hogy elbutítja a népet, megfosztja méltóságától, demoralizálja, nem tűr semmilyen mértéket, melyhez őt mérni lehetne; megfelel a leglustább giccs, hisz nem feltűnő. A gengszter is szereti, ha olajnyomat lóg a kanapéja fölött, melyen horkolni szokott; a nyárspolgárból sem hiányzik a szépérzék, leánya a szűz imáját játssza, és Courths-Mahler a szívébe markol. Ezekkel persze nem ér föl Franz Marc, ő állatainak szelíd titkaival ítéletet mond a banális náci bestia fölött; George Grosz tükrétől visszariad az egész új antikvitás. Milyen otthonosan hatnak ezzel szemben Grützner, Defregger és az újonnan létrejött tisztaszoba céllövöldei figurái. Milyen kényelmesen egymásra talál itt a nyárspolgár és a nyárspolgárok királya, nem vesznek el, nem vacognak – az alantas miatt ne panaszkodjon senki, hiszen övé a hatalom, bárki bármit is mond. Csakhogy az alantas nem úgy jutott ma uralomra, ahogy Goethe gondolta és gondolhatta, nem úgy épít magának templomot, és hűti aprócska elszántságát. A valóságos német művészet minden egyes képe alatt ott a plakát a felirattal: „A dolgozó német nép adóga-

rasaiból fizetve." Ám a giccs temploma önmagában kilencmillió márkába került, a Defregger kontra Cézanne csatát jelentős eszközök bevetésével megnyerték.

Minket nem indít meg az, ami a győztesben lejátszódik. Hisz a náciknak már hazugságaik is értéktelenek, személyes igazságaik még inkább, s ez már látható is rajtuk. De mindig az a fontos, itt is: milyen szándékok rejlenek emögött, miért és mi célból hangoznak el ezek a mértéktelen szidalmak? „Nyomorult csibészek, mázolmányokat készítők, prehistóriai dadogók, művészeti csalók" – olyan hangok ezek, amilyeneket ilyen szájból ez idáig csak zsidókkal, marxistákkal és emigránsokkal kapcsolatban hallottunk. Minden tisztelet az előítéletnek; mégis hogyan van a gazdasági ínség, a nyersanyaghiány, az egyházi harc, Spanyolország közepette ideje saját magára? Amikor II. Vilmos a Győzelem sugárútját nagyon hasonló esztétikával fölavatta, akkor a „csatornaművészettel" együtt a szociáldemokráciát is meg akarták semmisíteni°, a szegény emberek festészetével együtt a szegény emberek mozgalmát. A szociáldemokráciát mára elintézték, helyette itt van az úgynevezett német szocializmus, a német béke; persze ez nem azt gondolja, amit mond. Csakhogy, szinte éppily kevéssé szól – mondjuk – a Führer szívének neoklasszicizmusa önmagáról vagy egyáltalán csak esztétikai tárgyakról. A művészet ellen intézett roham egyrészt újabb nyárspolgár-csalogató, mely egyszerre hízeleg a rossz ízlésnek és a kárörvendő ostobaságnak; nyárspolgári hangok és vadászfüttyök keverednek e válogatottan demagóg viszonyban. Ám másrészt az „antik" vagy a „kultúrbolsevizmus" (vagy a „kőkorszaki művészet", ez már nem is lényeges igazán) jelszavai mögött a Rosenberg–Goebbels ellentétek rejlenek°, ugyanazok, amelyek láthatóvá váltak már a Barlach körül kirobbant vitában is.° Egy olyan demagógia ellentmondásai ezek, melyek emitt a plüsskanapéval, amott az ifjúsággal, a tábortűzzel, az „irrációval" akarnak hatni. Az egyik oldal a plüsskanapé, mely mindig is ebben a „forra-

dalomban" állt. Ám ugyancsak berendezkedtek ifjúsággal, a polgár megrohamozásával, expresszióval és őskorral, tán még hatásosabban is. A tisztaszoba mellett vonzó volt, mint ismeretes, az irracionális ösztön is; az át- meg átracionalizált lét okozta csömör fölerősítette ezt az ösztönt, az elmaradott rétegek egynémely „nem-egyidejű" vonása au fond° elő is segítette. Az ösztön az ostoba asszonyi vágyódástól a berserkerségen át egészen a vadak érzéséig terjed, a tudatos tudattalanig, melynek a lírában Benn, a filozófiában Klages, az orvoslásban C. G. Jung adott hangot. Ezekben a vágyképekben pogányság él, görög pogányság is, nemcsak barbár; persze ez a szőke bestia értelmezése szerint való Görögország, mely nem Hölderlin és nem a humanitás szerint való, persze nem is a tudatlan nyárspolgár gipszfigurás vagy ólomkeretes ablakú antikja szerint. A mi jégkorszaki Gottfried Bennünk régóta „nem üzemel" már, ám azt, hogy az őskor és a (Führer szavaival) „tisztességes művészet" alternatívája a felső klikkben még mindig nem dőlt el, épp a müncheni beszéd és a legfőbb ítélethozó saját kezű döntése bizonyítja. Az expresszionizmus még leszármazottaiban is őrzött az archaikusok alatt makacsul ellenkező elemeket; ez jelentette bizonyos mértékig a művészifjak és az ilyesmi iránt érdeklődő fiatalság számára a „második forradalmat". Az „archaikus", a „primitív", még napjainkban is – szadizmusként – kívánatos a koncentrációs táborokban, és – furor teutonicusként° – természetesen a közelgő háborúban, továbbél ez a horogkeresztben, a „győzelmi rúnákban" és az „odal"-ban,° a gyülekezőtereken és mindenütt, ahol a dekoratív humbug jól mutat. De amennyire tetszett a nagytőkének a horogkereszt, amíg az a tömegeket befogta, annyira kevéssé barátkozott meg a kőkorszaki pátosszal vagy az archaikus elvadultsággal. A nagytőkének pontos és háziasított alkalmazottakra van szüksége, nem ősgermánokra, az üzletben nem a henyélők országára, vagy vérségi igazolásra a vevőszolgálatban. Ezért kell a kezdet és az előkészület fölbuzdulásának, az erdő

nélküli szászok érdekében folytatott barbár humbugnak is eltűnnie, eltűnnie a náci művészet címszavaiból is. Talán túlzás, ha azt mondjuk: a művészet volt az utolsó ideológiai zug, ahol a „második forradalom" meghúzhatta magát. Azonban nem túl következetes, ha ebből arra következtetünk: a müncheni művészeti beszéd volt 1934. június 30. utolsó hullámverése,° vagyis: végső győzelme, a legtávolabbi partokon. Az legalább bizonyos: a nácik uralma alatt lehetséges művészetnek (és az itt kialakult vagy megőrzött címszavaknak is) kiadják a jelszót: nyugalom, engedelmesség és rend. Az irracionális dolgok rohamcsapata eljátszotta játékát a vásznon, s a valódi expresszionizmusra való minden emlékezés végképp az „elfajzott művészet" dögtemetőjébe vezet. A vadságnak immár mindenütt önmagában és önmaga fölött kell viselnie új kanapéépítményét, annak engedelmes kispolgári giccsét. Egyébként is világos, hogy a hajdani képeslaprajzoló Hitler könnyedén kritizálja Franz Marcot.

Mindebből a rosszból nem hiányzik a jó sem. A Führer, beszédét követően, a *Trisztán*-előadásra hajtatott, és ott a kevéssé görög Wagner zenéjébe merült. Wagnerban is van ugyan valamennyi egyéni nácizmus, tamtam, komédiásság, dekadens barbárság: a *Trisztán* mégsem érdemelte ki ezt a szimpátiát, Hans Sachs még kevésbé. De milyen veszélyesen összemosó lehetne tán a műveltek számára, akik csupán művelt emberek, s akiket most megzavart a művész Hitler, ha a náci szívben volna annyi önállóság vagy képmutatás, hogy még Franz Marcért is verekedjen, más területen meg Bartókért, a rendkívüli álcázás céljából. Nagy lenne a zűrzavar; hogy ez sajnos nem teljesen lehetetlen, azt bizonyos mértékig mutatja Mussolini példája, akinek rohadt jogara védelmében progresszív építészet, megfontolásra érdemes festészet és zene is élhet anélkül, hogy megtámadnák. Ami tehát majdnem jó: a náci Németország teljesen egy tömbből van; olyannak kell lennie, amilyen az úr, mint ez a templomi művészettel megtöltött – bili. Homogén rendszer lett a dologból, a művészet is

a kínzókamrába jut, a könyvégetés amúgy is – nevében és jellegében is – megelőzte az emberégetést. A hamis Messiás pedig egy jól fizetett keverékkel lakatja jól a „népet", melyet a kanapé fölött az alpesi legelőn járt táncból és a mélyben vérből és talajból kevertek össze.

A NAGY PAZARLÁS TÖRTÉNETÉBŐL (1934)

Nem pénzről van itt szó. Inkább a szeretetről, mely rossz helyre érkezik. Egyébként is nagy érzések kerültek nem megfelelő kovácsok elé. Elég sokáig tartott a megtévesztés, míg végül már a szégyen is túl későn érkezett.

Fiatal embereket könnyű önmagukkal félrevezetni. Hiszen bennük lakozik leginkább a remény, s ez, a borzongáson kívül, legjobb részünk. Ám egy egész nép is régtől fogva reménykedésre van hangolva – a zsidók. Ők az ígéret földjét keresték, s mikor megtalálták, nem szűntek meg vágyakozni utána. Izajás könyve tele van „Isten szolgájának" ígéretével, aki az eljövendő megmentő lesz. Amikor a nép új szolgaság igája alá került, szíriai, majd római uralom alá, sőt azután az európai szétszóratásba, egyre könyörtelenebbül növekedett a Messiás-gondolat, töretlenül, teljesen egybemosván a földi és a mennyei Jeruzsálemet. Épp ezért engedték át Jézust a pogányoknak, mert úgy tetszett, hogy nem tesz eleget az izzó Messiás-képnek, mert a világot nem forgatta ki ténylegesen sarkaiból. Hívek maradtak a jeruzsálemi király álmához, és az Üdvözítőre vártak, anélkül hogy útközben jóllaktak volna, fokozatok nélkül. Semmivel sem lehetett még a legszegényebb zsidó latrot sem rávenni, még pogrommal és pogrom idején sem, hogy hitet tegyen Jézus mint Messiás mellett, aki őt legalább megmentette volna, a keresztség által. Ám amikor 1648-at írtak, véget ért a harmincéves háború, csak a zsidók számára nem volt vége, megváltozott a néma, várakozó hitvallás, s a várakozás egy csapásra mintha teljesült volna, a várakozás, melyet ez idáig visszatartottak vagy

a legszigorúbban tartalékoltak. Hiszen Kis-Ázsiában jelentkezett egy próféta, akit Szabbatai Cwinek hívtak, s azt állította, hogy ő Isten fia és a megjövendölt Messiás. Tulajdonképpen középszerű ember volt, egyéni adottságok híján jutott el az istenkáromlásig, inkább az őt körülvevő megszállott ifjúságtól hajtva, mint saját tervétől vezérelve. Becsvágyó híre azonban egyre tüzesebben terjedt a zsidóság körében, Nyugaton is, Itália, Franciaország, s főként Németország zsidó lakosai között lobbantott lángra eksztatikus mozgalmat, vitustánccal, álarccal, a kíséret ujjongásával, megmentő kábulattal; annál föltartóztathatatlanabbul, minél inkább közeledett 1666 „apokaliptikus éve". A zsidók, akik Jézust a legelvetemültebb gazembernek tartották, mert Messiásnak, Isten fiának, az Úr felkentjének nevezte magát, nagyrészt egy Szabbatai Cwi föltétlen hívévé szegődtek, aki nemcsak ugyanezt állította magáról, hanem – még följebb menve – Jehova hatalmába avatkozott, és nevét így írta alá: „Én, az Úr, a ti Istenetek, Szabbatai Cwi, aki titeket kivezetett Egyiptomból". A megszállott csaló dicsősége tetőpontja után hamarosan lelepleződött, az ígéretek közül egyet sem váltott be, a csodák közül egyet sem vitt véghez, még eljátszott egy Jézus–Pilátus-jelenetet, amikor a nagyvezír előtt kihallgatták, majd áttért az iszlám hitre, és ajtónállói alkalmazásban hunyt el. Tehát a zsidók tizenhat századon át azért szenvedtek szükséget, üldöztetést, halált, azért vetették el Jézust és tartották ébren a Messiás-várást, hogy egy effajta nyomorúság villámában oldódjon föl feszültségük. A birodalom álmát egy történőnek ajándékozták, aki még csak elég nagy formátumú sem volt ahhoz, hogy tudja, mit ígért és mit ültetett el. A zsidó megújulás elintéztetett, s a sok elpocsékolt kábulat után a mindennapok csak még keserűbbé váltak.

Akkoriban a zsidóknak a kár mellett még a gúnynál is többet kellett viselniük. De a többi nép, főként a németek, később szintén nagyon hasonló módon csapták be és szolgáltatták ki magukat. Az elkötelezettség hívő erőszakossága,

a hamis cél nem ért olyan magasra, ám a folyamat megismétlődött. Ráadásul, egyre magasabb hullámokban, 1813-tól a világháborúig és az igencsak barokk jelenkorig. 1813: a nép fölkel, kitör a vihar, mégpedig kétségtelenül valódi vihar, melyet az ébredő polgárság szított. Ám a szabadságharcok időközben úgynevezett felszabadító háborúkká váltak, tudniillik a francia forradalom katonái alól felszabadító háborúvá, s ezután a rossz régi kor szilárdabban állt a lábán, mint addig bármikor. A demokratikus ifjak maguk ültették vissza jogaikba földesuraikat, híján ama szabadságnak, melyre gondolok, híján még a halotti lepelnek is. 1832: a hambachi ünnep,° 1848: végre más lobogó alatt tört ki a vihar, nem a király zászlaja alatt, az ismeretlen szabadság ege teljes összhangban volt a német kedéllyel. Az ifjúság megsejtette a szabadság sajátos, frenetikus lényegét, az absztraktságot, ám lelkesedésének „egyetemességét" is, amikor a nép nagy vezérei a hambachi ünnepen odakiáltottak neki, Wienbarg vagy Wirth, vagy Siebenpfeiler, vagy az izzó Mazzini, a demokratikus fenség álmodói. Lángra kapott a tiltakozás minden természetellenességgel és önkénnyel szemben: „Ennek meg kell változnia – kiáltott Wienbarg, az ifjú Németország segédprédikátora –, mi vagyunk erre hivatottak, az érzés ezerszeres visszhangjával. Hogy ehhez hány elszáradt levelet kell kiszakítanunk életünk koszorújából, mennyi nem-széppel kell leszámolnunk, mennyi alantas prózát kell mindörökre az áporodott kor iszapjába és mocsarába süllyesztenünk, a tudomány, a művészet, a költészet, a vallás, az állam, az élet miféle új nézeteit kell fölfognunk és szívünk sajátjává tennünk, mindezzel gyakran és élénken kell foglalkoznunk, és a barátinak össze kell fonódnia a barátival, hogy kölcsönösen kicseréljék és megszilárdítsák egymást". Ám mindeme háborgó és valódi érzelmek, a hamis tudat kábulata és szubjektivitása mögött valójában nem állt más, mint a Németországban is megerősödött burzsoázia érdeke. Épp a burzsoázia vált hatványozottan „alantas prózává", és olyanná, mely az ifjú

citoyenek és forradalmuk lelkesedését csak arra használta, hogy végképp „mocsárba és iszapba" süllyessze őket, de az elpocsékolt költészet iszapjába. Ha ez 1848-ban nem sikerült is, utóbb, a junkerekkel, a trónnal, a hadsereggel, Bismarckkal kötött csöndes kompromisszumok révén megvalósult. Új buzgóságként jött a világháború, 1914, ide vonultak a szociáldemokrata idealisták, „hogy megszemléljék az alapokat", pedig azokat akkoriban Hindenburgnak és Ludendorffnak nevezték.° Majdhogynem egy tudattalan Hitlerrel csalták meg már ekkor a másféle élet szándékát, a sivár, eldologiasult, mechanikussá vált lét okozta csömört, a népközösség pátoszát, így adván hamis hívó szót ezeknek az indulatoknak a lerohanáshoz és a nagy üzlethez. Ma pedig a dervis maga is beszállt az üzletbe; hisz ebben a szélsőségben nemcsak a szadisták, a mocskos fafejűek, az elragadtatott szászok, az irodalmi ringyók, a jéghideg csalók virágoznak. Hanem jó néhányan igencsak hisznek, a hívő fiatalság bedől a káprázatnak, táncol a látszólagos János-napi tűz körül,° égni és változni akar, mint a tűz. Vele táncol az ősapa házi kacatja, Barbarossa a Kyffhäuserban,° varjak röpülnek, varjak szállnak le, az első nemzetiszocialista Egyetlen Frigyes, Hitler remélhetőleg az utolsó. Nagy ívet bejárva elértük a Szabbatai Cwi-kort; azzal a különbséggel, hogy a hamis Messiás mögött nem állt más, csak a saját pszichopátiája, a Harmadik Birodalom mögött azonban a nehézipar áll.

Hogy megy az ujjongás, melyet megcsaltak? Többnyire ott ring még egy darabig a megrendült kedélyben, majd a Semmibe huppan. A szenvedés és az enyhe bénulás a hátramaradottakat sújtja; de ez nem akadályozza meg, hogy ugyanaz az eset ugyanannál visszatérjen, s az ember nem okult a történtekből. A világháború és Hitler győzelme között például csak 15 év telt el; a megcsalhatóság, a „népközösség", sőt még az „1914-es eszmék", melyek az 1789-es eszméket fölváltani hivatottak, hasonlóképpen megőrződtek a mai

képben. Materiálisan nézve ebben nincs semmi csodálatos, hisz a kései tőkének a háború, sőt már a század eleje óta egyszerre kell magát szociálisan álcáznia és önmaga ijesztő voltát megőriznie. Csak az a mérhetetlen hiszékenység csodálatra méltó, ahogyan a proletarizált ifjúság és a háború megégett résztvevői hitellel és egy el nem fáradt szív fölöslegével árasztják el ugyanazokat a hatalmakat, amelyek proletárrá tették őket, s amelyek új háborút hoznak a nyakukra. A parasztháború impulzusa, a vörös 48-asok és a párizsi kommün közelebbi impulzusa is kidőlt a cél előtt; de milyen tanulságok a különbségek. A hajdani odaadás nem az elcsábítottak odaadása a csalók iránt, hanem a saját tiszta, elnyomott ügyük iránti odaadás volt. Akiket akkoriban legyőztek, mártírként élnek tovább, nem becsapottként; az ellenség túlereje verte meg őket, nem ugyanaz a Führer, akiért magukat fölnégyelni hagyják, szedi rá őket csupán. A legaktívabbaknál, azoknál az „idealistáknál" is, akik nincsenek túl szoros kapcsolatban az uralkodó osztállyal, a becsapott ujjongás talán eljut a proletariátusig; talán teljesen ki is huny, és visszariad a tűztől. Jön még elég ifjúság, mely nem hozott oly hiszékeny szégyent magára, mint a barna. Ám bármi legyen is, ami megcsalja a tiszta odaadást, diszkreditálja jó eszméjét, sőt önmaga ellentétévé züllesztí, s erről az oldalról eo ipso° a fasizmushoz közeledik, ma és holnap is. A lelkesedés és a szeretet persze olyan puskapor, melyből sohasem fogunk kifogyni. Megkeresi majd a jó célt magának, tűzijátékként is és lövésként is; előbb lövésként, és meg fogja őrizni az ügyet, s megtartja eltéveszthetetlenségében, amíg nem áll már, s hogy ne állhasson útjába már a fascio.

FAJELMÉLET A „VORMÄRZ" IDEJÉN (1934)°

Ma pedig a jó vért csak nordikusan tálalják. A faj mindig olyan arcot vág, amilyenre az üzletnek szüksége van. Ezért ez a nordikus nemcsak eleve szőke, hanem hűséges, engedel-

mes, urak csillagai díszítik és ékítik, és hisz bennük. Ilyen volt az arca, mondják, mindig.

Ám hogy van ez, ha tálalás előtt pont az ellenkezője volt érvényben? A rasszisták ugyan kizárólag Gobineau-ig mennek vissza, mint az ostobaság ősatyjáig. És ő tényleg azt tanította, hogy a nemes germánok magasan a gyáva-pimasz, sőt méltatlankodó alsóbbrendű emberek fölött állnak. *Tanulmány a fajok egyenlőtlenségéről* című munkája jellemző módon 1854-ben jelent meg, az általános reakció idején, amikor a pénzeszsák és a kard szövetsége kezdődött. Csakhogy Gobineau előtt, nem sokkal előtte, megjelent már egy másik fajelméleti könyv, ezt a francia használta is, s a fajelmélet hívei mindmáig hallgatnak róla. Jó okkal, ezt hamarosan látni fogjuk; hiszen Teut fiainak akkoriban egészen más tulajdonságaik voltak, mint a manapság kedveltek és vérséghez kötöttek. Szerzője: Friedrich Klemm, címe: *Az emberiség általános kultúrtörténete* („Allgemeine Kulturgeschichte der Menschheit"), tartalma: az első germán-patetikus fajelmélet. Fontos a megjelenés éve: 1845, vagyis a „Vormärz" forrongó szabadságmozgalmának kellős közepe. E könyv szerint Teut még rendkívül kedveli a szabadságot, csupa ész és tudomány, hogy azt ne mondjuk: fajidegen, felvilágosult, és olyan liberális, hogy úgyszólván koncentrációs táborra érett.

Csak a kizsákmányoló büszkesége ugyanaz már itt, a forrásnál is. Sőt ez még modernebbül hat, mint Gobineaunál; Klemm már ismer „aktív" és „passzív", „dinamikus" és „statikus" fajokat. Mindenütt, ahol magaskultúra keletkezett, ezt az aktív faj tagjaira vezeti vissza. Ezek „minden nép fölé úri rétegeket ültettek, és ezzel kultúrát hoztak" – ezt a frázist Gobineau-tól Chamberlainig, Woltmannig és Hitlerig egyre expanzívabb módon használták, ám itt fordul elő először. Csakhogy: a frázisnak, összhangban a polgárság még liberális érdekével, a maival ellentétes tartalma volt. A fantáziálás kézügyessége akkoriban másra volt képes;

erről meg fog győzni mindenkit egy rövid, tanulságos kivonat az őskönyvből: „Az emberiség első vagy aktív fele – mondja Klemm – a sokkal kevésbé népes fajta. Testalkatuk karcsú, többnyire magas és erős, koponyájuk kerek (!), az arc kiugró, határozott, orruk hangsúlyozott, szemük nagy és kerek stb. Szellemi vonatkozásban uralkodó vonásuk az akarat, életelemük a tevékenykedés, a szüntelen munka, a messzeségbe törekszenek, minden módon a haladást pártolják, azután pedig a kutatást és a vizsgálódást, a dacot és a kételkedést. Világosan kifejeződik ez ama nemzetek történetében, melyek az aktív emberiséget alkotják: a perzsák, a görögök, a rómaiak, a germánok. Náluk az alkotmány a szabadság, életelemük a szüntelen haladás, a teokrácia és a zsarnokság köztük nem él meg; a vakhit helyét a tudás, a kutatás, a gondolkodás foglalja el. Ezzel szemben a passzív fajok visszariadnak a kutatástól, a gondolkodástól, a szellemi haladástól. A passzív nemzeteknek van... lélektanuk, de nincs filozófiájuk, vannak gyógyszereik és ismereteik az emberi testről, de orvostudományuk nincs, egyszóval nincs meg náluk a tulajdonképpen eleven tudomány." Röviden: a nordikus fajelmélet őskönyve ugyanazokat az olcsó és elvont antitéziseket ápolja, ugyanazt a fekete-fehéret, mint gyermekei, csupán ellentétes tartalommal. Ami ma a legrosszabb bomlasztás vagy az intellektuális bestia, az 1848 előtt a nemes fajú számára germán örökség volt. Ami ma archaikus mélység, az az ős-Gobineau számára „mongol" volt, nagyon a mélyben lévő faj, mely „a sámánok befolyása alatt áll", egyszóval: csak a hitleridok között fordul elő. Hitler helyettese, az Alexandriából származó Hess, aki igen következetesen játssza ki a sarlatánságot az orvostudomány ellen, az ősapánál szintén nem kapott volna pardont. Nála minden okkult dolog alantas volt, a fekete hajúak mesterkedése – a nemes faj képviselője per se° felvilágosult.

Ennyit Klemm úrról, és ennyire ássuk őt itt elő. Nem mintha a töréshelyek nem volnának maiak, vagy mintha nem

okoztak volna nemrég is örömet. Például a történelemtanításban, épp a görög–római, a „legaktívabb" árja népek történelménél. Micsoda ujjongással üdvözlik a köztársaság megszületését, a zsarnok- és királygyilkosokat, Harmodiosztész Arisztogeitónt, Brutust. És milyen zavarban vannak a római köztársaság bukásánál, amikor elnapolják a szánalmas szenátust, mennyire megvetendő, mennyire nem római képet nyújt a gyújtogató Néró. Micsoda pátosszal támadták a perzsa „gleichschaltolást",° a proszkünézist,° a zsarnokságot, az urak körüli istenítő humbugot. Milyen forró együttérzéssel gondoltak a makedónokra, amikor gyűleletesnek találták a nagy király nimbuszát, amit Nagy Sándor alakított ki maga körül. Ezek az érzések a német, sőt királyi porosz gimnáziumban idegennek, szinte főbenjáró bűnnek látszanak. A nemes fajra jellemző érzések szinte szkizofrén hasadást okoztak az átlagos tanfelügyelőnél, hisz ő többnyire velejéig teutonmonarchista volt, amint nem lehetett már az athéni demokráciáról vagy a római köztársaságról beszélni. Ezek az értékelések már rég frázissá váltak ugyan, a forradalmi polgárságra utaló eredetük mégis félreismerhetetlen volt. És a nordikus büszkeséget is mindig zavarta Hannibál, akit, úgy látjuk, mindmáig nem tettek germánná. A büszkeség régi ugyan, még a mi Klemmünknél is régebbi; már egy bizonyos Rudbeck, Leibniz kortársa, Skandináviába helyezte nemcsak a germánok törzsi hazáját, hanem egyúttal minden kultúra eredetét is, és a választási jelszó: Lux in tenebris cimmeriis°, akkoriban az indogermán hazáért folyó harcban nagy jelentőségre tett szert, és az Ex oriente lux° konkurensévé növekedett. Ám maga a Paradicsom még nem Pomerániában volt, már csak azért sem, mert még Schopenhauer is a lebarnult, fekete szemű embertípusnak nyújtotta a koszorút. Igen, ez az ugyancsak régebbi „fajfilozófus" épp azt a fajtát szidalmazta, amelyhez ő maga is tartozott; a nordikusakat „albínóknak" nevezte, vagy azt mondta róluk, hogy a szegényes napsütés miatt pigmenthiányossá váltak – s tette mindezt faji pátosszal,

s teljes ellentétben a mai pátosszal. Ennyire kétélű a kés, mely zsidóvértől csöpög. Főként ennyire másképp tükrözi még az „aktív" képtelenség is az ideológiát, melyre mindenkor szüksége van ennek a polgárságnak.

NÉMETORSZÁG MÍTOSZA ÉS AZ ORVOSI HATALMAK (1933)

Lieben Freunde, es gab schön're Zeiten,
Als die unsern – das ist nicht zu streiten!
Und ein edler Volk hat einst gelebt.* *Schiller*

A puhányság sokáig tartott, és elmúlt. Az új acélosnak, mindenképpen pengének érzi magát. S olyképpen penge, hogy jól és szívesen trancsíroz védtelenné tett embereket. Ám amilyen kiválóan rohan előre ez a fajta, olyan könnyen hagyja magát visszahívni, ha urai úgy kívánják. A parancsra vívott küzdelem tehetsége mindig is nagy volt bennük, ám annál inkább nehezükre esik az önmagukért vívott harc vagy a lázadás. A német bestia rögvest báránnyá változik, amint visszavezetik a karámba. Így hát a korábbi liberálisoknál sokkal könnyebb hajlítani az új németeket. Hiszen még a személyiség maradványát sem keresi, mint a liberálisok, ahol még szabadnak tűnhetne. S mily bámulatosan veszíti el emberi arcát az új Kemény Férfi alattvalóként vagy vezérként. A megjuhászított és a vad hős is a párálló baromhoz válik hasonlatossá. Megszűnt, ami lágy volt eddig, s gyakran megszűnik egyáltalán minden emberi, ami eddig világított.

A vér, idehozza, a saját vére is, az új embert. Úgy hiszi, tenyésztheti magát, mint a kutyát vagy a lovat. Így hát az *első* hely, amely szükségeltetik ahhoz, hogy ily németek legyünk, a *tiszta* ágy. A harc tehát az öröklött betegségben szenvedők ellen folyik; nem „ápolják", hanem kiirtják őket.

* Barátaim, voltak szebb idők /a mainál – ez nem vitás!/ S nemes nép élt egykoron.

Ámde állítólag másféle betegség is a magunkkal hozott rossz nedvekből fakad, s nem az éhségből vagy a munkások pokoli életéből. A sarjadtat szereti a náci, nem a csináltat; így nem kell beavatkoznia a csináltba, vagyis a kapitalista gazdaságba. Ám annál gátlástalanabbul avatkozik a szerves növekedésbe, a „jó vért" tekintvén a legtöbb károsodás gyógyszerének. Orvosokat vezet tévútra ezzel, de nem azzal, hogy a társadalmi élet fontosságát mutatja meg nekik, ahova az egészségeset és a gyógyultat küldik. A nemzetiszocializmus nem azt mutatja be, hogy a betegeket manapság a pokol számára teszik „egészségessé és teherbíróvá"; nem azt mutatja, hogy a betegségek mostanában megint úgy jönnek, mint a háborúban a sebek. Csak a születésig tart a vérért való aggodalom, nem tovább; s egyúttal a lehető legerősebben összefonódik a nagyváros gyűlöletével. A paraszti vérnek kellene ab ovo° megteremtenie az egészséget, ámbár ez a vér a beltenyészet és más károsodások következtében igencsak lanyha, ellentétben például a kisportolt városi emberekével. A városok mégis kivétel nélkül a néperő elpusztítóinak számítanak; megint csak nem a kapitalista gazdaság, hanem a „materialista életfelfogás" (értsd: a proletár vagy az előrehaladott válság életfelfogása) miatt. Teljességgel liberális jellegű szorongás járja át a fasizmust ezen túl is; a csökkenő születési ráta okozta szorongás. Németországban ez mostanában tényleg rendkívül alacsony, még a franciánál is alacsonyabb; javítson hát ezen is a vér ápolása! E szorongás mélyén a nagy számok babonája rejlik; mintha még mindig a liberális, középkapitalista korban élnénk, amikor nem volt annyi munkaerő, amennyivel a vállalkozó nem tudott volna mit kezdeni, akár alkalmazottként, akár a béreket leszorító tartalék hadsereg tagjaként. Manapság a munkanélküliek természetesen elegen vannak egy ilyen hadsereghez, sőt kifejezetten veszélyeztetik, de legalábbis megterhelik a kapitalista gazdaságot. Ámde a nácik ideológiája, mint oly gyakran, mégiscsak idejétmúlt ideológia; nézeteik egy visszamaradt

réteg „egészséges nézetei". Ahol is persze a házias reakciós elfogultság erősítése sem maradhat le a receptről, az ágyútöltelékekké válás feladata pedig végképp nem. Így hát a nagy számot rögtön pontosan felosztják – megint csak már születéskor; felosztják a vezetettek tömegére, illetve a született vezérek vékony rétegére. Akik a rövidebbet húzták, higgyék csak, hogy saját testük miatt, jogosan kerültek oda, ahol vannak, és hogy ott is kell maradniuk. Így hát szigorúbban és elkerülhetetlenebbül születik az ember a munkavállalók rendjébe, mint régebben jobbágynak; ami a jobbágyság idején Isten akarata volt, az a fasisztáknál a természet akarata. És megfordítva, gazdasági és a politikai vezetők az *úri fajból* származó vér jogán uralkodnak; csakis ez határozza meg az új nemességet, a kizsákmányolás új élcsapatát. Az emberek fölötti uralom örökkévaló; s amikor ingataggá válna, akkor „a jövő törvénykezését teljes egészében a fajelméletre kell alapozni". S azért megy Németországnak a legjobban, mert a kapitalisták is mint németek és csakis mint németek kapitalisták. A német nép nem elég rossz a náciknak ahhoz, hogy megtűrjék Marxot, de elég jó ahhoz, hogy megtűrjék Stinnest és Thyssent. S ráadásul mindenféle álom is körüllengi a nordikus fajt,° olyan vonásokkal, melyeket soha nem viselt, vagy nem kizárólag ő viselt. Az új nemesség valódi arca, ha ugyan nem eszményképe, mindenképpen napjaink megszépített kizsákmányolója.

Ámde összetart a vér is, amely még az egészségesnél is szebb. A középosztálybeli, akit gyakran megsértettek, az erős népben talál ismét magára. A *másik* hely, ahol ennyire németek lehetünk, ily módon a *nordikussá tett haza.* A középosztálybeli polgár, s a fiatal még inkább nem akar semmi „különös" lenni, csupán, hogy úgy mondjuk, általános, vagyis megfelelő fogaskereke és tagja a népnek. Aligha lehetséges ma már egyéni felemelkedés, a szorgalmasak szabad pályája, a nyílt konkurenciaharcban elért siker; az érvényesülés szükséglete tehát a nép általános érzületére vetül és azt

fokozza, hiszen már része is annak. Hiba azt mondani, hogy itt elsősorban az egyes ember lázad és védekezik az eltömegesedés mint közös sors ellen. Az alkalmazottak „lelke" mindenesetre az üzem ellen védekezik; bizonyára vannak e lélekben korábbról maradt egyéni törekvések is, a szabad verseny idejéből, ám ezek korántsem olyan fontosak, mint ahogy néhány kispolgári értelmiségi képzeli annak alapján, ami benne megmaradt. Inkább azt mondhatnánk, hogy a terület, amelyet a nácik fő csapata keres, az egyénen és a közösségen is túl van (hiszen a nácik mindkettőt liberálisnak és gépiesnek tartják). Bajtársi csoportokat kíván magának helyettük – szövetségként, táborként vagy kíséretként; csalóka glóriát kölcsönöznek ezek a gyárnak, szervesen átkeresztelik. Ha pedig a tudatos osztályellentétet így, igencsak idealista módon megakadályozták, s fölöttébb romantikusan álcázták a folytatódó kizsákmányolást és elgépiesedést: akkor a vér tana maga is úgyszólván „materializmusként" hat, persze a szó fölöttébb furcsa értelmében. Hiszen itt semmiképp sem a „szellem" az elsődleges; inkább azt mondhatnánk, hogy a szellemet és kíséretét „leépítik egészen az alapokig", mintha itt is „analízist" végeznének. Ahogyan a náci a *paraszthoz* nyúl vissza, mint a legszervesebb rendhez, úgy képviselik *a test és a faj orvosai a higiénikusokkal* együtt úgyszólván a nácik *társadalomtudományát*. Államelméletileg is fontosak ezek nekik; ebből ered nemcsak az öröklés és a kitenyésztés pátosza, hanem mindenekelőtt a *vér nemzeti pátosza*. Ily módon a német orvosok még az állam protestáns teológusainál is jobban gleichschaltolhatóknak mutatkoztak. Igen tanulságos, amit éppen a *Német orvosi lap*, az egyik legelőkelőbb orvostudományi orgánum hirdet: „Az őseink, a germán faj élet- és vérvonala iránti tiszteletnek kell újra megszabadítania lelkünket a kor individualista és liberális jellegű gondolkodásától." Ily módon a nép orvosilag is vérrel teli egységgé válik, tisztán organikus keringéssé, melynek múltjából az ember származik, s melynek (a hagyományok által

igencsak korlátozott) „jövője" felé tartanak gyermekei. Így űzi ki a „népiség" az időt, sőt magát a történelmet is, a történelemből. A „népiség" tér és organikus sors, más semmi; az „igazi közösség", melynek mélységei állítólag elnyelik majd a jelen kényelmetlen osztályharcát, ezt a teljességgel felszínes és mulandó dolgot. „A nép a vér egysége" – mondja a fasiszta szociológus, Freyer; Marx azt tanította, hogy a szellem a gazdaság tükröződése, a fasizmus furcsa idealistái pedig kizárólag a vér tükröződésének tartják a szellemet. Persze a gyógyászat, amely ezt az „alépítményt" kiássa, miként a vér, egészen furcsa nedv.° Még mindig és szélsőségesen „darwinista" ugyan (természetes kitenyésztés és hasonlók), ám a vér, melyet „elemzése" kimutat, misztikummá vált: mégpedig egy új hazafias ideológia gazdasági szolgálatában. Az új ideológia természetesen jobban megragadható a közgazdaság, mint az „orvostudomány" felől: így fogja és béklyózza meg a marxizmus azokat is, akik szubjektíve tudatlanságukban már túlhaladni vélték. Hiszen a nemzeti állam pátosza nem új keletű, első pillantásra inkább azt mondhatnánk, hogy csakis – a liberalizmusé, a francia forradalom idejéből származik. Mint már egy korábbi fejezetben láttuk, az „erdő nélküli szászoknál" e nemzeti érzületnek csak a legkorábbi kezdetei voltak valódiak, igazán forradalmiak: a francia forradalomban valóban az enfants de la patrie° lázadt fel a „törzsökös fejedelmek" ellen, s tekintette önmagát, csakis önmagát népnek. A törzsökös feudális gazdaság elleni lázadásban a polgári osztály volt a haza gyermeke; s a polgári termelőerők fejlődésével bevonult Németországba is a nemzeti pátosz, ideológiává téve (az egyes dinasztiák ellenében) a német vámuniót, a német birodalomalapítást, s végül – a belföldi piac egyre átfogóbb kapitalizálása mellett – a fejlett kapitalizmussal járó szükségszerűségeket az imperializmusban. A német nemzeti pátosz mindig is át volt szőve középkori és feudális maradványokkal (hiszen ezeket egyetlen forradalom sem távolította el a politikai ha-

talomból); így volt ez az ónémet avagy lovagi romantikában, a Második Császárság romantikájában, a régieskedő avagy „német reneszánsz" idején a Hohenstaufenok álmainak össznémet imperializmusában is. Most azonban a német tőke előtt el van zárva a terjeszkedés útja, és legsürgetőbb szükséglete a válság elhárítása, bármi áron: s rögtön kínálkozik is egy *új nemzeti ideológia*, mégpedig a vérállam avagy az irrációba sodrás, egy szervesen közös misztikum kötése. Ám az új állam még az előzőeknél is kevésbé nemzeti a szó valódi, ideológiamentes értelmében; legjobb esetben is csaknem nemzetközi, vagyis autark – avagy az összeomlott világgazdaság maradványa. És ugyanannyira kiválóan nemzetközi is, már amennyiben a tőkének minden fasiszta államban ugyanolyan fajta nemzeti érzést és nemzeti ideológiát kell kifejlesztenie, tudniillik az osztályöntudatos proletariátussal szemben. Ez a felülről vívott osztályharc kapcsolja egybe Olaszországot, Németországot és Magyarországot ugyanabban a római, germán, sőt turáni ekszázisban. Csakis gazdasági-politikai vagy stratégiai különbségekről lehet szó, nem pedig igazi nemzeti különbségekről. Nem akadályozza mindez azt sem, hogy a forradalmi helyzet a vér mítoszát is, és éppen azt, olyan „archaikus maradványok" beolvasztására kényszeríti, amelyeknek vad és irracionális jellege, mint már láttuk, nem feltétlenül kedvez a kapitalizmusnak. Gőgjük azonban egyelőre a csalást szolgálja, s irrációjuk – nem elég, hogy az értelem hiányzik belőle – ösztöneivel sem dicsekedhet, sem a szocialista, sem a valódi „nemzet" ösztöneivel. Hangsúlyozzuk: a *valódi nemzet;* hiszen a „nemzet" bizonyára valóság, nem puszta ideológia, mint eddig mindig. Ámde csak a valódi szocializmusban jön létre a valódi nemzet, nyelvi és kulturális egységként; az árutermelés és az áruelosztás nemzetközi szabályozása szabadítja csak fel igazán a nemzetek multiverzumát;° csak a lényegtelen dolgok eszperantója által valósulhat meg a lényeges, emberi egzisztencia, nemzetként is, ideológiától mentes fényben. S addig a munká-

soknak valóban nincs hazájuk és még annyira sincs, szubjektív patriotizmusuk ellenére, az egyre inkább „proletarializálódóknak"; hiszen a nemzet osztályokra tagolódott, a termelőeszközök többsége egy vékony réteg kezében van, s a haza ténylegesen a gazdagok hazája. Nyugat-Európában a „nemzet" már régóta nem olyan forradalmi tényező, mint a francia forradalom idején volt, mint amilyen forradalmi még ma is Indiában, Kínában és minden gyarmaton; a „nemzet" inkább imperialista-agresszív (összefügg ez a nagy tőkés államok konkurenciaharcával) vagy éppen, a „vér közös mítosza" révén a forradalom kábítószeréül szolgál. A haza csak akkor születik meg, ha haszonélvezőit eltávolítják, ha valóban felszámolják az osztályokat, és a földet, minden termelőeszközt és minden kultúrkincset *a nemzet tulajdonába* vesznek. A vér állama becsapja a parasztot és a kispolgárt, s a proletárokra lövet; a vér állama a népi egység látszatában, s egy olyasfajta ideológiában, melyben még az is jobbára hamisítvány, ami „archaikus", ahová visszavezetni, amivel újraegyesíteni ígér bennünket. Ez okból az úgynevezett nemzetiszocializmus sem nem nemzeti, sem nem szocialista, mindkettő csak látszat, csalás és megtévesztés. A nemzeti csak a nemzetközi révén juthat saját jogához, hódíthat tért, csak a nemzetközi változtathatja a halvány és ideológiaszerű „néplelket" a népek érintkező testévé. Az eddigi osztálytársadalomban a nemzet legjobb esetben is csak töredék, vagy az a rendkívül ravasz mód, ahogyan az uralkodó osztály ideológiája egy forradalmi motívumot felhasznál. A nemzet tehát csak a nép tényleges egységében, nem pedig a „patriotizmus" romantikus-hazug egységében válik valóságossá.

Végül pedig a vérnek, e különös nedvnek kellene újra hívővé tennie övéit. Így járják táncukat a tűz körül, az ifjúság lobogni akar és alakot váltani, miként a koruk. Mennyi jó, megzavart érzéket pocsékolnak el itt, s mily dús fantáziával és mily üresen kínálkozik fel az érzék minden visszaélésnek! A veszélyes élet akarása vagy legalábbis a látványa a fontos;

ez a náci legerősebb prekapitalista csábítása. Így a *harmadik* hely, ahol ennyire németek lehetünk, *a hősi pogányság romantikája.* A katonás alkat uralkodik az egyletekben és az álombéli rendekben; a példátlan nyerseség és a pszichopátia mellett erotizáló hatással jut érvényre a férfias-katonás szubsztancia. Elbocsátott tisztek, krakélerek és kalandorok, akiket a tisztes polgárság korábban desperádónak° nevezett, és ehhez jó adag groteszk középszerűség – ez ül ki az „uralomra vágyó harcos sisak védte arcára", és ez tesz antiburzsoává, zsoldos jellegűvé vagy legalább esztétikussá. Persze a liberális Katót igencsak könnyű táncba vinni (a tőke már amúgy sem tudja használni). Ez a fajta teljesen ki van szolgáltatva a nemzetiszocializmusnak (és bizonyosan nem kap segítséget a másik oldalról, a kommunizmustól sem); a mozgásban lévő osztályharc elveti a gyöngéd illúziókat, amelyeket a statikus osztályuralom egy évszázadon át megtűrt. Ezek az illúziók Németországban már régóta csak az emberi jogok ligájaként, vegetariánus étteremként, erőtlen jóságként, avagy a kultúra bősége nélküli életbiztosításként, a forradalom mámorát nélkülöző toleranciaként, röviden: a kapitalizmus vagy a szociáldemokrácia nevelőnőjeként maradtak fenn. Vákuum keletkezett, ahová aztán (amikor Severing ügyesen betiltotta a Vörös Frontot)° annál csábítóbban tört be a háború utáni állástalan idők energiája. És minthogy nem vigyázta értelem a léptüket, a parasztháború díszszemlévé vált, s az ellenforradalom az igazi forradalom pótlékává. Amiért is mind a polgárokat, mind a kommunistákat az a vád érte, hogy „elárulják a veszélyt", hogy „értelmetlenséggé alacsonyítják" – és a magában vett veszéllyel, a veszélyesség absztrakciójával csak az igazi értelmetlenséget, tudniillik a burzsoáziáét vették védelmükbe. Elkerülte a figyelmet, hogy a kommunizmus igazibb kockázat, mint ami a fennálló védelmi alakulatait fenyegeti; csak a mérhetetlen tájékozatlanság érthette félre, hogy az osztály nélküli társadalom, civitas Dei,° a jövő szocialista állama épp nem a mindenkinek föl-

kínált biztonságot jelenti, nem totalizált burzsoá köztársaság, nem búzavirágos erény, hanem az első *uralt* történelem volna, az első összezárt comb, mely valóban szuverén módon bánik az élettel, és szabad pályát nyit a nyargalásnak, ahol nincs sem gond, sem hazugság. Ám a vér vallása egyáltalán nem vágyik szabad pályára; megelégszik azzal, ha szétzúz és felvillanyoz (mindkét esetben óriási, többnyire a hamis iránti lelkesedéssel). Ez a vallás táncol Szent Iván éjjelén a tűz körül, sminket, púdert, stopperórát, Emil Ludwigot, Marx Károlyt és Lenint dobálva bele, mintha mindez ugyanaz, egyformán „egy pusztulófélben lévő társadalom jelképe" volna. A vér vallása, könnyen kapható irodalmárok, à la Benn vagy Winckler, segítségével még a „géniusz óráját" is kileste, rengeteg 1914-es háborús költészettel, már akkortájt is ritkaságnak számító fortissimóval és állandósított Szent Iván-éji ünneppel. „Elmúlt, eltűnt a szenzációhajhász aszfaltproblematika romlottsága, a művészi önkielégítés szellemi erkölcstelensége – kiáltja Josef Winckler –, kiokádták az állati-emberit, mely buja dalokkal kísérte saját táncát. Ki kell bontakoznia minden alkotó szellem civitas dei-jének, mely kristályoromzatként díszíti majd a megtisztult népet. Csakis erre szólíts minket, németek tüzes-ősi szent-barbár szelleme, te, aki gyakran gyalázatosan elvesztél, majd mindig újra dicsőségben fölemelkedtél, a világot felháborítottad és kibontakoztattad! Bizony nagyon rossz németség ez, nagyon csinált, a Sturm und Drang-ipar terméke," a tehetségtelenek utánérzése, a vidéki újságok színvonalára süllyedt expresszionizmus. Az igazi géniusz órája másképp ütött. Ámde mindez nem gátja a hallgatóság lelkesedésének; számukra jött el a szellemek Goebbelstől Bennig tartó sorának rádiós órája, tehát a vért keresve nemcsak az ágyba és az északi államba ruccannak ki, hanem a germán dervisek országába, a vágóhídra és a plagizált szatírjátékra is. A sarkvidéki fülledtség behajózik Kithairón felé; ámde nem a vidám, kultúrával teli, mediterrán vagy akár csak nyugati Kithairón felé, mint hajdan,

amikor a germánok bevonultak Rómába. Csakhogy a leépültek Németországa és a leépített Németország épp fordítva szereti, mint ahogy régen volt: ahol nem áll még nyakig a barbárságban, ott a *barbárság Kithairónját* keresi.° Ezt az egész irracionális lényeget olvasztotta eggyé tehát szélesen plebejus módon a nemzetiszocializmus; Georgétól az antropozófiáig,° az ez idáig csupán tánciskolai eksztázisokig, a legváltozatosabb titkos vallásokig, amelyekben a külsődlegessé tett és nélkülöző kor bővelkedett. S a nemzetiszocializmus mindezt épp a vérmítoszban vonta össze vagy a szinte rejtélyes tűzben, melyet Hitler kölcsönzött „Németországnak". Mint olyan országnak, mely szinte nem is földi ország már; pátria, melyben a vér sóvárgása, a pogrom, az őserdő, Róma, a mazdaznán,° az álomvilág, az őrültek rajzai, a tánc ismétlődő mozdulatai, az archaikus révület, a mennyei Jeruzsálem egyetlen istenkáromlássá sűrűsödik. Csak a zsidók nem illenek ehhez a blaszfémiához, azok, akiknek a Bibliájából táplálkozott, s melynek révén velejéig kereszténnyé lett egykor a régi Németország, az a Németország, amely Eckharttól Mahlerig tart. És Krisztusnak, a zsidónak oly kínos és felemás a helye ebben az új, a fajra jellemző vallásban. A „német keresztények" mégis úgy állítják a sajátjuk mellé Jézus képét, mintha ő volna Hámán, atyja pedig Baál.° „A német hit tehát tagadja – mondja az egyik vér-keresztény –, hogy hazája legfőbb megvilágosodásain és szellemi teremtményein kívül létezne még Isten egy másfajta igéje, mely minden népre egyformán érvényes." Tehát megtisztítják a kereszténységet a „zsidó fogalmaktól és képzetektől" (ami majdnem olyan jó ötlet, mintha Homéroszt akarnák megtisztítani a görög fogalmaktól és képzetektől); így aztán Isten Németország miniszterelnöke lesz, a németnek a születés lesz a keresztelő, a zsidók rituális meggyilkolása a hegyi beszéd, a kreatúra példátlan büvölése pedig a Szentlélek megnyilatkozása. Krisztus rohamosztagának mondja magát a gyilkosság; de a gleichschaltolt egyház egyebekben is kirekeszti a

zsidókat, kizárja őket a keresztség szentségéből, s továbbra is a Biblián alapuló keresztény egyháznak mondja magát (noha a Biblia egyetlen szerzője sem volt árja), s Jézus Krisztuson nyugvó egyháznak (akinek családfájában – ezzel kezdődik az Újszövetség – egyetlen nem-zsidót sem találunk). Ez a protestáns módon valóban szolgáló és katolikus módon valóban összhangra törekvő egyház a Biblia talaján áll, melyről az új Vezér azt találta mondani: „A zsidóság mindig is meghatározott faji jegyeket mutató nép volt, *sohasem vallás;* csakis fennmaradása érdekében keresett *idejekorán* olyan eszközt, amellyel képes volt megzavarni az e héphez tartozókra irányuló kényelmetlen figyelmet" (*Mein Kampf*, 335.). Vagyis a zsidóknak nem volt vallásuk (s a görögöknek bizonyára nem volt művészetük és filozófiájuk, s a rómaiaknak nem volt államuk). A próféták és az apostolok, Jézus Krisztus, az őskeresztények és Spinoza ezzel el vannak intézve, hagyományuk tisztázott – és marad Hitler egyháza, amely nem tereli el az egyház tagjaira irányuló kényelmetlen figyelmet. Sok csalás megesett már a vallás területén, de sohasem volt benne ennyi aljas őrület, ennyi véres komédia; az Újtestamentum vegyítése a Nibelungok gyűrűjével és a Horst-Wessel-dallal satanizmus, s ráadásul nyomorúságos. A vér Németországa ily távol került a gótikus-ősi, sőt még a romantikus Németországtól is, melyre mégiscsak fölesküdött. A nem-egyidejűség mint pusztán éji álom, a „keresztény hős kultusza", mint a vér puszta kábulatának vallása, a pokol gótikus ábrázolásaihoz, nem pedig a Mindenszentek° német ünnepéhez kapcsolódik, mely egykor a gótika szívébe írva állt. Nos, a mélységből egy pokolian gonosz állat vonásai rajzolódnak ki, elképzelhetetlen borzadályt okozva; s ez a gonosz mégiscsak megkaparintotta a törvényalkotás jogát, mocskosan és ugyanakkor velejéig borzongatóan. „Ein edler Volk hat einst gelebt": Schiller a görögökre gondolt, ám semmiféle hamis jelen nem tilthatja meg, hogy a régi Németországra is gondoljunk, a bensőség misztikusan megfeszített húrjának és az

apokaliptikusan táplált álmoknak országára, melyből alig maradt mára egyéb, mint az antiszemita csőcselék, a dekadens barbárság, s ehhez még a világ legagyafúrtabb kapitalizmusa. A napjainkban forgalomban lévőktől alapvetően különböző erőkre volna szükség ahhoz, hogy e régi Németország öröksége jobb legyen, inkább megvalósuljon, hogy azután az egyik legfontosabb obszervatóriummá váljon, csakis annak megfigyelésére, ami valóban „érvényes minden népre". A folyamatként kibontakozó emberi arcra gondolok; körvonalaiból néhány vonás talán a gótikus Németországban rajzolódott ki a leghatalmasabban, ámbár csak zavaros vonalként, melyet a puszta bensőség kényszerített ki. „Hol vannak a 20. század barbárai?" – kérdi Nietzsche, valamiféle előkelő jégkorszakra gondolván. E kiáltás nyomán napjainkban – kevésbé előkelően, ám néha jégkorszaki módon – tanítványok, értelmetlenségek és esendőségek kaptak lábra. De a vér mítosza felejti: barbárok, akik tudják és mondják, hogy ők azok, nem is barbárok igazán. Csak a meg-nem-valósult fényt, melyet talán fellelhetünk az archaizmusokban is, lehet tudnunk és kimondanunk; s akkor igenis fénnyé válik, nem pedig beteg kapitalizmussá, testében a középosztály konkurenciamítoszaival vagy akár a vadság becsapott-becsapó jelenvalóságával. Akkor a történelem előtti „nemzetségek" alfája válik a történelem utáni „közösségek" nagyon másféle ómegájává. S még ma is: néhány ifjú, paraszti, egészséges-akaró vér korunknak ellentmondó volta, a valódi nem-egyidejűség ellentmondása a kapitalizmus halálgépezete ellenében, helyesen értve s megragadva, egy többrétegű-materiális dialektika által vezetve – nem torkollik feltétlenül, mint eddig, a tőke logikájába és fizikájába.

ÖSSZEFOGLALÓ ÁTMENET: A NEM-EGYIDEJŰSÉG ÉS DIALEKTIKÁJÁNAK KÖTELESSÉGE (1932. MÁJUS)

A. KORAI ÁLLAPOT

Nem mindenki van ugyanabban a Mostban. Csak látszólag vannak ott, azáltal, hogy ma láthatók. De ez még nem jelenti, hogy együtt élnek a többiekkel.

Inkább korábbi dolgokat hoznak magukkal, s ezek is közrejátszanak. Mindenkinek megvannak a maga korszakai aszerint, hogy hol él testi valójában, főként pedig osztálya szerint. A mai kornál régebbiek utóhatása régebbi rétegekben érezhető; könnyű itt régebbre visszanyúlni vagy visszaálmodni magunkat. Persze ha valaki pusztán gyámoltalan, s épp ezért marad el saját rangja vagy rangocskája követelményeitől, egyszerűen csak mint önmaga visszamaradott. Csakhogy mi van akkor, ha ezen kívül, mondjuk, ősparaszti származása utóhatásaként, nem illik valamely igen modern üzembe? S egyáltalán, különböző évek peregnek abban az egyben is, melyet most írunk, amelyik most van hatalmon. Nem is rejtve virulnak, mint eddig, hanem ellentmondanak a Mostnak; nagyon furcsán, ferdén, a visszájáról. Megmutatta erejét ez az időszerűtlen kurzus: bármennyire csak a régit idézi vissza, új életet ígért. S a tömegek özönlöttek is hozzá, mert az elviselhetetlen Most Hitlerrel legalább másfélének látszik, hiszen ő mindenkit régi jó dolgokkal kecsegtet. Kevés van, ami váratlanabb, és semmi sem veszélyesebb ennél az erőnél, mely egyszerre próbál tüzes és nyomorúságos, ellentmondó és nem-egyidejű lenni. A munkások már nemcsak magukban vannak a vállalkozókkal. Sokkal régebbi, egészen másféle mélységből származó erők kezdenek közéjük nyomakodni.

A fajta mindig újra kezdődik. Az *ifjúság* többnyire elfordul attól a naptól, amely számára adott. Ez a nap ma nem adatott meg neki, de álmait nem az üres gyomor diktálja csupán. Éppily kézzelfoghatóan támogatja őket valamiféle üres ifjúi lét, mely nem jelenvaló. Fiatalokat, ha nincs munkájuk, könnyű jobbról lepénzelni és elcsábítani. A polgári származású, ámde polgári kilátások nélküli fiatalok amúgy is jobbra sodródnak, ahol kilátásokat ígérnek nekik. Mégiscsak jellemző, hogy semmiféle ifjúság sem áll az úgy-ahogy mégiscsak jelenvaló középréteg mellett; nincs a húszéveseknek gazdasági pártjuk. A húszévesek állapota inkább másféle, nem a mai, eldologiasult élet felé fordul. Természetesen nem létezik magában való ifjúság, és nincs olyan sem, amely oly egyformán, a kortól annyira függetlenül nőne föl, ahogyan a fiúknak mindenkor egyformán serked a szakálluk. De bármennyire különbözzön is ez az állapot az egyes osztályoknál és korokban, bármennyire különbözzenek még a szavak is, melyek ezt az állapotot leírják, a tegnapiaktól, igen korai excrementumok bukkannak föl mégis ebben a Mostban, egy darabka történelem előtti életet lopva belé. Ha a fiúk megint az íjjal és a nyíllal próbálkoznak, az ifjak könnyen verődnek egyletekbe, ahol barátokat és főként apát keresnek, hiszen vér szerinti apjuk gyakran nem volt az. A polgárifjaknál ez könnyebben megesik, mint a proletároknál; de nemcsak azért, mert ők polgáriak, hanem mert szétesettebbek, tehát könnyebben átitatódnak játékkal és rajongással. Miközben minden mértéken felül önmagával van elfoglalva és a lehető legfontosabbnak tekinti saját magát ez az ifjúság, a romantikus jobboldal felé sodródásával bizonyítja, menynyire külsődlegesek voltak rosszul jelen idejű, tárgyias gesztusai. Az ifjúság friss levegője a baloldali tüzet, ha ég, még nagyobb lángra lobbantja; de ha jobbról „újítanak", válik igazán csábíthatóvá a polgári és elcsábított körök ifjúsága: a vér szerinti, szerves ifjúság jó táptalaja a náciknak. Nagyon

régi vágású kötelékek tűnnek föl rajta, kis, vér szerinti, kézzelfogható életű csoportok, élükön nem számokkal, hanem egy ismerős vezérrel. Ez az ifjúság igen fogékony a szépen fejlett férfias tulajdonságok iránt, szereti az erőt, a nyíltságot, a tisztességet, a tisztaságot; ahol is ez a „tisztesség" az egészséges fickók sajátja, nem a rögzített árak tisztessége. A tartás hatása erősebb a tanításénál, a sodró lendületű szavak biztosabban hatnak a vizsgálódó szavaknál, a népviselet szebb a városnál: ekképp kötődik a gazdasági indíték, mely a polgárifjakat elmúlt álmokba kergeti, testi nyugtalansághoz és a saját pirkadatukhoz. Ami korábban üresen pezsgett és zsibongott, most, amikor a jelenlegi felnőttélet már túl kevéssé meggyőző ahhoz, hogy a saját erejüket rajta próbálják ki, gátlástalanul félrehúzódott a régi szép dolgokba. Az ifjúság, amely nem lép egy ütemre a csupasz Mosttal, inkább visszafordul, semmint hogy végigjárja a mát, hogy eljuthasson a holnapig. Míg az a másféle kor, amelyben él, holnapba nem fordul.

A másféle fajta igen régi, gyökere szerint. Szinte pontosan úgy él, mint ősapái, s ugyanazt teszi, mint azok. Ez a *paraszt-ság:* falun olyan arcokkal találkozunk, amelyek fiatalságuk ellenére is olyan öregek, hogy már a legöregebb városlakók sem emlékeznek rájuk. A gyárba kerget ugyan a nyomor vagy a kényelmesebb körülmények, mégis paraszti a szólás: a bottal hajtott eb nyulat nem fog; épp a kisparaszt gondolkodik így, még ha korábban nem élt is sokkal jobban szolgájánál. Bár a paraszt ragyogóan számol, hiszen viseletét, bútorait, sok régi szokását elhagyta, és nemcsak kényszerből. De ha üdítő józansággal reagál is gazdasági kérdésekre, s nem is minden háziszőttes frázis, melyet most használnak, őshonos, és nem mindegyik nőtt ki itt a talajból, s a józanság mégsem mai, s a paraszt mindenütt, ahol hallgatásról és tompaságról, a szokások és a hit eredetéről van szó, a régi viseletet hordja. Makacsul védelmezi gazdaságilag idejétmúlt

helyét, nehezebb a gépekkel kiszorítani, mint száz évvel korábban a kézművest. Már csak azért is nehezebb, mert az ő kezében van még a termelőeszköz, és a mezőgazdasági gépeket is csak segédeszközként használja a tanya és az ahhoz tartozó szántó régi keretében; egyetlen gyáros sem vet itt be a gazdaságilag erőtlen kézművessel szemben mechanikus szövőszéket és ehhez hasonlókat, melyek csakis a tőkés tulajdonában lehettek. Ez a továbbra is közösségi termelési forma nehezíti meg azt is, hogy mozgósíthassák a parasztságon belül meglévő komoly gazdasági ellentéteket. Vannak nyomorgó törpebirtokosok, kisparasztok, középparasztok, nagyparasztok, és ez a sokféle, igen különböző tulajdonosi viszony bizonyosan akadálya annak, hogy a parasztságot egységes „osztálynak" tekintsük. Persze a törpebirtokosnak még mindig van tulajdona, még ha nyomorúságos, teljesen elzálogosított is, és a nagyparaszt is részt vesz a munkában, ő a tevékeny pátriárka: a különböző tulajdonosi viszonyok önmagukban még nem teremtenek harcot a kizsákmányoló és a kizsákmányolt között (ebbe csak a proletárokétól igen eltérő propaganda akaszkodik bele). Így hát a parasztság, ha nem is egységes osztálynak, de mégiscsak viszonylag egységesen maradt „rendnek" tekinti önmagát. És ami a legfontosabb: a parasztoknál találunk a termelőeszközök tulajdona mellett egy másik nem-egyidejűséget is, azt a meggyökerezésre való makacs képességet, mely az anyagból származik, amivel dolgoznak, s ami közvetlen megőrzőjük és táplálójuk; a régi talajhoz és az évszakok körforgásához kötődnek. Így aztán a parasztokat nemcsak az agrárválság szorítja jobb felé, ahová a vámok révén elkötelezettnek hiszik magukat, s ahol a jó idők pontos visszatérésével kecsegtetik őket. Kötött egzisztenciájuk, termelési viszonyaik, szokásaik aránylag ősi formája, a változatlan természet körében forgó naptáruk ellentmond az elvárosiasodásnak, a reakció elkötelezettjeivé teszi őket, hiszen az ért a nem-egyidejűségekhez. A parasztoknak még a józansága is régi-bizalmatlan, nem

felvilágosult, még éber tulajdonosi érzületük is (a föld, az adóterhektől mentes porta iránt) jobban összefonódott a dolgokkal, mint a kapitalistáké. A józanság és a tulajdonosi érzület is – éppúgy, mint a paraszti individualizmus (a tulajdon mint a szabadság eszköze, a ház mint vár) – a kapitalizmus előtti időkből származik, olyan termelési viszonyokból, amelyek már akkor követelték a föld felosztását, amikor még nem voltak individuálisan gazdálkodó polgárok. Ily módon a paraszthaz – minden kapitalista forma, minden konfekció és városi termék ellenére is – alaprajzát és légkörét tekintve ma még gótikus; könnyedén a régi helyükre tehetnénk a már félretett viseletet és a bútorokat is, anélkül hogy ez, miként a városban, régiesen hatna. Az eldugott falvak itt különösen tanulságosak, hiszen ezekben olyan kulturális talajvíz mutatkozik, amely másutt mélyebben rejlik. A falusi asztalosok még ma is a gótikus minta szerint készítik a ládákat mostani házasoknak, modern évszámmal, nem hamisítványként, hanem ahogyan az apja, a nagyapja és a régiek készítették. A rádió és az újság ellenére is élnek falun olyan házaspárok, akiknek Egyiptom még mindig az az ország, ahol a királylány kifogta a folyóból a gyermek Mózest, nem pedig a piramisok vagy a Szuezi-csatorna országa; Egyiptomot még mindig a Biblia és Izrael gyermekei felől, nem pedig a fáraó oldaláról nézik. És megint Konnersreuth: Therese Neumann, a vércseppeket izzadó eksztatikus ifjú szűz ugyanott, 1928-ban, a sokkal inkább jelenben élő püspök akarata ellenére, a németországi gótika egy másik darabja. Ily módon a Fichtel-hegység, a vele rokon Fekete-erdő, a rokon Spessart sok ilyent rejt zárványként magában. Noha ezek a hegységek korántsem olyan sötétek és kísértetiesek ma már, mint még Hauff idejében. Mégis az efféle parasztgótika legkézenfekvőbb illusztrációi ma is az itt élő tutajosok, üvegfúvók, szellemek és rablók. A parasztok gazdaságilag és ideológiailag, a mozgékony kapitalista évszázad kellős közepén, régebbre helyezendők. Bármennyire magához hasonította is a kapi-

talizmus a földtulajdont, ezt a prekapitalista elemet. Bármennyire átkapitalizálta is a parasztságot, és bármennyire ellátta is áruival; bármennyire kapcsolódik a legutolsó falu is a rádió révén a juste milieu-höz.° A parasztok mégiscsak egy torz maradványhoz ragaszkodnak, s úgy érzik, inkább a lovagi birtokok képviselik őket a gyanús városban, semmint a munkások. Amíg a város és a falu közötti időeltolódást el nem söpri egy, a mai városinál sokkal átfogóbb hajnal.

Néhány éve, mint köztudott, a városi fajta is megpróbál lépést tartani. Az elnyomorodott *középréteg* visszavágyik a háború előtti időbe, amikor még jobban ment neki. Elnyomorodott, tehát hajlamos a forradalmiságra, csakhogy munkája révén messze van a tűztől, és emlékei végképp időszerűtlenné teszik. A bizonytalanság, amely csak az elmúlt utáni puszta vágyódást termeli forradalmi hajtóerőként, olyan alakokat ültet a nagyváros kellős közepére, amilyenekkel már évszázadok óta nem találkoztunk. Csakhogy a nyomor itt sem talál ki semmit, vagy nem talál ki mindent. Csak kifecsegi a nem-egyidejűséget, amely sokáig lappangott, vagy legföljebb tegnapinak látszott, ámde most, hogy túljutott a tegnapon, szinte fölfrissül a rejtélyes vitustáncban. Ily módon épp városi formában térnek vissza a régebbi létformák, hozzá még a régi gondolkodásmód és a gyűlölet régi képei, köztük a tipikus kizsákmányolás képeként a zsidó uzsorásé. Hisznek a „kamatrabszolgaság"° megszegésében, mintha az 1500-as évek gazdaságában élnénk, a felépítmények, amelyekről úgy hittük, hogy már régen legyűrtük őket, visszagyűrűznek, és ott állnak, szépen a mában, hiánytalan középkori városképként. Emitt az „Északi vérhez" címzett kocsma, amott Hitler-herceg vára, a „Német Birodalomhoz" címzett templom, a föld temploma, melyben a városi nép is úgy érzi, hogy a német talajból nőtt ki, és szentként tiszteli a földet, a német hősök és a német történelem vallásaként. Ez a fajta hazaszeretet, a tajték és a megtört tekintet, ahogyan Német-

országban Németországot felidézik, nem puszta pótléka az elveszített rendi érzésnek. Nem puszta álom „az ország hatalma és dicsősége" (igen kényelmes álom a hadiipar számára), mely az egyes kispolgárt a tényleges hatalomnélküliségért és megalázásért kollektív érzelmekkel kárpótolja. Még csak nem is a „kiválasztott nép" átállítása folyik itt germánra, teljes egészében bálvánnyá változtatottra; hanem: a nyilvánvaló túlkapás a primitív-atavisztikus „participation mystique"-re° emlékeztet, a primitív ember földhöz kötöttségére, hiszen a föld rejti ősei szellemét. A kispolgárság, jobban, mint bármikor, az ideológia nedves-meleg humusza: csakhogy kiderül: a manapság terjedő ideológia gyökere hosszú, hosszabb a kispolgárságénál. A parasztok néha még hisznek a boszorkányokban és varázslataikban, ám korántsem olyan gyakran és olyan erősen, mint amilyen a városlakók széles rétegének hite, hogy vannak kísérteties zsidók és van új Baldur.° A parasztok néha még olvassák Mózes úgynevezett hatodik és hetedik könyvét, egy, az állatok betegségei ellen készített összeállítást, melyben szó van a természet erőiről és titkairól is; de a középosztály fele hisz Ción bölcseiben,° hisz a zsidóhurokban és a szabadkőművesek jelképeiben, bárhol legyenek is, hisz a német vér és a meridián galvanikus erejében. Vadul és harciasan vagdalkozni kezd az alkalmazott, engedelmeskedni akar még, de már csak mint katona: harcolva, hittel. Az alkalmazott *öröme* afölött, hogy ő nem proletár, az alávetettség orgiasztikus gyönyörébe, a fejedelmi szolgálatban álló mágikus hivatalnoki lét gyönyörébe torkollik. Az alkalmazott tudatlansága, ahogy elmúlt tudatállapotokat és transzcendenciát keres a múltban, észellenes orgiasztikus gyűlöletté fokozódik, olyan „khtonizmussá", melyben berserkerek és a keresztes hadjáratok képei keverednek, sőt melyből – helyenként már-már területenkívüliséggé fokozódó nem-egyidejűséggel – néger dobok dübörögnek, és Közép-Afrika képe körvonalazódik. Vagyis: a középosztály (ellentétben a proletariátussal) egyáltalán nem vesz

részt közvetlenül a termelésben, csak közvetítő tevékenységeket vállal, olyan messze a társadalmi kauzalitástól, hogy egyre zavartalanabbul alakulhat ki egy alogikus tér, melyben óhajok és romantikus vágyak, ősi ösztönök és mitikus tartalmak válnak jelenvalóvá. Még a középrétegek fasizmusának közvetlenül gazdasági tartalma is nem-egyidejű, vagy azzá vált, mióta a kereskedelem és az ipar szabadsága már csak a nagyvállalkozóknak kedvez, a kicsiket megsemmisíti: ily módon a parlamentáris demokrácia és az annak megfelelő politikai forma a szabad verseny gyűlöletes biztosítékává lett. Helyette épp a rendi állam akarja visszavezetni a gazdaságot a korai kapitalista kisüzemek szintjére; a nagytőke számára az osztályharc ellenszeréül kínálkozik, a középrétegnek pedig e szint nem-egyidejűségének megmentőjeként és időszerű-romantikus kifejeződéseként. A középosztály nem viseli el *ideológiailag* sem a „racionalizálás" levegőjét, s annál könnyebben föláldozza a rációt, minél inkább ellenségesnek, duplán ellenségesnek látszott az a saját világában. Nevezetesen pusztán késő kapitalista racionalizálásként, és áthagyományozott tartalmak, értékek ugyancsak késő kapitalista, de „marxista-zsidó" módon értelmezett felbomlásaként. Az Übermensch,° a szőke bestia, a nagy ember életrajza iránti igény, a boszorkánykonyhát, a régi elmúlt időt kereső szimat – a menekülésnek ezek a relativizmusból és nihilizmusból megalkotott jelei, amelyek a felső rétegek szalonjaiban művelt beszédtémává váltak, a középosztály katasztrófája során valódi politikai országgá lettek. Ezt a földet, bármennyire vadnak mutatkozzon is, mindig is csak alkalmazottak lakják, házai a családok és a „tiszta" gazdaság házai, akár a háború előttről, akár egy rendi államból; a hasznot pedig a nagytőkések felső rétege fölözi le, amely gótikus álmokat vet be a proletár valóság ellen. Persze a sötét dolgoknak eddig soha nem kellett ilyen gyakran elviselniük a nyárspolgárokkal való érintkezést, sohasem ennyi kárörömet, ennyi aljasságot és a lehető legfafejűbb vidékiséget, soha

ennyi Eddát a fába égetett képeken,° soha ennyi szászul írt jelmondatot. Ámde mégis vannak itt, milliók dühében, a körülöttük lévő, archaikussá vált tájban egy másféle irrációnak is földjei. Élő és új életre keltett nem-egyidejűségek, valódi tartalommal, s ezek megjelenésében megtalálhatjuk a pogány nyerseséget és Pán természetét is. Régebbi rétegek efféle démoni, civilizációellenes lázadásáról eddig csak Keleten hallottunk, főként a mohamedánoknál. Fanatizmusuk ma nálunk is, még mindig, a fehérgárdistákat szolgálja; amíg a forradalom be nem kebelezi és át nem kereszteli az élő tegnapot. Hitler visszaszorulásával talán a nem-egyidejű is gyengébbnek tetszik majd: de megmarad a nemzetiszocialista és minden jövőbeni heterogén meglepetés csírájaként és alapjaként. Elég proletarizáltat tett a nemzetiszocializmus démonikussá; soha el ne feledjük nevetséges-rémületes látványukat, s még kevésbé hagyjuk kihasználatlanul.

C. NEM-EGYIDEJŰSÉG ÉS EGYIDEJŰSÉG, FILOZÓFIAI SZEMPONTBÓL

Sok dolog ezek közül bizonyára csak késik most. Csak azért maradtak el a Most vonzásától, mert járásuk túl lusta, noha egyébként mindenestül maiak. Ne akarjunk hát ott is régebbi fajtát látni, ahol csak elmaradottat találunk. Amely rosszul áll ugyan a mának, de hozzá tartozik.

A kisember, mondjuk, elveszítette a pénzét, és vissza akarja kapni. Eközben eldurvulhat és álmodozhat, akkor szellemileg sincs a helyén, de azért a Mostban van. Ha javul a helyzete, vadsága és álmodozása amúgy is megszűnik. Ha meg nem javul, és Hitlerben, ha már hatalomra jutott, csalódott, akkor a velük tartó vagy a náluk próbálkozó proletárok amúgy is balra fognak kiugrani, ahol már várják őket; a kispolgár meg legalább nem hisz majd többé a szellemekben. Sok minden csak hamisan nem-egyidejű itt: szívesen visszatérne a tisztaszobába, inkább ma, mint holnap, érzékei „egészségesen", dühvel és frázissal működnek – a vitustánc

azonban hiányzik belőle. Teleszívja magát szép szavakkal, hangos játékkal, csillogó értelmetlenséggel; és mégis, a részegség mélyén, ismét csak háziállat akar lenni. Ezért a mozgalmat, ha lebecsülni nem akarják is (ezt a legtöbben csak az utóbbi időben nem engedik meg maguknak), harsányan hirdetni sem akarják mindenfelé. Hit, engedelmesség, harc – ezek a fasiszta erények? – meglehet, de sokuk számára az engedelmesség a legjobb ezek közül. Rend és hierarchia a fasiszta építészeti stílus? – meglehet, ámde sokan a nyugalmukat keresik a rendben, a hierarchiában pedig egy pozíciót. Sőt, a nemzetiszocialista propagandát alighanem joggal nevezték az emberben rejlő piszok disznóhoz intézett parancsnak: egyetlen negatív megjegyzés sem lehet ennél jelenvalóbb. Más a helyzet a csöndesebb bensőségesség képeivel; ha nem lenne is köztük annyi olcsó, akkor is láthatnánk, hogy nem lehetnek régebbiek 30 évnél, és ezért olyan avíttak. A kisember csak azt nem veszi észre itt, hogy hol van, pedig jócskán, jelentéktelenül és kábán, a Mostban van. E ködök némelyike lehet ugyan váratlan és furcsa, de régi nem.

VALÓDI NEM-EGYIDEJŰ ELMARADOTTSÁG

Csakhogy éppenséggel itt nem mind kisember az, aki csalódik. A szükség a dohos koraiak mellett valódiakat is előhoz, melyekkel számolni kell. Ma már a nyomornak is van bocskora, és ez éppúgy elvisz az elmúlt korokba, mint a mesében a varázsbocskor. Ha a nyomor csak egyidejű, jóllehet különböző helyről érkezett embereket sújtana, eltérő származással és tudattal, nem tudná őket arra késztetni, hogy ennyire különböző irányokba meneteljenek, s végképp nem ilyen messze visszafelé. Nem lennének képesek ily kevéssé „érteni" a kommunizmus nyelvét, amiért az épp teljességgel egyidejű, és pont a legfejlettebb gazdasághoz igazodó. Egyidejű emberek nem hagyhatják – közbülső helyzetük ellenére sem, amely gazdaságilag ostobaságban tartja őket, s minden ehhez illő látszat ellenére sem –, hogy lényegében ennyire ar-

chaikusan elvadítsák és romantikussá tegyék őket. Persze a középréteg tagjai már azért is másképp lázadnak az áruvá válás ellen, mint a proletár, mert csak közvetve vesznek részt a termelésben. És azért is, mert az alkalmazottat, legalábbis a közelmúltig, nem vették annyira semmibe, nem idegenítették el annyira a munkájában, és nem volt annyira bizonytalan a helyzete; ezen felül, ellentétben a proletárral, volt valami kis lehetősége az egyéni felemelkedésre. Ha pedig az alkalmazott tömegek még ma is, a teljes proletarizálódás és a teljes bizonytalanság, a magasabb életszínvonal és a karrier minden lehetőségének megszűnte után sem a kommunistákhoz vagy legalábbis a szociáldemokratákhoz csapódnak, hanem ellenkezőleg: akkor nyilvánvalóan olyan erők hatnak itt, amelyek nemcsak szubjektív-ideologikus módon leplezik az áruvá válást (egyébként a háború utáni időkig a középosztály egy nem radikalizálódott rétegénél ez volt a helyzet), hanem valóban, a *tényleges nem-egyidejűségből* fakadóan. S akkor a kapitalizmus előtti időkből és felépítményekből származó indítékok és tartalékok hatnak, vagyis valódi nemegyidejűségek, amelyek egy hanyatló osztály öntudatát teszik jelenvalóvá, vagy hagyják azt jelenvalóvá lenni.

De hiszen itt nemcsak parasztok és kisemberek, hanem nagyobb urak is megőrződtek frissen, vagyis öregen. Az úton, melyet a tőke tört magának a „szervesként" ráhagyott vidéken keresztül, legalábbis a német úton rendkívül sok a mellékút és a kátyú. Már a háborúban kiderült, hogy Németország nemcsak a nagytőkések országa, és a junkerek kasztja nem csupán csalóka látszat; ez az imperialista háborúba, amely „a termelőerők lázadása a nemzeti állam kizsákmányolási formái ellen", még régebbi okokat és tartalmakat kevert. (Ezt akkoriban fölismerte a német szociáldemokrácia, persze anélkül, hogy forradalmi következtetéseket vont volna le belőle, vagyis azt, hogy elsősorban a hazai junkerek és az önálló militarizmus ellen kell küzdeni; e nem-egyidejű felismerés értékét azonban nem csorbítja a belőle le nem vont

következtetés.) Egyáltalán Németország, ahol 1918-ig nem sikerült egyetlen polgári forradalom sem, ellentétben Angliával, Franciaországról nem is szólva, a nem-egyidejűség, vagyis a régebbi gazdasági lét és tudat meg nem haladott maradványainak klasszikus hazája. A földjáradékot, a nagy földbirtokot és ennek hatalmát Angliában, Franciaországban másként, meglehetősen alaposan beillesztették a kapitalizmus gazdaságába és politikai hatalmába; az erősen elmaradott és még inkább változatos Németországban a burzsoázia győzelme gazdaságilag sem, de politikailag és ideológiailag még annyira sem fejlődött ki. Az „egyenlőtlen" fejlődés, melyet Marx tulajdonít *A politikai gazdaságtan bírálatának* Bevezetésében az anyagi termelésnek, például a művészeti termeléshez képest, itt épp elég soká fennállt már magában az anyagiban is, és ilyenképp megakadályozta a tőkés gondolkodás, vagyis az egyidejűség uralkodó befolyását a gazdasági erőhierarchiában. Az Elbán túli feudalizmus mindenesetre a német kölcsönhatások egész múzeumát tartósította, az anakronisztikus felépítményt, amely, bármennyire elöregedett és támaszra szoruló is, mégis uralkodik; a világtörténelem Németországban nem volt mindig a város történelme. Nem az a kérdés itt, hogy nem voltak-e magában a porosz junkerségben mindig is igencsak mesterséges, sőt racionalisztikus vonások (ellentétben például a valódi, a népben gyökerező bojársággal): a Szent Szövetség porosz támasza a „legmodernebb" volt ugyan, ám semmiképp sem a leggyöngébb.° Ma pedig a junkerek rétege félig-meddig le van teperve vagy rá van utalva a német nemzeti „néppártokra", sőt még a nemzeti „szocializmusra" is; csakhogy a marxista forradalom, melynek célja „a régi világ átalakítása a saját, nagy eszközeinek összességével", a kapitalista köztársaságban megint nem csupán a nagytőkével kerül szembe. Hanem a nem-egyidejűség új reakcióival; a nem-egyidejűségeknek a tőkével szemben fennálló, kipárnázott és a marxizmussal szemben fennálló éles „ellentmondásával". Mellette és még

sokkal hamisabb nem-egyidejűséget kifejezve épp ez a bizonyos nem-egyidejűség áll: az elkeseredett parasztnak, a fizetésképtelenné tett kispolgárnak Németországban igencsak a kezébe ügyébe esik a természet, a történelmi kísértetjárásról nem is szólva; a gazdasági válság, amely a kísértetjárást elindítja, olyan országot sújt, amelyben rendkívül sok a prekapitalista anyag. Fontos kérdés, hogy vajon Németország *erejét* tekintve meg-nem-valósultabb, sőt vulkanikusabb-e például Franciaországnál; az viszont kétségtelen, hogy az anyagot a kapitalista ráció itt korántsem formálta meg és egyenlítette ki minden részletében oly egyidejűen. S épp ez a viszonylagos káosz görgetett „korszerűtlen", nem-egyidejű dolgokat az elmaradottság még mélyebb rétegeiből, vagyis a *barbárságból* a nemzetiszocializmus felé; és Németországban nem volt szükség Nietzschére ahhoz, hogy a vér és a szellem, a vadság és a morál, a kábulat és az ész antitézisei civilizációellenes összeesküvéssé válhassanak. Ezért aztán az általános fáradtság relativizmusán őskori szükségletek és tartalmak törnek át, mint a magma a föld vékony kérgén; hiszen a polgári élet nihilizmusa, az egész világ áruvá válása, külsővé válása a megmaradt nem-egyidejűségeket kétszeresen „természetszerűnek" és a megmaradt „természetet" kétszeresen mágikusnak láttatja. Így aztán tábortűz és áldozati füst lobog a „népi" teremben, harsonák hirdetik, a Vilmos-koriaknál is hangosabban, a Vezér érkezését, a sovánka kiskert-ideológiákat, melyek meghamisítják a mítoszt, valóban fülledtté tesznek mindent, hogy azután – valamiféle tomboló átlagtömegben – dzsungellé olvadjanak. A kelttészta-kráter mint természet, amely egyébként a tisztaszobában gőzölög, valódi vulkánná válik, pontosabban: a legsötétebb primitívvé tétel, a tökéletes nem-egyidejűség, sőt a legkülönbözőbb őrültségek iszapvulkánjává. Emlékszünk még a vitustáncosokra és a lappangó gyermekgyilkosokra, akik „Tolvaj!"-t kiáltanak, miközben a zsidókat rituális gyilkossággal vádolják. Emlékszünk a dallamra: „Ha zsidó vértől csöpög a kés", mely zenei

horogkeresztként lebeg az SA-csapatok fölött. Érezzük a megőrződött őrület álmát, a pubertáskorból visszamaradt túlkompenzálást a nemzetiszocializmusnak ebben a fajtájában. Érezzük a gyilkos indiai szektákról és a kínai titkos szövetségekről szóló ponyvák szagát, a korai ponyvák lopakodó és susogó erdejét (Cion bölcseivel vagy a szabadkőművesek barlangjaival a hegy gyomrában), a halotti ünnepeken, a bosszú esküinél vagy az „emlékműveknél" tartott dühceremóniákban találkozunk még az ősrégi szadizmussal. Így, bár az egész „nekibuzdulásban" épp elég, ami ijesztő; nemcsak egyszerű „visszafiatalítás" ez, és nem is csak bestiális eszközökkel vívott konkurenciaharc. A részvények zuhanó értékének küszöbe alatt, olyan kábulatban, melyben napvilágnál nem találunk semmi mást, csak valamiféle megzavart ódonságot, a hamis nem-egyidejűség alatt, mely csak azért látszik pápuának, mert nem áll kora magaslatán: mindemez ócska anakronizmusok között van tehát még egy valódi, rejtélyes is. Ennek aktusait szeretnénk a következőkben logikusan meghatározni, bár tartalma az el nem adott történelem, sőt az őstörténet vad összevisszasága. Emez ellentmondás korszerűtlensége teszi lehetővé a „forradalom" és a reakció egyidejű csalását és pátoszát.

A NEM-EGYIDEJŰ ELLENTMONDÁSOK LOGIKAI FELÉPÍTÉSE

Aki szükségben él, annak nincs mit ennie, s a középnek hiányzik még valami magasabb rendű is. Amit a mai életben nem talál meg már, sőt régóta hiányolja a pusztaságban. Ez a megszokott, végül is „lelki" hiány tehát ugyancsak ellentmond a Mostnak, éppoly erőteljesen, mint a hiányzó étel, és nemcsak gazdaságilag. Továbbá: minden felkavaró ellentmondásnak, sőt még a látszatának is két oldala van: az egyiket nevezhetjük *belsőnek*, melynek valami nem tetszik, a másikat *külsőnek*, amelyben valami nincs rendben. Az elnyomorodott középréteg tagjai pedig, akik többségükben nem maiak, ellentmondanak a Mostnak, amely egyre mé-

lyebbre hagyja zuhanni őket, belül *tompán* és kívül maradványokkal, melyek *idegenek* a Mostban. Az ellentmondás belsőleg vagy szubjektíven, valami tompa maradvány, mely éppúgy magában az időben, külsőleg vagy objektíven, idegenként és fölöslegesként megmaradt, egyszóval nem-egyidejű maradvány. Ez az ellentmondás a Most pusztán tompa nemakarásaként *szubjektíve* nem-egyidejű, régebbi korok továbbélő maradványaként *objektíve* nem-egyidejű a mai korban. A *szubjektíve* nem-egyidejű, miután sokáig pusztán megkeseredett volt, ma mint *feltorlódott düh* jelenik meg. Nyugodt időkben a német kispolgár mogorvasága vagy merengése volt ez a düh, a kispolgáré, aki szitkozódva vagy bensőségesen vonult vissza az élettől, amellyel nem tudott lépést tartani. Szubjektíve egyidejűek a szó szikár értelmében, ám a dühöt száraz rőzseként táplálják a kötelesség, a műveltség, a középső „rend" lehulló ágai is egy olyan korban, melyben nincsen már közép. Ennek felel meg *objektíve* nem-egyidejűként a termelés, valamint a régebbi felépítmények sokszor keresztül-kasul húzódó viszonyainak és formáinak utóhatása. *Objektíve* nem-egyidejű az, ami a jelenben távoli és idegen: magában foglalja tehát az *eltűnő maradványokat*, főként pedig a *fel nem dolgozott múltat*, melyet a kapitalizmus még nem „szüntetett meg". A szubjektíve nem-egyidejű mozgósítja ezt az objektíve nem-egyidejű ellentmondást, így azután egyesül a kettő, a feltorlódott düh lázadó-ferde és a megmaradt lét és tudat objektív-idegen ellentmondása. A régi társadalom relatív rendjének és beteljesedésének elemei vannak meg itt, ebben a mostani rendezetlen társadalomban, és a szubjektíve nem-egyidejű ellentmondás negatív és pozitív értelemben is meglepően kelti életre ezeket az elemeket. Az áthagyományozott dolgok közül a ház, a föld és a nép ilyen *objektíve* kiválasztott ellentmondás a kapitalista Mosttal szemben, amely ezeket egyre inkább szétrombolta és semmivel sem pótolta. Ezek az áthagyományozott dolgok ellentmondások a kapitalista Mosttal szemben, és a régi társadalom még el nem sor-

vadt elemei: sőt ezek már eredetükben is ellentmondások voltak, mégpedig az elmúlt formákkal szemben, hiszen ezek sohasem realizálták teljes egészében a háznak, a földnek és a népnek azokat a tartalmait, amelyekre voltaképp gondoltak. Tehát már ab ovo a be nem teljesedett szándékok ellentmondásai ezek, meghasonlások magával a múlttal: de nem itt és most kialakult meghasonlások, mint az egyidejű ellentmondásokéi, hanem, mondhatni, az egész történelmen végighúzódóak; így azután alkalmasint részt vesznek a lázadásban a történelemmel szemben fennálló rejtett ellentmondások, vagyis a múlt még fel nem dolgozott intenciótartalmai is. A kispolgárság persze manapság megszépíti a múltat: be nem teljesedett vágyait épp a múlt viszonylagos előnyeivel vegyítve állítja szembe a Mosttal. Így azután a feltorlódott düh nem-egyidejű ellentmondása nem annyira a rosszul ránk hagyományozottal áll szemben, inkább egy olyan Mosttal, melyből elillant a beteljesedés utolsó lehetősége is. Sohasem lenne azonban ilyen éles a szubjektíve nem-egyidejű ellentmondás, és sohasem lenne ennyire látható az objektíve nem-egyidejű, ha nem létezne az objektíve *egyidejű* ellentmondás, vagyis az, amelyet a *mai kapitalizmus* tételezett, és amely vele együtt növekszik. Az anakronisztikus elvadulást és emlékezést csak a válság ereszti majd szabadjára, és csak ez válaszol majd objektív forradalmi ellentmondásaikra mind szubjektíve, mind objektíve reakciósan, tudniillik nem-egyidejűen. Csakhogy a nem-egyidejű ellentmondás, bármennyire felszabadította is a késői kapitalizmus ölében növekvő elnyomorodás, bomlás, elembertelenenedés, az, ami elviselhetetlen objektíve egyidejű ellentmondásában, a tőkét, lévén nem-egyidejű, nem veszélyezteti. Ellenkezőleg – a tőkének kapóra jön a nem-egyidejű ellentétes, vagy akár az elütő is ahhoz, hogy elterelje a figyelmet a szigorúan jelenvaló ellentmondásokról; a még élő múlt antagonizmusát használja elválasztó és harci eszközül a kapitalista antagonizmusokban dialektikusan megszülető jövő ellen. A 19. század folyamán a

kispolgárságban „egyszerre vesztették élüket két osztály érdekei" (Marx); ehhez az életvesztettséghez járulnak most a múlt harmonisztikus képei, s igyekeznek a kapitalizmus szélsőségeit pusztán visszavenni vagy önmaguknak alárendelni. Ezek töltik ki a nihilizmust – ezt a késő kapitalizmus uszályában megjelenő, mintaszerűen egyidejű ellentmondást, minden ember és dolog áruvá válásának ideológiai párhuzamát – olyan szedett-vedett képződményekkel, mint az 1914-es frontszellem, a romantikus államelméletek és azok feudális antikapitalizmusa, a poroszság és a szocializmus vagy más ideológiák, a társadalmi ellentmondások elhamarkodott megoldásai. Így hát az előrevivő, a robbantó ellentmondás a nem-egyidejű ellentmondás ellentéte. Nem a proletariátus, a ma történelmileg döntő osztály pártján áll, sem a proletariátus és a nagytőke között a csatamezőn, nem a mai döntés színhelyén. Hiszen a nem-egyidejű ellentmondás, miként tartalma is, csak a kapitalista antagonizmusok *körében* működik, s rajta a nem-egyidejűség puszta véletlen, vagy legalábbis kajla másság; így hát űr tátong a nem-egyidejű ellentmondás és a kapitalizmus között, hasadék, amely vigasszal vagy ködtel teli. Mindenekelőtt a nem-egyidejű ellentmondás, ama pusztán hanyatló, sőt feldolgozatlan múltak ellentmondásaként, még nagy mennyiségben sem csap át új minőségbe. Forradalomhoz vezető vonalról, melyen az ellentmondások végül is egyetlen ponttá csomósodnak, és ugrásszerűen kikényszerítik a forradalmi megoldást, értelemszerűen csakis akkor lehet szó, ha az ellentmondások egyidejűek, és maguk is a jövő vagy a másság növekvő gyermekei. Nem lehet szó erről nem-egyidejűek esetében, melyeknek nagysága, tudniillik történeti nagyságuk rég a múlté, s a múlté miméműségük kalandja is. E múlt tulajdonképpen feldolgozatlan tényeinek lehetséges utóérése sem csaphat át magától olyan minőségbe, amelyet ne ismernénk már a múltból. Ehhez legföljebb egy olyan szövetség segíthetne hozzá, amely úgy szabadítaná ki a *múltból* a még benne rejlő *lehetséges jövőt*, hogy mindkettőt

a jelenbe helyezi. Persze a nem-egyidejű ellentmondásban olyan valóság rejlik, amelyet – miként a szörnyű példa mutatja – az egyidejű ellentmondás nem képes minden további nélkül magával ragadni és magába olvasztani. Egy kommunista határozatban azt mondták a német fasizmusról, hogy az magában rejti mind az uralkodó osztály offenzívájának, mind pedig bomlásának elemeit, röviden: tükrözi a kései kapitalizmus fejlődésének dialektikus ellentmondását és ezzel saját hanyatlását. Ez tökéletesen helyes, de nem meríti ki kellőképpen a nem-egyidejű tartalmat, melyet a feltorlódott düh és a megmaradt kötődések elég furcsán fejeznek ki.

A szükségnek, a munkásokénak, mely tisztán a mából fakad, sokkal egyszerűbb eszközei vannak arra, hogy védekezzék. Itt az *egyidejű ellentmondás* magában áll, a mában, melyet teljesen átfog, s egészen megfogható maga is, s ő a győztes ügy maga. Az egyidejű ellentmondás szubjektív megjelenése, szubjektív tényezője nem a feltorlódott düh, hanem az osztálytudatos, forradalmi proletár. Objektív megjelenése, objektív tényezője nem a hanyatló maradvány vagy a még *feldolgozatlan múlt*, hanem a *megakadályozott jövő*. Vagyis magának a proletárnak a léte, a kapitalizmusban szabadjára eresztett termelőerők és a kapitalista termelési viszonyok között fennálló áldatlan viszony, a válság. A munkás, aki ráébred önnön áru voltára, egyúttal leleplezi a kapitalista társadalom éppoly vad, mint amilyen kísérteties áru jellegét, anélkül, hogy – új osztály lévén – általatni lehetne a régivel, anélkül, hogy az „ember" vagy az „élet" fogalma, melyet a munkás állít szembe az eldologiasodással, másutt már történelmileg meg volna határozva. A proletár mint a polgári társadalom, sőt általában minden osztálytársadalom önbomlasztása szubjektív és objektív szempontból, fizikai létében az egyidejű társadalom ellentmondása maga, forradalma pedig – az egyidejű ellentmondások dialektikus *felismerése* gyümölcseként – nem hivatkozik okra s emlékre, s első pillantásra semmilyen múltbeli tartalomra sem. Csupán a jövő társadalmát mozgó-

sítja, amellyel a mai társadalom terhes, amely felé a mai társadalom anarchiái és nihilizmusai törekednek. Ám ez nem akadálya annak, hogy az egyidejű ellentmondás mozgatóereje részben ugyanaz legyen, amiben a nem-egyidejű ellentmondás most szűkölködik, s amit oly felemásan kutat a múltban. A múlt formái és tartalmai természetesen egyáltalán nem csábítják az osztálytudatos munkást, esetleg csak néhány rokonlelkű, forradalmi ponton, szembeötlő viszont, hogy az emberek korábbi kapcsolatai viszonylag elevenebbek és teljesebbek voltak. E kapcsolatok még viszonylag közvetlenebbek voltak, mint a kapitalista kapcsolatok, s mind az emberekből, akiken uralkodtak, mind a külvilágból, amelyet feldolgoztak, több „anyag" volt bennük, mint ma. Ez a közvetlenség csak látszólag volt közelebb, csak viszonylag volt jobban meghatározva a korábbi formákban: csakhogy ez a relativitás nemcsak reakciós módon elegendő ahhoz, hogy az elmúltat részben még valóban élőként szembeszegezhesse a jelen dolgaival. E közvetlenség helyenként és időnként valóban annak az anyagnak az elemeit rejti, mely egy a kapitalizmustól el nem pusztított életet szeretne találni, s amely – magát, igaz, proletár vezetésre bízva – éppoly „általában" lázad, „az ember" elidegenítéseként, „az élet" felbomlásaként. Kajlának neveztük a nem-egyidejű másságot, lázadását pedig, lévén sokkal régebbi anyag, a környezet lázadásának: végső soron azonban megmutatkozik, hogy épp a nem-egyidejű ellentmondások anyagának egy része az, amely már régóta kiegészíti az egyidejűek anyagát. Hisz a jelen idejű ellentmondások anyaga nem pusztán a nagyon is jelenvaló, tudniillik a felszabadult termelőerők anyaga, hanem éppannyira a mai állapot szélsőséges, s „ezért" az átcsapás felé sodró *negativitása:* az elidegenedett ember vagy proletár, az elidegenedett munka vagy az áru fétise, a Semmi tartásnélkülisége. Ezekben a negativitásokban persze van valami dialektikusan pozitív, sőt a legmagasabb rendű pozitív vonás is, csakhogy az egyidejű ellentmondáson és annak anyagán belül, csakis rebellis

hiányként: az egész ember, a nem elidegenedett munka, a földi Paradicsom hiányaként. Röviden: a proletár és az eldologiasult negativitás lázadásában egyúttal, végső soron, ott van egy ellentmondás anyaga is, amely a béklyójukat még semmiképp el nem vesztett „termelőerőkből" és a *még mindig nem-egyidejű* szándékok tartalmaiból kiindulva lázad. Ez a pozitivitás nemcsak „az ember", „az élet" – legmélyebb értelemben vett – szubverzív-utópikus tartalmaival érintkezik, azzal, ami még egyetlen korban sem teljesült be, s ami ezért minden forradalom végső ösztökéje, sőt minden ideológia ragyogó glóriája is: e rejtett általánosságon túl érintkezik olyan pozitivitásokkal is, amelyeket, éppen mivel a régebbi anyag formái és tartalmai, a kapitalizmus ellenében már igen korán felidéztek. Ide tartoznak nemcsak a polgári-forradalmi pozitívumok, mint Rousseau árkádiai „természet"-e, hanem a restauratív módon vegyes dolgok, sőt talán még a forradalom gyászünnepei is: mint a romantika középkora, a kvalitatív-szerves módon lépcsőzetes világ újjászületése a „magában való dolog problémájának" űrjeiből, a csalóka képek, a képrejtvények, egy nem egészen feldolgozott múlt kincseskamrái. Már rámutattunk, hogy a nem-egyidejű ellentmondások átcsapni erőtlen mozzanatai mégiscsak, szentimentálisan vagy romantikusan, emlékeztek már arra az Egészre és elevenségre, amelyből a kommunizmus az elidegenedés valódi ellenanyagát meríti, s amelyből, a kommunizmus mellett, ma ismét egymás hegyén-hátán bújnak elő az olyan dolgok, mint az elvadulás, a helyhez kötöttség, az árkádiai-dionüszoszi „természet". Kreatúraként, mely nem lakott jól, olyan szférák menetekeljeként és tanújaként, melyek a túlságosan szimpla, pusztán a kapitalizmushoz kapcsolódó dialektika kötelességévé teszik legalábbis egy többrétegű Egész *problémáját*. A marxizmus önmagában nem radikális, mint a romboló kapitalizmus, nem is gátlástalan önmagában, mint a kapitalizmus absztrakt számítása; és nem is félig-meddig felvilágosító, hanem teljesen kibontó és túllici-

táló, s a „természettel", a megoldatlanság eme régiségboltjával szemben a legkevésbé sem aszkétikus. Nem volnának ilyen megtorpanások és egyáltalán nem volnának problémák az „örökség" körül, ha a kapitalizmus mindenkori utolsó lépcsőfoka lenne az egyetlen, ahol a dialektikának állnia és ahol a konkrét forradalomnak végbemennie kell. A nem-egyidejű ellentmondás alapja a régi jó idők beteljesületlen meséje, a régi, sötét Lét vagy a természet megoldatlan mítosza; itt helyenként nem csupán osztályszerűen nem-elmúlt dolgok vannak, hanem egy olyan múlt is, amely tartalmában sem vesztette még érvényét.

A TÖBBRÉTEGŰ DIALEKTIKA PROBLÉMÁJA

Arról van tehát szó, hogy a mozgalmas most egyúttal szélesebbé is váljon. Meg kellett különböztetnünk: a hamis nem-egyidejű ellentmondást a valóditól, az utóbbit az egyidejűtől, és mindkettőben újfent az ellentmondás szubjektív és objektív tényezőjét egymástól. *A szubjektív nem-egyidejű ellentmondás feltorlódott düh, az objektív nem-egyidejű pedig elintézetlen múlt; a szubjektív egyidejű a proletariátus szabad, forradalmi tette, az objektív egyidejű a megakadályozott, a Mostban rejlő jövő, a megakadályozott technikai jótétemény, a megakadályozott új társadalom, amellyel a régi társadalom termelőerői viselősek.* Az objektív egyidejű ellentmondás alaptényezője a kapitalista módon kifejlődött termelőerők jellege és elsajátításuk magánjellege közötti konfliktus. A munka egyre fokozódó társadalmiasulása már nem egyeztethető össze a magánkapitalista tulajdonviszonyokkal, a polgári formával, melyben az ipari munka felnőtté vált. A kor objektív egyidejű ellentmondása vagy egzakt osztályellentéte ez: a termelőerők és a tulajdonviszonyok itt egy éppily egyidejű egység két lényeges részét alkotják. Ily módon csakis ez az egzakt ellentét a forradalmian döntő ellentét e korban, csakhogy: nem ez az egyedüli. A másik, a tőke és a nem-egyidejű módon elnyomorodott osztályok közötti ellentét az

egyidejű mellett él, még ha csak diffúzan is. Ezért ez az ellentét a „történelem nélküli" kispolgári osztályban szorongást és feltorlódott dühöt vált ki, nem pedig saját, jelen idejű, sőt feldolgozott osztálytudatot, s a konfliktus ütközőpontját külsődlegessé és tompává, csakis a tünetek ellen, nem pedig a kizsákmányolás magja ellen irányulóvá teszi; a konfliktus tartalma önmagában véve is romantikus-, sőt mondhatni „archaikusan" antikapitalista.

Most pedig arról van szó, hogy az ellentmondásban akkor is az erő lehetőségét lássuk, ha az nem jut túl a nem-egyidejű szakadékon. Ez a szakadás a tőke Mostja számára csak addig kedvező, amíg a nem-egyidejűeket nem irányítja sem vezetés, sem félrevezetés a mai csatamezőkre. A felháborodásra és a változásra képes elemeket a nem-egyidejű ellentmondásból is ki kell szakítanunk. Azokról az elemekről van itt szó, amelyek a kapitalizmus ellenségei, amelyek otthontalanok a kapitalizmusban, s ezeket kell, más összefüggésben betöltendő funkció szerint, másképp összeilleszteni. Következésképp marad a proletariátus „hármas szövetsége" az elnyomorodott parasztokkal és az elnyomorodott középosztállyal, proletár hegemónia mellett; a valódi egyidejű ellentmondásnak az a dolga, hogy elég konkrét és totális legyen, hogy le tudja választani a valódi nem-egyidejű ellentmondásokat is a reakcióról, és eljuttassa azokat a benne rejlő tendenciáig. A régebbi ellentmondások önmagukban nem válnak problémává a proletár lét talaján; a forradalmi dialektika még kizárólag a kései tőke által tételezett ellentmondások dialektikája marad, nem pedig a szabaddá vált törésfelületeké, ahol Hitler mozgalma áskálódik. Ámde épp a proletár hegemóniát nem sikerül létrehozni az esedékes hármas szövetségben, s főleg egy nem elmosódott, nem veszélyeztetett hegemónia létrehozása nem sikerül úgy, hogy ne hajtaná „uralma" alá egyúttal alapvetően a valódi nem-egyidejűség anyagát és ennek heterogén ellentmondásait. Uralma alá, amennyiben mindenünnen kiűzné ugyan a hamis tudatot és a

tárgytalan romantikát, ám az olyan értelem, mely nem *absztraktan* hézagos, a szubverzív és utópisztikus elemeket, a még-el-nem-múlt elfojtott anyagát otthonába fogadná. Bizonyára joggal mondják: a fasiszta ideológia lényegéhez tartozik, hogy a kultúra minden szakaszának morbid tartalmait magába olvasztja; de indokolatlanul mondják, hogy csakis a morbidakat, mintha az egészséges tartalmak teljességgel elérhetetlenek volnának a rothadásideológia számára. Az ilyen sommás ítélet a nem-egyidejűség sajátos ellenzékiségét is, zavarossága miatt, teljesen absztrakt-negatív módon a hamis varázshoz sorolja, nem máshoz. Úgyhogy végeredményben a fasizmust erősítik; tagadják ugyanis a különbséget a nem-egyidejű ellentmondás és az ennek rovására elkövetett fasiszta csalás között, ezúttal vulgármarxista oldalról tagadják és kapcsolják egybe a kettőt. Csakhogy a fasizmus épp elég sokáig használta ki mindazt, ami paraszti-kispolgári vagy egyáltalán nem-egyidejű oppozícióként mocorgott. Így jön létre, hogy úrrá lehessünk a nem-egyidejűn, a többrétegű forradalmi dialektika problémája; hiszen a kapitalizmusban és dialektikájában szemmel láthatóan nincs még „megszüntetve" a korábbi fejlődés egésze. A világtörténelem olyan ház, mondta már a polgári forradalmár Börne is, melyben több a lépcsőház, mint a szoba; noha Marx maga is, amikor arról beszél, hogy a prekapitalista állapot viszonylag elviselhetőbb, épp a görög művészetet és eposzt tekinti „bizonyos tekintetben mércének és elérhetetlen példaképnek" (*A politikai gazdaságtan bírálatához*, Bevezetés): számára tehát az „emberiségnek ez a társadalmi gyermekkora" mégis rejt valamiféle alig feloldott varázst, és semmiképp sem a kapitalizmus az egyetlen épület a történelemben, amely dialektikus módon örökölhető lenne. Ha minden elmúlt vezérszólam nélkül, mondhatni, egyszerre végtelenül sokszólamúan rendelkezésünkre állna, az puszta historizmus lenne; ha minden elmúltra azonos vagy legalábbis formailag azonos „törvényeket" vagy „alakzatokat" alkalmazunk, az pusztán szocio-

logizmus; a marxizmus ezzel szemben éppen dialektikáját nem tartja mindenütt olyannak, amilyennek az a kapitalizmus fényében látszik; a marxizmus a társadalom egyes állapotai szerint változtatja konkrétan ezt a dialektikát, igyekszik megőrizni benne, elsősorban a kapitalizmus továbbra is ható múltjával kapcsolatban, a dialektikának azt a *totalitását*, amely a fejlődés dialektikus tendenciájának – nem minden szinten, de minden uralma alá hajtott szinten – sajátja. Ily módon épp a többidejű és többterű dialektika, az ilyen dialektika poliritmikája és ellenpontja az *uralmunkban* levő utolsó szint vagy totalitás eszköze; persze egyáltalán nem mindenfajta totalitás eszköze, hanem a kritikus szelleműé, a nem kontemplatívé, azé, amelyik horgát gyakorlati módon beleakasztja. *Kritikusnak* kell e totalitásnak lennie, nehogy az áporodott létmódokat s azoknak az áporodottság miatt kétszeresen hamis tudatát fogadja be magába. Amit még nem végzett el a történelem ezen a teljes egészében elmúlt anyagon, vagyis hogy nem tette még reménytelenné és a történelmi emlékek puszta temetkezőhelyévé: azt mindenképpen elvégzi a megmaradt hamis tudat materialista elemzése azzal, hogy szétfoszlatja a hamis tudat látszatát, és leleplezi mai csalóka képeit. Épp annak érdekében, ami a múltból esetleg még valóban tovább hat és nem elmúlt, a *valódi ködfoltok* érdekében (amelyekből ezután kell még megszületnie egy csillagnak) – mindezek érdekében nem fogja megterhelni magát a totalitás puszta látszatködökkel, bizonytalan és már rég kialakult csillagcsoportokkal; akkor sem, ha annyira hasonlóak szeretnének lenni a ködfoltokhoz, mint a rögről daloló frázisok az új Földhöz vagy a Harmadik Birodalom a jövő államához. A totalitásnak továbbá *kritikusnak* kell lennie, hogy a jogos ellentétből, mely szembefordítja a kapitalizmusnak az élet minden összefüggését szétszakító voltával, át ne csússzon az idealista „totalitással" való hamis hasonlóságba, mely csupán a rendszer totalitása (egyetlen idealista elvből és annak megszakítatlan, pánlogikus összefüggé-

séből kikerekítve), mely ráadásul a mítosz (a nagy töretlen Pánba vetett hit) származéka. És nemcsak kritikusnak, hanem főként *nem-kontemplatívnak* kell lennie a totalitásnak: csakis ily módon érheti el, hogy ne hagyja érintetlenül a múlt nem-megvalósult, nem-helyesbített részét; a történelemmel szemben fennálló rejtett és a jelennel szemben fennálló nyílttá vált ellentmondás inkább a dialektikus-praktikus fogaskerekek közé kerül. Hegel dialektikus totalitása még pusztán az emlékező tudás totalitása volt, s ráadásul monadikus, melynek „minden tagja ittas", de minden egyes része úgyszólván ott helyben megnyugodhatott, mert „a szellem egész gazdagságával" volt felruházva. Hegelnél persze az előző tag céljául szolgáló magasabb igazságot és az egyre pontosabb totalitást úgyszintén a mindenkori utolsó tag rejti; sőt előrevivő alapvető ellentmondásként minden egyes ellentmondásban (és még az egyes kibékülésekben is) benne rejlik az ellentmondás az egész dolog egészével; a dialektika itt nemcsak az ellentmondások egysége, miként Schellingnél, hanem az egység és az ellentmondások egysége. De ha komolyan akarjuk venni az utolsó lépcsőfok hegeli igazságát és a személyes Ént, „melynek át kell járnia és meg kell emésztenie szubsztanciájának ezt az egész gazdagságát": akkor ez az áthatás csaknem kontemplatív lehet, avagy olyan, mely a szubsztanciát nem az aranyfüsttel bevont múltban birtokolja, hanem a Mostban való befejeződésnek tényszerű örökségében, röviden: ez az áthatás épp a múlt *torzóban maradt* gazdagságából jut *pótlólagos forradalmi erőszakhoz*, mely épp az utolsó fokon különösképp nem „szűnik meg". Csakis így válnak hasznunkra el nem múlt, mert teljesen soha meg nem valósult, s ezért maradandóan szubverzív és utópikus tartalmak az embernek az emberhez, illetve a természethez fűződő kapcsolatában; ezek a tartalmak mintegy aranyrögök az eddigi munkatevékenységek és iparszerű felépítményeik folyamában. Persze a többszólamú dialektika, a napjainkban minden korábbinál inkább összegyűlt „ellentmondások"

dialektikája a kapitalizmusban is elég kérdést és tartalmat vet föl, amelyeken a „gazdasági fejlődés menete még nem haladt túl". Eldöntött dolog, hogy az egyidejű dialektikát a proletárok hangja vezérli; csakhogy eme cantus firmus° alatt, és fölötte is, hallatszanak olyan rendezetlen, dévaj hangok, amelyeket csak azért lehet a cantus firmusra vonatkoztatni, mert az – kritikus és nem-kontemplatív totalitásában – rájuk vonatkozik. A többterű dialektika pedig elsősorban még „irracionális" tartalmak dialektizálásában nyilvánul meg; ezek pedig, kritikailag megmaradó pozitívumuknak köszönhetően, a nem-egyidejű ellentmondások „ködfoltjai".

D. A HARMADIK BIRODALOM EREDETTÖRTÉNETÉHEZ (INTERNATIONALE LITERATUR, MOSZKVA, 1937)

Ezt a tekintetet semmi sem zavarhatja meg, sőt nem is vakíthatja el. A következőkben némely régi és különös dologról lesz szó. Elorozták, de hogy, ám az elorzónak nemcsak a körmére kell nézni, hanem arra is, mit tart a karmai közt. Különösen ha lopta azt, ha a bepiszkolt tárgy hajdan jobb kezekben volt. Semmi sem ment föl hát attól, hogy megvizsgáljuk a fogalmakat, melyeket a náci a csalás céljára, de a pusztulásra ítélt csalás céljára használt és lopott el. Így merül föl a Vezér, s főleg a Birodalom, és ha megkeressük a szándékot, ahogyan eredetileg végződniük kellett volna, akkor másféle, elgondolkodtatóbb módon bukkanna föl, mint amilyen a legutóbb szokásos volt. Az anyag nagyrészt még friss, ám annál rohadtabb és rohadtabbnak is kellett lennie annak, amit a vakság és a gazság vele művelt. A dolog, valamelyest álmodozó volta miatt, egyébként már több ízben védtelennek bizonyult a visszaéléssel szemben. Ám a letűnt, le nem tűnt napokból szép és nemes dolgok is ideviláglanak, s fontos, hogy erre emlékeztessünk.

Hisz még a dalt sem a náci találta ki, amellyel csábítását űzi. A puskaport sem, mellyel a tűzijátékot csinálja, még a céget sem, melynek égisze alatt csalását folytatja. Épp a Har-

madik Birodalom terminus hosszú története valóságos forradalmi történet. A náci úgyszólván csak abban volt alkotó, ahogyan minden árfekvésben elsikkasztotta mindazt, amivel a forradalmi jelszavakat saját ellentétükként alkalmazta. S ezzel – a hátulsó törzsasztalok ócska ostobaságai mellett – régi szavak sötét fényét használta föl, és patinássá tette a forradalmat, melynek látszatát keltette. Az egyik ilyen régi szó a Harmadik Birodalom, hangzatos, már csupán a hármas szám miatt is („mint a mesében"), hangzatos Németország harmadik megkoronázásaként (a középkori és a bismarcki birodalom után). Ám hogy a forradalmi látszat ne legyen túl gyér, Moeller van den Bruck, a terminus tulajdonképpeni megújítója egészen másféle „birodalmakból" fűzött hozzá misztikus hagyományokat. Hiszen a Harmadik Birodalom eredetileg *a keresztény eretnekségnek a szociálforradalom eszményéről szőtt álma* volt: a Harmadik Evangéliumról és a világról szóló, ennek megfelelő álom. A korai középkorban kezdődött osztályharcok az egyház világiasítása ellen irányuló gyűlöletben fejeződtek ki először. Minél inkább romlott a parasztok és a városi kispolgárok helyzete, másrészt minél látványosabb sikereket ért el a kereskedőtőke és a helyi fejedelemség és hullott szét a tisztán feudális, idejétmúlt gazdálkodási módokra épített birodalom: annál erőteljesebben kellett jelentkeznie egy új, „evangéliumi" korszak próféciájának; Münzernél az élesedő kizsákmányolás ellen irányuló parasztiproletár-kispolgári csatakiáltásként, Luthernél természetesen a központi hatalom és egyház ellen irányuló fejedelmi ideológiaként. Ily módon ellentétes érdekek találkoztak az eretnekség ködében; mégis a baloldal a felhő mellett a lángoszlopot nélkülözte a legkevésbé; ez ott volt a forradalmi ügy impetusában és ideáljában. A mai, a megvalósítás előtt álló szocializmus tartalmai már nem a teológiaiak, osztályszempontjukat tekintve már nem is a hajdan teológiai köntösbe bújtatottak. A szocializmus mégis jól teszi, ha tisztelettel tekint ifjúkora álmaira, levetvén azok látszatát, ám beteljesítvén

ígéreteit. Németország, mint kiderült, hallgat még a megmentőről és a birodalomról szóló régi álmokra, még ha azokat csalók valósítják is meg. És annál elcsábíthatóbban hallgatott rá, hogy a szocialista propaganda gyakorta hideg, iskolamesteri, pusztán közgazdasági volt. Két fénylő motívum tartotta izzásban a tizenkettediktől a tizenhatodik századig a forradalmi tudatot: a megmentő és épp a Harmadik, végső soron az Ezeréves Birodalom motívuma, ahová, a Megmentő-Felszabadító (akit többnyire a „nép császáraként" képzeltek el) vezet.

AZ ELJÖVENDŐ SZABADÍTÓ

A szegények csak lassan és késve segítenek magukon. Meglehet, a *vezér* utáni vágy a legősibb. Ott van a gyermek és az apa közti kapcsolatban és az ifjú keresésében, ha az apa pipogya volt. A csordában élő állatok élén a legerősebb hím áll, a vadászó törzsek, melyek egyáltalán nem ismerik még a munkamegosztást, törzsfőnököt választanak. A vezér első emberi, nagyszerű értelemben vett képe Mózes; ő egyszerre az elnyomottak vezére és az, aki az ígéret földjére vezet. De a tekintetek egészen más körülmények között is előre és fölfelé irányulnak, gyakran megszépítvén, ami a csúcson látható volt. Már Nagy Sándor is, úgy hírlett, megmentő volt, a mindenkit egybegyűjtő béke ura. Augustust pedig végképp békecsászárként ünnepelték, a szibillai módon megjövendölt aranykor helyreállítójaként. Közismertek Vergilius sorai a 4. eklogából a csodás fiúról, aki hamarosan eljön, aki az állami-szociális zűrzavar után elhozza majd az őskor boldogságát. Az Aeneis Augustusnak tulajdonította ezt a megmentőszerepet; később átruházták Traianusra, Antoniusra és más „jó császárokra". Mindebben nehezen megkülönböztethetően keveredtek a kései Róma fluktuáló, föld nélküli tömegeinek társadalmi várakozásai a felső réteg zavartalan nyugalom utáni vágyával. Egyébként a megmentő csodafiú alakjához fűződő várakozás is igen régi, és

nagyon korán beillesztették az üdvözítésről szóló dinasztikus álmokba; megható, szelíd, úgyszólván általános emberi módon megragadó voltával csábított. A Középső Birodalom Egyiptoma gyarapította első ízben a megváltó királyról szóló keleti próféciát a kicsinység, sőt a jászol képével, az áldást hozó gyermek, Hórusz isteni-csodás születésének eszméjével (vö. Norden: *Die Geburt des Kindes*. 1924. 73.). Ugyanaz a legenda volt ez, melyet utóbb Jézusra alkalmaztak, ezúttal az üdvözülés nyilvánvalóan proletár és semmiképp sem patríciusi várakozásával; a Krisztus-kép, melynek célja épp az volt, hogy a rabszolgát iga alatt tartsa, bár fölmerült már a hegyi beszédben is, csak a Római Birodalom egyházában formálódott meg. Jézus, a megmentő persze végül is csak belső élete szerint váltotta meg, csak paraklétoszként,° a napok fogytával alapította meg látható birodalmát. Így maradt fenn a földi nyomor és a valóságos rendetlenség, így vált magától értetődő módon tartóssá a földi üdvözülés vágya is, nem valamely távoli paraklétosz perspektívája, hanem egy közeli, testi valójában létező megváltóé, amilyent Vergilius is megidézett: s a császárról szóló szibillai monda folytatódott Bizáncban. Minél korhadtabb volt ott a belső helyzet (a nép adósságterhe, palotaforradalmak), minél fenyegetőbb a külső (arabok, bolgárok, törökök), annál szebb kilátásokat ígértek a mennyeiek mellett egy földi igehirdetés festett perspektívái. Ilyen vigaszt nyújtó könyv keletkezett a 17. század vége felé Methodius jövendöléseivel; a császármonda ugyanakkor furcsa alakot öltött itt. Hiszen első ízben kapcsolódott hozzá világi módon a halottmotívum, és Methodius ezt jövendöli: Egy nagy hatalmú császár támad „mintha álomból ébredne, kit az emberek halottnak véltek". Valószínűleg Sándorról van szó, aki egy etiópiai király unokájaként bukkan föl, és Etiópiában kezdi pályáját; a (közelinek vélt) világ vége előtt a görögök és a rómaiak császáraként tér majd vissza, hatalommal és dicsőséggel övezve. A vegetáció istenének ősi motívuma – meghaló és tavasszal föltámadó,

melyet már Jézus halálára, nagypéntekre és a mennybemenetelre is adaptáltak – tér vissza itt szekularizált alakban, és használtatik föl újra ebben a világban. Ez a motívum erősen hatott a későbbi Kyffhäuser-mondára, emellett azonban Bizánc egy másik, teljességgel mágikus megmentőmotívumot is adományozott a német fantáziának. Ez a János papkirályról szóló mondában maradt fenn, színhelye India, a mesés ország paradicsomi kertjével, varázsköveivel, jövendőmondó fáival és más efféle csodákkal. India belsejében él a világtól elvonultan a papkirály (hol Dániel, hol János, a Keresztelő, az evangélista és az apokalipszis megfogalmazója egy személyben), mellette van Izrael tíz elveszett törzse, várva, hogy elérkezzen az ő idejük, vannak csodatévő kövei, melyek láthatatlanná teszik őt, és személyéből fakadó természetfölötti ereje is van. Kétségtelenül kisejlik ebből egy jógi vagy Mahatma képe; a legenda újdonsága azonban, hogy e jógi és Mahatma mágikus, sőt a világtól elrugaszkodott erőit a keresztény jog szolgálatába kívánja állítani. Később a német parasztok még a török seregben is Jánost, a papkirályt, a Keletről jött megmentőt vélték fölfedezni; mintegy Krisztus legtitkosabb helytartójaként, az országon kívülről jött messiás-császárként. Ennél persze történelmibb módon, vagyis valóban létező vagy korábban létezett emberekre vonatkoztatva alakult ki a vezér tulajdonképpeni álma, a középkor ismét dinasztikussá vált *császármondája*, a Károly-monda Franciaországban,° a német monda II. Frigyesről és visszatéréséről. Emlékszünk Methodius bizánci jövendölésére (melynek számos írásos változata forgott közkézen) és furcsa holttestmotívumára. Épp ez jött kapóra, amikor a démonikus Staufer° meghalt: II. Frigyes, az egyház megálmodott és rettegett fegyelmező korbácsa, a „három csalóról" (Mózesről, Mohamedről és Jézusról) szóló racionalista-imperialista szólam forrása, az Antikrisztus, akire épp ezért oly sok apokaliptikus gondolat irányult, II. Frigyes nem lehetett és nem maradhatott halott, munkája nem végeztetett el, jele nem

teljesedett be, s ez – a korabali Methodius-próféták jövendölése szerint – csak az ő nevében volt megvalósítható. Ilyen (sokkal magasabb rangú) Methodius volt nem sokkal Frigyes kora előtt Joachim da Fiore apát: az ő iskolája, valamint egyéb elterjedt próféciák a császárt tekintették a szociális-chiliasztikus fordulat jelének. A felzaklatott fantázia nem tűrhette, hogy a császár halott maradjon, bár ő nem a mennybe ment, egyáltalán nem, ám nem is a pokolba, egyáltalán semmiféle (transzcendens) helyre, ahonnan nincs visszatérés. Hanem a legenda egy hegyben helyezte el a császárt, először az Etnában (talán az Empedoklész-monda szicíliai emlékei kísértettek itt),° majd Észak felé vonulva, a Kyffhäuserba. Ősi, khtonikus képek fonódtak össze ebben a tulajdonképpen nem is létező sírban: a Kyffhäuser-hegyen a kereszténység előtti időben egy hegykultusz volt honos, és a hegy istene a föld alatt élt, a hegy belsejében lévő barlangokban, titokzatos kincsek között. Az ő helyét foglalta el II. Frigyes, és az eretnek király csak sokkal később cserélt helyet I. Barbarossa Frigyessel,° az ájtatossal, a jelentéktelennel, a banális birodalmi fenség romantikus letéteményesével, „Nagy" Vilmos stílusában (hisz neki ott ekként emeltek most emlékművet). Ezenközben még a lezüllesztett monda is megőrizte eredeti szociális-chiliasztikus vonását abban, hogy a császár mindig csak a nép fiai, egyszerű emberek előtt jelenik meg. Ugyanígy kapcsolódik hozzá az az ősi motívum, hogy a messiás-császár, ha a szociális ínségnek és a hit ínségének hatalmait megalázta már, maga is megalázkodik, leköszön, a Golgotára vonul, és ott leteszi koronáját, jogarát és kardját (vö. Kamper: *Die deutsche Kaiseridee in Prophetie und Sage.* 1895. 104.). II. Frigyeshez hasonlóan álmodik Károly császár is° Untersbergben; sőt bárhol történt is, hogy akit megmentőnek hittek, nem végezte el vagy nem végezte be feladatát, a néphit a halott megmentőt csupán eltűntté változtatta, hétalvóvá, aki várja, hogy napja felvirradjon. A csalódás motívuma is oly kevéssé hunyt ki napjainkban, hogy nem hisz-

szük el szívesen semmiféle vitalitás halálát, mely fantáziánkat megragadta. A régi szibillai jóslat tartalma: „vivit, non vivit"° újra meg újra erőre kap a folklórban. Még olyan modern alakok, mint Napóleon vagy II. Lajos, halálát sem akarta a kielégítetlen fáma tudomásul venni: a fáma szerint Napóleon egy török generális képében élt még 1822-ben is, és megdöbbentő sikerrel harcolt az angolok ellen. II. Lajosról meg azt állítja egy bajor parasztlegenda, hogy Amerikába menekült, és visszatér majd onnan szép asszonyával, ha bajor népének sora a legrosszabbra fordul. A hétalvómotívumot Napóleon esetében a tetszhalál felvilágosult csele és a szökés helyettesíti ugyan, a Kyffhäuserből Szent Ilona lett (mint korábban, több joggal, Elba szigete), ám a visszatérés pátosza nem hiányzik, és II. Lajos esetében az álruhás megmentő pátosza sem. Mindez arra utal, milyen rendkívül szívós és mély gyökerei vannak a megmentő ősképének, hogy a hajdanvolt fényes alakok visszatérnek, vagy legalábbis a hajdani fényes idők visszatérnek valaki révén, aki helyreállítja ezeket a fényes időket. Ide tartoznak a király lovas futárai is, akik a *Koldusoperá*ban az utolsó pillanatban jelennek meg, és mindent visszafordítanak; ezzel a szerző semmiképp sem csak a régi opera vagy a ponyva olcsó megoldásait persziflálta. Hogy a lovas futárok igen ritkán érkeznek meg és a deus ex machina° még ritkább, ez a kudarc nem szünteti meg, s ezt épp a Hitler-effektus bizonyította, a tekintet ősi irányultságát. Sőt még az ébredés valóban archaikus mítosza is él, bár igen csökevényes, analogikus, a történetet feldolgozó formában. Hisz Napóleon is visszatért Charlemagne-ként tetszelgett, Hitler pedig (ha egyáltalán lehet őt ugyanazzal a lélegzettel említeni) Henrik, az oroszlán° sírjához vonul, és ezzel egy eljövendő „inkarnáció" asszociációit kelti. Legalább semmi kétség sincs afelől, hogy a nácik kezdettől fogva gondoltak arra, hogy a bizonytalan „vezér" címet valamely félig-meddig dicsőséges alkalommal fölcseréljék a népcsászári címmel; de ez az alkalom nem jön el többé. Ám a megmentő ősi vízió-

ja, mely ebek harmincadjára jutott, mégis sokat segített a náciknak, és még többet segített nekik a döntő látomás) melynek szolgálatában állt: – a *Harmadik Birodalom* víziója.

AZ E VILÁGI EVANGÉLIUM

Az emberek többnyire ott látták a boldogságot, ahol nincsenek. Enni, lakni, szeretni, ezek a legegyszerűbb dolgok, ez nem sokat változott. Amióta föltűntek az osztályok, a kétfajta ember, a kizsákmányolt fajta számára ez a boldogság elcsökevényesedett vagy egészen el is tűnt. Ahol sok minden hiányzik, sok a kívánság, sok a kábulat a vágyképekben, különösen a vallásiakban. De itt kettős alakban jelenik meg a kábulat: az egyik vigaszt nyújt a nyomorúságért, a másik végképp ingerült miatta. Rálelhetünk így feloldó vallásokra, melyek a túlvilággal nyújtanak vigaszt, vagy akár azzal, hogy a befelé fordultságba menekülnek; a kereszténység mindkettőben sokat nyújtott. Ám ha a túlvilág a Földre akar zuhanni, s a befelé fordulás a kifelé fordulásba, akkor persze a szubjektív tényezőben az ópium helyett létrejön egy példátlan gyúanyag, a törekvés a földi mennyország felé. Ez is része volt a kereszténységnek, benne volt a már említett Joachim da Fiore apát középkori jövendöléseiben, aki a tizenkettedik század vége felé meghirdette a harmadik testamentumot, vagy hogy a második alapján esedékes a kifizetés, képszpénzben. Fölösleges túlzottan bizonygatnunk, hogy az ily módon létrehozott forradalmi kábulat absztrakt és mitologikus volt; hogy nem volt szeme és nem is lehetett szeme a valósághoz; hogy csupán a világ megváltoztatásának szubjektív szándékát mozgósította, de nem mozgósított semmilyen konkrét módszert e változás érdekében. Mindazonáltal maga a szándék elég alapos, a Harmadik Birodalomról szóló álom heves volt, és egészen a huszita mozgalomig, egészen a parasztháborúkig lázba hozó. Egyáltalán nem fölösleges leszállnunk a terminus pincéjébe, a terminusába, mellyel oly pokoli módon visszaéltek; hiszen ez már eleve minden, csak nem

kínzókamra (inkább túl nagy, mint túl kicsi benne a szeretet tartaléka). S az álom alapjai egészen Órigenészig terjednek, az ő tanításáig arról, hogy a keresztény iratokat háromféle módon lehet értelmezni; testi, lelki, szellemi módon. A betű szerinti értelemben vett a testi fölfogás, a morális-allegorikus a lelki, a szellemi pedig kibontja az írás lepléből az „örök evangélium" benne rejlő szándékát. Tisztán kontemplatív módon tér vissza az ismeret három lépcsőfokáról szóló tanítás a tizenkettedik században *Richard és Hugo de Sancto Vittorénál*, Joachim kortársainál, a belső érzék nagy pszichológusainál. Itt jelenik meg a hús-vér fölfogás kogitációként,° avagy a testi világ megragadásaként, a lelki meditációként, avagy a benső dolgok megragadásaként, a szellemi kontemplációként, avagy fölemelkedésként a visio beatifica Dei-ig,° sőt az ember istenítéséig. A viktorinusok ily módon föltétlenül üdvtörténetet hoztak létre, misztikus fejlődésregényt, lépcsőfokokkal és birodalmakkal, szinte azt is mondhatnánk: a szellem első fenomenológiáját; ám a lépcsők egymásutánja a puszta individuumé volt. S az utolsó lépcsőfok nem előttük állt, az utolsó birodalom nem utópikus módon volt születőben, hanem tárgyával együtt mindenkor készen állt. Valószínűleg *Joachim da Fiore* is ismerte a viktorinusokat, és egyrészt belőlük, másrészt Órigenészből indult ki; ő azonban nagyszerű módon leszámolt mind a kettő puszta bensőségességével. Első ízben ő alakította át az álláspontok hármasságát a még nem kész emberiség individuális-pedagógiai, előrehaladó sorrendjévé. Ami a misztikában a lélek egyre magasabb lépcsőfokait jelenti, koherens átmenetet a lélek egyik állapotából a másikba, azt Joachim az egész emberiségre vetíti; így jönnek létre a lépcsőfokok, melyeket a *történelem*, a szellemi tökéletesedés fokozatain keresztül jár be; s ezeket a fokozatokat nem az egyes emberek, hanem csakis egész korszakok érhetik el (vö. Grundmann: *Studien über Joachim von Floris*. 1927. 131.). Ezt az állítást Joachim mondta ki elsőként, noha tanainak későbbi követői egyik

kortársát, a nagy panteista materialista Béne-i Amalrichot (1200 körül) úgyszintén tanúságul idézik. Állítólag Amalrich is úgy tekintette a megvilágosodás fokozatait, mint amelyek nem individuumként, hanem történetileg érhetők el: az Atya Ábrahám által vált emberré, az ő révén nyilatkozott meg az Ótestamentumban, a Fiú Krisztusban öltött emberalakot, az Újtestamentumban nyilatkozott meg, most azonban a Szellem korszaka következik, s el kell tűnnie a keresztény szentségnek, ahogyan eltűnt a zsidó törvény is. Ám hogy Amalrich valóban hirdette-e ezt a történelmi egymásutánt, a fennmaradt forrásokból nem dönthető el. A tanítás nem illeszkedik Amalrich kereszténységellenes pátoszához sem, mely a törvényt és a szentséget nem megelőző lépcsőfokoknak, hanem állítólag csak hazugságnak tekintette. Így hát a terminus tana hitelesen csakis Joachimtól ered, s az ő nevével, főként az ő munkássága révén hatott az utókorra.

Háromszor izzik hát föl a fény, és egyre pontosabban ég. Ezzel kapcsolatban Joachim tanítása a harmadik állapotról, a harmadik birodalomról így hangzik: Az első korszak a törvény szolgaságának kora volt, az Atyának és az Atya Ótestamentumának kora, a laikusoké és a házasoké. A második korszak átmenet a hús és a szellem között, ezt a Fiú és Újtestamentuma nyitja meg, és az egyház és klerikusai uralmát hozza. A harmadik korszak pedig, mely megelőzi a világ végét, most van születőben; ezt a szerzetesek lakják, vagyis a viri spirituales,° s ez a „szellem szabadsága". Krisztus evangéliumának betűje egyházával és klerikusaival együtt el fog múlni, az őskeresztény közösség a mennyből a földre száll, kezdetét veszi a kommunista testvériség és a béke birodalma. Az első korszak a „rettegés és az elbeszélés" korszaka volt, a második a „kutatásé és a bölcsességé", ám a harmadik a „szeretet és a megvilágosodás", a totális pünkösdi ünnep korszaka lesz, amikor a „Szentlélek betölti őket". Az első korszak a csillagok éjszakájában volt, a második a hajnalpírban, a harmadik lesz a teljes nappal, ez a nap a Szentléleké,

nem az Istenatyától származik, hanem az Ember Fiától (Joachim: *Concordia* 5. Cap. 77.). Bármily idegenszerűen hangozzanak is ezek a kategóriák napjaink forradalmárának (még idegenebbül, mint a császár születésnapi ünnepe, melyekre az előző fejezetben emlékeztünk), nem szabad, hogy elijesszenek bennünket attól, hogy észrevegyük és leírjuk azt, ami az álmokban megjelenik: a jogaitól megfosztott ember boldogság- és szabadságéhségét. A szocializmus tradíciója fantasztikus és nagyszerű; ha ezen a korai fokon természetes módon hiányzik is belőle mindenfajta közgazdasági szemlélet, mégsem hiányzik belőle egy további alapvonás: a humanitás és az ahhoz kapcsolódó Krisztus-várás. Joachimi a mondat: „az oltárokat földíszítik, s a szegény keserű éhséggel tengeti életét"; ugyanilyen szellemű az „istenfélelem" elvetése. Még a „szerzetesek korszaka", mely ezután következik, sem annyira aszkétikusként van elgondolva, inkább tulajdon nélküliként és testvériként, teljes kolostori és fogyasztási kommunizmusként. Sőt a szerzetesi jövendöléseket Joachim iskolájában (ő egy saját rendet alapított) olyannyira az „ezeréves birodalom" e világi fénye fonta körül, hogy épp a spirituális szigorúság vált életörömmé és hatotta át az egész testet. Ilyen értelemben hirdette Cosenzai Telesphorus a 14. század végén: Isten azért öltött emberalakot, hogy ezáltal az egész ember boldog legyen, ne csak a belső ember, hanem „mindene, szeme, füle, szája, keze, lába, mája, veséje", röviden: a tökéletesség kora a szellemi boldogsággal együtt szabadítsa föl a teljes földi boldogságot is. Ezért aztán a Nap-fivérhez szóló ferences imájánál sokkal földibb módon cseng Telesphorus joachimi himnusza: „O vita vitalis, dulcis et amabilis, semper memorabilis", ó eleven élet, édes és szeretetre méltó, mindig emlékünkben élő. Míg ezt az éneket a joachimi mozgalom bölcsőjénél úgyszólván csak rejtve énekelték, Joachimnál már teljes egészében manifesztálódik egy új földi-szellemi összefonódásnak és boldogságos pályának legalább a közelsége: a servitus legistől° a libertas amicorumhoz° út ezen a világ-

gon át vezet. Ebben rejlik Joachim tulajdonképpeni merészsége: a túlvilágra szegezett tekinteteket ő irányította egy földi jövő idő felé, és eszményét nem a mennyben, hanem a Földön várta. Ő az új viri spirituales szabadságát nem a világtól való szabadságként, hanem egy új, a világ számára való szabadságként hirdette, s amikor a Földet szigorú keresztényi követelményeknek vetette alá, amikor áttörte a lazább katolicizmusnak a két világról szóló laza tanítását, amikor a Harmadik Birodalomban még nem és a másodikban már nem ismert el vallásindifferens kultúrát, ezt csak azért tette, hogy a túlvilágot bekebelezze, és a szeretet szava már itt lent testet öltsön: Krisztus Birodalma e világról való, *amint ez a világ megújul*. Ez Joachim tovább és egészen a parasztháborúig forradalmi módon továbbható merészsége és gondolatvilágának szubsztanciája. Ennek kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy Joachimot korának legfőbb poétikai bírája is megfelelőnek tartotta: Dante őt, ki „jós lelkével a jövőbe látott"*, a Paradicsom Nap-szférájába helyezi, a megismerés szentjei közé (Par. XII. ének, 139–141. sor.). Ám Joachim nemcsak a megismerés lépcsőzetességének misztikus tanát, hanem annak végső tartalmát is úgy rétegezte át, hogy az – az e világ–túlvilág kapcsolat helyett – immanens történelemképbe ágyazódott, melyben a menny e világi, vagy legalábbis leszáll a Földre. Éppily forradalmasító volt a maga korában a Joachimtól kiinduló spiritualizmus is, vagyis a Biblia (betűjének) magyarázata a „belül munkálkodó szellem" szerint. Nemo audit verbum nisi spiritu intus docente° – ezt az ortodox alaptételt már a joachiták, az első ábrándozók oly mértékben fölfokozták, hogy az Írást, sőt egyáltalán minden könyv nélkül tudott és hagyományozódó dolgot átengedtek a „belső szó" tetszés szerinti értelmezésének. Csakhogy a belső szó tetszőlegessége valójában egyáltalán nem volt tetszőleges, hanem a szellem, mely világított, akár a szellem, mely

* Babits Mihály fordítása.

űzött, s az akkori idők spiritualistái esetében *kizárólag a forradalom impetusához és vágytartalmához igazodott*. Ahogyan a viri spiritualest egy kommunista kor polgáraként képzelték el, úgy a belső szó „Dávid kulcsa" volt, melynek segítségével a Bibliában feltárható volt „Isten gyermekei szabadságának kinyilatkoztatása", s elrekeszthető minden, ami e kinyilatkoztatás útjában áll. Hiszen a kereszténység, ökonómiai indíttatását tekintve, abban különbözik az összes többi vallástól, hogy az elnyomottak ideológiájaként indult; ez a rebellis kezdet – dacára annak, hogy nyomban elterelték (a bensőbe), dacára annak, hogy később az egyház elfedte és az ellenkezőjébe fordította – soha többé nem volt teljesen kiiktatható a világból. Így aztán Joachimnak a harmadik korszakról és birodalomról szóló gondolata szintén eleven marad az eretnekek között, le nem züllesztve, sőt a 13. század rajongóiról szólva még Lessing is° közvetlen emlékként idézhette. Lessing *Az emberi nem nevelése* című munkája° épp a fokozatok joachimi tanítását és toleranciáját illesztette a felvilágosodásba; mintha a kereszténység „alapkönyve" tanulmányozásának immár a végére jutnának, mintha az ész valamiféle metavallása kezdődne. „Óvakodj", figyelmeztet ilyképp Lessing, „óvakodj te többre képes individuum, aki az alapkönyv utolsó lapját taposod és heveskedsz, óvakodj, nehogy gyengébb iskolatársaid észrevehessék rajtad, mit sejtesz vagy mit kezdesz már látni... Bizonnyal eljön egy új örök evangélium kora, melyeket még az Újszövetség alapkönyvei ígérnek nekünk. Lehetséges, hogy még a tizenharmadik és a tizennegyedik század egyes rajongóit is megérintette ez új örök evangélium egy sugara, és csak abban tévedtek, hogy oly közelinek hirdették annak elkövetkeztét. Talán a világ háromféle kora, melyet hirdettek, egyáltalán nem volt olyan üres agyszülemény, és bizonyosan hiányzott belőlük minden rossz szándék, amikor azt hirdették, hogy az Újszövetségnek éppúgy ódonná kell válnia, ahogyan az Ószövetséggel történt... Csakhogy... elsiették a dolgot, azt hitték,

hogy kortársaikat, akik még alig nőttek ki a gyermekkorból, felvilágosítás nélkül, előkészület nélkül, egy csapásra férfivá tehetik, hogy méltók legyenek saját harmadik korszakukhoz." Láthatjuk e bámulatra méltó szavakból, hogy még a német felvilágosodás, illetve annak legmerészebb és legvilágosabban gondolkodó koponyája is értett hozzá, hogy ezt az ősi hármas felosztást alkalmazza, a kereszténység „megszüntetve megőrzését" a szó majdnem hegelien kettős értelmében: megsemmisítésként és megőrzésként egyszerre. A patriarchális kor volt az ész lárvája, az egyházak kora a báb, s most köszönt ránk a polgári forradalom, lepkeként. A történelemnek az Ó- és az Újtestamentum szerint való lépcsőzetes tagolása bizonyára maga is a leginkább idejétmúlt, ez áll a legtávolabb a dolgok valóságos történelmi egymásutánjától, mintegy az osztálytársadalmaktól; de a befejezés, a harmadik korszak a humanitásnak ugyanazt az állapotát javallotta ködösen és általánosságban, mely felé a szocialista forradalom is tart, ragyogó nappali fényben és pontosan. Nem meglepő tehát, hogy a Harmadik Birodalom gondolata – mely Lessingnél még oly erőteljes – a burzsoázia győzelmével egy időben kihunyt, vagy csupán szórványosan és meg nem értve bukkan föl egykor. Például Schelling öregkori munkájában, *A kinyilatkoztatás filozófiája* gyakran reakciós előadásaiban;° a joachimi tradíció, mely Lessingnél még eleven, itt már olyannyira töredezetté vált, hogy az emlékezet már csupán a sémát őrizte, s nem az egymás után következő korszakok tartalmát. Schelling csupán az egyháztörténet (továbbá az „Istenben rejlő képességek") korszakait osztja három birodalomra, s nem az összemberi történelemét. Petrus vagy a katolicizmus jelenti az Atya birodalmát, Paulus vagy a protestantizmus ezután következő birodalma a Fiúét, János a jövő szellem-egyháza számára írta evangéliumát (Schelling maga azt írja előadásaiban, hogy e tisztán teológiai, sőt gnosztikusan értelmezett egymásutániság egyezését Joachim da Fiore korszakaival csak utólag fedezte

föl). Megdöbbentő, ahogy ezután a Harmadik Birodalom Ibsennél jelenik meg ismét, a *Császár és Galileus* című ifjúkori drámában, ezúttal persze ismét összefonódva valamiféle humanitással, a Jugendstilben megjelenő késő polgári „emancipációt" előlegezve. Sápadtan és mégis makacsul sustorogva jelenik meg itt a „szükségszerűség három sarokkövének" szimbolikája: az első inkább az antikvitás ugyan, mint az Ótestamentum, a második a kereszténység, a harmadik e kettő szintézise, melyben a „szépség és az igazság" áthatja egymást. Julianus császárnak kellene ezt megteremtenie, a „boldog nemes emberek" Harmadik Birodalmát – rendkívül kínos remény ez, tekintettel a mai Németországra. Tekintettel Streicherre, a nemes emberre, Hitlerre, Göringre, Goebbelsre, avagy az igazság és a szépség szintézisére. Ám a nácik – s ezt nem szabad elfeledni – szintén irodalmilag kapták örökül a Harmadik Birodalom terminust; nem Ibsentől, de bizonyára Dosztojevszkijtől. Vagyis inkább a faji jellegű férfias parfümből, melyet Moeller van den Bruck, Dosztojevszkij német kiadója párolt belőle, félig cári, félig profetikus módon. „A Harmadik Birodalom", Moeller így nevezi csupán könyvét, mely a nácizmus egyik „fő művévé" vált, és sokkal erősebben magával ragadta a „mozgalom elitjét", mint Hitler stílusgyakorlata, vagy Rosenberg kompilációja. „Afrika sötétlik felénk" – ez okozza Moeller állítólagos félelmét; ez ellen játssza ki Porosz-Németországot, és az ismert „porosz stílusú szocializmust" is. A sajátos kapcsolat, melyet Dosztojevszkij hozott létre újbizánci okfejtései és a „Szentlélektől való megszállottság" között (egyesítve e kettőt az „Istent hordozó orosz népben") – ezt a példátlan anti-Voltaire-világot alkalmazta Moeller Németországra, a monopoltőke, a kezdődő válság, a fenyegető forradalom Németországára. Így megint kapóra jött a „Harmadik Birodalom", de mennyire különbözik ez Joachimétól és Lessingétől; izzó sötétség borult az országra, vérrel és sátánnal teli éjszaka. Így váltak hát „valóra" a régi szeretet- és szellem-

álmok; emitt Lessing „racionális evangéliuma", amott Hitler *Mein Kampf*ja. A nácizmus egyedülálló módon mozgósította a maga számára mind a gazdasági tudatlanságot, mind pedig a remény még mindig hatásos képét, a korábbi forradalmak chiliasmusképét. Persze a *chiliasmus* az utolsó címszó, melyről szólnunk kell; az *ezeréves birodalom* tanítása volt, Luther szavaival, „minden bandavezér tűzvészzsákja". Luther korában a chiliasmus természetesen a lázadó parasztok csatakiáltása volt, napjainkban pedig, az elérkezett „Harmadik Birodalomban" – végképp mocskos, züllött és kiszolgáltatott alakban – a reakció áldozatait kábítja vagy kábította el.

CHILIASMUS AVAGY A FÖLD MINT PARADICSOM

A boldogság utáni vágy sohasem üres és teljességgel új jövőbe festette magát. Mindig arra törekedett, hogy jobb múltat is alkosson, persze nem épp csak elmúltat, hanem egy utólag megálmodott szebb hajdani kor múltját. És arra törekedett, hogy ezt az aranykort ne csak megújítsa, hanem valamiféle névtelen boldogsággal túl is licitálja. Kézenfekvő, hogy az Aranykorról szóló efféle álmokban felismerjük az őskommunizmus emlékeit, különösen akkor, amikor annak maradványai (mint a közös földtulajdon) vagy még nem oly rég veszendőbe most dolgok (mint a szabad vadászat és halászat) támogatják az őskor forradalmi dicséretét. A parasztháborúk idején nyilvánvalóan ez volt a helyzet: az ősi „közösségi szabadság" visszakövetelése egyes csoportok parcellázási vágyai ellenében hatott, s erősítette Münzer jelmondatát: omnia sint communia.° Az Aranykor képe természetesen nem a történelem valóságos kezdetét jelzi, semmilyen prehisztorikus valóságot nem reprodukál; már csak azért sem, mert az őskommunizmus, a maga fejletlen termelőerőivel, nem lehet oly paradicsomi. Ám a remény első kapaszkodóját, s tartalmát is az ősi nemzetségek szabadságában, egyenlőségében, testvériségében találta meg. S ez volt az igazán, amit a jövőből, a helyreállított Paradicsom jövő-

jéből újra felénk tartani látott. S épp ezzel kezdődik az *Ezeréves Birodalom*,° a boldog végső kor mítosza, amely felé a történelem törekszik, vagy inkább: amely a történelmet az „igazak" számára készenlétben tartja. Maga a mítosz a gazdasági-politikai nyomor és egy fényes múlt emlékeinek kölcsönhatásából ered, s ezt a múltat – a boldogság utáni utópikus, nemcsak romantikus vággyal – egy viszonylag hamar bekövetkező végső korba hajlították át. Bizonyára a profetikus zsidóság üdv-eschatológiai elképzelései engedték szabadjára először a száműzetés előtt, s különösen utána, ezeket a történelmi utópiákat; e várakozások Keletről vándoroltak már jóval a kereszténység győzelme előtt a császári Rómába, s terjesztették a reményt, az arany eón° visszatéréséről. Ami az Ezeréves Birodalmat, a Harmadik Birodalomnak ezt a *régi hátterét* közelebbről illeti, annak egész tartalma Izajás próféciájából származik (30., 55. és 60. fejezet), kronológiája Dániel könyvéből (7. fejezet), az éjszaka és a fény harca ennek bekövetkeztekor János jelenéseiből (20. és 21. fej.). A végső korszak leírásában vad perzsa dualizmusok tombolták ki magukat: A sárkányt, az ősi kígyót ezer évre megkötözik és a mélységbe zárva tartják, ám a holtak közül az igazak visszatérnek, és ezer éven át uralkodnak Krisztussal; ez az első feltámadás. Ám amikor letelik az ezer év, a Sátán kötelékeit ismét eloldozzák, ő elcsábítja a pogányokat, s Góg és Magóg népét végső csatába vezeti,° és a végső nyomorúság és zűrzavar kora uralkodik mindaddig, míg Isten tüze a mennyből az ellenségre nem hull, fölvirrad az utolsó ítélet napja, a Poklot berendezik a bűnösök számára, s új mennyet és új Földet rendeznek be a kiválasztottaknak; ez a második föltámadás. E jövendölések tébolyult pedantériája igencsak foglalkoztatta a kereszténység összes forradalmi mozgalmát, egészen a felvilágosodásig; s az úgynevezett komoly Biblia-kutatóknál, akiket Hitler betiltott, még mindig kísért. Míg az üdvözülés effajta szorongásos álmait csak történetileg vehetjük figyelembe, a végső birodalom *tartalmával*,

melyet Izajás álmodott meg, más a helyzet. Hiszen ez a tartalom, minden eszelőssége mellett, nem csupán ésszerű tisztasága, hanem sokkal inkább hedonizmusa, hogy azt ne mondjuk, humán materializmusa miatt meglepő. Nézzük csak meg a következő mondatokat Izajás megadott fejezeteiből, melyek a boldog végső korra vonatkoznak: „És ad esőt a magra, amellyel a földet beveted, és a kenyér, a föld termése, bő és tápláló lesz, és széles mezőn legelnek nyájaid ama napon ... Oh mindnyájan, kik szomjúhoztok, jertek e vizekre, ti is, kiknek nincs pénzetek jertek, vegyetek és egyetek, jertek, *vegyetek pénz nélkül és ingyen bort és tejet* ... Réz helyett aranyat hozok, vas helyett ezüstöt hozok, és a fák helyett rezet, és a kövek helyett vasat, *és teszem fejedelmeiddé a békességet, és elöljáróiddá az igazságot.* A legkisebb ezerre nő, és a legkevesebb hatalmas néppé."* Ezt írja Izajás, ennyi az Isten, az ember és minden létező dolgok közt megálmodott szövetség primitív-szocialista tartalma. Az Ezeréves Birodalom minden későbbi kiszínezése a szekták teológiájában Izajást követi. Hosszú életet jövendölnek, meggyengül a Bűn és a Halál, a test soha nem sejtett erőre kap, a szántóföld ezerszeresen terem, a sivatag gyümölcsöskertté változik, az egész természet az ember háza lesz, Istenhez hasonló lét veszi kezdetét ártatlanságban, békében és átható örömben. Bármily nyilvánvalóak is tehát a vigasztalások és a passzív fantáziálás, éppoly nyilvánvaló ezekben a képződményekben az osztályellenes eretnekség is, vagyis: a mérce, melyhez a fantáziálás a keresztény egyházat, sőt a keresztény államot mérte. A chiliasmusnak az e világhoz fűzött reményeit a hivatalos egyházi tanítás természetesen hamar elvetette, a legenergikusabban Augustinus: a tüzet lelohasztották, a mércét megfosztották szociális tartalmától. Hiszen Augustinus szerint az Ezeréves Birodalom már Jézussal kezdetét veszi; ha egy ember megváltója hívévé lesz, az már az első feltáma-

* Károli Gáspár fordítása.

dás. A birodalom, melyben a föltámadt igazak uralkodnak Krisztussal, csakis a hívők egyházi közössége, Isten földi birodalma, a civitas dei terrena. Ennek megfelelően a második föltámadásnak és az utolsó ítéletnek semmi jelentősége sincs az emberiség történelmére nézvést, hanem csakis az egyes lelkekre – Isten földi birodalma ma és a továbbiakban is a kiterjeszkedő egyház. Augustinus föltétlenül magát az államot vádolta, mégpedig mind egyházi gondolkodóként, mind a keresztény bensőségesség filozófusaként. A történelmi államalakulatokat, Rómát is beleértve, ő csupán az elátkozottak közösségének tartja, melyet széthúzás oszt meg. Csakis ez a világtörténelem (vagyis a bűnösök és a kegyelem birodalmának egyre élesedő szétválása). Ám az üdvtörténet nem világtörténelem, hanem csupán az egyén történelme, ugyanígy a jövő is csupán az individuális túlvilág. Ágostonnak minden oka megvolt arra, hogy így elparentálja az Ezeréves Birodalmat, hiszen a chiliasmus parazsa semmiképp sem hunyt ki a korai egyházban. Az „elvilágiasított egyház" ellen már a Krisztus utáni 2. században föllépett egy „próféta",° aki egy őskeresztény közösséget hozott létre, melynek a világtól elvonultan a mennyei Jeruzsálem földre szállására kellett volna fölkészülnie. A 3. században kezdetét vette a nyugtalan-szigorú montanizmus diadalmenete a világban; csak a 4. század vége felé taszították ki a chiliasmust, mely ettől fogva megszakítás nélkül eretnekségnek számított.

Ám épp ezért szólt az álom, melyet az egyház betiltott, rendkívüli módon a lázítókhoz. Kétszeresen is ismerősen csábított egy cél felé, az urak elutasítása pedig csak törvényesítette ezt. Ám azt, hogy a Földön megvalósuló Ezeréves Biroralomról, az új Jeruzsálemről szóló fantáziákat az egyház győzelme ellenére sem lehetett kiirtani, hogy a szociális ínséggel szövetkezve minduntalan fölkorbácsolták az indulatokat, azt sokkal később, a szociálforradalmi korszakokban, az újrakeresztelők Münstere,° s főként a husziták Tábora° bizonyította. A husziták mozgalma egy kommunista (kom-

munista szándékú) forradalom első hősi korszakát jelenti; ideológiai középpontjában pedig épp a chiliasmus állt, az e világon lehetséges túlvilág hirdetőjeként. Táborita prédikátorai egészen izajási stílusban a szabadság és az egyenlőség cion-birodalmát hirdették° az „igazak" számára, azok számára, akik az ártatlanság paradicsomi állapotába térnek vissza. Tábort csakis ebben a reményben alapították – új Jeruzsálemként, mely az ősközösség keresztény szeretetkommunizmusának megújítására volt hivatva: rendek nélkül, uralom nélkül, külön tulajdon nélkül, adók nélkül; demokratikus közösség Isten mint misztikus király vezetése alatt. Ismeretes, hogy e kor szektás politikája egyáltalán nem valamiféle paradicsomi ártatlanságot hozott, hanem beilleszkedett a manufaktúrába, sőt a kapitalizmus legtisztább formái számára szállított ideológiát (Anglia, Amerika). Az akkori termelőerők materiális logikája erősebb volt, mint az őskeresztény morális törekvés és a hamis tudatban rejlő apokaliptikus-forradalmi izzó mag. A husziták és az újrakeresztelők mozgalma mégsem indult volna el, ha a chiliasmus ideológiailag nem lobbantja lángra; ha nem teszi hozzá a látszólag objektív bizonyosságot a forradalom szubjektív bizonyosságához. A chiliasmus (mint egyébként a késő középkornak a kor „szükségszerű" fordulatáról szóló asztrológiai jövendölései is) akkoriban úgyszólván a forradalom tudományát képviselte, vagyis a forradalom objektív és kikerülhetetlen voltáról szóló tudományt; úgy élték meg a kort, hogy az nemcsak szubjektíve, hanem objektíve is érett a forradalomra, elérkezett a forradalom „ideje", úgy tetszett, hogy ütött a mennyei ítélkezés órája. Semmiképp sem becsülhetjük alá, mennyire támogatták a lázadás szándékát a forradalom ilyesfajta visszatükröződései és kötődései, és az is biztos: nem a chiliasmus volt akadálya akkoriban a közgazdasági tudatnak, hogy konkrétan uralni tudják a valóságot. A chiliasmus semmiképp sem állt e tudat útjában (ahogyan például a sarlatán állja útját az orvosnak, és meg-

akadályozza, hogy az időben beavatkozzon), hanem: akkoriban tisztán ökonómiai okokból nem létezett ökonómiai tudat, és ha nem lett volna chiliasmus, akkor forradalmi tudat, következésképp forradalom sem lett volna. S nem a chiliasmus miatt mondott csődöt vagy torkollt a manufaktúra korszakába, sőt a puritán kapitalizmusba ez a forradalom. Hanem fordítva: a chiliasmus – racionalizált alakban – egészen a francia forradalomig, vagy tán még tovább is, széles tömegeket buzdított arra, hogy ne nyugodjanak bele jelenlegi „sorsukba", hogy forradalmian cselekedjenek „a birodalom megvalósulásáért". Bizonyára nyilvánvaló, hogy ezek a cselekedetek, a célmeghatározások is, igen kevéssé vagy egyáltalán nem voltak összhangban a valósággal, sőt vannak kései chiliasmusok, mint például Weitlingé, sőt Fourier-é, melyek marxista szemszögből nézve olykor furcsák. Épp mert az olyan korokban, melyekben már lehetséges volt a közgazdasági tudat, a jelent és a legközelebbi jövőt is fehér foltként, föl nem fedezett földterületként kezelték; mert oroszlánok helyett, melyekkel a régi kartográfusok díszítették a fehér foltokat, dagályos pálmaágakat vagy a puszta vágyfantázia egyéb absztrakcióit rajzolták. Mégsem rejtheti el a fantasztikum sem a régi álmok hatalmát, sem a robbanóerőt, mely ezekben – mind jó, mind rossz irányban – még mindig benne rejlik. A robbanóerő mindenütt jelen volt, ahol a jövendölés nem hatott nyugtatólag, nem hatott belső-szellemi lamettaként vagy akár kontemplatív szikrázásként, hanem izgató volt, mint a bitorolt birtok, és meggyőző, mint a henyélők országa. Amíg persze meg nem jelent itt is egy Patkányfogó,° „a tizenkettedik órában", aki éppoly fenséges korok felé vezet, mint elődje, vagyis a háborúba. Hitler egyetlen kardjából sem készítenek sarlót, egyetlen lándzsájából sem kovácsolnak ekevasat; inkább fordítva; cserében az Ezeréves Birodalom rögtön több százezer évig tart, mint mondják, utolsó ítélet nélkül. Egy hatalmas száj, akkora száj, mint a vért felfogó tál, issza ki üresre az egész

jövő tartályát. Akár a messiás-császárt vagy a Harmadik Birodalmat, az Ezeréves Birodalmat is remekül valósították meg Németországban. Létezik német szocializmus, melyet példátlan viri spirituales gyakorolnak; létezik váltó a birodalmi bankban, melyet a harmadik evangéliumra bocsátottak ki, s mely birodalom-isten-pénznemben fizethető. „A békét akarom fensőbb hatalmaddá tenni és uraddá az igazságosságot" – ám mintha ezt az igét a német felsőbbrendű faj még nem valósította volna meg teljesen. És egyébként is Hitler Harmadik Birodalma körülbelül annyira hasonlít Joachim da Fiore birodalmára, mint szocializmusa a szabadság birodalmára.

ÖSSZEGEZÉS A KONKRÉT-UTÓPIKUS PRAXIS EGY RÉSZÉRŐL

Minden folyik, ám a folyó minden alkalommal más forrásból ered. A tájakról, melyeken keresztülfolyt, anyagokat visz magával, a vizét ezek még sokáig színezik. Ugyanígy, az új formában benne rejlenek egy régebbi maradványai, a Ma és a Tegnap között nincsen feltétlen választóvonal. Nincs teljesen új munka, s a legkevésé sincs forradalmiként; csak világosabban viszik tovább, sikerre vezetik a régit. A régebbi utakat és formákat nem lehet büntetlenül elhanyagolni, ezt már láthattuk. Főként az álmoknak, a legéberebbeknek is van előtörténetük, s ezt magukkal is hordozzák. Az elmaradott rétegeknél különösen erősek és gyakran dohosak ezek a maradványok, de a forradalmi osztály is tiszteli és hallja is még elődeit. A régi formák részben, helyesen alkalmazva, segítenek létrehozni az Újat.

Hogy rendkívül hatékonyak, azt az ellenség inkább észrevette, mint a barátok. Esedékes, hogy egynémely régi dolgot megint a sajátunknak ismerjünk el, erre késztet a pillanat parancsa. A puha gőg, mellyel például Kautsky az „apokaliptikus misztika hőseit" vagy „próbácskáit" megmosolyogta, és mást sem csinált, csak mosolygott, elméletileg és gyakorlatilag is véget ért. Még egy olyan abszurd és nem-de-

mokratikusnak látszó képződmény, mint a vezérről szőtt régi álom (ha figyelmen kívül hagyjuk a „forradalmi" császár álmát) sem mutatkozik a gyakorlatban – mutatis mutandis° – oly ostobának. A forradalmi osztály és a forradalmi szempontból még határozatlanok egészen bizonyosan egy arcot akarnak az élre, egy arcot, mely magával ragad. Kormányost, akiben megbíznak, s akinek irányvonalában bíznak; akkor könnyebben megy a hajón a munka. Biztosabb az utazás, ha nem tartja szükségesnek mindenki minden pillanatban, hogy az irányt ellenőrizze. Mindezt igazolta a praxis, a legjobb demokratikus lelkiismeret mellett; a menet élén előőrsnek és élcsapatnak kell lennie. Amíg a menetelés még csak elméleti, addig még nem oly nyilvánvaló, ám a megvalósításkor azonnal előtűnik. A *Kommunista kiáltvány*ban még egyetlen szó sincs vezérekről, vagy csak a sorok között szól róluk, mintegy a szerzők örökül hagyott létében, azokéban, akik meghirdették. Ám amint realizálni kezdték a kiáltványt, azonnal megjelent a marxizmus alapító atyjai mellett Lenin neve, és Dimitrov megjelenése Lipcsében° többet segített a forradalomnak, mint a gyűlések megannyi körülményes szónoka vagy referense. Így az ilyen emberi dolgokat, mint a forradalom, látható emberek, valóságos emberek (nem bálványok) képe nélkül aligha lehet megvalósítani. Az osztály nélküli társadalomban mindez talán fölöslegessé válik, sőt egészen meg is változik.

A régi kor többi, még ködös álma egyúttal nem a legbiztosabb is. Hiszen nevükben épp tökéletes ellentétük valósult meg, nem a köd, hanem az álom ellenkezője. Vajon ezért a csírát a burokkal együtt prédául kell-e hagyni, vagy nem inkább az-e a helyzet, hogy az álomcsíra, helyesen kidolgozva, megcáfolja a szörnyűséges hamisítványt, melyet a nácik a ködburok segítségével létrehoztak? A kérdés gyakorlati, és épp a kezdődő német népfront jegyében kerül a helyére, pontosabban: a népfront keretében létrejövő keresztény antifasizmus jegyében. Nem sokkal Hitler előtt rendeztek Ber-

linben egy nyilvános vitát, a fél- és dísznáci Hielscher, Przywara jezsuita atya és Dehn protestáns teológus között, „a birodalom és a kereszt" témáról. Itt Dehn (akit a nácik akkoriban már üldöztek) keresztény premisszáiból kiindulva leszögezte, hogy az imperialista náci birodalom „sehol sincs tekintettel a béke és az igazságosság eszméire"; sőt e birodalomfogalom sivárságával a kommunista tanítást szegezte szembe, melyből, úgymond, üdvtörténeti várakozások csendülnek ki még mindig. Szerinte a náci birodalomból hiányzik minden emberi tartalom, a puszta ösztönök sötétjéből ered, a tőke puszta érdekeinek, melyek az ösztönökből táplálkoznak, agyafúrtságból, s vissza is tér a sötétbe. Nem lehet szubsztanciát tulajdonítani neki, ellentétben a kommunista birodalomeszmével, az osztály nélküli társadalom „eszméjével", melyek nem utolsósorban őskeresztény és a teológiaieretnek rögződések aktuális újraformálódásai. Ezt mondja Dehn: eddig tart a semlegesítés, sőt e férfiaknak a kommunizmus iránti lehetséges szimpátiája. Bármennyire helyesbíthető és visszautasítható a kommunizmus „ókeresztény meghatározása": a keresztény és a kommunista antifasizmus legfontosabb érintkezési pontja ez. A kommunista propaganda hivatala (pontosabban: a forradalmi tradíció részeseié, akiknek ezt tovább kell vinniük), hogy ezen a ponton megkeressék, hogy mi a helyes, és korrigálják az ájtatos emberek babonás irtózását az „istentelenek mozgalmától". Anélkül, hogy érinteni kellene az ateizmus problémáit, a legcsekélyebb zavar, sőt tisztességtelenség nélkül helye van ennek a propagandának azok körében, akik a keresztény hitet vallják és emberséges katolikusok. A szocializmus számos elődje a kereszténysége miatt lett előd; ez kapcsolja össze a kettőt, s ez e kor egyik közös szakasza. És a későbbi korok, melyekben az eddigi vallás poshadt lesz már, méltányosabbak lesznek majd az erőforrással, mely „Isten gyermekeinek szabadságában", minden vigasztalás és kizsákmányolásideológia mellett csörgedezett.

Érintettük már a kérdést, hogy nem épp a köd tette-e a régi álmokat oly használhatóvá a barnák számára. Kétségtelen, hogy az ökonómiai tudatlanság megkönnyítette a nácik számára a csalást, kétségtelen, hogy fölöttébb demagóg módon használták ki az ősi sötét szavakat. Ám sokkal fontosabb a kérdés, hogy ez, a rossz célra való kihasználás, nem épp azért sikerült-e oly könnyedén, mert nem álltak őrt itt a valódi forradalmárok. Az ökonómiai tisztázatlanság, a kispolgári doh és a misztikus köd bizonyára igen jól illik itt egymáshoz; egymást támogatják. Ám ezért még nem kell, hogy az ökonómiai tisztázottság és a metafizikai látszat kritikája az irracionálisnak nevezett tartalmat minden mélységében a priori dezavuálja. Ennek Voltaire korában forradalmi jelentése volt, ma azonban, mint a német hatás bizonyította, szinte kizárólag az ellenforradalmat szolgálja. Nincs semmiféle realizmus sem a nem efféle mechanizmusában; ellenkezőleg: a társadalmi, sőt a pszichikai valóság széles rétegeit rekeszti ki a mechanikus banalitás. Az efféle bornírtság kora elmúlt, a marxizmus megértése és alkalmazása egyre inkább tárgyszerű, egyre szélesebb és mélyebb. Ám egyúttal – és ezt fontos már most, a küszöbön hangsúlyozni – az elért szélesség és mélység sokkal alaposabban és ismeretekben gazdagabban ítéli meg az irracionális kürtjelet, mint amennyire az aufklérizmus erre képes volt. Sőt ha megtörténne a valószínűtlen, hogy az antibanalitás következtében a miszticizmus tovább csökkenti hátrányát, akkor épp a szélességről és a mélységről szerzett tudás maga áll majd mint olyan az oppozíció, a miszticizmus elleni oppozíció élére. Hisz a misztikus banalitás hajszállal sem jobb, ám bizonyos, hogy annyival ellenszenvesebb a racionalitásnál, amennyit egy giccses művészsörény kitesz; a miszticizmus a mélységről tudás nélkül megrajzolt karikatúra, ahogyan az aufklérizmus a világosság negyedműveltségű karikatúrája volt. Az ész a valóság instrumentuma, és az is marad. Persze a konkrét-materialista észről van itt szó, mely *méltányosan jár el a*

valóság egészével; következésképp bonyolult és fantáziadús alkotórészeivel is. E szerint tehát a helyes fogalom tudja, hogy a világ nehézkes útja, múltjának számos feloldatlansága, jövőjének még föl sem bukkant horizontjai – hogy a dialektikus reális tendenciának mindezek az alkotóelemei nem tágyai a reáliskolai felvilágosodásnak, és éppily kevéssé tárgyai a Martin Buber- vagy a Keyserling-misztikáknak. Az alapos filozófiai, vagyis a valóban marxista ész ugyanazon aktus során ítéli meg és korrigálja önmagát, mint ellentettjét: a széllelbéleltséget, a miszticizmust. Az utóbbiból éltek a nácik, ám csak azért űzhették vele oly zavartalanul csalásaikat, mert a túlságosan elvont (vagyis elmaradott) baloldal túl sovány koszton tartotta a tömegek fantáziáját. Mert csaknem föladta a fantázia világát anélkül, hogy tekintettel lett volna igen eltérő alakjaira, módszereire és tárgyaira, kiélezetten mondva: nem tett kellőképpen különbséget a misztikus Eckhart és a „misztikus" Hanussen vagy Weissenberg között. Maradandó különbség van azonban a kávézaccból való jóslás és Meister Eckhart másfajta jövendölése közt, mely a *Beszélgetés a születésről* című művében az ember rejtett fenségéről szól: „Valamit észreveszek magamban, ami fölragyog elmémben; jól érzem, hogy ez valami, ám hogy mi, föl nem foghatom; csak annyit sejtek: ha képes volnék fölfogni, minden igazság birtokába jutnék." Az *emberi fenségnek* ugyanaz az *érzése* ez, mely utóbb Thomas Münzert, Eckhart, Tauler, Suso tanítványát a parasztháború ideológusává tette; mely az éhségen és a skorbuton túl tiltakozásra késztetett a viszonyok ellen is; a viszonyok ellen, melyekben az ember, Marx szavaival, elnyomorodott, megvetésre méltó, tönkrement lénnyé vált. A középkori német misztika laikus prédikációival, gyakorlati kereszténységével, azzal, hogy Isten gyermekei „szabadságának kinyilatkoztatására" törekedett, a polgárság korai forradalmi mozgalmaiból fakad. És a meglévő köd nem a *tartalom egészének* köde volt; e tartalomban inkább a célt megvilágító fény volt, az a fény,

mely Münzerrel teljesen ellentétes módon és lázadásának és kereszténységének kölcsönös funkconális egybecsengését megmutatva azt mondatja a „felette szükséges lázadásban": „A kereszténységet valójában másképp kell felépíteni, ám akkor le kell számolni az uzsorára éhes gonoszokkal." Ily módon a köd a régi álmokban semmiképp sem mindig ugyanaz (legyen szó akár a politikus-chiliasztikus álmokról, akár a szolgaság misztikus szétzúzásáról, a fiúvá válás, az immanens fenséggel telítettség álmairól, melyek csak látszólag pusztán individuálisak. Így aztán bármily paradoxul hangozzék is: a forradalmi büszkeség jelentős része csak a német misztika révén került a világba, s ennek csalóka előképe a keresztény-humánus utópia volt.

Persze újra meg újra különbséget kell tenni a köd és a fény között, s a fény korrigálja is önmagát. Különösen érvényes ez az utópikus álmok további sorára, a leszűkítésre, melyek az újkor úgynevezett állammeséiben fogalmazódtak meg. Ezek Morus Tamástól egészen Weitlingig követhetők, hogy Marx után komolyan kihunyjanak; fölváltotta őket a tudomány. Az utópia e konstruktív formájának több mint fele szubjektív okoskodás volt, dialektikátlan posztulátum, általában valamely tudattalan osztályérdeknek a „végső korba" vagy egy „távoli országba" való mitológiai kivetítése. E formációk mozgatórugója, valamint háttere azonban éppúgy más itt, mint a burok, melyet magukra öltenek. Bármilyen biztosak is hát elvont mivoltának hiányosságai, bármily messzire haladt is közgazdaságilag a szocializmus az ilyesfajta utópiától a tudomány felé, éppoly kevéssé tévesszthetjük össze itt is a magot a héjjal, s éppoly kevéssé semmisül meg a mag, ha megsemmisítjük a héjat. Lenin még az *ideológia* fogalmából is kihámozott egy jó magot, egy köd és csalás nélküli magot, és ezt hangsúlyozta, amikor a szocializmust a munkásosztály ideológiájának nevezte. Éppily esedékes az *utópia* jó magjának megmentése (egy olyan fogalom részeként, melyet legföljebb köd borított, csalás soha); ez a meg-

mentés a *marxizmus konkrét-dialektikus, a valóságos tendenciában megragadott és eleven utópiája.* A dialektikátlanul iderángatott álmodozás jelentette a ködöt a dologban, s köd borította – bár eltérő módon – az ősi utópia összes vágyott korát és vágyott terét. A fantazmagóriákban is, melyek a jobb világ utáni vágyat a jövőbe, távoli szigetekre vagy megközelíthetetlen völgyekbe vetítették, túlnyomórészt csak a mindenkori elnyomott osztály mindenkori osztálytartalmai jelentek meg (még ha az általában osztály nélküli sejtések számára áttetszően is). A legtöbb régi utópia mozdulatlan is maradt a számára kijelölt valóságban, melyből úgyszólván csak a tüzet szippantották ki, és desztillálták belőle a spirituszt, nem ismertek semmiféle *folyamatot* és a megújulás semmiféle *totalitását.* A *marxizmus konkrét utópiája*, ami tendenciáját illeti, a termelőerők folyamatával tart az egyáltalában vett osztály nélküli társadalom felé. Így a marxizmus, a materiális tendenciával való leggondosabb közvetítettség mellett, a még el nem érkezettbe, a meg nem valósultba nyomul előre. Még a boldogság, melynek marxista szemszögből nézve saját pályája van, sem a már jelenvaló, csak bőségesebben juttatott boldogság: mint az „üdvösség" a lelkészek utópiáiban, mint egy hosszan tartó vasárnap unalma a polgáriakban. A marxista remény, ezzel szemben, itt is oly produktív, hogy nem bocsátkozik a már adottnak – bár viszonylag jobban adottnak – pusztán mitologikus kivetítésébe. A marxizmus azt tanítja, hogy az előtörténet minden eddigi boldogsága csak megsejtése a valódinak, s evilágiságát nyitottként és föl nem mértként tanítja. Ám épp ez a valódi utópia, és csakis ez hozza ki az állammesékből, a birodalomálmokból pedig végképp, a maradandó velleitást,° az emberi fantáziát. Hiszen a legszorosabb összefüggésben áll mindazzal, ami minden utópiában valódiságként, utólagosan fölizzító álomként volt jelen. Túl a szubjektív posztulátumon, a kész vágytartalmak mitologikus távolba vetítésén. Ám maga a szféra nem tér el alapvetően Joachim da Fiore szférájától,

ez a szféra még teljesen elhagyott. Más szavakkal: A marxista módon végzett munka az át nem látott *szükségszerűség ideológiáját* azáltal bírálja, hogy átlát rajta és *megsemmisíti*, de az át nem látott *szabadság utópiáit* úgy, hogy átlát rajtuk és *teljesíti* őket. A szocialista forradalmat az különbözteti meg az előzőektől, hogy tudományos és konkrét, hogy proletár megbízásra történik, és célja osztály nélküli. Ám éppily alapvetően kapcsolja össze ezt a forradalmat az előzőkkel a forradalmi indulat, valamint a szabadság célul kitűzött birodalmának tüze és humánus tartalma. E birodalom oly kevéssé megvalósított álmai továbbra is beavatkoznak a jelenbe, hogy az konkrét módon helyesbítse és megvalósítsa az álmokat.

E. NEM HADÉSZ, HANEM FÖLDI MENNYORSZÁG

Már holnap másképp lesz itt minden Most. Még az is lehet, hogy a nyomor enyhül kissé. Akkor sok kisember nem üvölt majd együtt a farkasokkal. Visszatérnek ahhoz a középhez, amely számukra megint közép lehet. A puszta, lapos tegnap, amelyek ők, és amire ők gondoltak, megint befogad.

De ez a nyugalom, ha eljön is, aligha tart majd soká. A felüdülés talán rövid lesz, és biztosan nem oly egyértelmű, mint a korábbiak. Visszamarad egy tüske, a bizonytalanságé, az elmúlt hajszáé és elvadultságé. Ami már most határozottan változik, az sem annyira a nyomor, mint inkább a bizalom Hitler iránt. Lassan mállik óriási hitele, a hitelezők és hívők morognak, túl sokszor halasztották már el a fizetés napját. Talán a „csalódott" SA-proletárok és a proletarizálódott és utópizálódott ifjabb kispolgárok közül is éretté válnak néhányan a kommunizmusra. Csakhogy ezzel e réteg nem-egyidejű tartalmai, amelyekre az imént utaltunk, még nem váltak maguk is hatástalanná.

A vörös szer pedig ezek ellen csak félig-meddig használ, de többnyire egyáltalán nem. A nácik beszéde csalárd, de emberekhez szól, a kommunisták a teljes igazságot mondják,

de csak dolgokról. A kommunisták gyakran maguk is csak szólamokat nyúznak, köztük sok olyat, melyből már rég elpárolgott a szesz, és csak a séma maradt. Vagy a leghelyesebb számokat, bizonylatokat, könyvelést mutatják azoknak, akik egész nap csak számok közt, könyvelésekben, hivatalban és a száraz munkában aszalódnak, tehát lelkileg megcsömörlöttek az egész „gazdaságtól". Parancsolóan ütött a nyelvi és propagandabeli reform órája: *a fejben, melynek nem szabad sem megtúrósodnia, sem megkövesednie, a végtagokban, melyeknek segítségével a forradalom az alkalmazottak és a nem-egyidejűek között is terjed.* Még a kommunizmus felé teendő fordulat is hosszú ideig csak negatív, pusztán csalódás Hitlerben; s ez egyedül még nem biztosítéka az új hűségnek. Vajon *elég erősek* lesznek-e a jelszavak, melyek *túl gyengék* voltak a nemzetiszocialista front áttörésére, hogy *magukhoz öleljék a szökevényeket?* Falun még nincsenek gabonagyárak; a városokban a középréteg proletarizálódott ugyan, de igen távol áll attól, hogy szellemében proletár legyen. Sem gazdasági léte, sem tudata szerint nem proletár, nem beszéli a proletárok nyelvét, nem-egyidejű emlékei vannak, vagy ilyeneket keres, és nem is mindig üreseket. Csakhogy mintha átokként ülne a szabadgondolkodók vulgármarxizmusán, hogy, mondhatni, éppen megerősíti a proletarizáltakat észellenes gyűlöletükben (mintha minden ész olyan volna, mint a mai, kapitalista módon félbevágott). Olyan korban, olyan országban, melyben a kapitalizmus ócska racionalizálásával „széles körök" szemében megfosztotta hitelétől a rációt is, aligha hangsúlyozzák kellőképpen a kommunizmus sajátos érzelmi értékeit, ha nem mutatnak rá a valódi és teljes, a konkrét rációra, a gazdaság alól való felszabadulás rációjára, mint a lét emberivé tételének és totalizálásának eszközére. Nem különböztetik meg elég kézzelfoghatóan a vállalkozók nyomorúságos „materializmusát" a dialektikus materializmustól; aligha hangsúlyozzák kellőképpen, hogy a kommunista materializmus nem érzület,

hanem tanítás, a materializmus, ismétlem, nem totális ökonómia, hanem épp az emelő, melynek segítségével a kézben tartott gazdaságot félre lehet állítani, hogy első ízben az embert helyezzék középre. Ehelyett a vulgármarxizmus némely fajtája majdhogynem azt a torzképet támasztja alá, amelyet az irracionalisták festettek a „mechanikus" észről. Ám a mai kor oly furcsa, hogy a forradalom nem képes közvetlenül beavatkozni az elnyomorodásba, hanem – a proletarizáltaknál – először csak érzelmi és irracionális tartalmakba tud belekapni, nemcsak a szóbeszédbe és a tudatlanságba, hanem a kábításba és az „ideálokba" is, melyek nem-egyidejű módon mondanak ellent a nyomornak. Ha már néhány ilyen tartalmat, utánzásképpen, elfogadtunk (amit, mondjuk, a nacionalizmus vonatkozásában az eredeti Hitler jobban csinál), akkor a folytatás nem más, mint dialektikus mozgósítás, a dialektikus horog megragadása, amely minden efféle kétértelműen ellentmondó tartalomban fellelhető. Dialektikus beavatkozás nélkül nincs sikeres támadás az irracionális front ellen, nem lehetséges e területek racionalizálása és elfoglalása saját, de mindenesetre még irracionális forradalmi tartalomra épülő „teológia" nélkül. Fontos, hogy a marxizmust ne tekintsük többé, tévesen, a „gépiesség" visszájának, ne higgyük, hogy önmagában fényt derít a forradalmi tartalom ama mélységeire, amelyeket átengedett az ellenségnek a családhoz, átengedett a nem-egyidejűségnek haszonélvezetre, holott ő maga, és csakis ő ered onnan. E helyzetnek van „germán" párhuzama is, avagy, a nácik ellen, ott a következő hasonlat: amikor hajdan a germánok Délre és Nyugatra vándoroltak, a szlávok elözönlötték a megüresedett, eredetileg német területeket; a rendek lovagjai, mondják a nácik, nagy fáradsággal szerezték vissza az Elbától keletre fekvő területet. Amikor a tudományos szocializmus kiterjeszkedett Franciaországra és Angliára is, tehát a francia felvilágosodásra, az angol közgazdaságtanra, a vulgármarxizmus pedig elfelejtette mind a német paraszthábor ú, mind a német filo-

zófia örökségét: a nácik elözönlötték a megürült, eredetileg münzeri területeket; a parasztpropaganda, az elmélyült elmélet üggyel-bajjal hódítja vissza a teljességet. Előzvén a pusztán hamis tudat minden ködét, minden „irrációját", minden mitológiáját; csakhogy a paraszt él, s még a mai, pauperizálódott kispolgárt is igen komolyan kell venni, és a legkomolyabban kell venni ez emberi kérdést: Mi célból? (A legközelebbi lépésen túl is.) Marx írja valahol a *Burmaire*-ben: „Az elégedetlen, parcellájukon éhen haló parasztok révén kiegészül a proletárforradalom azzal a kórussal, amely nélkül magányos éneke minden parasztnemzetnél halotti énekké lesz"*; ez a mondat a kispolgári nemzetek, sőt még az „irracionalizmushoz" szoktatottak, az „irracionálisan" kiéheztetettek számára is döntő fontosságú. A proletariátus vagy az uralmuk alá hajtott egyidejű ellentmondás primátusa a nem-egyidejűekről való kritikus-dialektikus gondolkodásnak bizonyul.

FELVILÁGOSODÁS ÉS DIALEKTIKUS BÖLCSESSÉG, EGYIDEJŰLEG

Másképp ülepszik le a régi pora. Újra meg újra fölkavarodik, ha az Új nem hatja át az egész embert. Nem illő hát az értelem gyakran olcsó szellemességével pusztán ironizálni ott, ahol értékesebb szellemi csodálnivalót is találna. Nem illő hát vaskos könyveket írni a nemzetiszocializmusról, ha elolvasásuk után még homályosabb a kérdés, mint annak előtte, hogy mi is ez az egész, ami sok millió emberre hat. Annál nagyobb lesz a probléma, minél *egyszerűbbre* sikeredik a hótiszta szerző kristálytiszta megoldása; mármint a vulgár-

* A Marx-idézet pontos szövege:
„A napóleoni restaurációban való csalódással a francia paraszt elveszti hitét a maga parcellájában, az erre a parcellára emelt egész államépítmény összeomlik és a *proletárforradalom* hozzájárult ahhoz a kórushoz, amely nélkül szólóéneke minden parasztnemzetnél halotti énekké lesz." MEM. 8. kötet, Budapest, 1962. 192.

marxista igényeknek megfelelő megoldás, amely éppúgy leegyszerűsít számára mindent, mint a nemzetiszocialistáknál az ostoba lelkesedés. Az olyan kritika, amely csak „sivár frázisokat" lát „az öröklött paraszti vérrokonságba" való betagolódásban, „a földhöz való vallásos-fanatikus kötődésben", absztrakt módon iktatja ki a régebbi ideológia veszélyes mélyáramait, ahelyett, hogy dialektikusan elemezné és a gyakorlatban ragadná meg azokat. A kommunizmus teremtő fajtája ezzel szemben, éppen az ilyen egyenlőtlenségek esetében, *bölcsesség*, az a dialektikus bölcsesség, amely Oroszországban sok mindenben megmutatkozik. Nem ok nélkül mozgat ez az ország nagyobb dialektikájú, pontosabb kérdéseket: le lehet-e bontani a dohossá vált házat úgy, hogy annak egyes részeit, például az anyai részt, társadalmilag újból felhasználjuk? Vagy szolidaritássá lehet-e változtatni a penészes földhöz kapcsolódást, a családi egoizmus elemét úgy, hogy ezáltal a falusi kommuna új tartóoszlopa legyen? Hogy tartalmakat mentsenek át a nagy válságon, amelybe a viszonyok vetették azokat, ahhoz a tartalmak eddigi hordozóinak, alkalmazásainak és megjelenéseinek természetesen idegenné kellett válniuk: ámde ami ezután megjelenik, nem egy olyan ez-is-meg-az-is, szociáldemokrata szokás szerint (ami úgyszólván csak „is"-ekből áll), hanem az a közép, amelyről Brecht azt mondja, hogy a kommunizmus sajátja, hiszen a kommunizmus a középső: „a kommunizmus nem radikális, a kapitalizmus radikális". Elsősorban arról a középről van szó, amely előbb adja föl meggyőződéseit, mint a bölcsességét, tehát nem ismer absztrakt elveket, ha új tartalmak nyomakszanak elő, hanem egyedüli „princípiumként" maga is csak egyetlen *tartalmat* ismert, mégpedig azt, hogy megteremtse a proletariátus győzelmének feltételeit, hogy eljöhessen az osztály nélküli társadalom. Addig azonban nem lehet a nyugtalanságot elég gondosan szemügyre venni, a nyugtalanságot, mely éppúgy sötétségben hagy, mint amennyire maga is sötétlik. A „szórakozás" csak a csillogó zavarosban

halászott, a „kábítás" viszont a kaotikusban halászik, mert ez sokkal kétértelműbb és egyúttal vészterhesebb is. Ami pedig a port illeti, Lützow vadászata kavarja föl csak igazán, de nem mint a szórakozás csillogó, kikapcsoló porát, hanem mint a leplezés porát és egyúttal túlfokozott kitörést, mint valamiféle *port a köbön*. Csakhogy ezzel ismét kétségbe vontuk azt a fajta felvilágosodást, amelynek megvolt egykor a maga forradalmi helye, ámde ma rossz helyre téved elveivel. A 19. század második felében a mechanikus materializmusnak, legalábbis Németországban, még volt valamelyes forradalmi szerepe a nemességgel, a nemességgel szövetséges egyházzal szemben, sőt még a nagyburzsoáziával és annak „isten nevében" vezetett főkönyvével szemben is; Marx tehát a dialektikus módszer széles körű „metafizikai" örökségét – nem mintha hiányoztak volna – meghagyhatta *implicit* formában. Ma ellenben, amikor épp a forradalom fő nagypolgári ellenségei „materialisták", amikor a nemzetiszocialistákat pénzelők közül semmiképp sem lehet túlszárnyalni egyet sem a cinikus szabadgondolkodásban, és nem is félnek attól mint fegyvertől: épp az „irracionális" az, amely ma nem utolsósorban megalapozza az esendő parasztok és kispolgárok ellentmondását – ideológiailag akadályozván meg azt, hogy a marxizmushoz csatlakozzanak. A proletármarxista avantgárd „hisz" valamiben, és e hitnél sohasem volt valóságosabb, de a kispolgár, bármennyire elnyomorodott is, nem hallja ezt a hitet. S közben a nácik ellopták és lezüllesztették a vörös zászlót, május 1-jét, végül pedig még a sarlót és a kalapácsot is, s különösen értettek ahhoz, hogy alkalmassá tegyék a maguk számára a forradalom kevésbé nyilvánvaló jelképeit is. Nem mintha a filozófia valamit is „hiányolna" a szocializmusban, avagy olyan tartalmakkal kívánná „kijavítani", melyek nem a történelmileg döntő osztály talaján nőttek; mintegy az irracionális marburgiánuskodásaként.° Bizonyára az a minden oldalról visszatérő alapkérdés: vajon a forradalom kevésbé nyilvánvaló jel-

képei és tartalmai, amelyekkel a náci a kispolgárokat igyekszik behálózni, nem csupán ezért szolgálhatták-e oly könnyen a csalást, mert a propaganda ezeket a jelképeket még nem tette eléggé a kirakatba, mert a marxizmus *jól megvilágított* rejtett céljait még túl kevéssé *fejlesztették* és élezték ki. Így aztán konkrét feladattá válik, hogy a marxizmusban is *megmutassák* urbi et orbi° a *közvetett* transzcendálást (amely mégis transzcendálás); kötelességünk az irracionális mozgalmak és tartalmak megszállása és racionalizálása céljából köztudottá és explicitté tenni a marxizmusban rejlő ibolyántúlit, a dialektikus materializmusban közvetített jövő-„transzcendenciát", amely implicite benne rejlik a marxizmusban. Hiszen a marxista világ, amelyben konkrétan gondolkodni és cselekedni lehet, a legkevésbé sem mechanisztikus a polgári bornírtság értelmében, a legkevésbé sem tény- és törvényjellegű a mechanikus materializmus értelmében. Hanem a marxista világmozgalom, amelybe emberi munkát lehet befektetni, és túl ezen, a segítő ellentmondások folyamata, folyamat, mely elvezet valamiféle derengő, legfőbb emberi célhoz: ez a világ munkálkodó, dialektikus, reménykedő, s végül öröklő. Semmit sem feledni, mindent megváltoztatni – e helyt mindkét képességre szükség van. Kharón persze nem teljes alakokat, hanem csak *árnyakat* visz át a folyón; de hát ő Kharón. *Csakhogy a szocializmus nem a Hadészt, hanem a földi mennyországot akarja;* ezért viszi át a túlpartra a történelem teljes szubsztanciáját, helyesbített és megdicsőült testi valójában. A *dialektikus* materializmus leleplezi, ami a ideológiákban a polgárság, a feudalizmus része, ám a kiegyenlítetlen és „kulturális" maradványt, nem kívánt szubsztanciaként, mégis örökül kapja.

AZ ÁTVÁLTOZÁS PÉLDÁI

Ha visszatekintünk, három áramlat keresztezi egymást most. Ezek *korai*, legalábbis korábbi jeleket és jegyeket viselnek, olyanokat, amelyek ellentmondanak. Az *ifjúság* fegyelemre és vezérre vágyik, a *parasztság* jobban befészkeli

magát földbe és hazába, mint eddig bármikor, az elnyomorodott *városi közép* a rendi állam segítségével igyekszik megkímélni magát az osztályharctól, evangéliumként helyezve bele – a vér szerinti, északivá tett, nem a mostani – Németországot. Ez a három elégedetlen csoport az összes mai nem-egyidejű tartalom hordozója; és ezek jobbra húznak. A tőke számára persze végső soron nem érdekes, hogy parlamentek „kormányoznak" vagy tábornokok, hogy a köztársaság vagy a Harmadik Birodalom szolgál-e a tényleges hatalom díszletéül. Nem kétséges, hogy egyidejű-materiális szempontból a nemzeti-„szocializmusban" nincs semmi más, csak a teljes hazugság és tartalmatlanság „antikapitalista" demagógiája; a hitlerizmus egyetlen *egyidejű* tartalma, hogy az erősebb nyomás és a romantikus illúziók révén biztosítja a nagytőke uralmát. Ám az illúziókkal való *elcsábíthatóság*, ennek az elcsábíthatóságnak az *anyaga* még más tájon fekszik; itt a nem-egyidejű elnyomorodás osztálytartalmai csupán szolgálják, és túlnyomórészt kiszolgálják a nagytőkét. Ezért csak részben helytálló, amit Lukács ír: „A fasizmus, mint a háború utáni idő legreakciósabb burzsoáziájának gyűjtőideológiája, örököse az imperialista kor valamennyi áramlatának, amennyiben azokban dekadens-élősdi vonások jutnak kifejezésre, ide tartozik minden látszatforradalmiság vagy látszatellenzékiség is. Persze, ez az öröklés egyben átformálást, átépítést is jelent: ami a régebbi imperialista ideológiákban még csak tétován vagy zavarosan volt meg – átváltozik nyíltan reakcióssá. De aki a kisujját nyújtja az imperialista élősdiség ördögének – és ezt teszi mindenki, aki az imperialista látszatellenzékiségek pszeudokritikus, elvont-torzító, mitizáló lényegét elfogadja –, annak az megragadja egész kezét."* (*Größe und Verfall des Expressionismus*. 1934.[!]) Ez az elfordulás, az a priori kész analízise e másképpen

* Krassó Miklós fordítása. In: Lukács György: *Adalékok az esztétika történetéhez*. II. kötet, Magvető, Budapest, 1972. 399.

oly jelentős gondolkodó részéről azzal az előnnyel jár ugyan, hogy határozottan tárgya fölött kering és a legkisebb ujját sem nyújtja neki, de nem is hoz semmit a konyhára; nem mossa el ugyan semmiféle híddal a kispolgári-romantikus és proletár-konkrét ellenzék közötti különbséget, de hidat sem ver közöttük. Mégiscsak létezik egy *nem-egyidejűen forradalmi* ellenzék, s vele az „irracionális" tartalmaknak az a valódi állománya, amely, ha jelenleg megakadályozza is, hogy a forradalomhoz csatlakozzanak, sőt esetleg hosszú ideig restauratív veszélyzóna marad is, de éppígy a kapitalizmus számára sem maradhat hosszú távon kedvező. Sok tudatlanság fog elmúlni, ha majd a fasiszta csalás teljesen napvilágra kerül; sok osztályszerű és valódibb nem-egyidejűség fog kiegyenlítődni a forradalom *folyamatában*. És ahogyan az elmélethez nem méltó, követelésekkel előállni ahelyett, hogy a tendenciák konkrét lehetőségeit látná meg, ugyanúgy botorság volna a nem-egyidejű ellentmondások dialektikus kezelése helyett egy in extenso° idealista programot tételezni. Ennyiben tehát az egész itt megkísérelt tájékozódásnak is „absztraktnak" kellett látszania, mondhatnánk; éspedig éppen azért, mert nem az, mert óvakodott attól, hogy elhamarkodottan konkretizálja az absztraktumokat. Ezenközben éppily hibás volna mesterséges akadályokat állítani a „segélycsapatok" meglévő lehetőségei elé; még nagyobb hiba volna az „irrációban" csupán zsákutcát látni a remény kirobbanó lehetősége helyett, melyek sohasem voltak idegenek a forradalom gazdasági ösztönzőjétől, s melyeket sohasem volna szabad gúzsba kötni. Mennyivel másképp fogadták be a legények a korai rajongást, s mennyire rokon módon jutnak el mások a szegényparasztokhoz és régi nyelvükhöz. Mennyire másképp illeszthette be már Lenin Oroszországa is a *hont* és a *folklórt* (átsejlenek rajta az őskommunisztikus nemzetségek); a *család* organikus erői nemcsak nyárspolgári és megállapodott arcukat mutatják meg ebben, megmutatkoznak a *nemzet* organikus-történetinek megmaradt erői is, de

már más funkcióval, egy *népközösség*, de valódi népközösség szolgálatában. Milyen konkrétan ragadja el tőle még a „vallás" ellen folytatott harc is annak *vágyait* és *szimbolikus erőit:* nem azért, amiért az oroszoknak még agitálniuk kell, hogy „fölszámolják a mennyországot" (a kapitalizmusnak ez itt is, ott is sikerült), hanem azért, hogy a mennyországot végre „e világi igazságként valósítsák meg". Az örökség útja messzebbre vezet, hiszen – és ezt nemcsak a fasizmus esetében láthatjuk – sok olyan rom van Rómában, mely nem rom vagy nem marad az. Hiszen olyan furcsa a nem-egyidejűség geometriája, hogy még a nemzetiszocialisták Harmadik Birodalma is egyszerre kisebb és nagyobb önmagánál; e kettőn és csakis e kettőn, a csalás elemzésén és a szubsztancia látszatának kibontásán fog, hosszú távon, új maszkok, álalakok híján elbukni a Harmadik Birodalom. A történelem nemcsak kísértetjárás és szemétdomb, nem is tiszta pelyva, míg minden szem a mindenkori utolsó fokra pereg, az utolsó csűrben: hanem épp mert oly sok múlt nem vált még befejezetté, ez is átdübörög az újdonság hajnalpírján. Most tűnik csak el a német Walpurgis-éj,° és nem jön vissza egyetlen új évben sem, ha május elseje teljes fényt derít rá; „a vallási múlt múzeumai" is akkor jönnek majd igazán létre, ha már eltávolították belőlük a valódi ereklyéket. Ha majd ezek az ereklyék is a „földi mennyországot" szolgálják, mert ébren kell tartaniuk e mennyország akarását. Nem abban a térben, ahol ópiumfüst gomolyog, és nem is a vallástalanságban, hanem a hazugság nélkül való vallásban.

EMLÉKEZÉS: A HITLERI ERŐSZAK (1924. ÁPRILIS, *DAS TAGE-BUCH*, 15. FÜZET)

Eleinte hűvösen mentek el mellette. Megvonták a vállukat az előlopakodó, kaján csőcselék láttán. A zavaros mondatokat hirdető vörös plakátok láttán, melyek mögött mégis ott volt a bokszer. Ami korán reggel az ágyhoz lépett, menle-

velet követelve, itt párttá verődött. Zsidóknak a terembe lépni tilos.

Mindez süllyedhetett megint vissza. Még túl idegen volt, s még nem hatolt elég mélyre, még élt a régi München. Itt érett be elsőként az elkeseredés a háború ellen, itt került már régen valami szép idegenség a városképbe, és vele együtt virágzott és vált honossá 1919 sötét emléke, Eisner haláláé és a fehérek bevonulásáé° mindazonáltal még elhalványodhatott és betokosodhatott a nyerseség, mintha soha itt sem lett volna. A sikeres Kapp-puccs, a szocialista miniszterek elkergetése° persze megint azt mutatta, hogy felkavarodott a levegő. De ezt is lehetett még egy parasztországnak, egy parasztvárosnak a kommunisták igen ügyetlen, dilettáns lépéseire adott válaszaként értelmezni. Hitler számára az egész lecsengésének tetszett ez; minél inkább távolodtak időben a tanácsköztársaságtól, látszólag annál biztosabban nyerte vissza Bajorország régi arculatát.

Ehelyett, mint köztudott, napról napra keserűbbé vált az ország. A parasztok, a városi parasztok, csőcselékként jelen vannak még, primitíven, szuggesztíven, veszélyesen, kiszámíthatatlanul. Ugyanazok az emberek, akik Eisner temetésén számtalan gyászmenetben feketéllették az utcákon,° halálba hajszolják a tegnapi vezéreket. A zászlókészítők boltjaiban máról holnapra horogkeresztre cserélték a szovjet csillagot; a népbíróság, melyet Eisner hozott létre, máról holnapra falhoz állította Levinét. Az állhatatlan csőcselék ingadozik itt, az, amelyet a hatalom minden birtokosa megvetett és kihasznált, és nemcsak ingadozik, hanem bizonyára megmutatkozott az is, hogy legsajátabb természetéhez tartozik az állatokra és emberekre való vadászat. Nemcsak elnyomorodott kispolgárok voltak köztük, akik hol ettől, hol attól az eszköztől remélnek segítséget, nem is a szervezett proletariátus volt ez, még csak nem is az aránylag megszervezhető, kordában tartható lumpenproletariátus, hanem kizárólag az alja csőcselék, minden idők bosszúvágyó, keresztre feszítő

teremtménye. Elvakítja őket a látszat, a diákok egyleti díszruhái, a felvonulások mágiája, a parádék és a csengő-bongó látványosságok; de fogadalmi képeket nem festenek többé Bajorországban. És kerítőik éppoly kétértelműen egyértelműek, mint a csőcselék maga, gyakran még náluk is méltóbbak a megvetésre. Kikeresztelkedett magyar zsidók váltak Hitler besúgóivá, balkáni zsurnaliszták közül vásárolt „demokraták" egészítették ki a sorokat. S az igazi Therszitész° és Vansen sem hiányozhattak, és ők alkották a csőcselék homogén fejét.

És mégsem tud semmit az egészről, aki nem tud többet ennél. A hanyatlás mélyebben rejlik, itt már nemcsak az undor és a találékonyság számít. Hisz az undorító bámészkodóktól és bűntársaktól függetlenül az egész magját az új, izzó ifjúság, egy igen erőteljes fajta alkotja. Tizenhét évesek rajonganak Hitlerért. Rá se ismerni a hajdani söröző diákokra, akik elégedetten kéjelegtek vasalt nadrágjuk boldogságában, úgy kalapál a szívük. Újra hadrendbe állnak a régi diákegyletek tagjai, Schill újjászületett tisztjei, Schlageterban lelik meg fivérüket, az irracionális összeesküvés minden jegyét felmutató hősi szövetségek gyülekeznek a titkos fény körében. Vezérük, Hitler nem érdemelte ki bírái kíméletét, és ezt a viccnek is beillő pert°; de még a berlini ügyvédek fondorlata sem képes a közelébe férkőzni, és még Ludendorff, a férfiasság e brutálisan korlátolt szimbóluma sincs egy szinten vele. A szónok Hitler kétségkívül rendkívül szuggesztív egyéniség, sajnos sokszorosan hevesebb a valódi forradalmároknál, akik 1918-ban Németországra apelláltak.° Úgyszólván rejtélyes tüzet kölcsönzött a haza ellanyhult ideológiájának, és egy új, agresszív szektát teremtett, egy erősen vallásos hadsereg, egy mítosszal felszerelt csapat csíráját. Ám nem magyarázható a hitleri program tartós ereje azzal, hogy ezt ígéri: megszabadít a zsidóktól, a börzétől, a nemzetközi tőke kamatrabszolgaságától, a hazafiatlan internacionalista marxizmustól, és hasonló, zavaros, a kritikátlan kispolgárság fülének kedves dolgokat ígér. Hiszen ebben a programban a

gazdaság megint a perifériára szorul, és az állam iránti érzelem kerül ismét a középpontba, s ezzel egyben ismét felhangzik a régi, nem-polgári erkölcsiség zenéje, a lovagrendek szekularizált etikája.

Ezért ne becsüljük le, mennyire markában tartja Hitler az ifjúságot. Ne becsüljük le az ellenfelet, hanem állapítsuk meg, mi az, ami oly sokak számára a pszichikai erőszak, s mi hozza lázba őket. Persze innen nézve is megmutatkoznak némely összefüggések a baloldali radikalizmussal; demagóg, formai, ha nem is tartalmi összefüggések. A bajor csőcselék számára ez a rokonság (többnyire csak a szocializmus szélfogószerű másolata, a primitív ösztönökre hangolva) igencsak megkönnyítette a zászlócserét. Mind a kommunisták, mind a nemzetiszocialisták a fegyverbe szólítható ifjúságot veszik célba; itt is, ott is nemet mondanak a kapitalista-parlamentáris államra, itt is, ott is diktatúrát követelnek, az engedelmesség és a parancs rendjét, a döntés erényét a burzsoázia, az örökké vitázó osztály gyávaságai helyett. Hitler típusa és azoké, akik őt követve alakítják magukat, karakterológiai és formai szempontból fölöttébb forradalmi. Amitől csak még inkább fölismerhető, hogy e csorda *céljai és tartalmai*, minden zavarosság ellenére is, csupán a hanyatló rétegek és fiataljaik teljesen ellenforradalmi akaratának kifejezői. Már a nürnbergi ipar 20 000 dollárja is jelzi, hogy itt a burzsoázia egyáltalán nem érzi magát fenyegetve, hogy ijedség nélkül néz szembe az állam új, látszólag tőkeellenes misztikájával. Az antiszemitizmust Engels az ostobák szocializmusának nevezte, ami mellett ragyogóan burjánzik a nem zsidó finánctőke, főként pedig az ingatlantőke. A lovagok szocializmusa, a patriarchális-reakciós antikapitalizmus még sokkal nagyobb félreértés, vagy inkább nyílt csalás annak érdekében, hogy a finánctőkével szemben érzett puszta ellenszenvvel elfedjék a szocializmussal szemben fennálló még nagyobb ellentétet. „Népi" nemzetközi helyett, romantikus-reakciós állammisztika a szocialista szándék helyett, hogy megszűnjön

az állam, az autoritásba vetett hit az anarchia helyett, ami végső soron minden valódi szocializmusban benne rejlik – ezek a pozitív szándék összeegyeztethetetlen ellentétei, melyek erősebbek a forma látszólagos rokon vonásainál és a jelenkori állam közös tagadásánál. Othmar Spann osztrák szociológus, a Vormärz osztrák államteológusainak jelentéktelen utánzója, megpróbálta megteremteni a nemzetiszocializmus e formájának saját fogalmát; az eredmény pedig annyira különbözött a szocializmustól, mint az állam romantikus istenítése az ifjú Engels mondatától: „Az állam és a vallás lényege egyaránt az emberiség félelme önmagától." Az alattvaló, akit az évszázados feudális nyomás teremtett és hagyott itt, tombol, és szó szerint ragadozónak érezvén magát, szigorú istállóba vágyik. Messianisztikus álmokban turkál, és feudális álmokkal züllesztí le azokat, radikalizálja a tompa közepet, hogy aszketikus lázadókat csináljon belőlük, és a „lázadás" ideológiáját Metternichnek, a karlsbadi határozatok kiötlőjének és a Szent Szövetség őrzőjének kegyelméből meríti.

Hová vezet hát ez a nyugtalanság? Három dolog válik külön, ezeket egyenként kell szemügyre vennünk, sőt igen eltérő hangnemben beszéltünk róluk. *Alul* forrong a kispolgári bagázs, ahogyan hirtelen vörösből fehérré változott, és ahogyan szívesen hagyja magát fölpiszkálni, éppoly gonoszul, mint amennyire értetlenül. *Fölöttük* áll Hitlernek és tisztjeinek rohamcsapata, derék, erős ifjak, nyersek, és megfertőzte őket a slepp undorító háttere, de egészében véve tisztes szándékúak. Megundorodtak a börzekorszaktól, az elvesztett háború utáni válságtól, az eszmények nélküli, tompa köztársaságtól. Maga Hitler a polgári ifjúságban egy igencsak nem polgári mozgalmat lobbantott fel, vagy szított legalábbis valamiféle aszketikus energiát, mely legalább különbözik az első német háborús lelkesedés ostobaságától, de különbözik valamelyest a hajdani hazafias párt tanfelügyelői pátoszától is. *Harmadrészt* viszont, igen árulkodó a nemzeti-

szocialista *ideológia* és *gyakorlat*, amely a lovaggal igyekszik elűzni a burzsoát, és nem ér el ezzel semmi mást, csak azt, hogy a burzsoá most érzi magát igazán védettnek és megőrzöttnek, az ifjú lovagok védelmében. És védettnek és megőrzöttnek érzi magát a lovag maga is – ő emberibb ugyan a burzsoánál, de napjainkban még kévesbé valóságos, még absztraktabb és még bizonytalanabb akadálya a valósághoz való áttörésnek. Hitler, hitlerizmus, fasizmus – ez a polgári ifjúság ekszтázisa: erőnek és burzsoáziának, ekszтázisnak és élettelen nacionalizmusnak ez az ellentmondása teszi kísértetiessé a mozgalmat. Mert a kísértetjárás nem lesz reálisabb a feudális kísértetektől, melyek kísérik, sem attól, hogy fölöttébb jelenvalóan lelkesedik rég elsüllyedt lovagi álmokért vagy a 10. századi ógermán népi királyságért. Mindenesetre Németországban egyelőre a Hitlerjugend az egyetlen „forradalmi" mozgalom hordozója, miután a proletariátust többségi szocialista vezérei megfosztották saját, egyedül érvényes, ellentmondásoktól mentes forradalmától. A németországi fasizmus egy része úgyszólván a forradalom torz helytartója, annak kifejeződése, hogy a társadalmi helyzet semmiképp sem statikus. Ámde hiányoznak az igazi néptribunok, vagy a maguk részéről Bebel bölcs mondását igazolják: A banalitás az ellenforradalom.

ZÁRÓTÉTEL

ROMANTIKUS HOROGKÉPZÉS

Ami állott, az hamar meg is erjed. Nemcsak az emberekre gondolunk, akikben a nácik amúgy sem bíznak. Gyanakvó parasztok, zsákmányolt munkások, egyszóval mindenképpen idegen testek a fasizmusban. E csoportok immár közvetlenül esendők, csak nem úgy ébredtek föl, mint ahogyan hirdetik. Ha nem válnak maguktól vörössé, akkor, korgó gyomorral, barnák sem maradnak.

Csakhogy, ami álmodozik bennük, az is felemás. Repedések, kicsorbult helyek látszanak rajta, még a nácik „szellemében" is. Az ellentmondások közül egynémely megmutatkozott már: a polgárság „Harmadik Birodalmának" ellentmondásaként, végül is a valódi „nem-egyidejűség" ellentmondásaként. Nos, a *következő részekben* szeretnénk a romantikus lelkület többféle, másként megszokott díjában – a mesétől a ponyvairodalomig, sőt bizonyos „okkultizmusoktól" az életmítoszig – rámutatni bizonyos horgokra; horogra akadnak olyan dolgok, melyek tisztázatlan ellentmondásként állnak szemben a fennálló világgal, s ezek nemcsak a világhoz kapcsolódás horgai. Léteznek itt a fantáziálásnak olyan „gyermekded" és „mítosz-szerű" módjai, melyek látszólag könnyen kapcsolódnak a nemzetiszocializmushoz, ám a doh mégis gyanúsnak, a házias vadság kétértelműnek tartja őket.

Hiszen a láng, mely e tűzhelyben lobog, kíváncsian körül is tekint, minden irányba. Még amikor nem is fedezték föl, hogy a zsidó mindig nomád és a német mindig gyökeret ereszt, a mesterlegények messzire vándoroltak, hogy csak később legyenek otthon. Még a vándormadár, ez a ma oly kevéssé becsült lény is egykor a legjobb ifjúság volt, és nem annyira áporodott, mint az öregek; az ősi népdalok nyomába eredt, melyeket énekelt, és ez ifjonti nyugtalanságának része volt, mielőtt parókás polgárrá vált volna. Ha ma az éneklő munkanélküliek (akik kényszerből romantikusak) a gyökér-

telen slágert vezetik vissza a német népdalig: úgy épp ez a népdal lobogott és rajongott semmihez sem hasonlíthatóan, és oly módon volt hű a honhoz, hogy semmilyen hon nem vált számára eléggé otthonná. Így hát a német mesterlegény a német mese nyomába eredt, mely *messzi* földre, a *lázadó* ismeretlenbe indul, oda, ahol *megszabadul* a nyomástól, hogy megtalálja szerencséjét. Ámde van egy bökkenője a gyermekkori menekülésnek,° az ifjúkori ponyvának, másféle bökkenője van a furcsa okkultizmusnak, és különösen dialektikus az úgynevezett életfilozófia bökkenője. Ezek egyike sem alkalmas az ilyesféle „népközeliség" megrögzött-önelégült céljaira. Még ha e horgas képződmények nem kapaszkodnak is a sárba, és ha mindenképpen fölötte maradnak is: mégiscsak partra rántanak egy-egy halat, amely nem való a poshadt fasizmus vizébe, és kihalásznak néhány kalózládát is, melyet az ész nyit fel és örököl majd. Benjamin rámutatott már erre; a *Spuren*° is arra figyelmeztetett, mi minden van a tó kincséből a mellékes anyagban, miféle apró történeteket, meséket és „item"-eket° – találunk bennük. A kábítás csakis a hazugság kedvéért történik; csakhogy a benne rejlő vásár, a szerencse-ponyvairodalom, az „élet kezdeteihez" zarándoklás, sőt Pán erdőkábulata, tengerkábulata szándékolatlanul is lázadó vonásokat hordoz. A mese ki akar törni a „népi" mondából, ahová száműzik; az első „kezdet" utópiája ki akar törni a puszta „ősidők" archaikusságából. Ez az „ősidő" vagy menthetetlenül elmúlt és szertefoszlott már, vagy megszakadt, meg-nem-valósult tartalmak betokosodásává vált. És e romantikusnak nevezett tartalmak maradandó jelentése maga nem bizonyul romantikusnak, hanem leplét levetve a meg-nem-valósult, a még-nem-megvalósult szándékból bontakozik ki, röviden: nem a megőrzött múltból, hanem a jövő megtorpant útjából.

Már a lélegzetünkkel is ki-be járunk. Az utóbbinál itt maradunk, ám az előbbiben már ott a mozgás. Amikor úszunk, nyugalmi állapotban beszívjuk a levegőt, s amint előrelendülünk, kifújjuk. S ez a két ütem váltja egymást mindig.

Persze a szopással kezdődik az egész. Amikor még növény a gyermek, egészen a házban búvik meg. De ahogy nő, és látszólag nincs más választása, álombéli messzeségben keresi a választást. És a legtöbb gyermek a szülei miatt sír, ha sír, a hely miatt, ahol van. Amelynek közelisége ritkán a sajátja, és korán csábít a szép messzeség.

Ebben a messzeségben él még a legközelebbi, és ez magával vonz. Amint körülnéz a látszólag oly igen otthon ülő gyermek, már másutt van. Omló homok a föld, ahol mászik. A deszkák között a rés, a padló és a fal között a hasadék többet ígér, mint később bármely sziklabarlang. Az eldugott húsvéti tojás biztosabbá teszi a számtalan búvóhelyet, amelyek a szülői házat alkotják, és ahová a gyermek legalább a tekintetével menekül. A keresés űzi ugyanakkor a gyermekben a vadászkutyát, mégpedig azt, amelyik nem hozza vissza a zsákmányt. Már a gyűjtögetés sem a szűken vett Éné vagy az önimádó kapzsiságé, hanem épp a menekülést kíséri és támogatja. Fémgolyókat, márványgolyókat, bélyegeket kerítenek, mert ezek kerítik őket; a matricák váratlan, nagyon is várt másik oldalukat mutatják, és ezért szeretik őket. Csak egy vékony hártya választ el itt a messzeségtől, elöl a szamaraskordé és mögötte a fenyőfa a madárral, vagy a család vacsoránál ül, s mögöttük a tűzokádó hegy. A kagylókban ősidők óta a tenger zúg, partján ezüstpapír ragyog, és a gyermek úgy hiszi, odahaza már nem is látják, ha behunyja a szemét. Még ha e messzeség régi és a primitívhez tartozó is, mint maga a gyermek, mégiscsak tágas. A gyerek, ha játszik, nemcsak azt a világot járja be, amely a felnőtt elől már rég elsuhant, s melyet csak álmában, az alvás takarójának oltal-

mában érhet ismét utol, hanem éppily csábító, egzotikus, sőt reményteli e világ rémülete és varázsa. Az itt és most alatt lévő, süllyedő árok is a messzeségbe száll, vagy benne rejlik ez a repülés is. A polgárgyerekekben szüntelenül táplálják ugyan a félelmet attól, ami őket „elrabolhatná"; álomba például dal ringatja őket, különös dal egy kiskutyáról, amelyik megharapott egy embert és szétszaggatta a koldus köpenyét. Csakhogy a koldus, akitől félnek vagy félniük kellene, akinek szétszaggatott köpenye biztonságba ringat, egyáltalán nem az ajtó előtt álló szegény ember. A koldus bennük van, mint a felnőtt is, egy vagy több alakban, akivel viaskodik a gyermek, akkor is, ha szereti. S a gyerek már nem a szülei „tulajdona", a hozzá hasonlók között és álmaikban él. S az álomnak sok arca van, jó is és gonosz is, s a megrekedt nem tartozik éppen a jók közé.

A MESÉRŐL, A PONYVÁRÓL ÉS A MONDÁRÓL

HÜVELYK MATYI

Amit a gyermek hall, az belőle él. Másképp issza a gyermek a könyv szavait. Felszabadul a dac, és csak azt érzi és szereti, ami ezt a dacot útközben mutatja. Minél tarkábban jelenik meg és tesz mindent jóvá a dac, annál inkább mond a gyermek mindenre igent. Számára mindig a szenvedély a legfontosabb, hogy önmagát is mentse.

A hallgatóság velük vándorol, s álmodozva rátalál arra, ami az övé. Meséket olvas, csupa kicsi és tarka emberről, amilyen ő maga. Ezek az emberek gyakran jó házból mentek világgá, s még gyakrabban oly szegényes és nyomorúságos volt minden, hogy otthon érezték magukat benne, ha nem találták a visszautat. Nemcsak a mesében fogja kézen Jancsi Juliskát, Juliska Jancsit. Ha pedig új házra lelnek, abban a boszorkány lakik, aki megint bezár és éget. Más boszorkányok azt parancsolják az odatévedt lánynak, hogy fonjon;

egyetlen éjszaka fonjon meg annyi fonalat, amennyit egy év alatt sem lehetne. A kiúttalan szorongás meseszerűen ott van a képen, és erről van szó; így hát az idegenben álló ház is börtönként, sőt az igézet végképp fékevesztett erőszakként szolgál. Ám furcsamód épp a mesében éled újjá a kiút ereje, gyengén és furfangosan, csellel, erősen, hiszen az képes becsapni a gonoszt, és joga is van ehhez. Jancsi pálcikákat nyújt ki a rácson a boszorkánynak, hogy azt higgye: az ő aszott ujja. Vagy a szegény katona kilyukasztja csizmáját, melyet az ördögnek arannyal kellene megtöltenie, és egy gödör fölé állítja: a gonosznak így kakaskukorékolásig öntenie kell az aranyat, anélkül hogy a csizma megtelne; és a katona teli zsákkal távozik, az ördög meg elkotródik a katona lelke nélkül. Ily módon az ilyen mese a kisember lázadása a mitikus hatalmak ellen, a Hüvelyk Matyik esze, amelyet az óriással szegeznek szembe. Az első, csapongó lény vág itt utat egy életnek, mely más, mint amibe beleszületett, belekényszerült, belepottyant. A sors helyett egy történet veszi kezdetét, Hamupipőkéből hercegné lesz, a bátor szabólegény feleségül veszi a királylányt. Bizonytalan, hogy hol történik mindez, lebeg éppúgy, mint az idő, a diadal ideje. Máig is élnek, ha meg nem haltak; s mivel egyetlen gyerek sem érti a halált (halottnak lenni számukra annyi, mint eltűnni, elutazni), a mesebeli boldogok zavartalanul tovább élnek, miután *boldogok* lettek. Egyszer volt: ez ugyan egészen közel van, de a gyerekek közelében, tehát éppoly kábító, mint amilyen hontalan.

WINNETOU EZÜSTPUSKÁJA
A *FRANKFURTER ZEITUNG* IRODALMI MELLÉKLETE (1929. MÁRCIUS 31.)

Amit a fiúk szívesen olvasnak, az is javukra válik. Nincs helyük itt a romlott, mesterkélt, hazug érzelmeknek. Ha kisebb mennyiségben jelennek meg, észrevétlenek maradnak. Ha nagyobban, az osztály nem olvassa tovább a könyvet. Noha May Károly soha nem élte át, amit önmagáról mesél,

sohasem járt ott, amiről úgy ír, mintha minden bokrot ismerne, mégis minden srác jónak találja. Kell hát, hogy legyen valami a hazugságban, amit beteljesít – és ez a messzeség utáni valódi vágy.

Nem mindig jártak ennyire zavartalanul kézről kézre a zöld kötetek. Az autók ugyan mit sem tudtak ártani a nemes lovaknak – Rih, a Szél, Hatatitla, a Villám változatlanok. Tankok és repülőgépek mellett rendületlenül áll a medveölő, olyan súlyosan, hogy csak Old Shatterhand képes fölemelni; a huszonöt lövetű vontcsövű puska csoda marad, lévén álomfegyver. De nem hallgathatjuk el: amikor az álmok árfolyama alacsony volt, harminc éve tüzeltek May Károlyra. Bárhogy fel volt is fegyverkezve; és az ágyú a *Frankfurter Zeitung* hasábjairól dörgött. Old Shatterhand lebukott, mesés életrajza helyét rendőrségi beszámoló foglalta el. May Károly: iskolázatlan proli, hazudozó, aki sohasem járt indiánok és arabok közt, bűnöző, aki már tizennégy évesen összeütközésbe került a tűzoltóság előírásaival. Szabadult fegyenc, protestáns, aki katolikus üzletekben mesterkedik, a kereszttel a vértócsában. A vidéki sajtó fölkapta mindezt, a szülőket elfogta a jól nevelt borzongás, a karácsonyi asztalról eltűntek a kalandok, szűk lett a világ, az újság puritánjai legyőzték a fiúk Shakespeare-jét. Az esküdtszék ítélete rég elévült már, kijelentései mégis közszájon forognak még mindig. May Károly gyanús dolognak számít, legföljebb mókának, melynek irodalmi értéke nincs. A mocsokról és szemétről szóló utolsó vitákban megmutatkozott: Rudolf herceg ex lex marad,° May Károly nem.

Itt évekkel ezelőtt igazságtalanságot követtek el, illendőségből és tudatlanul. May Károlynál gyakran ugyanott teszik jóvá a gaztetteket, ahol elkövették. Így hát ugyanabban az újságban, kiemelt helyen, más korban kijelentjük: May Károly egyike a legjobb német elbeszélőknek, s talán valóban a legjobb is lenne, ha nem szegény, megzavarodott proletárként indul. A puskagolyó, melyet jobb érzésű emberek

akkoriban útjára indítottak, visszafelé röpül, magára a társadalomra. Példátlan, ahogy ez a fegyenc íróvá vált; már a börtöncellában írni kezdett: *Földrajzi prédikációk* – kaland és a megjavulás szándéka, oly könnyű és üde kézzel. May Károly Wilhelm Hauff nemzetségéből való; csak több cselekménnyel, nem virágos, hanem vad álmokról ír, mondhatni, zabolátlan meséket.

A fiúk könnyen átsiklanak könyveinek hibái fölött, mert átsegíti őket a feszültség. A hőst éppen egy fához kötözték, az ellenség vezére tüzet vezényel – és oldalakkal előbbre lapozunk, hogy lássuk, vajon él-e még egyáltalán May Károly, az az Én, akinek természetesen előbb még meg kellett írnia mindezt. Az írott szöveg eltűnik, oly kitűnően és tisztán van közel az, ami idegen. Vagy a feszültség az első kötetből, pontosan, mint egy álom: Kara ben Nemsi egy folyosón kúszik, hogy kiszabadítsa a palotából az elrabolt lányt. A folyosó csatornába torkollik, úszás, gázolás a bűzös vízben, mely már a szeméig ér, végre kijárat az udvarra, Kara ben Nemsi fölbukkan a vízből – és homloka egy rácsnak ütközik, amely lezárja a ciszternát. Ahogy aztán a hős szétzúzza a rácsot, s közben feje a víz alatt van, majd félig megfulladva fölbukkan a vízből, és golyó süvít el a feje mellett: – a cselekmény, mint egy lidérces álom, amelyből nem találjuk a kiutat, vagy mint valami menekülés, melyet századszorra sem ununk hallgatni. A valódi ponyvát újra meg újra el lehet olvasni, mert elfelejtjük, mint az álmokat, és ugyanolyan a feszültség bennük, mint az álmokban. Sok minden kitűnő benne technikailag is (anélkül, hogy „fölébrednénk", anélkül, hogy a ponyva felnőttirodalommá válna). A kovács háza *A Balkán szurdokai*ban: sötétben minden kézzelfogható, le egészen a pincéig, ahol a kovács és felesége megkötözve fekszik a szén alatt. A *Rio de La Plata* expozíciója: Montevideo utcáival, az üldözővel, az öreg orgonistával, a teaszüretelőkkel, az egyezséggel, hogy az őserdőbe vonulnak, és a titokzatos borítékkal, amely ellenséggé változtatja a barátot, visszájára fordítja az

egész expozíciót. S egyáltalán a szurdok- vagy utcaszerűen rémisztő, a bazárjelleg olyan újdonság, amelyet May Károly vitt az indiántörténetbe; vagy ami fontosabb: az indiántörténetek minden varázsát áttette Keletre, ahol az idegen világ nemcsak *kalandos*, hanem *titokzatos* is. Winnetou tulajdona csak a szabad préri, ahol minden szabad és nyílt, csak a lopakodás a fűben, az erdőben, néha ott a város és a megrohant expresszvonat, mely a várost hozza közelebb; egyszerű nyelv, egy megkésett Cooper papirosízű németsége: „Rég elmúlt éjfél, s mire pirkadni kezd, be kell kerítenünk a yumákat." Csakhogy a keleti könyveket át- meg átszövik a távoli város titokzatosságának jegyei, röviden: a ponyva mélyebb álomelemei, túl annak első jellegzetességén: a kalandvágyon és a szabadosságon. Az egyik oldalon kalandvágy és szorongásos álom, a másikon az álom csillogása – a 19. századi ponyva elemei; erősen különböznek a kalendáriumok megállapodott történeteitől, melyekkel a serdületlenek és a kirekesztettek korábban múlatták idejüket. Sehol sem találjuk meg erősebben e dinamikus irodalmi műfaj feszültségeit, mint May Károlynál, s ritkán teljesebben. (Az erotika kivételével, amire a nyugati férfinak nincs szüksége, a Keleten utazó pedig nem vágyik rá, bátorsága cölibátusában.) És a „kereszténység"? Aki okos, az észre sem veszi az ilyesmit, legalábbis a keleti kötetekben nem, ahol jobban kedveli az iszlámot. Vagy olyan stíluseszköz a kereszténység, mely a bűnözőt újra meg újra futni hagyja, amint elkapták, tehát amint be kellene fejeződnie a cselekménynek; harmóniája a disszonancia, mely az álombeli anyagot mozgatja.

Mesésen egészséges minden, a nagy utazások és a levegő. A vágyakozó nyárspolgár, aki maga is kisfiú volt egykor, átszakította saját kora dohát. Nem a polgárság romantikus ideáljaiból (finom emberek, szalonok fénye) készítette ponyváit, sem a biedermeier kor lovagi történeteiből. Hanem újra házalni kezdett Cooper korának, a forradalmi eszményeknek indiánregényével (amikor a vadak még jobb emberek voltak).

Ehhez jöttek a vásári flitterek, a mutatványosbódékból a valódi Kelet, ahogyan a ponyvához illik, hogy a nagyvonalúság ne érjen véget a nyers természettel, hanem színesítsen, és az álom rétegeiben tükröződjék. Szinte minden az elnyomott kreatúra kívülre hozott álma, azé, aki nagyszerű életet akar. Csak a későbbi könyvekben lett May Károly körülményes és személyes, naivitása odalett, és szimbolizálni kezdett. A betegségből fakadt az álom, melynek világa már nem volt azonos a fiatalságéval. Már nem akart lyukat beszélni a négy falba a kalandvágy, hanem kisebbrendűségi érzések, sőt önvádak igyekeztek túlkompenzálni magukat. May Károly nyilvánvalóan elmebeteg lett, híg levű jelentéssel öntött nyakon mindent, még a lovaknak is igyekezniük kellett, hogy jelképesek legyenek. Halef Hadzsi Omar „testté-lélekké" vált, Old Shatterhand (aki legrosszabb esetben is csak ártalmatlan II. Vilmos volt) „emberiség-énné". A szép kovácsműhely, ahol egyébként rabszolgavadászok és leányrablók időztek, „Ardisztán és Dzsinnisztán", e világ és a túlvilág közötti „szellemkovácsműhellyé" vált. Nem sokkal halála előtt meglátogatták barátai May Károlyt; egyrészt azért, hogy lássák Winnetou ezüstpuskáját (ez valóban létezik), másrészt hogy találkozzanak May Károllyal a régi úton, a prérin, a sztambuli álomban. Hiába – May Károly beteg ember volt, útielbeszéléseit „léghajóknak" tekintette, melyeknek hasonlatként kell „körözniük Dzsebel Mara Durimeh és a Mount Winnetou fölött"; ámde Mara Durimeh régi nesztoriánus° hölgy volt, aki már Kurdisztánban is minden fiatalt untat. Az utolsó könyvek tehát elvesztek, körülbelül *Az ezüst oroszlán birodalma* utániak; annál tisztábban marad meg a többi: a konkrét fantázia útibeszámolói, melyek ellentmondanak minden bedekkernek. Pontosan a messzeségről szőtt ifjúkori álmok ezek, transzponált vásár, Kelet – a vad és titokzatos sátrak *tája*. A keleti elbeszélések jobbak az indiántörténeteknél, az utóbbiak viszont ismertebbek. Mindkettőt csak ott kellene megrövidíteni, ahol az előbbiekben Kara

ben Nemsi, az utóbbiakban Old Shatterhand *nem* alszik, ahol kizökkennek az álomból. May Károly, mint minden ponyva: az álom kábulata, a vér kábulata, persze, de éppígy a messzeségé is: s ezzel itt is felbukkan a kettős értelmű, dialektikus folyó, mely keresztülfolyik a ponyva taván is. Nem azért szakított May Károly a maga korának dohos honi levegőjével, hogy aztán azt prédikálja; s kétélű, mint egy maláj tőr, az időközben ismét igen elterjedt, megizmosodott, „árjának" minősített hősi olvasmány is. Ha Old Shatterhand nem az „emberiség énje", amivé May Károly végül is megtette, végképp nem lehet ő az autarkia, és rézbőrű testvére, Winnetou sem lehet a fajgyűlölet. A ponyva ellenáll, ha hazafelé akarják téríteni, hogy a távoli álomból, ami a ponyva, Németországra ébredjen, mégpedig arra a Németországra, amely alulról penészedik. Rih, a paripa nem katonaló, hanem az arab sejk Mohammed Emin ajándéka, és a hajnal országa felé üget, nem Szászországba.

ÁLOMBÉLI LÁTSZAT, VÁSÁR ÉS PONYVA

Ami körülöttük nem nőtt, mindenütt csak annál jobban ízlik a fiúknak. Olvasás közben mindenki végigálmodja színes hőseinek tetteit, s ébredés után hamar el is felejti. Ugyanakkor az is megeshet, hogy a ponyva olvasója nincs tudatában annak, hogy olvas, ahogy az álmodó sem, hogy álmodik. Egy ilyen könyvet többször el lehet olvasni, és újra meg újra elfelejtődik. Pontosabban: mindig újra, tudattalanul eljegyzik vele, és a feszültségben élőnek nappal olyan, mint egy kép, mely hajdan riasztott, avagy a rég elmúlt dolgok nyomában visszacsillan. Hisz nem valóságos embereket látunk, hanem vágyott kalandjaikat, nyíltan elbeszélve.

Hasonlóan nyílt dolog, és pontosan ide is tartozik, a mai országos vásár is. A technikai giccs hamisításában még mindig visszhangzik a tavasz muzsikája.° A vásár is a Délt idézi az ifjúságnak és a „népnek", meg a keleti színeket, és ez is a ponyva képmása. Erről tanúskodik minden emlékezés, min-

den újabb út, mely a gyermeki, ősi, orvosi, kriminális, egzotikus kábulat világán vezet keresztül. Vagy talán nem fűszeresen kezdődik már, az orr, a fül és a szem számára egyszerre? Illatoznak az ostyák, sokszínű cukorrudak hevernek a vályúikban, szíjas, édes kígyók függnek fölöttük. Fölszeletelt kókuszdió a tányéron, piros és zöld limonádét lehet inni sokszínű üvegcsékből, mintha az tiltott volna. Cukrozott amerikai kukoricalepény sül egy kicsi drótállványon, mely ide-oda ing a spirituszláng fölött; tiroli kenyerek hegyei magasodnak, barnán, szögletesen, enyhén likacsosan és pórusosan. A kis majom a rúd tetején vállhoz emeli dárdáját, vagy céloz; fáradtan és békésen, mint a megmentett csónakban, öreg, félkarú bányász ül, feketével kivert ládája mellett, és ahogy forgatja a kart, az apró babácskák mozognak a szénbányában, a harang megcsendül, emelkedik a szállítókosár, gurulnak a picinyke csillék, és napvilágra kerül a veszélyes mélység titka. Barátságos perecesek járnak kosarukkal keresztül-kasul a tömegben; közönyös, kedvetlen házalók állnak mereven körben, nyakukban a láda, benne kék cvikkerek, sípoló pénztárcák és fölfújható malacok serege, föl-le táncoló indiánok, csiklandós pávatollak a felnőtteknek, fából készült ollós szerkezet, ha összecsettintik, pillangók ugranak a végén a magasba, szárnyukat rezegtetve. Léggömbök között a nagy bohóc is bevonul, dudáját, mint egy hullát tartva maga előtt, hátán a nagydob és a triangulum, ezeken zenél egyszerre, könyökével és a sarkával szólaltatva meg őket, fején is rázza szüntelenül a csengettyűs fát: a déli szél, a déltenger csengbong száz csengőjén. A cigányasszony kéreget, s olasz nők állnak a kezükben kalitkával, melyekben hullámos papagájok sorsjegyeket húznak, s a bolognai ördög föl-le táncol üvegében, de ő is előre ismeri a jövőt, mellette, egy jelentéktelen asztalnál, huzalok lógnak, melyeket a fülünkbe dughatunk – az egész hol cipőfűzőre, hol tintahalra emlékeztet –, s akkor fordul a henger, és végtelen távolról hallani, ahogy a palotaőrség felvonul Berlinben. Az igazi Jakab pe-

dig mindig közbekiabál,° magas színpadon állva, nem messze Lauck ostyasütő bódéjától és a Kikötő utcai, elég eldugott bábszínháztól; az igazi Jakab lábánál viszont makóingek és alsónadrágok, zsebkendők, ceruzakötegek, jegyzetfüzetek, nadrágtartók, viaszosvászon terítők tornyosulnak, és ott a folttisztító folyadék is, aranyosan villognak a rézláncok a fityegőkkel – ráadásként. Régi, sötét verssorokat mormol Jakab Káinról és Ábelről, de a viaszosvászon terítőn Ádám és Éva látható, az egész Paradicsommal, és ízes képek lopják be magukat a nők, a parasztok, a hajósok, a kormos hemshofiak, a sapkát viselő Rajna-völgyiek és gräfenauiak szívébe. Mindez még csak a bódéváros pitvara vagy bejárati oszlopsora, sőt: azé a hajóvárosé, mely horgonyt vetett és egzotikus a priorit rakodik ki (melynek már vagy még nincs megfelelője). De belül ott élnek „Orinoco rémei", kagylózúgással és sellővel a hajó törzsén, mellette a „Különös emberek és művészetük": nemcsak cowboyok és fejtől lábáig késsel körüldobált hölgyek, de hermafroditák és egyiptomi aranyasszonyok, eleven akváriumok, utolsó aztékok és férfiak, akik saját hatalmas emlékezetükbe merülnek. Mozdulatlanul mormog Madame Lenormant, mint baba az üveg mögött, ám egy lépéssel odébb már Schichtl varázsszínháza következik, s nem felejtették el Faust doktort sem, „A régi brahmanok és egyiptomiak viselt dolgai templomaikban és különtermeikben". Fehér köpenyben áll ott Faust doktor (néhány év óta doktor Arkhimédész is), virágot varázsol strucctojásból, kígyókat bűvöl vissza a zörgő ládákba, melyek a levegőben szállnak. Szamáel° vöröslő arcként lebeg a szénfekete térben: a zene éppen az utolsó jelt adja, és megjelenik Magneta, a szökött indiai háremhercegnő, a levegő királynőjeként. Egyébként is példátlan, elbűvölő varázslat ez, a titkos középkor évente kétszer hátravetette köpenyegét; ez az élet nyomakodott elő, egy olyan házigazda arckifejezésével, aki ért a giccshez és a borzongáshoz, az anatómia rémületéhez és a látszat bujaságához, röviden: a fölösleghez.

Ilyen a vásár, ezért köt ki olcsó, rogyásig megpakolt *álomhajója* a poros tereken. A céllövöldék hölgyeinek sajátos szépsége még az esti szentélyek előtt áll (kifestve, s nem leplezve a festéket, zománcos fényű szemmel); a Mars-leány Adruide szépsége, lepel nélkül kell látnunk őt, mint itt kint a képen, Adruide vad és hirtelen haragú, ezért megbilincselve vezetik elénk, Adruide az évszázad leginkább eredeti élő reprodukciója. Barbárként megy át az álmok és fátylak bálványa a téren; orkesztrionok kavarják a zenefoszlányokat°, és az egyenlítő a saját testükön át húzódik. Bár a trombiták, melyeket néhány bódé előtt a zenészek fújnak: ingujjban, nyitott mellénnyel, tarkójukon merev kalappal – még falusiak, a falusi sör zenéjét fújják. És mégis tanulságos, a megváltozott korban, a csökkenő, sőt eltűnő paraszti folklór idején: minél több *proletárja* van egy városnak, annál kevésbé tűnik el e népi varázslat, annál harsányabbak misézőhelyeik, annál elevenebben alakították a *régi folklórt újjá*. Az orkesztrion már rég gyarapítja, nem elveszejti a verkliket, a dzsessz épp egzotikuma, épp az egzotikum primitívsége révén közelebb áll a ländlerhez, mint a nemzetiszocialisták képzelik (akik a ländlert csak szalondarabként ismerik);° a körhintáknak még az elektromosság sem ártott, inkább ösztönözte, egy egészen másfajta anyag segítségével. Épp itt munkálkodott már kezdettől fogva a folklór kettős jelentése, mely egymás mellett képes elviselni a házi szokást és a csoda városian kivetett csodálatát; a falusi búcsú a parasztváros volt (sőt az egzotikus parasztváros), a városi országos vásár teszi a városit parasztta. S a 19. század a gépesítésen kívül még valamiféle dagályosságot is hozott: hozta sallangjait és üveggyöngyeit, a nyerseségként és üvöltésként megjelenő ornamentikát, ponyvaként a zenét, a keleti labirintuskertből a kéjgázt, a barokk gőzkörhinta paradoxonjait (melyek épp csak itt nem paradoxonok); röviden: otthonra lelt itt a rejtélyes évszázad összes álommontázsa, jóval a szürrealizmus előtt. Egy „kék lovas", a nagyváros jegyeivel a bajor üvegképek helyett, ismét meg-

találná ebben a világban az „expresszivitást";° itt is meglelné a honi déltengert, a viaszfigurákat és a gépzene elnyújtott viaszfiguráit. Ily módon az országos vásárban és a ponyvában is találunk eltorzult döntő kategóriákat, melyeket a polgárian művelt lény rég elvesztett már; ők őrzik az olyanná válni-akarást, mint a hiányzó élet és a tarka szerencse. A „barbárság" ritkán kedvez ily kevéssé a juste milieu-nek (pedig ezt akarja a nemzetiszocializmus ismét létrehozni belőle). A *ponyva* pedig, ahová a vásárhoz vezető összes út visszatér, olvasmányként ugyanaz, ami a vásári varázs volt, részben látványként: A ponyva, feszültségeivel és megoldásaival, keleti labirintus, s egyúttal szökött indiai háremhercegnő is.

Így hát e dolgok olvasójának csak az fontos, hogy álma messzire röpítse. Alig jut el tudatáig a nyelv, pedig előbb azzal kell elmondania, ami lebilincselő. Ahogy az út is közvetlenül a vásárba vezet, úgy állnak itt is az írott bódék a járókelők számára. Ami a „jó" könyveknél oly fontos: a megformáltság, hogy semmit se kínáljanak megformálatlanul, az a ponyvánál egyszerűen nem számít. Ami a tökfejet vagy legalábbis a laikust jellemzi, ha „jó" könyvről van szó: hogy nem veszi észre a nyelvet és a szerkezetet, ugyanez a közvetlenség teszi a ponyva értő olvasóját. Ily módon a legtöbb német kispolgár irodalmi műveletlensége (olvassanak bár annyit és oly sokáig, amennyit és ameddig csak akarnak) nem téveszthető össze azzal a romlatlansággal, mellyel az ifjúság és a „nép" a ponyvát fogadja. S majd ha *föleszmél* a ponyva, ha elbeszélt feszültségek és vágyfantáziák helyett a való életet akarja leszállított áron megkölteni, akkor lép majd feslett nyelv a nyelv hiánya helyére, azonos helyzetek kliséje az azonos motívumok arabeszkjei helyett, kispolgári morál az éjszakától a fény felé vezető szerencsepróbáló út helyett; csak ilyenkor keletkeznek „érző" emberek papirosból, az itt egyedül jogosult pergő cselekmény helyett. Ha e könyvek valamelyikében túlsúlyban van is a szenny, ez akkor is mellékes; ám a szenny szubsztanciálisan épp a kispol-

gár éber irodalmában van otthon, azok olvasmányaiban, akik éppannyira osztályérdekből, mint amennyire rossz ízlésből szenny- és mocsoktörvényekkel küzdenek a ponyva ellen. Ha talán nincs is egészen jó kalandregény, még kevésbé létezik egészen rossz; ez a kincs rögtön megtisztul az álom erejétől, melyből különösebb kerülőutak nélkül származik, megtisztul egyes vágyfantáziák „ősi jogán", melyek azonosak az elbeszéléssel. De nemcsak a feszültség közvetlensége, annak tartalma is az álomból táplálkozik, mégpedig kettős alakban. Egyrészt benne van a kreatúra kiáltó akarata, aztán ott van az akarat visszfénye is a korai *vágyott világban*, s ez az álomban mindenütt átsejlik a ma dologi világán. Az álom mindkét tulajdonságának – a teremtmények igényelte ősfeszültségnek, valamint a leplezés, az álöltözet és az átkozódás arabeszkjeinek leginkább kézenfekvő és állandó helye a ponyva. Így lesz a ponyva a szorongás, a visszatérés, a bátorság, a várakozás, a csalódás, a megmentés és az akarat élete egyéb megrázkódtatásai ősmotívumainak népszerű visszfényévé – *a veszélyes messzeség vagy a szakadékokat rejtő csillogás tükrében.* S ennek nincs sem pszichológiája, sem adott valósága; csupán a kreatúra fortyogó színzuhatagát mutatja, s kint az álom realitás előtti, változékony ködképét. Az akarat összefonódásai a ponyvában tehát mindenképpen az álomarabeszk összefonódásai; persze nem azokról az álomarabeszkekről van szó, amelyek teljesen szabadon lebegnek, s amelyekből hiányzik a „fantázia" (emlékezzünk csak Hauff meséinek bevezetőjére) akarata és kreatúrajellege; olyan arabeszk ez, amely a kalandok sodrával úszik, lovagol, utazik, s következésképp végtelen számú lehetséges összefonódása önmagában is dinamikus. Főként a végén. Hisz mindezen arabeszkek révén és által kapcsolódik be újra meg újra a megoldás alaphangja, a *menekvés és a szerencse ősakarata.* A ponyva bonyodalmai fölött nem a szemlélődés múzsája lebeg, hanem a beteljesülés vágyfantáziái rejlenek bennük; s e vágyfantáziák csillogását nemcsak a figyelem

elterelésére vagy kábításra használja, hanem hogy *felingerelljen* és *betörjön*. Épp ezért üldözi a burzsoázia a ponyvát, mint ami csupán szenny és mocsok; főként ezért nem pusztán csendes kalendáriumi mese többé a ponyva, s nem is csupán romantikus lovagregény kisemberek számára. A ponyva vágyálom: a gonoszoknak utolsó ítélet, ragyogás a jóknak; oly módon, hogy e könyvek végén rendszerint helyreáll az „igazság" birodalma, mégpedig az alacsony sor igazságáé, akikhez eljött bosszúállójuk és boldogságuk. A ponyva, mely a szabad költözéssel együtt jöhetett csak létre, sőt csak általa vált lehetségessé, évszázadok óta nyomul egyre előre; maga mögött hagyta a *helyhez kötött* kalendáriumot, az *igénytelen* nép tréfás meséit; ha egyáltalán megragadja a ponyva a régi lovagi, üldözésről és menekülésről szóló eposzok ősanyagát, ezt nem romantikusan teszi, hanem önmagára vonatkoztatva és forradalmian. Úgy jelenik meg itt a szabadság, mint önmaga cirkusza, csibészekkel, akik akadályozzák, nemes bosszúállókkal, akik napvilágra segítik. A ponyvában méreg, tőr, megbecstelenítés és India izzó levegője van, és csillagként ott ragyog az egyetlen fehér asszony, akit megmentettek, Delhi angyala: ám amíg ilyen vad és primitív kontrasztokat fest, fegyverül is szolgál a mese, a mitikus hatalmak ellen irányuló igencsak aktív „szórakozásul", főként e hatalmak megdöntésére.

Ily sokféle itt is a cél, melyre a kábítóanyagok használhatók. Az életben persze ritka a tényleg megszöktetett lány, a szerencsés előtt álló szabad pálya csak eltereli az olvasó figyelmét. Azt a látszatot kelti, mintha volna még szabad élet; mintha a kisemberek nem volnának megint mind a munka rabszolgái, felemelkedés nélkül (hacsak nem annyira szabadok, hogy elbocsássák őket). Emberileg helyes és végső soron tényszerűen is rendben van, ha azt mondjuk: hagyjátok meg a szegény ördög szórakozását, aki esti disznósajtja mellé Kara ben Nemsivel Bagdadból Sztambulba lovagol. Politikailag persze épp ma nem hagyhatjuk figyelmen kívül a ponyva

egyik visszáját; a ponyva annyira lehengerlő, nyers és tompa is egyúttal, amennyire tüzes és kényelmetlen a másik oldal. Hiszen a boldogság képei el is csitíthatnak és irreálisan elkábíthatnak; s ráadásul ott a tulajdonképpen nemzetiszocialista cél és használat: Old Shatterhand igencsak német szakállt visel, és ökle is imperialista módon sújt le. Így aztán nem látszik túl távolinak a hitleri gyakorlat (és Hitler valóban ezt a fajta May Károlyt szereti és valósítja meg a „nép" számára). Ami pedig ily módon a ponyva nemzetiszocialista hatását illeti, álljon itt egy bekezdés Schlichter ifjúkori beszámolójából, melynek címe *A konok hús;* az „ante rem"° Hitler-pubertás legjellemzőbb darabja ez. Schlichter, a festő beszámol nyomorúságos ifjúságáról, az ifjúkori kisebbrendűségről és fülledtségről, a bajtársi, társadalmi és erotikus vereségekről, beszámol arról, hogy hiába udvarolt egy lánynak, majd így folytatja: „Egész úton azon igyekeztem, hogy beavassam saját gondolatvilágomba, lelkendezve beszéltem neki a francia forradalomról, ecseteltem a gazdagság alantas voltát, beavattam a gyilkos indiai szekták és a kínai titkos szervezetek rejtelmeibe, meséltem May Károly hőstetteiről és arról, hogy felvirrad majd rám is a nagy nap, amikor megszámlálhatatlan lovashad élén *darabokra zúzom majd az Istentől elrugaszkodott civilizáció elvetemült világát.*" Éppoly nyilvánvaló e frázisok szubjektív komolysága, mint a ponyvák félreismerhetetlen hatása, melyről Schlichter maga is szól: pontosabban a ponyva vad és zavaros, s ráadásul kispolgári-morális módon interpretált szabadságirrációjának egy olyan miliőre gyakorolt hatásáról van szó, melynél kedvezőbbet a nemzetiszocializmus keresve sem találhatott volna. Schlichter beszámolója kétségtelenül jellegzetesen mutat számos olyan ponyvahatást, mely a pubertáskorra, sőt a fiatal munkanélküliekre is jellemző; érvényes ez mind az utánozhatatlan spiegelbergi hangütésre, mind a túlkompenzálásra, melyek a nemzetiszocialista fantáziálás és „idealizmus" jegyét hordozzák. Még a félelmetes titkos szervezet sem hiányzik a német fasizmus ponyvarendsze-

réből: ezzé lett Schut vagy Mahdi titkos szövetsége,° a szabadkőművesek „összeesküvése", főként pedig az úgynevezett Ción bölcsei;° németek milliói hisznek a zsidók „bujdosó hercegében", aki „megbízott minden zsidót, hogy bármilyen eszközzel valósítsák meg Izrael uralmát". Mindez kétségtelenül ponyva, melyben hisznek, sőt melyet megvalósítottak; vannak persze ilyen vonásai és hatásai is, ma sokkal inkább, mint eddig bármikor, olyan vonások, melyekkel a ponyva (a vad, zavaros szabadságirráció, a menekülés gyönyöre, a menetelés gyönyöre, a tábortűz gyönyöre, amit mind a ponyva mond ki) ideológiailag hozzájárul a mai hatáshoz. Csakhogy valóban ott van még a ponyva másik oldala, az, amelyből teljesen, ab ovo hiányzik a törzsökös autarkia, de nem hiányzik belőle a francia forradalom emléke és egy kevés ex oriente lux° sem. A nácik sötét fantáziálása, az egész *ellenponyva* csak azáltal valósulhatott meg, hogy (a szó legtágabb értelmében valódi forradalmi feszültségek maradandó vonásait) nem továbbították a proletariátushoz, sőt: a proletariátus újabb forradalmi feszültségéből és világából ki sem bontották azt újra. Ahol ez megtörtént, mint néhány orosz filmben, főként a *Patyomkin*ban, és sokkal később a *Vihar Ázsia fölött*ben,° rögtön kiderül, hogy csak itt ragyog Bőrharisnya napja, nem a megtébolyodott családregényben. A 19. században a ponyva éppen menekülés volt a családregényből; a ponyva – bármily homályosan vagy osztálytudatlanul is – be nem váltott ifjúságot festett a világba. Olyan mesélőket kerestek az olvasók, akik őserdő nélkül nem boldogulnak; akik mindarra, ami Európában nem valósult meg, kívül találtak levezetést vagy álombazárt. Feltűnő vagy nem is feltűnő, hogy nincs ma olyan ifjúsági könyv, amely legalább kevésbé volna individualista. Amely kevésbé csüggne egy „hősön", kevésbé cipelné magával az individualista úttörők földjét, Amerikát. Jobban a nemzeti-forradalmi népi felkelések felé fordulna, amikor a bokszerek vagy a mahdik fanatizálták az elnyomott népet;° ez a robbanóanyag nem gyújtott még lángra egyetlen

ponyvát sem, még nem körözte le Bőrharisnyát, és nem szaporította számukat az ázsiai viharral. És az a tájék, ahol a ponyva tulajdonképpeni irodalmi enklávéja° van, nem a kispolgári ébrenlét irodalma, melyben a ponyva mocsokká válik, hanem mindenképpen Poe vidéke (sokkhatása szerint), Sealsfield, Conrad, Stevenson vidéke (elhajózása és kalandjai szerint). De még ezekből a nagymesterekből is hiányzik, ami csupán az örökségüktől megfosztottak irodalmában lehet meg (ha elindulnak): a megmentés stílusa, vagy a legnagyobb szabású ponyvára emlékeztetve: a Fidelio-stílus. Ha tehát a ponyva mindig álmodik, akkor végül is forradalmat álmodik, s mögéje ragyogást; és ez – ha nem is valóságos, hát a legvalóságosabb a világon.

AZ ÓRIÁSOK JÁTÉKA MINT MONDA

Ha otthon másként volna, nem akarnának a gyerekek ily hevesen olvasni. De így szükségük van a mesékre, vad, ráadásul szabadító és szolgálatkész férfiakra. Ám ezek néha jóval elutasítóbb arcot vágnak, mint a felszabadítás könyvének meseszerű megmentői. És mindig ott, ahol más német oldalakat ütnek föl, mondaszerűeket, urakat hirdetőket, nem kis vagy szegény hősöket, akik visszahúzódtak a lapokról. Itt nem szöknek meg a fiúk, hanem a hajdani szorongás, az egykori nyomás, a kijelölt istálló szépül meg, ha rögtön az úr házában van is, aki aztán vagy fölfalja, vagy megkíméli őket, mikor hogy. Ez a vadság ide tartozik még, és ez egyelőre egészen más, mint az erő, hogy meneküljön előle.

Nemcsak Jancsi viszi Juliskát magával, nagyobbak is elcsábítják. Arcokat mutatnak, az ablaküveghez szorulókat vagy ragyogókat, csakis olyanokat, melyek *föntről* bámulnak. A *monda* arcai ezek; hiszen a monda is a régi országban nő, sőt a mese és a monda oly szorosan és feszesen áll egymás mellett, mintha nem is egészen különböző kort mutatnának. Mintha nem egészen különböző világot jelölnének: a *mese*, ahogy bevilágít a ponyvába, a lázadást jelzi, a *monda*, mely a

mítoszból ered, a türelemmel viselt sorsot. A mese a kicsik lázadásáról szól és arról, hogy fényt derít az ígéretre, még mielőtt eljött volna a felvilágosodás fénye, a *monda* a megváltoztathatatlanról számol be – halkan. Itt az emberek elfogadják, ami velük történik, és engedelmeskednek; s ezért legjobb esetben is csak „jutalom" jár. A révésznek, ha átviszi a törpéket a túlpartra, bőkezű jutalom üti a markát; ha nem viszi, ágynak esik. Ha a bányász behajítja csákányát az aranyat rejtő tárnába, ahová a hegy szelleme besuhant, nyitva marad a tárna; ha nem követte a szabályt, megint csak süket fal előtt áll. A mondabeli jegyespárt „vakmerőségükért" változtatják sziklává, a fecsegő hercegkisasszonyokat, mert megszegték a kötelező némaság parancsát, patakká. Még a jó szellemek is kétértelműek, mint a sellők vagy akár a koboldok, de szeszélyesen önkényesek is lehetnek, és aki kapcsolatba kerül velük, olyan etikettet kell követnie, melyet a szellemek írnak elő akkor is, ha menekvést hoz, ha feloldja a varázslatot. Ám a játékostársak többnyire megrettent parasztok, gonosz grófok vagy grófnék, akiket még halálukban is megijesztenek. Ahol segítenek a szegényeknek, a mondákban ott sem a saját ravaszságuknak vagy a megtalált kiút ésszerűségének köszönhető az eredmény. Föntről küldik az áldást a törzs urai, megmenekült lovagok osztják, csodás asszonyszemélyek karjában, a jutalmat. Ekképpen tanulságos, csupán az urak békéjének, az urak hasznának kedvéért, mely – szemben a mindenkor rebellis mesével, a monda adománya – az óriások játékáról szóló elzászi mese: ott a paraszt a kötényben, végül is az asztalon éri utol a sorsa, minden cselvetés nélkül, s az óriások nem buták, mint a mesében, hanem játszadozó nemeskisasszonyok és apaként komoly lovagok, akik visszavitetik a parasztot; hisz „ha a paraszt nem műveli meg a földjét, mi, óriások sem tudunk megélni sziklafészkünkben". S a mitikus békére, a régi mítosszal kötött békére jellemző az út, melyet még a mondák „kereszténnyiesítése" is bejárt. Sem a régi démonokat, sem az isteneket nem szakítják ki talajukból, és

a megkeresztelt embert sem helyezik föléjük; fennmaradnak, elkárhozott ci-devant° urakként (akiktől immár kétszeresen is félni kell). Vagy éppen, látszólag, újjá is formálják őket, és a kereszténységben is új hátterévé válnak a mitikus büntetésdémonnak. Így aztán nemcsak Ilse hercegkisasszonyból lesz fecsegő patak a Harzban (melynek nimfája volt korábban), hanem a kenyeret meggyalázó Hütt asszony is kővé változik a tiroli hegyekben (melynek istennőjeként uralkodott és bűbájoskodott hajdan). A „kereszténnyé tett" mondával csak az átok hangsúlya tolódik el, az átok nem; így azután a félig-meddig mitikus jégeső még Gotthelfnél is a kővé vált Hütt asszony szirtjeiről sújt le Ulira, a rosszat cselekvő szolgára, de a *mesében* szereplő kertek egyikét sem veri el a jég. Hiszen épp ez az: a mese, mint már láthattuk, Jancsi ravaszsága, a szegény katona ravaszsága a mitikus hatalmakkal, sőt az erkölcsi színezetű hatalmakkal szemben is; a monda pedig többnyire csak kicsinyített mitológia, s nem annak ellentéte. Azt mondtuk, hogy a mese *lebeg*, mint az idő, melyben a mese győzelemre jutott; az pedig mindegy, hol történt mindez. A monda viszont mind időben, mind térben *megállapodott*, erkölcsös, mint az elnyomás, állandó, mint egy krónika, és passzív, épp mint tartalmainak ceremóniája. A mesében (valamint a vele rokon bábszínházban) még a rendőrök sem számítanak embernek, minden megengedett velük szemben. A monda számára az emberek mitikusan azok, amik a Grimm testvérek idején, a reakció idejében politikailag voltak: vagyis tárgyak, akiknek semmit sem szabad. A mese éppúgy az első felvilágosodás, ahogy emberközelségével, szerencseközelségével mintája is annak; a mese mindenkor a ravaszság és a fény gyermeki háborújának története a mitikus hatalmak ellen, és az emberi boldogság meséjeként, a boldogság szerint tükrözött létként fejeződik be. A monda viszont a mitikus igézetről mesél, annak heteronóm ingereit kínálja; a régebbi rend kísértethistóriája ez, az egyedüli terület, ahonnan a reakció képeit merítheti, hamis „folklórrá"

keverve mesét és mondát. A mese világa a gyermekekben és a forradalom a priorijában él; a mondavilág túléli önmagát; ami sivár-szorongató benne, tovább él az álmokban és tébolyokban, ami heroikus-szorongató, az a reakcióban. S a monda *hősei* többnyire nem is emberi, nem prométheuszi, fölfelé fenyegető hősök, nem a tragédiák hősei ők; inkább természetdémonok, melyek más természetdémonokkal veszekszenek a hatalomért, a hatalomért a természet változatlan birodalmában. Így azután minden folklór, mely a mai szokás szerint a mesét és a mítoszt koordinálja (hisz látszólag mindkettő oly közel van a „természethez"), csak azt találja meg a folklórban, ami az igézete, azt nem, ami a szabadságra törekvés volt benne. Wagner persze, fasiszta ösztöneivel, a mesében is csak „kicsinyített mítoszt" látott, (s fia, Siegfried követte őt, Humperdinck még a *Jancsi és Juliskát* is a Ring zenekarának eszközeivel komponálta meg); Klages pedig, a sejtelmes reakciós, a mesében csak a „szemlélődő élet gyermeki mellékhajtását" látja. De a mondának épp a „népisége" pusztán reakciósan megalkotott, s ezen túl rémalakok és démoniák puszta tükörképe; míg a mesék valódi népisége ma is virágzik még a gyermekekben és az emberi boldogságban. Ahogy a ponyva nem a lovagregények folytatója, hanem legföljebb csak azok kalandjait honosítja meg átalakítva, a felszabadítás nagy vagy elnagyolt meséiben: úgy az útjáról le nem térített „népromantikában" is csak paraszthábórúk vannak, lovagvárak nincsenek, csak az elillantság meséi vannak, babona nincs. A felvilágosodás nem azért rombolta le a túlvilágot, hogy a reakció ezt a világot tegye megint szorongatóvá.

S persze a hallgatóság itt is valami jobbat keresett, mint amire az urak gondoltak. Hősöket, akik behatolnak az erdőbe, és elátkozottakat mentenek meg, ámbár csak nagy kegyesen. Vannak még *eleven* átmenetek is a mesebeli gyengék és a mondabeli hatalmasok között, akik ezáltal ki is lépnek a mondából. A „nemes rabló" jelzi leginkább ezt az átmenetet; jó-

val a francia forradalom előtt Fra Diavolót° tisztelte a szegény nép, akiről félig a mese, félig a monda hangján mesélt. S Hauff, a régi-új mesék és friss ponyvák legszebb birodalmában hasonló színekkel festi le kis Muckot, valódi mesealakként, és Orbazánt, a rablót, a sivatag hatalmas urát. Hasonlónak tetszik a kis Muckot vonzó vágy, hogy minden üvegcserepet fölvegyen, amelyen megcsillan a nap, akárha gyémánt lenne, s hasonló a nemes rabló, Orbazán ragyogása, harcosként tanúsított tisztessége, melytől Zaleukos legalábbis „borzadt". Az ilyen nagy urak aztán *helyettesítik* és győzelemre vezetik a legkisebbek bosszú- vagy szerencsevágyát. S ez még fokozódik is egyes kísértetmondákban: amit a parasztok maguknak kívánnak, s amihez túl gyávák vagy túl gyengék, azt – ahogyan Sternberg megmutatta egy „Vogelsberg-kísérteten" – démonok vagy a hely hatalmasságai teljesítik; az egyik persze szabálytalanul, a másik titokban. Egy további keverék lény a mese és a monda között a benne rejlő *nem voltaképpeni mitikus*, az olyan mitikus, amely mindenképpen igézőnek és statikusnak látszik, és még sincs az emberen kívül. Ilyen „mitikusak" a mesében a *taoszerű* alakok, főként a nagyon idősek, mondjuk Philemon és Baucis: meseszerűen illanók, noha nyugalmasak, mint a természet. S persze Gotthelf sokkal csekélyebb taójában is találunk egy ilyen viszonyt; s ez megfosztja néha a mondát az idézet lokalitásától, megmenti az élet világát, azt a világot, mely az ember sajátja, s nyugalmasan izzik bent és kint is. Nem kell emiatt korrigálniuk azt a felismerést, hogy a monda túlnyomóan hatalomimádat, álommegszépítés, ellenkezőleg: a monda mitologikus természetdémoniája csak még szembeötlőbb, akár a ponyva, akár a meseszerű misztika ilyen betetőzése nyomán. Ám néha még a monda is emberi háború és győzelem az urak fölött, alkalom arra, hogy kifosszuk őket. Az elátkozott lövés néha még a mondában is azt találja el, a kezdet minden szabálya dacára, aki lőtt, aki a rémületet fokozza. A mondának is megvan a maga hamelni patkányfogója, amit épp a gyerekek érte-

nek meg igazán; sőt a gyerekeket, e csodás beszámoló egyik olvasata szerint, állítólag boldogan vezették elő megint a hegyek közül, a *messzi távolban*. A „ponyva", helyesen alkalmazva, talán még erősebb, s így szintén föllazítja a mítoszt, ott, ahol az a legsűrűbb. Csak a reakciós romantikából és végső soron épp Wagnertól származik az ostoba uniformizálás, hogy a mítosz megnövelt mese, a mese kicsinyített mítosz; s a nemzetiszocialisták végképp elmossák a határt a mese és a monda közt, melyet Grimm még oly határozottan jelölt ki. „Én mindig megvetettem a tékozló fiút – mondja Nestroy –; de nem azért, mert disznópásztor lett, hanem mert hazatért"; – és épp e felismerés dinamitja van jelen a Grimm fivérek meséinek szellemében, s az antimonda vagy a ponyva tarka kábulatában is. A proletárforradalom többnyire ellensége a „fantasztikus" irodalomnak; ámde a feszültség és tarkaság alkalmas menedékre lel a mesében és a ponyvában, s innen indulva csapattá is szerveződhetnek.

OKKULT FANTASZTIKUM ÉS POGÁNYSÁG

A többség számára sivárabbak a napok, mint valaha. Már régóta nem érkezik jobb hírrel levél, elmarad a posta. Ám otthon bőven van gond, a fiúk élete csak nem indul be, a középkorúaké korán hamuvá válik. A polgári hidegség ritkán volt ily nyomasztó, és sosem volt az ajtó ennyire zárva.

Annál hevesebb a szándék, hogy legalább lopva áttörjenek. Az utolsó polgári generáció pesszimistái végül is csak elégedett, álszent módon gyászoló nyárspolgárok voltak. Még büszkék voltak arra, hogy a maguk módján „fölvilágosultak", nemcsak a tudományt dicsérték, mintha jogos volna a dicséret, hogy illúziókat rombol, hanem a merev ürességet is. Képletük nemcsak a varázst elűző „Nem más, mint..." volt, hanem a gépesítés új varázsa, a hideg elvarázsoltság is, mely a nyomást és taszítást, a létért folyó küzdel-

met, az értelmetlen világot „öröknek" tételezte. Csak a mostani polgári generáció pesszimistái kezdik érezni a Semmi rémületét, mely történelem nélküli és előre gyártott; s a „művészet és tudomány" hitpótléka, mely a műveltségére büszke filiszternek elég volt, nem hat már vigaszként. Hiszen az ősi hitben nem volt sem művészet, sem tudomány, csak az egyén saját igénye, szorosan összefonódva a szexualitással és a kábulattal; a tárgyak viszont, melyekhez ez az ősi vallási szükséglet nyúlt, s amelyekből táplálkozott, nem illettek össze a későbbi természettudománnyal. Bámulatos ugyan, hogy a mechanikus természettudomány egyáltalán le tudta rombolni ezt az ősi szükségletet (hisz semmiféle szexuális felvilágosítás és nőgyógyászat sem volt képes megszüntetni vagy megfosztani varázsától a libidót), ám elképzelhetetlen, hogy ugyanez a romboló tudomány betölthetné az űrt, pláne mechanikával. Erre már csak azért sem képes, mert ez a tudomány önmagát is fölbomlasztotta saját polgárságával együtt. Szétpukkant a mennyiségi mutató: így a mechanikát már nem tartja áldásnak a világ számára. S erről az oldalról is fantasztikum hatol a házba: ezúttal *teljesen okkult* fantasztikum.

Első ránézésre csak rossz és gyanús álmok láthatók benne. Menekülés az egyik semmiből a másikba, torz pofák, melyekben még csak nem is hiszünk. S így, mondhatni, tudományosnak is látszanak; hisz errefelé még a babonaságot is inkább *tudják*, mint hiszik. Így hordják össze minden égtáj felől a sötétséget, elsősorban a saját ősidejükből. Maszkokat szereznek be, s ezekkel a maszkok viselője önmagát ringatja kloroformálomba; gyakran csak füstöt eregetnek, mely a kicsiket összezavarja, a nagyokat leplezi. Főként Steiner világát népesítik be mindkét rendhez, a nemességhez és a kispolgársághoz, vagyis a süllyedő osztályokhoz tartozó idős asszonyságok, ez a világ a leginkább elterjedt és a leginkább tisztátalan. Nyilvánvalóan csak az akadályozza, hogy ez a világ zárt rendben átvonuljon Hitlerhez, hogy az antropozófiai mozgalomban sokan vesznek részt más országokból

is. Nemcsak a szociális dilettantizmus („hármas tagolás") tenné őket alkalmassá erre az átalakulásra, hanem az is, hogy „Michael mint lényegiség"° áll a középpontjában. Aminek Steiner a következő időszak fölötti uralmat átadja, e „lényegiség", héber eredete ellenére, annál is könnyebben volna összekapcsolható a német Michellel, mivel ez utóbbit még elmulasztották mitizálni a nácik. Mindezek a negatív vonások igazak, de igaz az is, hogy e fordított világ kliensei nem alkalmasak minden további nélkül arra, hogy a torz világ lakói legyenek. Napjaink „okkultságának" kettős arculata van, s fasiszta arca, mely itt is készülődik már 30 éve, nem mutatja teljes pompájában katasztrofális és babonás arckifejezését. A sötétség előretörésében egészében véve persze van fasiszta reakció is, sőt benne van a „liberális" polgárság teljes frontváltása is egykori ellenségével, az obskurantizmussal, az okkultistákkal szemben. Ez a reakció éppúgy jelen volt a liberális sajtónak a „konnersreuthi csodák"° láttán érzett kábulatában, ahogy benne él a szaktudomány némely metafizikai vonzalmában 1900 óta: a neovitalizmusban°, Paracelsus és Virchow egynémely összefonódásában. Tehát e közvetlenül fasiszta agyrém gazdasági tartalma sem rejtett: és jellemzően mutatja a benne rejlő negativitást, hogy Olaszország Marx-ellenes intézetét „a fasiszta misztika intézetének" nevezik. Hiszen az analitikus materializmusnak annál idegenebbé kellett válnia a polgárság számára, minél inkább eltávolodott saját forradalmi korszakától, s minél erőteljesebben kezdte, főként a proletariátus, a polgári világ ellen használni az észt és az elemzést. Ezzel azonban nem merítettük ki az új okkultizmus, mondhatni, természetre vonatkoztatott tartalmának sem teljes társadalmi, még kevésbé tárgyi, mintegy a természetre vonatkoztatott tartalmát. A *társadalmit* azért nem, mert a hiányok archaikus irrációja a polgári üresség vagy a polgári világképet sújtó gyengeség mérhetetlen nagy bevallása is. A hirtelen elpattanó mechanika itt is megtelik a polgárság előtti emlékekkel, egy igen vál-

zatos babona romjaival, amelyek a „tiszta" számítástól és a „szisztematikus összefüggéstől" legalábbis idegenek. Közvetve nézve, a késő kapitalista ellentmodásnak csak egy sajátos erjesztője van itt, a pillanat minden fasiszta hasznossága ellenére; a kapitalizmust megelőző gondolkodásmódok kábulata – főként a kiugrás „csodákra" képes világa és az, hogy mindez kész „tények" és „törvények" között is lehetséges – a kapitalizmus mechanikusan zárt számítása szempontjából anomáliának tekintendő. Ám éppily kevéssé merül ki az említett anomália, mondhatni, *természetre vonatkoztatott* tartalma a fasizmusban; hiszen az űr, melynek létét ez az anomália a világban jelzi, épp a „Ding an sich" probléma űrje°, vagyis a *mechanikusan át-nem-hatott* anyag és a szakadék, melyből Schelling számára még mitologémák bújtak elő, a késő polgárság számára pedig a mechanikusság elleni tiltakozás. Röviden: közvetlenül nézve az okkult kísértetjárás bizonyára csak a polgárság fasizálódása, a polgárság használhatatlanná vált liberalizmusának átállása az autoriter és az irracionális táborba. De közvetve egy adag ellentmondás is rejlik itt, melyet a késő polgárság maga hozott létre saját ideológiája ellen; ha ezt az ellentmondást babonákkal, képtelenségekkel, archaizmusokkal azonnal feloldják is, akkor is kitárul előtte, szándéka ellenére is, a mitologikusan megjelölt (csak megjelölt) tartalmak szegmentuma, mely legalábbis idegen a mechanikus szegmentumtól, sőt részben talán *minden eddigi szemhatár alatt húzódik*. Egy jövőtlen osztály, mint a polgári, nem hoz létre ugyan új gondolatokat a valósággal, sem pedig a valóság igazán rejtett „horizont problémáival" kapcsolatban (Lukács kifejezésével élve). Csakhogy a polgárság, minden hézagpótló eklekticizmusa ellenére, képes még arra, hogy kiárusítsa a régi, archaikus, talán elfojtott, s talán még elintézetlen tartalmakat is. Nem nagy élvezet kitérni az igencsak másféle „ponyva" negatív fajtájára, mondhatnánk: a mítoszponyvára; csakhogy: ez a ponyva egészséges, paradox lecsengés. Vannak benne szét-

rombolt mítoszok és erjesztőanyagok, s ezzel helyenként olyan jelentéseket szabadít fel, amelyek a mítoszok régi rendszerében, az *igézet típusú* mítoszokban nem voltak jelen. S így ez nemcsak görbe tükör, s még kevésbé csupán *egyszerű* reakció – az ingó talajból emelkedik ki. Az okkultizmus, legelterjedtebb megjelenési formájában, *reakció, gyommal enyhítve;* nem hiányzik neki a mitológiából szőtt ponyva, a fantasztikum összekuszálja a biztonságot, és tárgyai többet jelentenek, mint a fantasztikum maga.

ELSAJÁTÍTOTT BORZONGÁS

A kis szorongáson gyakran egészen könnyedén túlteszik magukat. Fölcsapják a kártyákat, az asztal kopogással válaszol. A belső nyugtalanság bátorítja ily szegényesen magát, hallatja hangját. A babonás férfi szívesen mozgósítja saját benső erejét, az asszony inkább megkérdezi, mi történik majd vele. Minél véletlenszerűbb és minél kevésbé áttekintett egy élet, annál inkább úgy látszik, mintha takaró fedné, melynek sarkát egyénileg kell fölemelnünk. Ezt szenvedve tesszük, közben sanda pillantást vetünk az elkerülhetetlen jövőbe. Ahogy a diák titokban, a szünetben igyekszik megtudni a tanár zsebében lévő jegyzetfüzetből előmenetelét. Meyrink már évekkel ezelőtt irodalmi formába öntötte, milyen következményekkel jár az így megzavart tisztesség. Egykor tréfamester volt, aztán megtanult borzongatni; s a borzongás magakellető kísértetté és ünnepélyes giccsé terebélyesedett. Szórakoztató lidércfények táncolnak a társadalom mocsarán. Az emberek este elindulnak, de még nem látják, hová.

SCIENCE DROLATIQUE°

Ám a rettenthetetlen férfi a sötétség nyakába akaszkodik. Ahelyett, hogy a kártyára és köréje írt mondásokra hallgatna, a babonás akarat maga avatkozik a babonába. S nemcsak mint a józan Coué, aki igen sovány szándékokra korlátozódik, hanem mint a robusztus christian science.° Az akarat

hatalmába vetett hit egyúttal túl is licitálja a képzetet. S míg az embert szüntelenül áthatja a helyes képzet, kihullanak a hamis képzetek, a puszta „feltevések" káros következményei. Hisz ez a feltevés csak látszat, s a látszat a Semmi; ily módon feltételezett, nem létező látszat minden betegség, a testé és a társadalom (kapitalista) testéé is. Ezzel szemben az „egészségbe" vetett hit vagy az ima transzmissziós szíj, mely újból összeköti a lankadó erejű individuumot Isten ősdinamójával. Az asszonyok inkább orvosi, a férfiak inkább merkantil módon használják az efféle „kereszténységet". A gyakorlatban a hit e széles körben elterjedt tételei nemcsak naivan, a saját testünkre alkalmazhatók, hanem még inkább szentimentálisan, vagyis társadalmilag is. A szegény magára vessen, ha szegény, hamis feltevése ugyanaz, ami korábban a lustasága vagy erényeinek hiánya volt. A hit igen gyakolatias hisztériája ez: Jézusa igencsak egészséges, s egészségének tartalma tisztán kapitalista; ez a hisztéria nem hoz létre stigmákat a hit révén, hanem eltünteti azokat: a prosperitás hiányának stigmáit. Ám a beavatkozók, mágikus akaratként beavatkozók között vannak kereszténytelenebb szellemek is; ezek, mondhatni, a tudomány hézagaiból veszik elő szerszámaikat. Nem az érettségizett és mindenféle ehhez tartozóval ellátott „népies" hazafiak, nem éppen ezek hittek-e az aranycsináló Tausendban, mint valamiféle természettudományos Hitlerben? Amerikai szekták tagjai állítják ágyaikat a meridiánra, hogy hasznot húzzanak a Föld mágnesességéből; csakhogy Tausend megmutatta a „mester hosszan lengő karját", azt tanította, hogy az ólom csak rezgésszámában különbözik az aranytól, s így arannyá is változtatható. A fejekben ismét kihajtott a Föld belsejében élő aranyfa, sőt a Hold megint hatással lett az ezüst, a Nap pedig felsőbb hatása révén az arany gyarapodására. Eszményibb módon művelték a félműveltség egyéb mezeit, de a kozmikus búzának itt is virágoznia kellett, és sötét zivatarfelhő állt fölötte. A vadromantika csúcsa bizonyára Hörbiger

úgynevezett világjégtana: ebben a jégeső a világegyetem üzenete, a világ jégből van, három Hold világított már a Földnek, s ezek között Hold nélküli időszakok voltak. Új lendületet vett a mondák allegorikus értelmezése, de nem azért, hogy ezeket vallásos módon fejtsék meg, hanem hogy egészen nagyvonalú kispolgári víziókat olvassanak beléjük, s aztán a mondát, valódi bizonyítékok hiányában, „természettudományosan" használják föl. János jelenései például mintegy „tízmillió évesek" és nem a jövőre vonatkozó látomások, hanem a „tercier Hold Földre zuhanását" írják le – s ez, Hörbiger szavaival, „borzasztó, ám éppoly izgalmas színjáték". Ily módon minden geológiai korszak egy-egy Hold leszakadásával zárul, és minden új korszak boldog, holdtalan időszakkal kezdődik: míg be nem fog egy új kísérőt a Föld, míg Luna, a „negyedhold" le nem zuhan a boldogtalanokra, s várható a Mars befogása is. Ezek a „világ fordulópontjai" félműveltek számára, avagy az apokaliptikus hangulatok tükröződése a kispolgárságban – nyárspolgárian kikurkászott fantazmagóriák, melyek nem volnának lehetségesek, ha a polgári tudományos értelem nem gyarapodott volna maga is három holddal. Hisz miért csodálkoznánk a jégvilágon, ha Dacqué szerint – voltak szaurusz-emberek is, akik emlékeznek a tercier Holdra? Tehát egy céhbeli, éppen Dacqué, az őskor tekintélyes kutatója közli eredményként: léteztek mikroba- és halemberek, pro-Szelénék,° vagyis a Holdnál korábbi emberek, sőt a szarupikkelyes Siegfried° szaurusz volt, aki Xantenből bizonyára úszva ment Wormsba. A tudományok, ahogyan Jean Paul előre látta, oly magas csúcsra jutottak, ahonnan szédülnek, ha lenéznek. A Christian Science-ból fakadó szándék, az aranycsináló muzikális vegytana, az ősvilág mondájának józan fantasztikuma – „hangulatként" mindez jól jön a fasizmusnak, de polgári rendként nem. A korhadt, ám tevékeny varázslat virágai kuszán omlanak át a kerítés és az igézet fölött, mitikusan megújítván az utóbbit.

Még kuszább a helyzet ott, ahol a merész pillantás mintha egészen messze érne célba. Ott Steiner uralkodik, fecsegőn és negyedművelten, küldetése, hogy titkokat hirdessen. Értesülünk a korábbi emberek kevéssé sűrű testéről és arról, hogy a gyermekek mai ízületei ennek maradványai. A hétszer hét alfaj egymást követő sorozata a hét törzsrasszon belül átfogja a történelmi fejlődés egészét, s ebben a világ iskola, a világ folyása pedig egy penzum teljesítése. Tanítói viszont az úgynevezett szellemi lények, attól az időtől fogva, amikor a Föld még nedves-bensőséges volt, egészen a távoli célig, amikor majd ő is angyallá, vagyis a lélek ködévé változik. Ez az összefoglalás fölhasználja a parapszichológia minden jelenségét, legyen szó éber álmokról, a mennyezeten lebegő jógikról vagy habzó szájú médiumokról. Mintha az elborzadás vallási állapot, a kísértet pedig az igazi ok és háttér koronatanúja volna. S ezzel épp az úgynevezett „kereszténységet" süllyesztik bele teljesen a kísértetjárta természetbe, s a kereszténység (hiszen ez a modern titkos tudomány) egyúttal a Haeckeli világrejtélyek valamiféle gnosztikus hézagpótlójává válik. A naplényegű Jézus – azáltal, hogy a Föld mélyére süllyed, a rövid időre eltemetett Nappal színezve azt – jóval az újpogányok vagy a „német keresztények" előtt előkészítette már a nordikus fasizmus természetistenét: ezért hangszerelték Jézust Siegfriedre, a Bibliát az északi germán „beavatási szertartásokra". Hiszen még az okkultisták úgynevezett „keresztény közössége" is a „kozmikus Krisztusnak", az ő „naperejének" élménye révén igyekszik megújulni, mert az „a halandó földi lét újjáéledése". A keresztény közösség istentisztelete, az „élet erőt adó középpontjára" irányul, s ezt az „ember beavatásának" is nevezik; Steiner misztériuma mindenütt atavisztikus kísértet, triviális asztrálmítosz, travesztiává tett „természettudomány". Persze e misztériumok tábora is igen sokféle: festészet, színtan, táncművészet, „Déméter-mozgalom"° a mezőgazdaságban, dramaturgia, bota-

nika, fizika, geológia, orvosi nedvtan, szellemorvoslás, ásványtan, szociálpolitika, Arisztotelész, őstörténet, asztrofizika – röviden: összeszednek itt minden szellemi hajtást és boszorkányoskodást, valóban enciklopédikus zavarossággal, és csokorba kötik őket. Fölfrissítve Lucifer-gnózissal,° szembesítve az Ahriman-materializmussal,° s egy olyan szellemnem gyönyörködik az egészen, amely már akkor ismerte a Földet, amikor az még Szaturnusz volt, és újra megismeri, amikor majd „Vulkánná" válik, a következő „szellemszinten". Atavisztikus-nemzetközi nagyüzem munkálkodik itt, mely a babonaság merészségében, a szétmarcangolt mítoszok általános kirakatában minden konkurenciát legyőz, hívják azt akár Cagliostrónak, akár Eliphas Lévinek. Ez a lendület természetesen – jóval Tausend, Hörbiger vagy Dacqué előtt – bizonyos történelmi képek torz maradványait is magával sodorja; s ez ennyi atavizmus és annak kiárusítása mellett másképp nem is lehetséges. Hiszen csakis az atavisztikus, ámbár kicsiny „tisztánlátók" képesek úgy közölni sötét szokásokat a múltból, a boszorkányhitről és a mágiáról, hogy azokat utólag megtapasztalhassuk; még az oly sötét dolgoknak, mint az áldozati pohárnak, a piramisok sírkamráinak, a csillagképeknek, az állatövnek, a kereszt τ betűjének vagy az I. N. R. I.-nek° (Igne Natura Renovatur Integra) is van (manapság) parapszichikus gyökere. Nincs már olyan vallástörténész, sem teológus, aki minden párhuzamos babiloni vagy asztráltudományos kutatás dacára megértené a vallásos misztériumokat, vagy akár a misztériumokban lezajló eseményeket (mert ezek többek pusztán képes bevezetésnél a matematikai földrajzba). Az ilyesfajta atavizmusok teremtődtek újra Blavatzkinál és a „föllebbentett fátylú Ízisz" többi Steiner-hívőjénél, egyre előkelőbb sötét fickók körében virágoztak, föl egészen a Parapszichológiai Társaságig vagy akár a khümikus rózsatársaságig (ha a sötétbe nézünk, mondja Yeats, mindig van benne valami). S megdöbbentő dolgokat sodornak néha Steiner parttalan „ciklusai" is; talá-

lunk bizarr emlékezéseket például a mitikus pönkösdi ünnepről vagy a természet félbeszakadt álmáról, régi földrítusokról és elpusztult kultikus helyekről. Ez a fajta emlékezés a jó szellemek, Ráma,° Krisna,° Orpheusz vagy akár Swedenborg dacára sem tekinthető örökségnek, ám bizonyára utal arra, hogy a teozófia, ha sárban és hajdani vallási törmelékben turkál, adott esetben olyan templomi járatokat is keresztez, melyeket a tisztességes ásatás nem vett észre, és kiemel olyan figurákat, melyeket a vallástörténész, de még a vallásfilozófus sem ismert, nem ismerhetett föl. Manapság az összes ilyen lehetséges lelethez, fölbukkanásuk szerencsétlen módja miatt, olyan undor tapad, hogy még a határozott érdeklődés is alig képes felismerni őket. A filozófiai oknyomozó ösztön látja ugyan őket, de alig nyúl hozzájuk; néha kétes csodálatosságuk ellenére, annak ellenére, hogy Steiner világában a mítoszok tagadhatatlan, ostoba és hatalmas széthullása ment végbe. De ha egyszer eljön az ideje, hogy egy minden gyanú fölött álló társadalom világában megnézzük mindazt, ami a nagy sötét és atavisztikus rejtekösvényekből még megmaradt: akkor talán vetül majd egy kis fény a valódi, „szerves világtermészetből" az olyan groteszk dolgokra is, mint a teozófia vagy az antropozófia, hiszen a groteszkek épp ezt akarják megmutatni; és ez a fény nemcsak az ostobaság, a pszichiátria, a süllyedő élet, a süllyedő osztály vagy mind a négy együttes fénye lesz. S akkor a legszélesebb körben elterjedt bolondtükrön kívül, sőt talán éppen benne kirajzolódik egy másik tükör, amely a megsemmisülésből kihagyott vagy ismeretlen „természet", a „fölöttes természet" mélységeiből kirajzolódik majd, s bár nem volna szabad megmaradnia egyetlen steineri megnevezésnek, egyetlen steineri „összefüggésnek" sem, és képei közül is (az atavisztikus jelek világából) alig néhánynak, mégsem mehet el a haladott tudat, amely jót akar a ponyvának és a montázsnak, a fantáziálás siralmas és „modern" volta ellenére sem eme töredékképződménye mellett úgy, hogy ne próbálná ki rajta a

varázsvesszőt és az aranymosást. „A villám, mint egy arkangyal gondolatának aurája" – Steinernek ez a mondata mindenképpen túlszárnyalja Dacqué Siegfriedjét, a szauruszSiegfriedet; és nemcsak a pszichiátriának ad gondolkodnivalót, hanem a természetképnek is, a hanyatló mechanika korában. Arkangyalok említése nem illik ugyan ilyen szájra [a,] de ha mégsem arkangyalok, hanem csak fésűn dúdolt mítoszok, át- meg átszemzett mítoszhajtások, akkor egy darabka gnózis is belelóg az ürességbe, és ez teszi azt csak igazán viccessé.

REJTETT MINŐSÉG

Jó az, ha belemegyünk mások zavarosába, és magunk halászunk benne. Hisz a sötétség nemcsak a bűnözőknek kedvez, a szerelmesek is tudnak mit kezdeni vele. Ezért fontos az olyan pillantás, mely akarja és ismeri ugyan a haladást, és azt rejtetten és begubódzva is fölismeri. Sok marxista talán túlzottan is a limine° fordít hátat az okkult vagy archaikus jelenségeknek, mintha az 1880-as megvilágosodással egyszeriben vége volna a világnak.° A gyakran oly merész, a dolgok mélyére pillantó Engels a mítoszokat (sőt tán egészében a vallást és a teológiát is) úgy tekinti, hogy „...ezeknek történelem előtti, a történelmi korszak előtt kialakult átörökölt állományuk van – amit ma badarságnak neveznénk". Majd így folytatja: „Ezeknek a különböző hamis fogalmaknak – a természetről, magának az embernek tulajdonságairól, szellemekről, varázserőkről stb. – többnyire csak negatív gazdasági alapjuk van; a természetről alkotott hamis képzetek a történelem előtti korszak alacsony fokú gazdasági fejlődésének kiegészítései, de helyenként feltételei, sőt okai is."* Felvilágosult mondat ez, és talán túlságosan is

* Marx–Engels, *Válogatott művek két kötetben.* II. Szikra, Budapest 1949. 494.

korának, a polgári kornak gyermeke, amely kor a történelem minden szintjén *egyetlen* gazdaságot látott: a sajátját tudniillik, a kapitalistát, csakhogy még tökéletlenül: *s ebből következően egyetlen* természetet, mégpedig a sajátját, a mechanikusat, csakhogy a metafizika által eltorzítva. Meglepő ez a mondat Engelsnél, hiszen *A természet dialektikája* számos oldalról megbontja a mechanikus természetet, és kvalitatív történelmet visz bele, nem csupán sorba rendezett fejlődéstörténetet. S főként: nem gyaníthatjuk-e konkrétan, hogy – miként a társadalmi kapcsolatok legalábbis a nemzetiségekben konkrétabbak voltak, mint a későbbi korszakokban, még ha fejletlenül és „gyermekkorban" is (Marx) – ugyanúgy a primitív kor természeti kapcsolatai, vagyis a prelogikus gondolkodásmód és tapasztalat esetleg másfajta valóságra bukkant a természetben, talán több valóságra, mint amennyi a mágia–metafizika–pozitivizmus lépcsősor magaslatáról nézve látható? A „Ding an sich" problémájának története ugyanis a túlságosan egyszerű haladással szemben a későbbiekben is gyanakvást kelt: a Descartes–Kant–Hegel vonal, ami konkrétságát illeti, inkább egyenes vonal, a (mechanikus) pozitivizmustól – a (történelmi) metafizika felé, mint a fordítottja. Valószínűtlen, hogy minőségét tekintve az összes mitológia és okkultizmus – igéző és bomlasztó vonása felől nézve – *csupán* az át nem látott gazdaság megjelenési formája lett volna, és ne játszott volna bele az át nem látott, önmagában véve még átláthatatlan természet. A semmi – nemcsak a mitológiai elnevezéseké, hanem a megnevezetteké is –, a mennyiségi Semmi, mint az egész világ tartalma, mindenesetre csak a másik véglettel, egy csupa mitológiai minőségből álló világegyetemmel állítható szembe. Hogy a világ teljesen üres mechanizmus volna: erről az állításról már nyilvánvaló, hogy csupán kapitalista dogma, mely a gépi termelőerők béklyóinak eloldozásához ideológiailag fontos volt, ám semmiképp sem korlátozza az eljövendő társadalom természetfogalmát. Hogy a sokféle kísérlet között, melyek

a mechanikus űr következtében manapság fölbukkannak, csupán archaikus grimasz jelenik-e meg, vagy visszatérnek-e bennük hellyel-közzel és archaikus álöltözetben egyes meghatározottságok is, a világ mechanisztikus módon kihagyott, de többé már ki nem hagyandó részéből: ez a kérdés konkrétabban akkor vitatható majd meg, ha az ember viszonya a természethez, mely többé már nem kapitalista, a polgári mechanizmust és a késő polgári miszticizmust egyszerre szétrobbantotta. Az ellenségtől mindenesetre megtanulhatnánk, hogy ne ragaszkodjunk tovább a világ polgári módon beszűkült és elrekesztett darabjához, mint maga az ellenség. Ugyanígy, nemcsak a természethez való viszonyban lezajló változás tanulságos, amely a késő polgári festészetben – az expresszionistáktól a szürrealistákig – jelentkezik; feltétlenül, végleges gonoszsággal tudomásul kell venni a többi „képet" is, amit például Klages gyömöszöl a letűnő polgári világba, abba a nyilvánvalóvá vált ellentmondásba, amely a mechanikus világ és az eleven, egész ember között fennáll. „Kész és érett vagy-e, hogy belépj a szentélybe, melyben Pallasz Athéné őrzi a gyanús kincset?" írta – Schiller egyik ifjú barátja emlékkönyvébe, amikor az a világbölcsességnek szentelte magát. A kincset épp az a Schiller tartotta gyanúsnak, aki a világ teljességét kereste, azt a teljességet, melyről a polgári értelem már akkoriban is úgy vélte, hogy elveszett. A fogalom istennője a marxista szemében semmiképp sem gyanús, kincse pedig még kevésbé; ám épp a dialektikus materialista ész ír le kanyarokat, és az ész győzelme annál konkrétabb, minél biztosabban hívja számadásra az élet isteneit, és minél biztosabban válik azok örökösévé. A természetfogalomba nem Steiner locsogásával, nem is Dacquéval hatolunk be, ám azt gyanítjuk, hogy itt sem az anorganikusé az utolsó szó. E fogalomban nemcsak nyomás és taszítás van, nemcsak mechanikus kődarabok, melyek a tüzes üst körül keringenek; vannak benne rejtett és közvetítendő minőségek is, melyek parapszichikusan ellenállnak a polgári értelem

automatizmusának: például a borzongás, a páni ijedtség, a páni boldogság, a „természeti szépség" és mindaz, amit az utóbbi, bár még mindig nem értve, jelez.

A TÁVOLISÁG DALAI

A költői pillantás sokáig meglehetősen barátságosan érkezett a középhez. A közép nemes árut kért, hogy az a maga jól megcsinált módján rá is kiterjessze a látszatot. Az olvasottság műveltsége kiegyenlített bizonyos külső hiányokat, a nem elég magas gazdasági vagy társadalmi állást. Ám főként olyan alkotásokra volt szüksége a középpolgárnak, amelyek legalább megformálva mutatják be megfakult életüket, kérdéseiket játékos formában, s ideáljaikat úgy állítják elénk, mintha azok még szóra érdemesek volnának. Mindezt megkapta a juste milieu-ben, az éppoly otthonos, mint amilyen békés látszat írói révén. Olyan avatott emberek, mint Wassermann vagy Thomas Mann, a regény széles sodrásában feleselő látszatéletek egész tárházát mutatták be, összes kérdésével, egyet kivéve: vajon honnan ered ez az élet és ez a vitathatóság, s valójában milyen. Röviden: az egyik író komoly aggodalma és a másik ennél is erősebb iróniája ellenére szépen ívelt, lezárt konstrukciók jöttek létre, s ezekben minden a helyén van, kivéve azt a világot, amelyet látszólag oly realistán ábrázolnak. Kérdéseik a tünetek szintjén maradnak, mert erre is találták ki meséjüket; az orvosok, államügyészek, nemesifjak, naplopók ábrázolt élete nem olyan valóságos, mint ékesszólásuk, mint belpolgári kétségeik kellemesen savanykás íze. Csakhogy – a fekete-vörös-arany közönség° elillan, mint olvasó és mint anyag egyaránt, megvadult az olvasó középréteg is, és részben saját juste milieujének költői ellen fordul. Rendkívüli eset volt köztük egy darabig Gerhart Hauptmann, mégpedig negatív eset, mert ő eleinte szőke fürtű álmokat és elsüllyedt harangokat formált a naturalizmusból,° s pozitívabb a régi tájék miatt, mely egy-

némely figurájának otthona. Ám ebben a költőben néha még épp benne volt a derengés – puhán és áruló módon, mint egy szociáldemokratában –, mely a még valóban nem-egyidejű világ, vagyis Szilézia sajátja. Olyan világ ez, mely tele van gyalult asztalokkal, erdei emberekkel, viharral, estével, a hó szétfolyó fényével, ott van Pippa a rotwassergrundi kocsmában,° üveghutákból szállnak a szikrák, és a kísérteties Németországot ostobán megtölti Eulenspiegel. Ott van Hannele, aki megtalálta boldogságát a halálban, a szegény bestiák és a hideg isteneinek zavaros és boldogtalan sóvárgása, a vágyakozás és a nap keskeny fénycsíkjai. Ebből a szempontból Hauptmann egy olyan darab „Rotwassergrundot" hozott az irodalomba, amely embersége miatt nem alkalmas igazán fasiszta használatra, noha folklórmaradványokat és titkokat is kínál többértelműen. Ám a barbárrá lett középréteg itt sem lel önmaga tükrére, s a „civilizációliterátor" szót, melyet Thomas Mann talált ki egykor, mielőtt még láthatta volna a következményeit, a teljes liberális faj ellen fordítja, ide értve a „kutak mélyét" vagy a protuberanciát is°; a közép kevesebb bepörgött látszatot kíván. Ezért aztán a legújabb Thomas Mann (mitológusi) agyafúrtsága is kevés megértésre talál: pedig *A varázshegy* szellemi kérdései igencsak „irracionális" ősképekké váltak a József-könyvekben; s még *A varázshegy* időproblémája is hamisítatlan időmítosszá (az ősrégi, a mindig ismétlődő) mítoszává változott. De ha egy tér, mint a József-regényé, jellemző a korra is, mégis lehetetlen, hogy ez a kor, lévén fasiszta, megközelítse; részben Mann „ősidejének" művelt-bonyolult, tudós-paraboliszticus jellege miatt, részben az irónia miatt, amelytől a liberalizmus, ez a „Goldwana kontinens" nem szabadulhat („Ezt a tant nem hallgathatjuk értelmes helyeslés nélkül"* – s ez a magatartás megmarad, egészen a „pokolraszállás"-ig).

* Thomas Mann: *József és testvérei*. I. kötet, Európa, Budapest, 1975. 29. – Sárközy György fordítása.

A puszta kábulat ehelyett azt akarja, ami rögtön megteremti számára a látszatot, ami vért mutat, gőzölgőt. Itt egyelőre, sajátos keveréket alkotva, tisztes Vilmos-kori ünnepi szónokok lakoznak, rosszul megújult „expresszionistákkal" keveredve, ami már önmagában is példátlan „barbárság". A barbárság egyik fészke a főpolgármester keble, avagy a következő ünnepi beszéd a lipcsei Wagner-emlékmű alapkőletételénél: „A következő serleg az áldozatteli áldás hangulatába meríti majd e monumentális tömb látványát." Másik fészke a német őséjszaka mélye, az elszigetelődés és emberiségenkívüliség; a nemzetiszocialista drámaíró, Diethenschmidt a következő helyrajzi leírást közli például íróasztaláról: „Csak az elhagyatottság és a magány, lába a semmiben, orma az örök csillagok hidegében, csak ebből fakadhat rendíthetetlen teremtőerő." De még magasan az alattvalók fölött is éjszaka van, mely otthagyja az agy művészetét, hogy nyomtatott rovásírást alkosson. Ez pótolja a művelt elvontság látszatát a barbárság sötét-ősi elvontsága segítségével, és „írót" nem is ismer már, csak „költőt". A fasiszta Benn például régóta szóaromákkal illatosítja az ürességet, valamiféle hanyag blablát kotyvasztván belőle, az éjszaka khtonikus sóját és apró naptojásait veti az idő hézagaiba, s a felhőket tologatja, mint Zeusz, sőt: a misztikát is. Az a görög–római harmadkor van benne, az a (Benn által emlegetett) „ősmoszattá regrediálódás", mely nem kevésbé tud bánni a regresszióval és a fasizmussal, mint egy viharos akvárium vagy régiségbolt tengerével. Hősi, egyáltalán nem harmadkorbeli, hanem kezdettől fogva görög–római viszont az, ami már régóta a George-kör álarca. Nincs itt semmi olyan jelentéssel és jelentőséggel felruházható téma, mely ne tenne úgy, mintha ítélkezne a polgári kor fölött, s egyúttal nem egy heroikus Eleuszisz felé (vagyis Hitlerhez) igazítaná° és menekítené azt. Ily módon látszólag ősélmények sugároznak szoborszerűen: tett és barátság, az ifjúság alakjai, a lovagság és a sorsuk rendjeleit viselők, a sötét napember, egy

heroikus állatöv panteonja. Végül is vertikális távoliság ez, s olyan is, melynek Pánja kemény Dél akar lenni, görög–római módra tökéletes természet, nem pedig a romantikus vagy kiforratlan tiszta barbárság természete. Zsenimorál áll itt a tömeges lét szűkössége fölött, itt a költő, a legnyomorúságosabb civilizáció kellős közepén, egy nemes törzs utolsó képviselőjének érzi magát; sőt már maga a kor is ámítás, a költő a legkevésbé sem érinti kedvező vagy tárgyi szempontból kedvezőtlen hatását, hanem őshangokra figyel, szigorú falat építvén köréjük. Legyen hát ezért a költészet csak líra, eposz és dráma, de az „írók" regénye ne legyen az; hisz csak a líra kertjei és erdei őrzik a régi vizeket, s e fölé csak hajdanvolt epikus sziklák, drámai villámok emelkedjenek. Látszólag a kor ellenében, és mégis teljes összhangban azzal, a kábítás pátoszához illenek a *távoliság* dalai; vagyis az önmagában is romantikus menekülés dalai. Az „ősképekbe" menekülés dalai, melyek már akkor méltók voltak a „faj igazolásához", amikor a valóságban még nem volt szó sem fajról, sem vérről, már akkor a fasizmust mutatták, az elborzasztó tőkét, az aranyos üresség et, a lezárt jövőt. Ma pedig egy olyan „talajköltő", mint Benn, mást sem hirdet, és nem lát közvetlenül semmi mást, csak a kérdést: „s mit élünk át mi ezekben a kábulatokban, mi üti föl a fejét ebben az alkotó gyönyörben, mi emelkedik ki ebből az alkotó gyönyörből, mi formálódik a gyönyör órájában, mit pillant meg, melyik szfinxre tekint kitágult látóköre? Erre csak azt válaszolhatjuk, hogy itt, a mélyben is csak ide-oda áramlást lát, olyan ambivalenciát a megformálás és az elformátlanítás között, olyan mulandó isteneket, akik szétfoszlatnak és megformálnak, vaksötétet lát, a természetet, megpillantja a Semmit."° Az akadémiák tudós stílusában fogalmazva olyan ez, mintha egyszerre olvasnánk Klagest és Heideggert, olyan, mint az egyik áradó, egyetemes keresztezhetősége, s mint a másik Semmije: ámde hogy eljussunk ehhez a Semmihez (a mai lét „mélyhűtéséből"), ehhez fognak a vigasztalan fasiszták a maguk világ-

egyetemével, ehhez van szükség a „régi, még szubsztanciális rétegek előretörésére", a „nagyszerű, látomásos-konstruktív (!) stílusra, melyben a származásszerintiség, a teremtés koraisága még egyszer a tudatba kerül"? S erről szól a nyelv szinte úgy, mint valami utópia? – s mégiscsak a menekülés nyelve ez, a szédületé, amit önmaguk is élveznek, a vitatkozva vonakodóé, a tisztán ellentétesé, tehát a szubsztanciátlan démoniáé. Mögötte a Semmi, semmiféle tárgy és „perspektíva", csak az örök „differenciálás a formák és a Semmi között"; déltengeri idézetként a déltenger világa nélkül. S a George-kör, az „equesztrika tudománya",° a szép gesztusmisztika, mely megelégszik a zárt jelenségekkel, szinte függetlenül attól, mi jelenik meg: olajozott testű birkózók és felkent apródok, morituri,° könnyed lovagi tartással, avagy Augustus isten, bíborban-elevenen az aranyos kocsin – vagyis a forma kultusza és a kiöregedett lóistálló, Dante, Goethe és ráadásul a Nap bálványaként tisztelt Elagbal° imitációja: vagy az esztétikai járadékos lovagok e kavalkádja nem a Semmiben és a feudális állatvilágban telepedett-e meg, sőt nem a nyárspolgárok királyának hódol-e, mintha oroszlánjának leglényege volna, nem leplezi-e le dekoratív szigorának üresség-ét, nem az uralkodó bandáról énekelt-e mindig is, Román és Magna Graecián át, minden „korbírálat" ellenére, mintha ez a banda volna a titkos Németország, vajon nem a rémisztő tőke minden „korbírálat" tabuja, jobban, mint valaha, minden látszat kifizető bankja, minden „hierarchia" alaptőkéje? Vadul dörgő üstdoboktól kísérve tételezte ez a lény az urak számára egy költői birodalom irrációját, a bambergi lovas állítólagos tartását; ám semmiféle George-pátosz nem elég valódi ahhoz, hogy elismerje: a bambergi lovas „eszménye"° ma kelet felé lovagolna, éppen nem ellenségként, hanem hogy egy egész nép lovagságával együtt harcoljon, és elejtse ugyanazt a sárkányt, melyet a George-nép otthon római rendjelekkel aggat tele. A George-körben és az őt körülvevő föl-robbant kábulatmitológiában „Dionüszosz" is csak „hajnal-

istenként", csak az antik száj körüli habként van jelen, „kiáltásként, mely keresztülsüvít az aranyhárfán", ugyanazon a hárfán, melyet Augustus isten mögött visznek, bíborban, aranyos kocsin. Ezáltal igen hasznosan tűnik el a „hajnalisten" másik alakja, az élet fáklyája, a nyomás és igézet elleni támadás. Más kérdés: minek kellene megmaradnia hagyatékként a „bárkában", akár „Ewe"-ként is: a fasizmus eladott költői látni fogják még, de olvasni már nem. A kábítás sejtelmesebb angyala a polgárságnak, mint az irónia; nem a jelenlegi világ varázshegyén, hanem a propagandairodán tanyázik, időnként – fennkölt hősi, rejtegető pillantással – a törés mentén is. S a belőle áradó kábulat éppúgy püthizálja ezt a világot,° ahogyan ősmoszatszerű álmokat, kényszerű orákulumokat gerjeszt.

CSAPDA, MÉREGGEL

Az új dolgok iránti vágy itt van és visszahúzódik. Az alkalmazottakhoz, mint kiderült, kötöttebb rétegek csapódtak. A parasztok, meg a régebbi középrétegek: kézművesek, kiskereskedők, úgynevezett szabad foglalkozások. Ennek a középnek még félig-meddig van ekéje és földje, gyaluja és műhelye, vagy akár csak bérelt irodája. Amikor ez a közép, elszegényedve, ám visszamaradt vagy nem-egyidejű kötöttségekkel, előretört, mindenütt, az alkalmazottaknál is megváltozott a korábbi szórakozási kedv. Megint itt volt a tisztaszoba, a megfontoltság, az apák fegyelme és erkölcse, végül – a tisztaszoba alatt és fölött is – a nyerseség boszszúvágya és az archaikus kábítás. A nyerseséget állástalan szadisták és elbocsátott tisztek vezették; a kábítás főként a német Raszputyintól eredt. A paraszt és a kispolgár figyelmét nemcsak a zsidók felé terelték, a közép konkurenciaharcát nemcsak a legátlátszóbb antiszemitizmussal enyhítették: valami átláthatatlan is volt a csalásban, a közösség, a „lélek", a „vezér", a „sors". Így jött létre a fasiszta állam, a farkasállam (mely úgy avatkozik be, hogy farkasok és bárányok,

kapitalisták és áldozataik között „közvetít"); így cserélték ki a szociáldemokráciát egy új csapdára, a szociálautokráciára. „Ami a mai világot alapjaiban rendíti meg, az a természet bosszúja az intellektuális próbálkozással szemben, mely át akarta hágni törvényeit"; a feudális rend „isten akaratából" állt fenn, a kapitalista pedig a „természetéből". Kábulatában azt hiszi a középréteg, hogy saját „természetét" látja viszont benne, kábultan nézi felvonulásait az uniformizált utcán, hisz az égő Rómában, melyet a kommunisták gyújtottak föl, s hittel fogadja a kancellár ígéreteit. Bonyolult az egész, mint egy könyvhamisítás (melynek rúnáit közönséges vérrel rótták), és egyszerű, mint az igazság, amikor fény derül rá. Süllyedő közép, nem-egyidejű, vagyis tompa ellentmondások vannak itt; csalók, bűnözők, monumentális zugprófétáik ott, akik eltorzítják és a nagytőke szolgálatába állítják ezeket az ellentmondásokat; egy olyan kapitalizmus hanyatlása ez, mely rémisztővé teszi magát – ez a német fasizmus három tényezője, s közülük egyelőre a harmadik a legfontosabb. De ha zsákutcában dühöng is a bestialitás és a mítosz, aligha lesz ez jó a palotáknak, hisz a kábulat, fölismervén a zsákutcát, sarkon fordul. Az éhség nem hal ki a gazdasági bizonytalanságtól sem, a csillogás és a kábítás pedig igazán nem laktat jól és nem nyugtat meg, ellenkezőleg: mindkettő addig vágyik csak a Harmadik Birodalomra, amíg már csak a Negyedik és Utolsó marad hátra. A por, melyet a nem-egyidejűség robbanása kavar, dialektikusabb a szórakozás poránál; ő maga is képes robbanni. A szocialista használat és annak művészete, hogy az irracionálist – ártalmatlanná, sőt segítővé tegye: ez a búcsú a nem-egyidejű dolgoktól; konkrét búcsú ez, mert a múlt menetekeljeiben még ott van az uralmunk alatt álló jövő.

HARMADIK RÉSZ
NAGYPOLGÁRSÁG, TÁRGYIASSÁG ÉS MONTÁZS

A MOZDULÁS

Magunkon kívül vagyunk. A tekintet ingadozik, s vele együtt az, amit megragadott. A külső dolgok már nem megszokottak, eltolódnak. Túl könnyűvé vált itt valami, ide-oda jár.

ÚJ SAROKABLAK

Aligha pihenjük ki magunkat. Szemünk nem szemlél, nem nyughatik. A nagy ablakon át nemcsak a csöndes asztalra esik fény, hanem azok életére is, akiknek nincs asztaluk. S akik úgyszólván annak is örülnek, hogy még van munkájuk.

Odakint úgy változik a föld, mintha nem is föld volna. Hátrafelé egy kikötőre látunk; a rakpart képe óráról órára változik. Messziről jött hajók borítják a vizet; enyhén domború fedélzet, füstölgő hajókonyha, néha föltűnik egy sötétkék férfi, s többnyire egy spicc. Daruk gurulnak végig a rakodóhídon, megfordítják emelőkarjukat, és belemarkolnak valamibe. Üres pofával a gabonába, a búzába, a parafába, a kénbe, láncokkal a kövekért és a vasrudakért. A kereskedők távol vannak, és a kutya nem kapja meg a megszolgált csontot.

A másik oldalon még mozgalmasabb a látvány. Kordék, autók, villamosok, emberek, és köztük a veszély. A kikötő úgyszólván mindig holdfényes, ragyogó; a rút utca képe viszont harsány, keserű, éles fényű hétköznap és összevisszaság. Kora reggel, este későn munkások, napközben üzletemberek, nyílt sebként lopakodik keresztül egy kivénhedt gőz-

mozdony. A téren hetenként kétszer piac, zöldséggel, meg virággal és narancsal, melyek nem illenek a koromhoz, és énekelnek, s ez nem való ide. A tér csak akkor valódi újra, ha déltájban lebontják a sátrak rúdjait; egy hangszóróból induló szól, egy férfi elmeséli, hol van szabad ágybérlet, néha vörös zászlókat látni, s olykor játszik az üdvhadsereg. Az utca és mögötte a tér igen valóságos, mintha mai volna, hamis fény nélkül, és a fortyogó láva közt valami füstöl. Nem úgy, mint ahol az urak és a hölgyek sétálnak, ahol parkok vannak, s ahol az ember már nem is tudja, hol van. Itt viszont tudjuk, és semmi hasznunk belőle. A légjárás friss, tisztának egyáltalán nem mondható, de nem hagy megrozsdásodni.

LUDWIGSHAFEN–MANNHEIM (1928)

Az olaj egyébként inkább magának kormoz. Avagy nem hull a forgács vágás nélkül. S akik a fát vágják, bérodúkban laknak, az utcák vigasztalanok. Az urak pedig messze laknak, a pénzből, amit mások kerestek meg. Olyan házakban, mint a nippek, régi formákba öltözötten. Ahová egy hang sem szűrődik be a hétköznapok keserves munkájából.

Így váltak el már korábban a lakónegyedek, ahol termelnek, azoktól, ahol fogyasztanak. A technika betört ugyan a régebbi, előkelő városrészekbe is, széttörte a képet. Az állomásról többnyire egy másik út vezetett be, nem az, amelyik korábban az országúttól, s ez máshová helyezte a régi tengelyt. Mégsem pusztult el egészen a város megőrzött kultúrája; a városfalat a körutat fásították, sőt még lakóterületté is vált. Az új víztorony, a nyolcvanas években, szégyellte, saját víztorony voltát, söröskorsó formájúra építették. A burzsoázia a társadalmi szokások területén is benyomult az udvari szórakozások körébe, jó hangversenyeket hallgattak, csevegtek a páholyokban.

Az új városok, melyeknek semmi sem irányította lépteit, eközben rosszul jártak. Főleg ha ez a város egy régi kultúrvá-

ros mellett fekszik, mint Ludwigshafen Mannheim mellett, a Rajna két partján. Már a folyó is eléggé elválasztotta őket, a Bajorország és Baden között húzódó tartományi határ pedig végképp megakadályozta a kiegyenlítődést. Így Ludwigshafen kénytelen volt külön várossá válni, nem válhatott például csak külvárossá, ahol az ipar szennyvize folyik. Alapításakor, 75 évvel ezelőtt mindenképpen Mannheim vetélytársául szánták; így hát később is fölöttébb jelen idejű módon, a saját készletéből rendezkedett be. Van tehát itt egy hely, mely mindenképpen jellemző a kapitalista Mostra, amikor a favágók magában a városban laknak, s ahol nincsenek messze fekvő szép házak, s korábbi városi kultúrák igazán nem csapják be a Mostot. A Badische Anilin- und Sodafabrik, az I. G.-Farben magja° (ide telepítették, hogy a szél ne fújja a füstöt meg a proletárt Mannheimba), kifejezetten a város jelképévé vált. A túlparton a régi rezidencia sakktáblája,° derűs és barátságos építmény, mint Hermann és Dorothea idejében;° ott a legnagyobb gyár helyett Németország legnagyobb kastélya volt, talán kevésbé jelkép, a 19. századé, de mindenképpen szép dekoráció, mely tartást adott a burzsoáziának. Amikor csak hozzájutott kávéjához és szivarjához, és az emelkedettebb dolgokhoz. Ludwigshafennak pedig a gyár mocska maradt, s azt kényszerítették várossá válni: véletlenszerűen és gyámolatlanul, a vasúti töltéstől félkaréjban kettészelve, egy gátlásoktól mentes Zwickau, a biedermeier hamis hajnalpírja utáni időben, mely az alapítás idejét világította be, ő a fölöttébb nyirkos nap. A „művészeti és tudományos" próbálkozások nevetségesen végződtek, Mannheim mindegyiket beszippantotta; a létszám szerint már rég kifogástalan nagyvárosnak ma sincs színháza. A piactéren áll az „emlékkút" (így nevezik); ez a kút szürke, sárga, fehér, piros, mert a pfalzi homokkő összes fajtájából kellett megépíteni. Férfifejek, jelmondatok, oszlopok, fülkék, urnák, koszorúk, hajócskák, koronák, bronz, medence, obeliszk, mindez a legsatnyább lépték szerint – s az egész talán a 19.

század legszebb reneszánsz emlékműve. Ezernyi tisztaszoba tekint le ránk ezekről a kövekről; ez itt 1896 in nuce° és vidéken. S a vasúti töltésről egy szomorúfűz integet a „jubileumi kúthoz" (most már újra így hívják): öntöttvas áll itt a tufán, Bavaria nyújtja a város koronáját Ludwigshafeniának,° lent, oldalt támaszkodik Rajna apó, grottaszerűen, és vékony sugárban vizet csorgat bőségszarujából. A pályaudvarnál Schiller mellszobra áll, s hozzá a verset a hegyi vasút mondja, a pálinkaméréseket „A párizsi órához" címzik, s a színházi egylet az *Augsburgi hóhér*t játssza: ez – vagy ez volt – a kispolgári vadnyugat a Rajna mentén. Németország legünnepélyesebb folyója mellett, pont Speyer és Worms között, úgyszólván a Nibelung-ének kellős közepén, egészen közel a mannheimi jezsuita templomhoz, a rokokó könyvtárhoz, Schiller udvari és nemzeti színházához Mannheimban. Ritkán került ily közel egymáshoz az ipari korszak valósága és eszményei, a piszok és a rezidenciává épített pénz.

De minek a hosszú nekifutás, amikor erről írunk? Épp azért, mert itt átbillent valami, mert itt kitűnik, hogy merre halad a kor. Mert Ludwigshafen, s ez itt sok minden helyett áll, egyszeriben fontosabbá vált, az új levegőn, mint Mannheim. Itt fekszik, nem: itt *robog* a rusnya város, de oly nyersen-harsányan, forog a pénz, és az I. G.-Farben gőzölög. Olyasmi tört itt át, ami mindent napvilágra hoz, s nem játssza már gátlásosan a műveltet. Most még a város istennője, Ludwigshafenia és Rajna apó nyakára is kötelet hurkoltak a jubileumi kúton, és lerántották őket, s ez legalább olyan jelképes, mint a *Solness építőmester*.° És szórakoztató gépezet kerül majd a romantikus helyre, hozzá egy színház, változó társulattal, az éppen élen állókkal; röviden: mindaz a kavargó lárma, melyet a burzsoázia most megenged, s amely legalábbis konkrétabb, mint Schiller és Ibsen, a nyugdíjjogosultak előadásában. A ludwigshafeni fiúk darukat látnak, vásárt és May Károlyt, bár a középréteg itt is a maga Rudolf her-

cegét olvassa, ám anélkül, hogy hinne benne, a többség egyáltalán nem olvas, de világuk olyan, mint Sinclairé, néha meg mint Jack Londoné. Ebben Wassermann-nak és Thomas Mann-nak, a régebbi réteg jól ápolt polgári problémáinak nincs helyük. Itt csak a gyárak rámpája van, s ami ezzel összefügg, az nyers és büdös, de nem fojtó. Eredendően az I. G.-Farben alapította ezt a várost, s ez adja meg igazán a késő kapitalizmus tiszta, nyers-hideg, fantasztikus arculatát.

Ezért különösen dédelgetni kellene az ilyen városokat. A Ruhr-vidéken van néhány ebből a fajtából, bár mellettük nincs ennyire közel az éles ellentét. Épp elég reakciós doh van még bennük, épp elég tompaságot őrző kispolgár, s a hátborzongató vidéki sajtó. A Mannheim típusúval összehasonlítva mégis Ludwigshafen arca az őszintébb; iparának nem kellett először szétrombolnia természetes, kulturális összefüggéseket, hanem ab ovo idegenként viszonyul ezekhez. A kapitalizmus legőszintébb üres tere ez: a piszok, a nyers és holtfáradt proletariátus, melyet agyafúrt módon kifizettek, akiket agyafúrt módon a futószalag mellé állított a jéghideg urak terve, a legendamaradványok és frázisok nélküli profitgyár, a mozik szennyes-merész csillogása a szomorú utcákon. Ilyen most a német lélek, az álarc nélküli proletár-kapitalista vegyes valóság. És Ludwigshafen körül a ködös síkság, lápos és a pocsolyás, egyfajta préri, ahol ismeretlen a kisbirtok és az idill, melyhez sokkal jobban illik a gyárkerítés és a gyárkémény; s hozzá a távírópózna dalol. Jó nézőpont ez, ahonnan beláthatjuk a mai valóságot, s arra még jobb, hogy a tendenciát is megragadhassuk, mely ő maga, s mely őt megszünteti. A régebbi, kedélyesebb városokban, mondhatnánk: a plüssvárosokban is megtaláljuk ezt a tendenciát, de nem ilyen hagyománytalan, légüres térben. Ötven év múlva város állhatna a nyers talajon, mely tisztára van mosva, mely még csak tisztára sem mosakodott, ám legközvetlenebbül a hajóépítésből, a silókból, az elevátorokból és az üzemcsarnokokból növekszik. Többet kell itt rombolnia

az eljövendő kornak, de kevesebbet kell fölégetnie, mint a régi kultúrában, melyből viszont többet zsákmányolhatunk.

A mostani mocsokban alig-alig virágzik még valami említésre méltó. A leghaladóbb helyre sem jön más, csak Berlin szegényes hulladéka, legjobb esetben, imitt-amott. Viszont olyan repedésekkel találkozunk, amilyenek Berlinben még nincsenek. S ezekbe olyan rögtönzések fészkelhetik be magukat, amelyeket semmiféle „kultúrszándék" sem sejt. Az ilyen helyek, mint Ludwigshafen, az első, tengerre épült szárazföldi városok közé tartoznak, ingadoznak, föllazultak, egy nem-statikus jövő tengerének partján. A kellemes pfalzi borvidék, innen félóra távolságra, az udvari és nemzeti színház, Worms és Speyer közeli dómjai egyelőre eltávolodnak. Mindent magába olvaszt a nemzetközi pályaudvarszerűség, nincs meg a korábbi múzsája, de nem elégszik meg a hagyományos képek receptív élevezetével sem. A nullpont, mely üvölt, a káosz, mely hidegen és jelenvalóan húzódik tovább, bizonyára közelebb áll az eredethez, mely a kultúra képeit létrehozta, mint a csupán „művelt" polgárság, mely ezeket fölakasztja az ebédlőben. Az ilyen városok álláspontjáról sikerül még a leginkább kifosztani a régit, s újjá állítani össze. Ők maguk a csomópont; munkások és vállalkozók kötik a csomót tisztán, egyidejűen, tárgyilagosan, önmaguk és az eljövendő között.

ÁTMENET:
BERLIN, FUNKCIÓK AZ ÜRES TÉRBEN

Ez a hely szippantott elsőként ismét friss levegőt. Kölcsönpénzzel dolgozott, megtöltötte foltozott zsebét. Németországban Berlin nyerte meg a háborút, a város a késő polgáriságban egészen az *élen* jár. Kevés nem-egyidejű vonása van abban az értelemben, melyben azt megismertük; ezeket végül is csak újabban vezették be és tukmálták rá. Berlin rendkívül „egyidejűnek" látszik, mindenestül új, üresre épített város,

ahol még a mész sem köt vagy kötött meg egészen. Persze bármennyire élen járjon is egy kapitalista város: egyelőre csak a korlátozott, sőt nem-valódi értelemben „egyidejű", vagyis a puszta up to date értelmében.° Az ilyen városokban a vállalkozó és a kereskedő különösen a csúcson érzi ugyan magát, „a gyakorlati élet közepén", teljesen al pari a „jelennel"°: mégis érvényes még Berlin viszonylagos egyidejűsége esetében is a megszorítás, hogy a burzsoá, ahogy Marx mondja, „ügyességgel, ismerettel, szellemi fölismeréssel és intellektuális segédeszközökkel sem lát tovább az orránál". A burzsoá csak a régebbi osztályokkal és a vidékkel összehasonlítva jár az élen, ám őt is űzik, ő maga is a kísérteties, s amellett dologivá vált árumozgás része, egy „statikus tények és törvények" alkotta gazdaságban. Azáltal, hogy egyáltalán léteznek számára „tények és törvények", mégpedig statikusak vagy akár örök érvényűek, a burzsoá nem a valódi jelenben él, hanem csak mint valamiféle caput mortuumban° van benne, vagyis a jelen dologivá válásának termékében. Még a késő-kapitalista is, aki pedig a leginkább up to datenek látszik, még ő is egy lépéssel az igazi egyidejűség mögött jár, mely az eldologiasodást az eleven *tendenciától*, a mindenkori „esélyek" puszta kihasználását a *folyamat* valódi és konkrét uralmától elválasztja. Más szavakkal: nincs egyidejűség, hacsak nem túlzott egyidejűség is egyúttal; nem az uralom alá nem hajtott, szélkakasként forgó Ma kapitalistája áll al pari a tényleges jelennel, hanem az, aki a Holnapnak is ismerője és ura a Mában, röviden: a tevékeny marxista. Ezért még Berlin egyidejűségének, hatalmas haladása és úgyszólván még félkész kapitalizmusa ellenére, *közvetlenül szemlélve*, nincs igazsága. A szellem, mondja Burckhardt, csak az eredeti forrással alkot igazán kémiai vegyületet; így van ez az „egyidejű" Berlinben is. Persze itt, *közvetetten és a valódi egyidejűség felől szemlélve*, különösen aktívan ismerhetünk fel és hangsúlyozhatunk átmeneti vonásokat (a tudat és a szándék ellenében ható Holnap vonásait). Hiszen a

nagytőke viszonylagos „egyidejűségében" a munkások és a vállalkozók tisztán egymás közt vannak: a társadalmi termelőerők és az elsajátítás magántőkés formájának ellentmondása itt egynemű terepen mutatkozik. Persze láttunk már épp elégszer a nagytőke megbízásából való port, szórakozást, s végső soron kábítást; a csalás és az esendőség e tényezőit megpróbáltuk már áttűnőként elkönyvelni. Persze könnyebb navigálni az up to date-tengeren, még ha az a nem-valódi vagy relatív egyidejűség tengere is, hiszen az egyidejűség közvetve „otthon" van benne. Más szavakkal: a határozott Mában a Holnap viszonylag homogénebben veszi föl a port, a szórakozás, a kábítás momentumait; ezek akkor úgyszólván mint *por a negyedik hatványon* jelennek meg, vagyis a nagytőke *lendületében, tárgyiasságában* (mely hiába próbálja magát porszívónak álcázni) és főként *montázsaiban.* Ez a por a negyedik hatványon ott tetőzött, ahol az időbeli törésvonal húzódik a szórakozás és a kábítás világa között, ahol az utóbbi fölváltotta az előbbit, vagyis 1927–1929 táján. De úgyis az uralkodó osztály átszakított „kultúrája" uralkodik e korszakon, a márka 1924-es stabilizálásától Hitler 1933-as stabilizálásáig, és ez hat még tovább is. Ezen a ponton a *föntiek fasizmusa* (a nagytőke magatartásaként) átfogja a nemzetiszocializmust (mely a nagytőke szolgálatába toborozza a proletarizálódott rétegeket); természetesen csak az *ilyen értelemben vett fasizmus* tekinthető a kapitalista gazdaság utolsó szakaszának. Bárhol kezdődjék is tehát konjunktúra, látszatként vagy a hadiipar által életre hívva, a föntiek fasizmusa is újra kapcsolatot keres a technikával és a szolgálatában álló legmodernebb „rációval". Ezt a kapcsolatot Hitler Németországában meghiúsítja a nem „elfajzott" nyárspolgárság, a narkózissal karöltve, vagy csak úgy jelenik meg, mintha egy mellékes mozzanat volna Goebbels és Rosenberg, a lapostető és a nyeregtető, az áramvonal és a Defregger-kultusz között; ám Mussolini Olaszországában épp a „leghaladóbb" architektúra munkálkodik, s egyáltalán a

„kultúrélet" velejéig, a sznobizmusig funkcionalista. Németországban a fasizmus korlátoltabb osztálya már nem jár ennyire modern táncot: mégis, magától értetődő módon más helyre került és más helyet foglalt el, nem a szórakozását és a kábítását; inkább azt mondhatnánk: a nagytőke dialektikus reflexeiben igen sajátos módon *licitálja túl* egymást ez a két tényező. A kapitalizmus valóban utolsó szakaszában, viszonylag haladó módon, jelen van a szórakozás mozgékonysága és a kábítás félhomálya, röviden: egyszerre tartalmazza a relatívat és az archaikusat. Az előbbi, a szórakozás tényezőjeként, a csupasz, látszólagos, túl világos „tárgyiasságban" rejlik; az utóbbi, a kábítás tényezőjeként, főként különböző „montázsok" rom- és keverékalakzataiban él. A tárgyiasságban és a montázsban, bármennyire szolgálják is a csalást, és bármennyire céltalan asszociációkat keltenek is, egyaránt az ördög lakik: a tárgyiasság, mint minden racionalizálás, más termelési formákhoz fordul; és a különféle montázsok kombinációi nem elavult egészeket, s nem hazugul imádott „örök értékeket" őriznek meg, hanem csak megszakított romokat, új köntösben. Olyan értelemben van itt szó megszakításról és új összeillesztésről, mely messze túlmegy a technikai alkotórészek kicserélésén, sőt a fotómontázson is, s mégis engedelmeskedik ennek a formának, a valóban „töredékesnek". Ennyiben a montázs és nem a tárgyiasság a „relativizmus" tulajdonképpeni gyümölcse; hiszen a montázs *rögtönöz* a megrepedt összefüggéssel, s a megtisztított elemekből, melyekből a tárgyiasság merev homlokzatokat épít, variálható kísértéseket és kísérleteket készít az üres térben. Ez az üresség épp a polgári kultúra omlása révén keletkezett; s nemcsak egy másik társadalom racionalizálása játszik bele, hanem nyilvánvalóbban új alakzatok létrehozása a kultúra kaotikussá vált örökségének részecskéiből. A „lendület", a „tárgyiasság" és főként a „montázs" pontosabb meghatározására van itt szükség, mégpedig minden esetben mindkét oldal, a *közvetlen* kapitalista és a *közvetetten* használható ol-

dal szerint. Következzen ezután a kor beszédes jelenségeinek változatos tárháza, melyek a „relativizmust" zenévé változtatják: a „hajóháztól" a „gondolkodó szürrealizmusokig". E formák számára, a proletariátus és a burzsoázia között, mindenképpen az éppoly absztrakt, mint amilyen változó Berlin a leghaladóbb és a legtanulságosabb hely. Nemcsak a szórakozásban és a föllazításban tanulságos, hanem a föllazítás és a kísérlet képrejtvényeiben is. S e kísérletből nem hiányzik a *specifikusan* „irracionális" sem.

A LENDÜLET

Már régóta ilyen szelek járnak. A vállalkozó ráhajt, és erre szüksége is van. Ez nemcsak a végső tartalékot szorítja ki a csapatból, mit sem kímél, szárnyal. A kései tőke a lendülettel megszerzi a látszatot is, hogy tevékeny és kezdeményező, s nem hajlik hajszoltan az áruforgalom igájába. Az üresség és a távolság, mely a vállalkozót elválasztja önmagától és a valóságos dolgoktól, a túlpörgött idővel nem szűnik ugyan meg, de elviselhetőbbé válik. A város egyre fokozza a tempót, s úgy látszik, ebből képződik az anyag, mely egyébként mindenünnen hiányzik. A tempó a puszta mozgáshoz kapcsolódik, sőt az még föl is üdíti, függetlenül attól, merre tart. Ellentétben azonban a paraszttal, az iparossal, a junkerral is: senki sem ragaszkodhat *kevésbé* magához és a sajátjához, mint a vállalkozó. Semminél sem nyilvánvalóbb, hogy csak nem régóta van így, hogy csinált, nincs ennél kevésbé szervesen növekedett, a természettől kevésbé akart állapot; bár a vállalkozó ilyesmiről beszél. Ha erről a mozgásról visszatekintünk a nagyapára, azt legalább nem lehet mondani, hogy az ember nem változik.

TÁRGYIASSÁG, KÖZVETLENÜL

A sok széltől igen ritka lett a levegő. A tárgyilagosság itt annyit tesz, hogy az életet és annak dolgait egyaránt hűvössé és könnyűvé tegyük. Eleinte semmi más nem fejeződik ki

ebben, csak az *üresség*, s ez kimerül az elhagyásban. Közvetlen fölötte ott a *csalás*, amennyiben az ürességet akképp nikkelezik, hogy az csillog és megveszteget. Az élet lelketlenné válását, az emberek és dolgok áruvá válását kisuvickolják, mintha minden rendben volna, sőt mintha ez maga volna a rend. Az új tárgyiasság° itt a szórakozás legfőbb s egyúttal legkevésbé felismerhető formája; mégpedig azáltal, hogy a „tisztes" forma segítségével elterel. Ám csak a felszín tisztessége ez, s nem ad alkalmat, a legcsekélyebb cikornyát sem kínálja a további vizsgálatra; a sima arc mögött görbe utak. Mint a paraszt, aki, pénzt kapván, készült megszámolni azt, s amikor eljutott hatvanig, abbahagyta, mondván: az összeg eddig egyezett, s így bizonyára a többi is egyezik: így kell megelégednie a proletárnak és az alkalmazottnak a tárgyiassággal; az elején egyezik, mindaddig, amíg a háttérben nem számoljuk tovább. Fénye, derűje, tisztasága a részt hangsúlyozza az egész helyett, a kirakatot a bolt helyett. Ez magyarázza tolakodó derűjét (egy igencsak sivár életben), tolakodó áttekinthetőségét és józanságát (az igencsak kétértelmű háttér előtt); ez magyarázza a forma tolakodó szilárdságát is (az igencsak kritikus és labilis létben). Még ami megvesztegető volna a forma megkeményedésében, az is a tőke lábadozásának felel meg, s ez ugyanebben az időben történt; a forma és a tőke egyaránt a háború után szilárdult meg. Csak akkoriban jelent meg a hamis szilárdság, alulról egészen föl, egészen a képekig, melyek a falakon lógtak, vagy tán nem is lógtak már (hogy ne zavarjon még a legszerényebb fantázia sem). Az expresszionista álmok, „sűrítmények", sőt viharok helyett is példátlan „realizmus" stabilizálódott, mégpedig az újra megállapodott világ, a polgári léttel kötött béke világának „realizmusa". Noske után a festett dologiságok, a képekké formált levegő és nehézkedés nélküli sémák, à la Schrimpf, klasszikus valóságnak adták ki magukat. A folytatás aztán végképp a fantázia gyűlöletéhez vezetett, mintha Noske Cromwell volna és a forradalmi-expresszio-

nista kor – a tőke lábadozása előtti – katolikus kor lett volna. A fantáziagyűlölet révén tehát *új* motívum társult a csaláshoz: az új tárgyiasság *képmutatása*, a legpimaszabb látszat közepette mutatott puritán jellege. Újra műsorra tűzték a világ színpadán a klasszicista nyugalmat és szigorúságot, a nemes egyszerűséggel és csöndes nagysággal teli létben, melyben a kapitalisták élnek. Ahogyan az egyszerű csalás a derűvel hatott, úgy hat ez a mélyebb és klasszicista végső soron szigorúságával, dísztelenségével, puritanizmusával; az ilyen tárgyiasság dísze az, hogy nincs neki. Már rég nem a pusztán célszerű formát jelenti, elborították már a technoid díszítmények. Gépi modellje rég öncéllá vált, ornamentikapótlékul, és megint pusztán a homlokzat megerősítésére szolgál, nem másra. Ezt szolgálja végül a tárgyiasság *végső* motívuma is, mégpedig a túlhajtott és mégis megszakított, tehát *elvontságában* maradó *racionalitás;* ez a maga absztrakt jellegével egyúttal megfelel a nagytőke gondolkodási stílusának. Megfelel a „kapitalista tervgazdálkodásnak" és a hasonló anomáliáknak, melyekkel a tőke a jövő formáit hívja segítségül, hogy a tegnapi formákat tartsa velük életben. Ez a fajta tárgyiasság természetesen, a gazdaságban, az építészetben és ideológiában egyaránt valóban csak homlokzatot hozhat létre; a beépített racionalitások mögött megmarad a profitgazdálkodás tökéletes anarchiája. A takaró alatt persze itt is mozog egy s más; az eszközök egyszerűvé és szabványosítottá válnak, a gép sorozatban termel, az acélos szobák végül is praktikusak, s ha nem kerülnének olyan sokba, úgyszólván osztály nélkülinek látszanának. Tervgazdálkodás, szabványosított technika, kollektívák, városalapítások és más effélék – ezek mind objektíve ellentmondanak az osztálytársadalomnak, és ráció nélküli racionalizálásként válságba kell juttatniuk azt. Ám épp ez a ráció, a konkrét ráció hiányzik itt; a tárgyiasság tehát szükségszerűen – a kapitalizmus szintjén nézve és tartva – elvont, tartalmatlan, „egzakt" ante rem homlokzat marad.° Az új „egzaktság" egyik szel-

lemi kifejeződése ily módon az úgynevezett „empirikus filozófia" is (locus a non lucendóként),° vagyis: az újmachisták teljesen absztrakt, ám épp ezért önmaga számára „egzaktnak" látszó filozófiája. Már Mach sem tanított és nem is ismert más megismerést, csak a többé-kevésbé hozzáigazított, semmi valóságosat sem jelölő „modellét". Napjaink tárgyiassága, pusztán napjainké, ily módon minden területen csak homlokzatot hoz létre, az alultáplált és megszakított ész homlokzatát.

TÁRGYIASSÁG, KÖZVETVE

Semmi sem vezet az itt még használható darabok részleteibe. Ami a polgári gazdaságban beválik, az közvetve sem használható másra. S a csalás, melyet a tárgyiasság szolgál, bizonyára messzemenően megakadályozza a tárgyiasságot abban, hogy zavart okozzon a kapitalista gazdaságban. Ám csakis az, ami már a maga kapitalista helyén is gyanúsként vagy ellentmondásosként jelenik meg, használható közvetve a szó szigorú értelmében; hic falsum index veri.° Ha ezt az alaptételt figyelembe vesszük, akkor a tárgyiasságnak legalább *egyes* részei elválnak egymástól; elválik ugyanis a *rácio* a látszólag egyértelmű csalástól, s a klasszicista megszilárdítástól is. A ráció, ellentétben a látszatvilágossággal, tevékeny ellentmondása az anarchisztikus profitgazdálkodásnak, akkor is, ha ezt az ellentmondást kiütötték vagy csak rejtve munkálkodhat. Persze amennyiben a ráció csak megszakított és elvont, vagyis a magángazdaság által korlátozott rációként fordul elő a kapitalista tárgyiasságban, mi több, amennyiben Roosevelt Amerikájában a kapitalista rendszer érdekében a termelőerők tervszerű megsemmisítését, egyszóval a válság „stabilizálását" szolgálja: a ráció sem jelenhet meg az igaz immár hiánytalan mutatójaként vagy úgy, mint amit csak folytatni és befejezni kell, egészen „észszerűvé" kell tenni, hogy hiánytalan mutató lehessen. Napjaink számos „szisztematikusan nagyra növesztett dolga" esetében a használat konkrét alapfeltétele inkább a lezajlott

forradalom; e nélkül a ráció épp csak az ismert – racionalizálás. Így hát az úgynevezett rejtett rezdüléseket, vagyis a késő kapitalizmus számtalan technikai-kollektív „kezdeményezését" sehol sem üdvözölhetjük már közvetlenül „szocialistaként". Mintha szociáldemokrata „modernség" volna, à la Giedion, és építész-megbízhatóság volna, mely egyáltalán nem a politikából, hanem a gépesítésből, a haladó szakértelemből és alkalmazásának szándékából nőtt ki, s ez egyúttal, más szavakkal ugyan, de olyasmit javasol, hogy „a kapitalizmus békésen alakuljon át szocializmussá", legalábbis ezen a helyen. Ez azonban hamis közvetettségnek látszik, vagyis egyáltalán nem látszik annak; ha minden tolóablakban már a jövő államának egy darabját véli felfedezni, nyilvánvalóan túlbecsüli a technikai-neutrális elemet, és alábecsüli az osztály- és pártszerűt. Túlbecsüli a semleges tisztaságot, az új építés kényelmét, a gyári eredetet, a technikai célszerűségből és a szabványosított gépi termékből való származást. Alábecsüli azt, hogy az „egyforma, higiénikus lakás" még semmiképp sem vezet az osztály nélküli társadalom felé, és még csak potenciálisan sem tarthat afelé, hanem a fiatal, modern érzelmű, ízlésesen okos középrétegre, e réteg igen specifikus, semmiképp sem osztálytól mentes vagy akár örök szükségleteire irányul. Alábecsüli azt a termeszjelleget, melyet az új tárgyiasság mindenütt, ahol nem elegendő a pénz a Babbit-környezetre,° elterjeszt és nyomatékosabbá tesz – például a munkások és az alkalmazottak lakótelepein; alábecsüli a reprezentációt, melyet a fonák módon modern nagytőke teremt saját „funkcionalizmusából". A hamis közvetettség alábecsüli a rossz ornamentikát is, melyet a dísztelenséggel űznek, ahogyan alábecsüli a homlokzatjelleget és a mérhetetlen ürességet is, melyek illenek e képződményhez; ezt az árat fizeti a késő polgárság azért, mert e területeket megfosztják mitológiájuktól, és mert elfordul a 19. század dagályosságától. Mindenesetre közvetlenül nincs itt semmiféle örökség, csak a közvetettségé; még emez archi-

tektúra élvezete is tisztában van saját kétségeivel, kész arra, hogy lelkesedését érzékennyé tegye a burzsoá méreggel szemben, melyet persze Mussolini acélépítményeiben bővebben találunk, mint – a szovjetpalota oszlopmonstrumában. Annál fontosabb ez az érzékenység, minél inkább eltűnni látszik az új építészetben a régi társadalom; minél több oszlopfő, portál, rizalit és a feudális fölérendelés egyéb reflexei vannak eltűnőben, minél nyíltabban határozza meg a mozgékony egyenrangúsítás a szoba vagy a homlokzat képét. Hiszen ha Oroszország átvette is a tárgyiasságból a leginkább rokon elemeket, vagyis nemcsak a technikát, hanem a „közösségi iskolákat" is, a „kollektív városi létesítményeket" és mást is: mégis oly döntően megváltoztatta az úgynevezett leplet és keretet, mindenekelőtt az *illetékesség anyagát*, hogy e rációnak még a formái sem azonosak, vagy nem maradhatnak azonosak, nem is szólva tartalmukról. Épp ide tartozik, hogy a legújabb orosz építészet, ha már szükség van reprezentációra, kevésbé tartja fontosnak a mérnök*művészetet* a „honi klasszicizmusnál"; a tárgyiasságban legalább oly pontosan érzik a burzsoá mérget, mint a lehetséges jövőt. Persze ha az aktív forradalom lezajlott vagy akár csak folyamatban van, a kapitalizmusban az ellentmondások konkrét-racionális testjei, jövőtestecskéi elkerülhetetlenül közvetítőkké válnak; kiszabadulnak gyanús helyzetükből és megszakítottságukból, és végképp megszabadulnak építészetük absztrakt sivárságától, tartalom nélküli egyhangúságától. A kommunista tárgyiasság természetesen nemcsak késő kapitalista tárgyiasság – mínusz kizsákmányolás; inkább: ha elmarad a kizsákmányolás, az elképzelhetetlen különbség eltávolítja a háttérből a profitot és az anarchiát, melyet az absztrakt tárgyiasság csak elfedett vagy elkerült, s így ez a különbség még az élettelen célszerű formákat is társadalmilag átlelkesített formákká teszi, s a mészfehér bérkaszárnyák, melyekben ma a kisebb méretű igavonó állatok laknak, színt és egészen más geometriát kapnak, mégpedig a tényleges kö-

zösségét. Amely az eltűnő magánjellegből nem nyomort hoz létre, mint ma, és a társadalmi életformát nem teszi, mint ma, gépiessé vagy börtönné. S az ideológianélküliség ürességében a cinizmus helyett friss levegő jár itt, nihilizmus helyett a látszat hiánya, és csakis ebből jöhet létre a Minden. Még azok a „gondolkodási modellek" is, melyekkel az újtárgyias ráció funkcionalizmusa, relativizmusa saját merev anarchiájától hajtva játszadozik, még azok is dialektikus teóriadarabokká váltak, konkrétan egy magában dialektikus tendenciához tartozókká. Ezek az elemek azonban semmiképp sincsenek jelen már az úgynevezett kapitalista lepel alatt, és bizonyosan nincsenek ott kifejlett formában; hisz akkor az új tárgyiasság nem volna ilyen homlokzat jellegű és reflexív. Tehát nem a reformistákat illető örökség ez, hanem a tekintet és a használat közvetettsége a forradalom. Mindenesetre a csupasszá vált részek már csak homlokzattal, műveltségből, színházból és plüssből álló összefüggéssel csalják szemünket. A rációt pedig a kapitalista tárgyiasság azért szakítja meg és zülleszti oly lapossá, mert oly igen veszélyes vagy veszélyes lesz rá nézve, annyira előrelendítő, olyannyira konzekvens, csupa kompromisszum között.

MONTÁZS, KÖZVETLENÜL

Itt már igencsak fúj a szél, mindenfelől. A részek nem illenek már egymáshoz, leválaszthatóvá, újramontírozhatóvá váltak. Eleinte sokak számára csak a szétvágott, újra*ragasztott* fénykép volt megfoghatóan „montázs";° persze a gépekkel kapcsolatban a szót már régebben is használták. Az emberi testen is átültetnek bőrt, áthelyeznek belső szerveket; csakhogy az áthelyezett rész az új helyen legjobb esetben is csak annyit tud, amennyi a hely sajátja, többet nem. A *technikai* és a *kulturális* montázs esetében viszont a régi felszín összefüggéseit rombolják szét, és újat hoznak létre. Újat hozhatnak létre, mert a régi összefüggésről egyre inkább kiderül, hogy csak látszat, töredezett, felszínes csupán. Míg a tárgyias-

ság csillogóra mázolt felszínnel tereli el a figyelmet, addig egyes montázsok a mögötte rejlő összevisszaságot teszik vonzóvá vagy merészen összefonódottá. A tárgyiasság volt a szórakozás legmagasabb szintű formája, a montázs kulturálisan úgy jelenik meg a szórakozás fölött, mint a kísérteties megszakítás legmagasabb formája, sőt alkalmasint mint a kábítás és az irracionalitás *egyidejű* formája. Ennyiben a montázs kevesebb homlokzatot és több hátteret mutat a korból, mint a tárgyiasság; s a tárgyiasság díszpéldányai ugyancsak romok a montázs számára. A montázs nem hazudik stabilitást, mely meg akarja szilárdítani az előteret; formája inkább – már a stabilitás idején – a dzsessz, a revü, a cafatokból összerakott mozaik, az ócskaságok és a fellazítás volt. A dzsessz a gépet vegyítette a szentimentalizmussal; ám ahogy a gépek ritmusa beengedte az afrikai dobokat (megint kettősen: izgalomként és igézetként), a szentimentalitás is ismerte az ironikus idézetet, és Chopint, sőt a zarándokok kórusát is a rögtönzés pimaszságába kergette. A revü° még megdöbbentőbben hasonlít a fellazítás konkrét szándékához, mint a dzsessz: nem pusztán a széthullás széthullásává vált, ahogy a kései operett puszta közönségessége ábrázolja, inkább azt mondhatnánk, hogy – a végérvényes értelmetlenség erejével – megszüntette a személyek egységét, a felépítés utolsó összefüggését is; a színpad úgynevezett álomként vagy szabálytalan vágyak kaleidoszkópjaként világított. Persze az, hogy az egész a dzsesszbe és a revübe torkollt, azt mutatta, hogy nem valahol itt változtatták meg már az anyagot, konkrétan a montázs segítségével, hanem a nagytőke mindkettőt (anélkül, hogy az anyag közben változott volna) ismét az irráció apró formái – itt a katonai dob, amott Hitler díszszemléje – felé terelte. Tehát végül a montázs is mindig csak *közvetlenül* mint eszköz szerepelhet, hogy kitöltse az űrt; ha a tárgyiasság a felszín homlokzata volt, akkor *ez a fajta montázs* a háttér kastélyrestaurálásaként végzi. A reflexív tárgyiasság megfelelője az új machizmus

divatja volt, s a montázs szintén „modellekből" él (ezeket alkalmazza és variálja), főként polgári üresmontázsként foltozza az „existere"° szakadékát, úgynevezett ontikus élményekkel (Husserl iskolájának uszályában, Heideggernél és, akarata ellenére, immár engedve, Jaspersnál). Az utóbbi montázsokat vagy inkább kaleidoszkópokat később, a maguk helyén szemügyre vesszük még; szinte Joyce kísért már ebben a professzorfilozófiában, mely semmi ehhez hasonlót nem ismer. A rendek és dolgok egymásba olvadása nélkül szintén aligha érthetnénk meg a mai Klages metamorfózismitológiáját; amennyire ez távol is van – szándéktalan álmok és archaizmusok révén – a „montázs" nolens *volens*ától.° *Közvetlenül* persze, a maguk külön polgári igazságában, ezek a keresztülhúzott érzelmek vagy hieroglifák csak ugyanígy keresztülhúzott és meggátolt háttérként szerepelnek. Olyan romokból építve, melyeknek nincs már bátorságuk ahhoz, hogy foszforeszkáljanak, a régi világ részeiből, melyeket újra meg újra csak annyira funkcionálnak át, hogy használhatók legyenek a régi világban. Így legalábbis a szokásos montázs közvetlenül csupán zárt palack: összerázva, vagy kész maradék: összekeverve. Egy olyan kor dacára, mely a „revüvel" és következményeivel mintha megkísérelte volna az avantgárdba való átmenetet.

ISMÉT MONTÁZS: A MAGASABB RENDÉ

De nemcsak a könnyű forma igyekszik itt folyamatossá válni. Már akkor fortyogott, amikor az ecset és a toll egészen magasra tört, mégpedig expresszionistán. Akkoriban minden művész, lévén „bensőséges", úgyszólván zenei játékot igyekezett játszani, mozgékonyat, kereszteződésekben gazdagot. Ez a föllazítás, a formák olvasztótégelybe öntése volt az expresszionizmus egyik feladata; közvetlenül a háború előtt, alatta és közvetlenül utána. Mivel a külsőségekben akkor őket követők révén a forma elveszítette minden tartalmát, vagyis ellentétben a kifejezés gazdagságával, amit elérni szándékoz-

tak, semmitmondóvá vált, természetesen a forma egymásbaés összefonódása is gyakran merev modorrá vált. Kitombolta magát ekkor az elvont lázadozás, anélkül hogy a fennálló, a tagadott társadalom helyett másik talajra lelt volna; ebben a látszatban parttalan, magában való mozgás élt, parttalan kiáltás általában a háború ellen, általában az emberért. Az absztrakt módon szétrobbantott forma épp az önelégült, a művésziesen rögzített széthullásban állt helyre, mert tárgy nélküli maradt, pontosabban: mert nem talált kapcsolatot a valóságos, osztály jellegű süllyedéshez és emelkedéshez, a másféle tárgyakhoz, melyek nem a kapitalizmus eldologiasult világának absztrakt módon elvetett tárgyai. A zenei kaleidoszkóp ebben a *nem-tulajdonképpeni* expresszionizmusban kézműipari termékké, szinte tapétává sűrűsödött, sőt épp saját ellentéteként virágzott ki, az úgynevezett kubizmusban, vagyis a mérnökművészet szinte öncélú élvezetében, a magában való mértani konstrukciók eldologiasodásában. Ahogy a kubizmusból igen hamar utak vezettek az új tárgyiassághoz, úgy vetettek véget természetesen Noske hadjáratai a *tulajdonképpeni expresszionizmusnak* is,° korunk első és legvalódibb tárgy nélküli, másképp tárgyias álommontázsának. Nem az iparművészet betű szerinti értelmében vett montázs volt ez (órák fogaskerekei vagy fadarabok egyes olajképeken), nem is a végképp tetszés szerinti címek münchhauseni módja (hét, egymásra rakott kalapdoboz mint Krisztus születése)°: az expresszionizmus *eredetileg* inkább képrobbantás volt, felszakított felszín volt már eredete, nevezetesen a szubjektum szerint is, mely erőszakosan föllépett és eltorlaszolt. A polgáriesztétikai ellenzés (a felszín képszerű és stabil összefüggéseit ellenzők) szubjektuma tehát nem maradt meg, miként a slepp, annál a festészetnél, amely még büszkén nevezte magát „absztraktnak"; nem maradt meg a kubizmusnál és a tapétánál. Inkább mindenképpen kapcsolatot keresett a világgal, persze nem a bizonytalan erjedés és a fantasztikus kristályok szubjektum-objektumának világával. A valódi expresszionizmus

(az esseni Folkwang Museum őriz egy gyűjteményt valódi vulkánkitöréseiből) nemcsak szubjektivisztikus szándékokat helyezett a megtagadott anyagba, hanem háborúval vonta be a világot, grimaszokká montírozta a világ töredékeit, az űrökbe főként anyagszerű szélsőségeket és reményeket, archaikus és utópikus képeket montírozott. Ám ennek az expresszionizmusnak, mely szét akarta ugyan feszíteni az eldologiasodást (ahelyett, hogy elvontan tagadta volna), nem volt még semmiféle megfontolt vagy megértett kapcsolódása a sűrűsödéshez, pontosabban a szubjektum-objektum közvetítés forradalmi folyamatához. Persze az expresszionizmusnak, a kor avantgárdjában, a háttérben épp elég „tendenciája" volt; amiért aztán az expresszionizmus „kék lovasát" különösen háttérbe szorították, amikor a szociáldemokrata forradalom a „tények mezejére" lépett. De még ma sincs egyetlen nagy tehetség sem expresszionista eredet nélkül, vagy legalább annak igen tarka, igen zivataros utóhatása nélkül. Az utolsó „expresszionizmus" az úgynevezett szürrealisták körében jelentkezett; kis csoport ez csak, de náluk megint van avantgárd, és: a szürrealizmus valóban – montázs. Joyce-nál, aki a „szürrealisták" óriása, a montázs épp minden csodás dolog kulcsa, az élményvalóság összevisszaságának leírása, a beomlott szférákkal és cezúrákkal. A nyelv itt a puszta kezdetekre redukálódott, az elpusztult, csilingelő kezdetekre, s ezek új kombinációjára; a cselekmény a belső dialógus (mely mindent kimond, ami csak végigfut egy ember agyán), az alvilág, az átlós világ és a fölöttes világ között zajlik (s ezek úgyszintén a legközvetlenebb testi kapcsolatban állnak egymással). A cselekmény tere és tárgya az *Ulysses*ben jelentéktelen személyek egy napja (de ez több szeretne lenni ezeregy napnál, mondhatni: omnia ubique°, dióhéjban). Trágárság, krónika, fecsegés, skolasztika, képes újság, zsargon, Freud, Bergson, Egyiptom, fa, ember, gazdaság, felhő jár-kel és keveredik ebben a képfolyamban, olyan rendetlenségben hatolva át egymáson, mely alakját természetesen Próteusnál, az erjedő ter-

mészet összevisszaságában keresi, már nem Prométheusznál, az expresszíven erjedő szubjektumban. A könyv végső mágiájaként még magát Próteuszt is saját ellentéte teszi színesebbé, mégpedig a megőrzött szimmetriával, sőt azzal, hogy az egyes részek keresztül-kasul egymás megfelelői; oly módon, hogy nemcsak vezérmotívumok fonódnak össze, hanem minden fejezet – a relativizmus *katedrálisában* – testrészeknek, színeknek, ásványoknak és ehhez hasonlóknak igyekszik megfelelni, szüntelen rejtett konkordanciával. Picasso szétszedett hegedűje° így, a nehezen áttekinthető szédelgés közepette, szókinetikává vált; viszonyulások – nem éppen Dantéhoz, de a romantikusokhoz – kölcsönzik a holdfényt a montázs e fajtájának, melyben gyarapszik. Ma mindez még csak a szétpattant tudat képrejtvénye; olyan „totalitással", melynek világmindensége cafatokból, beszélgetésfoszlányokból, el nem rendezett élményvalóságok telérjeiből áll. Ám a világ, melynek furcsa irodalma a polgári műveltséget így hagyja kicsengeni, mindenesetre képes arra, hogy ha nem űzi a dialektikát, hát rajta űzzék. A teremtő montázs *a legjobb darabokat ragadja ki, s ezekből épít másféle összefüggéseket.* A korábbi összefüggés birtokosa, hacsak az új összefüggés nem fércmű és nem művészies mítosz, nem örül már az újnak.

MONTÁZS, KÖZVETVE

Még itt sem vezet semmi sem a használható darabok részletei közé. Nem annyira az új elterelések révén elért csalás, inkább a *nyugalmas* összefonódások csalása akadályozza a montázst is abban, hogy ott helyben ellentmondjon. A közvetett tárgyiasság esetében csak azt neveztük közvetetten használhatónak, amiről már a saját kapitalista helyén is láthatjuk, hogy gyanús vagy ellentmondásos. Itt is ez az örökség használható darabjainak kritériuma: a késői tőkés rendszerben, mely kifejleszti ezeket, éppoly tökéletlennek és korlátozottnak kell lenniük, mint amilyen gyanúsnak. Szükséges, hogy ők legyenek szabálytalanok, a kapitalizmus ölében a valódi mából s

egyúttal a konkrét holnapból létrejött ellentmondás. A montázs jelenségeinél bizonyára gyakran ez a helyzet; máskülönben a restaurált tőke nem állította volna le a különféle expresszionista felzaklatásokat és megrázkódtatásokat. Egyébként a montázs csak Joyce-nál és a széthullás más „érdekes" alakjainál jelenne meg, és nem volna ott Brechtnél is, aki kifejezetten termelőerőként használja. Pontosabban arra, hogy megszakítsa a drámai folyamatot, és egyes részeit tanulságos módon áthelyezze, röviden: rendezői politikumként használja. De amit a közvetett tárgyiasságról mondtunk, érvényes itt is: csak a forradalom alatt és után lehet magukat a részleteket különválasztani. A hatalmas improvizációs és keveréklény részleteit, mely e kor teremtményeit, mint egyetlen más korét sem, folyamatukban mutatja meg, relativizmusuk, „revükultúrájuk" *ornamentikái* révén. Bármily kevéssé szabad is, eltekintve a „mindenkori utolsó géptől", elutasítani a kapitalista egyidejűségből minden örökséget, éppoly kevéssé szabad mindent, ami antinomikusan sérült, rejtett életként elkönyvelni. S éppoly kevéssé lehet valójában átmeneteket létrehozni a montázs puszta „eszméjéből", csupán mert a kései kapitalizmus meghasadt tudata képrejtvényeket ad föl itt. Azok a képrejtvények, melyek a kapitalizmus szempontjából részben szabálytalanok ugyan, de mégis annak díszéül szolgálnak, éppolyan szellemi teljesítmény „érdekes" díszéül, mely szabályosan egyáltalán nem volna itt már lehetséges. Persze a forradalom alatt és után élesebben mutatkozik meg a részletek használhatóságának kérdése is, s végképp az egész habitusé, mégpedig méreg nélkül; csak arra emlékeztethetők mármost a „montázsképződmények", amire készülnek, vagyis hogy egy sajátosan sodródó kultúrmúlt fogalmához tartoznak, *melynek szocialistaként is sokáig ez lehet még a formája.* Ami tehát a *montázst közvetve* illeti: konkrét illetékességében hiányzik belőle az üres kombináció minden vidámsága, a kaleidoszkóp minden csalása (mely enyhén titokzatossá teszi a háttér káoszát). A kizsákmányolás nélküli mon-

tázs is kiveszi a szétrombolt felszínből az őt megillető részeket, ám ezeket nem állítja össze új zártságokká, hanem egy másik nyelv, más információk, a szétroppantott valóság más átmeneti alakzatainak részeivé teszi. Brechtnél például, ily módon, újmachista modellek nem-gyanús használatával találkozunk; csakhogy: ha minden sajátos formát, s különösen az összes materiális tartalmat átmontírozunk, nem „alkalmazott" kaleidoszkópot kapunk, mely nem akar megváltoztatni semmit, és nem is a művészies káosszal kísérletezünk. Hanem: a régi lét töredékének montírozása itt a kísérlet, melynek során megpróbálják új létté átfunkcionálni. A gépies, a dramaturgiai, sőt a filozófiai montázs bizonyára nem ér véget a funkció többé-kevésbé gyors átalakításával, vagyis: a röpke és eldobható modellek használatával. Benjamin filozófiai kutatófúrásai során például kiderül: a montázs az őt megillető részt szintén valamiféle rögtönzésből meríti, mely régebben tetszőleges lett volna, valamiféle hangsúlyozott megszakításból, mely korábban csak hangsúlytalan zavar maradt volna; megvetett vagy gyanús formákból és hajdani, másodkézből vett formákból veszi az eszközöket, melyekkel beavatkozik. Széthulló nagy művek jelentésromjaiból és már simára sem gereblyézett anyag bozótjából. A montázs vonzódik az ideigleneshez, a dolgok közötti „passzázsok képzéséhez", az eddig igen távoli dolgok bemutatásához. Másutt, így a szürrealizmus néhány figyelemre méltó kísérletében, Max Ernsttől Aragonig, a montázs valamiféle kristályképződés a megvalósult káoszban, mely bizarr módon tükrözni igyekszik az eljövendő rendet. Sehol sincs itt sokkal több programnál, mely röpke, magányos és gyakran mulandó; ám a legtöbb dologban, amit a húszas évek jelentős művészetben és észlelésben létrehoztak, megtaláljuk a program varázsát vagy a félbemaradt részvételt a program bővítésében. Már a részek áthatolása és kicserélhetősége, mely a polgárság önmagába roskadásában jelenik meg, már ez is eddigi „világképének" zártsága fölött áll. Igen, itt a viszonylag haladó tudat még a vulgár-

marxista készség ama fajtája ellen hat, mely, a munkát igencsak megosztva, mindent a maga helyén és mindent igen elvont keretben lát. A relativizmus, mely a zárt felszín repedését jelzi, elsősorban a montázs, mely tud mit kezdeni e romok kellemetlen és kísérleti formájával – a késő polgárság ezt a „kultúrát" és így engedi még hagyományozni. Ezen a talajon semmi sem lehet már egy tömbből, a következőn, vagy azokon a nyúlványokon, melyek a következő talajokon nyúlnak majd be a káoszba, sikerülhet majd. Csakhogy az egységes tömb hajlamos arra, hogy magába olvasszon egyet s mást a csődtömegből, elsősorban épp a széthasadt tudat képrejtvényeit, melyek oly csodásan és új hangon vélekednek „az emberről". Megtaláljuk ebben a módban az üresség minden negatívumát, de közvetve benne van a pozitív lehetőség is: hogy egy másik térbe viszi át a romokat – a megszokott összefüggések ellenében. A késő polgárság montázsa saját világának üressége, melyet egy „jelenségtörténelem" szikrái és átfedései töltenek ki, s ez a történelem, nem az igazi, ám adott esetben az igazi kikeverésének helye is lehet. S olyan forma is, melyben megbizonyosodhatunk a régi kultúráról: utunk szerint és aszerint pillantva meg, ahogy ránk tartozik, már nem a műveltség felől.

AZ ÜRESSÉG

De senki sem éli bele magát. Minél előbbre jár az újban, annál kopárabb. A szoba fala szürke vagy sárgás, mint amilyen az utca és a talaj is. Simán odább siklanak a székek, semmi se áll szilárdan.

Alig lehetséges vagy szükséges ma már, hogy megfelelő módon lakjunk. Az üres Én nem épít már burkot önmaga köré, hogy rejtse azt, aki amúgy sincs otthon. A bútorok eltűnnek, feloldódnak puszta funkciójukban, beleolvadnak a falba. Hamarosan úgy fogjuk bekapcsolni az asztalt, hordozófelületének lapját, mint a villanyt, és kikapcsoljuk, ha nincs már szükség rá. Az új utcák önmagukban teljesen élettelenek; lebontanak egy régi létesítményt és újat tesznek oda, a helyén

mégis lyuk marad. Semmi sem gyökeresedik meg, gyakran üresen marad a helye annak, ami hiányzik. Igen száraz módja ez annak, hogy ne öregedjünk meg, s ez beborít.

A HAJÓHÁZ

Ez is segít, hogy vacogni tanuljunk. A fal kívül-belül csupasz. Cserében nyitva látjuk a belsejét, áttöri a külseje. Elmaradtak a nehéz kelmék, elmúlik egy ellenállhatatlan szándék. Mindez másutt szeretne lenni, nem ott, ahol oly üresen áll.

Nem tesz már ez a ház sem úgy, mintha gyökere volna. Abroncsok futnak körbe a párkányokon, kék acélból, éjszaka világítanak. A hangsúlyozott tágasság nem az már többé, inkább az éhség kígyózó soraira emlékeztet, melyek az üzletek előtt húzódtak, s most fölfelé vagy egymásra rakódva állnak. A szükség nagy blokkokba kényszerít, ám a nyílt kor ráfúj a kockára, és megváltoztatja az alakját. Az alacsony ajtók már nem a biztos házba vezetnek, hanem a fedélzetre. A kanyarok hajóorrot alkotnak, kígyózó szalagok tekeregnek a hajó törzse körül, még a lapostető is, mely oly déliesnek látszik, még az sem a Délt vagy a terpeszkedő nyugalmat idézi, inkább a fedélközt. Külső lépcsők, beillesztett kerek ablakok erősítik az átmenetiség benyomását: az egész ház hajóvá válik. Nem telepszenek meg és nem járnak itt halott stílusok kísértetei; valami új kísért, előre, ami van is és nincs is. A dzsessz hangzása kiválóan illik az acélhoz, és a bölcs Weillek megmutatják, hogy az acél hamis. A ház mint hajó tagadja a helyet, ahol áll; hiszen a hajók kedve úgy tartja, hogy eltűnjenek. A parancsot, hogy hová rendelték, nem bontják fel, míg cirkálnak; csak később. De néhány részlete (kósza vagy olykor nekilendülő szél fütyül rajta keresztül) most már ismert.

A KOLDUSOPERÁRÓL

Ez sokakhoz rendkívül derűsen szólt. Ragyogóan szórakoztak, s haza is vitték magukkal. Hozzá slágereket, melyek édesek és keserűek, figyelemre méltón élesek, de nem támadók.

Veszélytelensége főként ott csalóka, ahol a polgár nevet. A slágerek mintha ugyanazok volnának, melyekre egyébként is táncol, csak jobban vannak elkészítve. S mintha a koldusok is egyetértenének a helyzettel, mely oly vidáman dalolni és játszani engedi még őket. A derűs hangra táncra perdül olyasmi is, aminek erre nem volna szüksége.

Minden rendben, csakhogy a derűs hangzással megint nem jutunk nagyon messzire. Weillnek inkább az sikerült igen eleven módon, hogy kimerje az állott vizeket, épp a sláger vizeit. „Nem ülnek a fenekükön, kell nekik a hajcihő, hajcihő": a tréfa hamis hangjait, sántító ritmusait komponálja össze és leplezi le. Ezzel elárulja és hitszegő módon átalakítja az ösztönök kielégítését, melyért egyébként a publikum a slágereket kedveli: megszűnik ugyanis az *áru* mint sláger, s mint a *javak* meggátolt pótléka jelenik meg. A könnyed, sőt vulgáris maszk mögé bújva Weill sok embert elért, akikhez nem jutott el a haladó zene. Bár e sok ember közül csak a legkevesebb proletár, Weill az osztályok jobb keverékéből, hallgatóiból mégsem „népet" csinál, melyet meg kellene énekelni, hanem bomlasztást, mely a könnyűzene velejéig hatol. Weill nem radikálisan egyhangú és pontos, mint Eisler, és végképp nem „zenészi", vagyis hamisan közvetlen, mint a szociáldemokrata őstermészetű Hindemith; még kevésbé emeli akképp a slágert a songba, mintha az új népdal volna. Hiszen a sláger régóta ipari termék már; s épp az új, szegény négerekből és elegánsabb ősérzésekből gyártott sláger vált különösen szabványossá és elkülönültté, különösen névtelenné és tárgy nélkülivé az ösztönkielégítésben. Csakhogy a slágerben is van egy kis együgyű humor, egy darabka a ringyók utcájából és az otromba tréfák gyűjteményéből is, a díszes főút mellett; s ámbár a sláger ritmusban, dallamban és szövegben tökéletesen követi a kor szabványosított áramát, mégis van alatta egy furcsa ábrázat is, egy ponyvaszerű, mely a legnagyobb felületességgel sminkeli le saját felületeit. A sláger kacatjellegéből nemcsak az következik, hogy tovább marad emlékeze-

tünkben, mint a kor átlagos javai (egészen korai slágerek is, mint a *Fischerin, du kleine*, a *Holzauktion im Grunewald*, a *Male, Male, lebt denn meine Male noch*, a *Rixdorfer*, itt vannak még valahol a tudatalattinkban). A *Koldusopera*, az erjedő kor segítségével, igen pontosan kapcsolódhatott ehhez a kacatjelleghez is: koldusai és csibészei már nem az opera buffából jönnek, nem is a rongyosbálból vagy akár a jótékonyságból, hanem személyesen a széthullott társadalomból. Innen erednek, ó, hamis barátok, ezek a hangok, innen Brecht gunyorosan édeskés íze, ismét kiélezett könnyedsége, innen származnak a bölcs Bicska Maxik és ez a Tigris Brown. Innen jön Lotte Lenja hangja, mely édes, magas, könnyed, veszélyes, hűvös, a holdsarló fénye van benne; innen származik Kocsma Jenny és a démoni ballada, melyet végre elénekelhet. A merész széthullás nélkül, melyet Sztravinszkij *A katona történetében* fogalmazott meg, nem létezne *Koldusopera*: de a közönséges széthullás és az 1880 óta keletkezett slágerek nélkül végképp nem létezne. A „csiklandós" dolgokról és a szirupról nincs jobb zene annál, mint ahol ezeket idézik: a trombitadallam elcsukló szépsége, mikor Polly búcsúzik a rablótól, egy életet idéz, melynek még nincs tere. A *Koldusopera* kísérlete korunk leghaladóbb zenéjének szolgálatába állította a legrosszabb zenét; s veszélyesnek látszik. A polgári utcai szolgálatot teljesítő ringyóból anarchista csempésznő lett, anarchista, ha nem több.

Különböző vonások keverednek, súrlódnak egymáshoz. Az éles hangzás a sűrű levegővel, a zárt szám a dacos tartalommal. A kifejezés leegyszerűsített eszközei és Kocsma Jenny rendkívül sokhangú álma, a boldog dallamok és a virágzó elkeseredés; s végül egy korál, mely robbant. A song nem szól valamiről, hanem tárgyszerűen beszámol, mint a régi ária; de minden esetben átkozott állapotról számol be (s hozzá az átkozott „Hallod-a-szívem-dobbanását"-szöveg). Egy régi pince háznak adja ki itt magát, néha még egy új tetőt is rak közvetlenül a talajra; a kettő keresztmetszetéből persze

még nem lehet megjósolni egy társadalom jövőjét, s még kevésbé lehet megvalósítani. Egyáltalán az élvezet, melyet az ilyen zene kivált, a társadalom megváltoztatásának – ha nem állja is útját, nem jár mindig azon az úton; hangjának csak hellyel-közzel van éle. Általános művészi határok húzódnak itt, melyek erősebb dolgoknak is határt szabnak, mint amilyen a *Koldusopera* kísérlete és felszabadított slágerfegyverei. A szög, melyet még a politikailag leginkább célzott zene és költészet is a fején talál, igen közvetett módon válhat csak az adott valóság koporsószögévé. De ha a zene nem változtathatja is meg a társadalmat, előre jelezheti, ahogy Wiesengrund (Adorno) helyesen mondja, annak változását azáltal, hogy „megragadja" és hangosan kimondja, ami a felszín alatt szétválik és alakul. S főként nyilvánvalóvá teszi azok indítékait, akik zene nélkül is a jövőbe masíroznak, de zenével könnyebben. Napjaink egyetlen társadalmi-polemikus ütőereje Weill zenéje; és rajta a szél keresztülfúj, a becsületes szél, mely ott van, ahol nem tartóztatják föl épületek, ahol a kor körös-körül nem valóság még. Weill tönkretette, a saját „népük" körében tette tönkre a „zenész" énekesek lenyűgöző elveit. Az *Ágyú-dal* azt mutatta, hogy balra is katonák laknak, és ők a valódiak. És Kocsma Jenny néhány pillanatra oly közel került a nép szívéhez, mint korábban Luise királyné. Semmi sem mutatja tisztábban, mire képes most a sláger és a megkeverő rögtönzés.

SZTRAVINSZKIJ, A KORVISSZHANG

Jól lehet fütyülni azon, ami üreges. Így tartja ezt Sztravinszkij is magáról és a saját dolgairól, sokat próbált már. Az üresség őrjítően püföli, leplezi is magát, régi ruhát ölt, maszkszerű lesz, és így is hangzik. A hangzás kezdetben édeskés és csillogó volt, majd olvadékony és derűsen kusza, míg végül *elszakadt* valami. 1918-ban történt ez, *A katona történetében*; ezt az évet sehol sem jegyezték ennyire széthullottan, ennyire magányos és fontos őrülettel. Csakhogy Sztravinszkij a

maszk, mely mindig változni képes. Játékában nincs semmi összefüggés; hűtlen zene ez, s épp ezért becsületes is ma. Minden alkalommal más a hangzás, és még játsszák a darabot, de a hangzás már nincs egészen ott.

A katona története: úgy széthullajt ez egy embert, hogy szerteszét röpülnek a cafatjai. Tudatos tréfa, mely hamar öntudatlanná válik, s ebben van valami borzasztó. József, a katona 14 nap szabadságot kapott, az ördögnek adja hegedűjét, és cserébe elfogad egy könyvet, mely előrepörgeti az időt. „Valutaárfolyamokat" olvas (pontosan metszi egymást itt a mese és az ördögi praktika), olyan árfolyamokat, melyek még nincsenek is; vendégként ül három napig az ördögnél, de ez három hétig tart, otthoni kedvese elhagyja, senki sem ismeri már otthon a holtnak hitt katonát, és ő olvassa a pokoli könyvet, boldogtalanul, lélektelenül, zene nélkül, s címek, bankjegyek, aranypénzek potyognak belőle. S teljesen a vinnyogó, hamis, elrongyolódott partitúrából, hangütésének zseniális hamisságából íme, a nyereség: a katona győzelme az ördögön, és padlón a gonosz. Kivilágosodik a szín, föllángol az egész színház, félerővel még a csillár is, a zenekar, mondhatni, korálra zendít, hanyagul és odvasan, de őszintén és ájtatosan, amilyen a „Dicsértessék" egy lélegzetelállító ponyvában, amikor közel a megmentő, a barát, a fegyveres, a fény. Ám ez a szerencse sem tartós, a megszerzett hercegkisasszony sem az, s a legkevésbé a szülőfalu; csupa agóniából szőtt zene kíséretében, a régi igézet alatt és teljes sötétségben tapogatódzik a telhetetlen kreatúra ördöge nyomában a semmibe. És micsoda szkizofréniából épített színpad! Körben a zsinórpadlás, nyílt üreg, közepén a nyomorúságos színházacska, a felolvasó három részből montírozva: aki beszámol a katonáról, aki gyakran maga a katona, aki a katona barátja és segédereje a jelenetezésnek, aki egyik pillanatban sem tudja, miért kergeti őket az úr a kapu elé. Dohányfüsttel és őrülettel teli az udvari színház, durva álomképek vonulnak a füstben, a színház függönyét

hol fölhúzzák, hol leengedik, s egy vásári rémtörténet vászonra festett képeit látjuk rajta, majd embereket mozdulatlanul, aztán cselekedve, majd megelevenedett viaszfigurákat a pantomimban. Ám ez az egész fordított dolog, a furcsa költő, Ramuz furcsa költeménye képekben fogalmazta meg a zenét, rondán, mint egy tébolyult álmában, véresen, összefüggéstelenül, melyet megvilágított az égre vetülő föld alatti fény, majd megint zsebre vágta, mint a sötét éjszaka kifizetett számláját. Mindenfelé átlyuggatott ritmus, a hamis hangok orgiája; impressziók és montázs összevissza kacatokból és marche royalból,° egy éhező, mely a nép hajdani táncaiból és vásári varázslataiból egy olyan országútra vonul, ahol már csak a hajdanvolt zenés felvonulások kísértetei mászkálnak. Sztravinszkij *Petruskájában* ott volt még a vásárok színes hangzása, a balerina még olyan volt, amilyennek egy fiú képzeli a nőt, benne volt a verkli dallamának sajátos édessége, ez a túlszínezett, olvadékonyan a végsőkig kicsengő dallam. *A katona történetében* viszont épp a folklór szunnyad, s a gonosz alvó zenéje jelenik meg, a halálig üldözött és alvó ember világa. Képeiben, az éjszakai álom kísérteties széllökéseiben, melyek föllapozzák és elfújják a teremtmények képeit, valamiféle lezüllött Faustot zenésített meg Sztravinszkij, vagyis a világból kiesett éhező embert. Sztravinszkij, a megbízhatatlan, a legmegbízhatóbb álarcot viseli itt, mégpedig a halálét; s zenéje olyan haldokló álma egy befeléfordultságnak, melynek már az őrület, az őrület tréfája sem nyújt talajt, mely felfoghatná a zuhanást.

Oidipusz Rex: Annál bámulatosabb itt az új hangzás, acélos, biztos, előkelő. Az ócska rongyok helyett merev kelmék, a támolygás helyett szüntelen fehér nyugalom. A lobogás és az összevisszaság minden nyoma, de a zivatar és az emberi nyugtalanság is kihunyt. A hangzás többször is hirtelen megszakad, teljesen hiányzik belőle az összeolvadás, nem is szólva a dagályosságról; semmi mozgás az emberek között. Zárt mondatok, az egész felépítés aprólékos, hallatlanul precízen,

keményen, feszesen; ez a zene nem árad romantikusan, nem is törik szét, mint *A katona történetében*, hanem *letaglózó*. Persze mindig csak ott helyben taglóz le; áll ez a melódiára és a ritmusra is, valamint a teljesen magára hagyott színpadra. Mereven ül a kórus, a puszta tömeg sötétjében; Oidipusz és Jokaszté a zenei tömb egységében, archaikus tartással; alakok, akiknek sorsa elkerülhetetlenül bonyolódik és zajlik. Ez a gépiesség is benne van még a zenében, nem ok nélkül tételezett determinisztikus anyagában. Hiszen Sztravinszkij már korán vonzódott a gépekhez, és *Concertinó*járól is csak akkor érezte, hogy jól játsszák, amikor „szaladt, mint a varrógép": így a végletesen modern egzaktság szövetkezett itt egy sorstragédia egzaktságával, mely ugyanúgy elkerülhetetlen. A zene itt is, ott is igent mond a szükségszerűség futószalagjára, megnemesíti a futószalagon szünet nélkül végzett munkát, a reménysugár nélküli sorsot. Az *Oidipusz Rex*, melyet nem előz meg és nem követ „pszichológia", így önmaga is zenei sorsgépezetként zajlik, melyet betonba ágyaztak. Vagy márványba falaztak: a márvány gazdagon erezett ugyan, olasz fordulatokkal (Jokaszté énekében), óorosz énekgyakorlatokkal (Oidipusz és Teiresziász énekében), de megmarad a merevség még a sallangokban is, a gépies-archaikus jelleg nem enged semmiféle ellenőrizhetetlen virágzást. Ez a merevség a későbbi Sztravinszkij engedménye a párizsi reakciónak, sőt a világ kapitalista stabilizációjának; ebből fakad az is, amit az ilyen zene „objektivizmusának" neveznek. Ez az objektivizmus hangsúlyozott elidegenedés minden pszichológiától, de minden emberitől is; esztétikai elidegenedés ez, mely arra törekszik, hogy az üzem valóságos és elviselhetetlen voltának, a kényszerűségnek szerezzen zenét és ezáltal jó lelkiismeretet. S nem hiányzik ebből az sem, hogy Cocteau latin szövege befogadta a fasizmus egészen másféle, sőt szinte rejtélyes elemeit is, s ezeket ugyanakkor velejéig francia és egyúttal fantasztikus emlékezettel juttatja érvényre. Egy olyan korban, melyben ennyi elfojtott dolog

tör ismét felszínre, a szárazföldön nemcsak a „pelaszgok"° képei vannak forgalomban, hanem a városban bizonyos mértékig „attikaiak" képei is; – sokkal de sokkal gyöngébben, s inkább Franciaországban, mint Németországban, és ott is a puszta irodalomban, persze az érzékenyben és a fanyarul reakciósban. A polgári civilizáció sajátos menekülése ez az antik világba, melyből eredezteti magát; így gyarapszik a vázaképek hűvös világa, mely olykor túlharsogja a tárgyiasságot, a lakógépeket, az üres tereket, hogy valamiféle revenant-zenét hozzon Hadészból.° Egy másik Cocteau-darab *(Orpheusz és Eurüdiké)*, melytől persze idegen volna a hideg zene, nemcsak a modern szükségszerűséget építi be az antikba, hanem ellenkezőleg, antik anyagot montíroz a legvilágosabb jelenbe. Eurüdikét platinaszőkének ábrázolja, pizsamában, Orpheuszt szarukeretes szemüveggel és plóóingben, s az egészet egy francia vidéki házba helyezi 1928-ba: ám ebbe a túlzottan modern ábrázolásba úgy illenek a görög alakok, mintha oda volnának teremtve. Madame La Mort° zavartalanul viseli párizsi estélyi ruháját antik aranymaszkkal; a régi mítosz oly elegánsan morbid „jelenre" visszhangzik, mintha egy előrejelzés része volna. Picasso, Sztravinszkij, Cocteau – ők, az antik formához közeledvén, hármashangzattá és a „mértékletesség" végső csábításává váltak, melyet a burzsoázia felső rétege az utolsó órában hívott életre. Már nem a gépek ellenében vagy azokon túl, miként a Strauss–Hofmannsthal-féle „antik" idején, hanem azokkal együtt. Az űr démonikus maszkokkal és visszhangreflexekkel telik meg, a gépies, antik, bizánci, fehér-archaikus „rend" megmerevedett montázsával. *Oidipusz Rex*, acélhangon és latinul, jelzi azt a legkevésbé áttekinthető homlokzatot, melyet az új tárgyiasság a montázzsal együtt képes volt létrehozni.

Ilyen megdöbbentő hatása van a felhangzó ürességnek, és a Mostnak, amelyről zeng. Kifejezetten nagypolgári üresség ez, melyből hiányzik minden alulról jövő lökés vagy ötlet.

Sztravinszkijnak a dobokhoz, melyek nem a végzet dobjai, *A katona története* óta° semmi köze már, helye az elidegenedésben van, a mitologizáló külsővé válásban. De még ebben is megbízhatatlan, az elidegenedés játéka mindenkor sivár háttér előtt zajlik, átcsaphat nevetésbe vagy teljesen nyilvánvaló elkeseredésbe. Ezért gyanús mégiscsak a burzsoázia szemében legpontosabb kortársa és legdivatosabb zenésze; hiszen végső soron megvan benne a kor valódi hamis tudata. Ahogy helyet foglal épp a nagypolgári világ csúcsán, minden objektivizmusa ellenére sem zeneszerű és nem pozitív; Sztravinszkij úgy játszik a legkeményebb nagypolgári ellentmondások között, hogy meg sem próbál pozitív ideológiát, zenei „világnézetet" létrehozni. Az új tárgyiassághoz hozzákapcsolta ugyan a gépzenét, sőt a zenei embertelenséget is, a burzsoázia szemében Sztravinszkij mégis éppoly gyanús, mint amilyen up to date: „kultúrbolseviknak" látszik a „fasiszta". Kiderült ez, amikor Klemperer, a Kroll Opera emlékezetes telein° Berlinbe hozta az *Oidipusz Rex*et. Tanulságos együtt *A katona történetével*, együtt Klemperer más, a tisztaságot, az egzaktságot és az újjászületést szolgáló tetteivel. A pontosság karmesterének vezényletével, a tüzes és tiszta háttér előtt az utolsó Sztravinszkij is úgy csengett, tekintet nélkül reakciósságára, mint valamiféle démoni egyidejűség, és azzá is vált. A burzsoázia még mindig fényűzésre lel Sztravinszkijnál, mégpedig a legfőbb fényűzésre, mely azonban nem bizalomkeltő; rendszernélküliségnek nevezik inkább, keménysége álarc mögé bújt, és acélfénye az üresség kísértete fölött ragyog. Sztravinszkij már az *Oidipusz* előtt is ironizált annak klasszicizmusa fölött a *Pulcinellá*ban; az *Oidipusz* után a *Zsoltár-szimfónia* következett, letűnt és fáradt érzések kényszerű építménye. A tetszőleges tartás és téma, amely például Richard Strausst jellemezte már fénykorában is, Sztravinszkijnál acélos megbízhatatlansággá, s ezáltal pontossággá vált: mégpedig a kései kultúra ezer anyagban és egyikben sem robbanó pontosságává. Sztravinszkij,

oly távol a forradalomtól, sőt már minden konkrét kísérlettől is, mégis: a legprecízebb zenei játékosa lett egy késő polgári kornak, absztrakt, többszörösen megtört, reflexekkel gazdag térrel.

Még egy szót arról, ami többé-kevésbé acélosan tovább folytatódik. Szilárdan, pontosan és keményen áll most minden hang, mely valamit énekelni, s főként mondani akar. Weill zenéje is visszatér a biztos számokhoz, melyekkel nem kábítani akar, hanem pontosan és oly kevéssé körülményesen, amennyire csak lehet, kiemelni. Ám a „zárt forma dramaturgiai értékelése" semmiképp sem zárt maga is; inkább forradalmi indulóvá vagy az átkozott állapotok áriájává vált, vagy tiltakozássá, épp a dologivá válás vagy az emberüresség ellen. Weill *Bürgschaft*jában° például, ebben a nem kifogástalan és zenészi-objektivisztikus látszatot keltő műben fájdalom és köd hatol a zártságba: zsidó sötétségű Dél a panaszdalban, melyet az anya énekel leányáért, a ködlovagok zenéje a rablók kiáltásaiban a hídnál, melyek megtévesztenek, mint a természet hangjai, mint a természet *halk* hangjai egy ír tündérmeséből; még a folyó fölött terjengő köd is a távolság kantátájává lesz, mely elválasztja az embereket önmaguktól, s éppígy elválasztja őket a megbízható rendtől és az érchangzástól is. Így aztán Weill zenéje, mint a dologivá válást ellenző zene, feltétlen agitatorikus keménységű, antiromantikus formájú, határozott célú ugyan, de semmiképp sem Sztravinszkij elvont (épp eldologiasodásként elvont), szüntelen acélossága ez. Másrészt a zenészek, akik persze területen kívüliként viszonyulnak az eldologiasodáshoz, miként Alban Berg, expresszívként megmaradt szubjektumuk és annak sajátos jellegű meghatározottsága révén megnehezítik az (objektum nélküli) objektivizmust. Ami Berg *Wozzeck*ját illeti, zenéjének tárgya nem egy sors automatikus keménysége, sem egy katedrális fenséges keménysége, hanem a szegény, szenvedő ember, s a benne lévő és őt körülvevő légkör védtelenségének szakadéka. A szél az utcán, az alko-

nyi ég óriásinak látszó szorongása a város fölött, a borongós hold az ember kibontakozásává válik, vagy a rettenetesen *közelgő helyzet* délibábjává az égen; a vihar, a *Wozzeck*ban csak ez, dramatis et musicae persona.° Így aztán az erőteljes kifejezés szintén nem patetikus itt, hanem realista, mégpedig a szenvedésben létező ember intenzív kifejezéseként; a Wozzeck-ember zenéje Bergnél a magány, a bizonytalanság és a gyász viharzenéje. Így aztán Berg zenéjében feltétlenül van ugyan realista keménység és pontosság, mégpedig a vihar védtelenségének vagy a szegény embereket fenyegető szakadéknak a szélén; csakhogy épp mert minden *konkrétan* szemben áll minden absztrakt módon folytonos acélossággal, hiányzik belőle igazán, a legigazabban Sztravinszkij absztrakt, démonikus vagy idő előtti acélhangja. Berg zenéje épp a *realitásban* üti meg az objektivizmus elvont acélhangját; az ember nélküli közösség hangját üti meg, melyet az objektivizmus tételez, közösség nélküli emberekkel, hiszen mostanság ez a legreálisabb állapot. És a keménység maga? – furcsa színjáték ez, hogy épp Sztravinszkij maszkot öltött alakjában van meg a keménység, s ettől a tizenkétfokúság legszigorúbb, legkonstruktívabb zenésze, Schönberg nem szabadulhat ilyen könnyen. Egy valóban nyugtalan én szól nála, rejtetten, ösztönösen, távolról, felemásan, és technikailag sem adja meg a viszonyulás alaphangját, eltűnik az uralkodó hangnem, az új szigorúság az út és a be nem teljesedett mozgás szigorúsága lesz, mely belepusztul. Ezért aztán Schönberg ellenségei félreértik az újítót, mintha ő az utolsó romantikus volna, sőt valamiféle érzékiségétől megfosztott Chopin; a szigorúságot pedig, mellyel kordában tartja az atonalitást, idealistának látják, mégpedig absztrakt és önelégült módon zárt idealizmusnak. Schönberg ismerői viszont úgy látják, hogy épp ezáltal szűnik meg a privát polgári individuumot kifejező zene, hogy végső soron a saját konzekvenciáit követi; a fokozásban, mely egyszerre hat itt a „szubjektivizmusra" és az „idealista rendszerezésre", épp az a dialektika

munkálkodik, mely a romantika mindkét örökségét legitim módon haladja meg. Épp a tökéletes expresszió hamvad el, ha a teljes zenei anyagot az ő hatalmának vetik alá; épp a dologiságától legszigorúbban megfosztott ellenpont válik a másik oldalon, ahogy Wiesengrund (Adorno) mondta, „a szabadság zenei stílusává", vagyis a legteljesebb átszerkesztéssé, mely végképp csak a már nem mechanikus embert teszi szabaddá. Így hát Schönberg programja és expresszivitásának nehézkes módja nem függ ugyan igazán össze a korral, de mégis a jövő kovásza; akkor is, ha Schönberg zenéjében még csak fegyverkezik és tájékozódik a jövő, még nem tényleges bevonulás vagy „Beethoven" ő. Mindenképpen le kell szögeznünk Schönbergnek ezt a magasabb rangját, sub speciae saeculi,° ellentétben az érdekesebb Sztravinszkijjal, keménységének változékony mozaikjával, archaikus maszkot öltött korművészetével és archaizmusaival. Vagyis nem Sztravinszkij virtuozitása és nem is atmoszféramentes acélhangjának statikussága (melyet enyhít ugyan a megbízhatatlanság) jut el az ember kísérletéig, mint minden konkrét kísérleti zene objektumáig. Sztravinszkij neuraszténiás acélossága csak a tökéletes üresség tölti ki, persze a változó és mindig új köntösben megjelenő ürességet, melybe megrázó zene csendül, soha meg nem hallgatott kiáltások, amikor trombiták adják hírül Jokaszté halálos végzetét, amikor a dobok szüntelen hármas döndülése, mint véget nem érő sötétségben, kíséri a vak, vezeklő Oidipusz útját – és mégis üresség ez, amelynek felfogható visszhangja végül is csak a sors, a sors fölött érzett elkeseredés vagy a sors igézettel megkötött ünnepe, s nem az ember. Sztravinszkij minden anyaga, még zenéjének acélossága is a kor utolsó divatja és formája szerint készült, annak igéző stílusában, a vallás utáni bizánci vágyban és hitetlenséggel telve; hiányzik a valóságos folyamat, s végképp hiányzik az eljövendő ház anyaga. De bármennyire jelenvaló is ez: a burzsoázia mily magaslatán, a visszhang minő hűtlen művészetével és összefonódásaival járja útját

ez a jelentős zenész. Hűvösen, kecses merészséggel, és szögleteivel is éppoly folyamatosan, mint egy meander; lárvákkal tömve, mint egy álarcosbál, s mégis éppoly megrendülten és megbízhatatlanul, éppúgy rögtönözve, kellemetlenül és vegyítve. Sztravinszkij megmutatja, mi csendült fel a népdalban, a marche royalban, a gépkorszak archaikus soraiban, s hogy mi a mondanivalójuk a korszak számára. S a szakadás, melyet a katona története okozott a hangok kellemes művészetében, az automatikus igézet zenéje révén, mely utána következett, nem vált épp befoltozhatóbbá.

A FURCSASÁG REGÉNYEI ÉS A MONTÍROZOTT SZÍNHÁZ

Ma különösen nehéz az álmodozás egy koponyának. S még nehezebb az álomnak anyagként megformálnia magát, semmi nem összeszedett az ürességben. Fiatal emberek, úgynevezett magasabb elhivatottsággal, manapság gyakran végképp nem tudják, merre menjenek. Ha ér valamit a Bent, ha valóban költői többletet jelent, akkor csak torzan képes megmutatkozni abban az anyagban, amely ma nagypolgáriként rendelkezésére áll. Főképp csak közvetve; akkor a költők úgy viszonyulnak az anyagokhoz, hogy metszik, eltúlozzák, s mindenképpen megszakítják. Lehet a forma rendkívül egyszerű, hogy legalább ide ne engedje be a zűrzavart. De lehet rendkívül nyitott is, hogy ne veszítsen egy szót se a zűrzavarból. Persze ez már nem dönt el semmit, az ábrázolt dolog mindkét közegben görbe marad. Minél élesebb egy tekintet, annál biztosabban látja majd, hogy a pálca el van törve.

Elsősorban azon a visszás helyen, amely a költő számára nagypolgáriként megmarad. Ma, divatosként vagy még létezőként, nincsen más lét, csak a szakításé, az elvetésé. Ami 1918-ban expresszionista lett volna, a háború után fölszáll egy kísértetvonatra, mely hűvösen, álmodozón és borzongva kering a romok, átfedések és üres terek körül. Chirico torinói terei ezek, melyeken csupán pengeéles árnyékok állnak,

meg szalonok, melyekben a parkett balra hullámtörőként végződik, de jobbra ott a fal, a kandalló, az ingaóra az őserdőben; Aragon párizsi parasztjai° vannak itt, akik „szüleink temetetlen holttestéből" (ahogy Benjamin mondja) dalra fakasztják egy még névtelen jövő jelentéseit. A némafilmben vannak népszerű forrásai a szürrealizmusnak, hisz az maga is gyakran olyasmi volt, mint az álmok; ám ezoterikus a visszhang, mely a film freudizmusaira a mai üres térből verődik vissza, s a film főként ezekben találja meg tárgyait. S legfőképp azok a szimbólumok ezoterikusak, melyek nem húzódnak már át egy fölöttes világba, hanem a nagypolgári világ porozitásaiba archaikus-utópikus sejtéseket kebeleznek be. E szimbolikus helytálláshoz és evilágisághoz egészen közel áll a csöndes, nagy jelenség: Kafka; egy elsüllyedt vagy eddig túlvilági világ tér itt kísértetiesen vissza. Egy elsüllyedt világ: mely régi tilalmakat, törvényeket és a rend démonait tükrözi vissza a preizraelita bűnök és álmok talajvizében, amely a széthullásban ismét felszínre tör. Ami a túlvilág volt eddig, az kísért Kafkánál, *A kastély*, *A per* című regényeiben, elszabadult függőségek, „távoli, idegen, soha át nem látott megbízatások" eleven mitológiájaként. Ritkán került szorosabban egymás mellé a szorongás és az áhítat, ritkán volt ziláltabb, bonyolultabb az otthonok védelme. A szándék egysége érdekében még a szürrealistáknak is ez állt rendelkezésükre: a pusztulás és az álom anyagát helyezni a világ köztes tereibe; az ilyen szürrealizmus, az esztétikailag elkülönített dinamit ideje bizonyára elmúlt már. De még az olyan költők közül is, akik tudatosan egyáltalán nem vagy csak részben állnak közel ehhez az irányzathoz, még közülük is azt mutatják egyesek, hogy – rebus sic stantibus° – minden merész nekirugaszkodás a „szürrealizmust" súrolja. „Groteszken" nő az álomépítmény bele az üres térbe; félretolja a homály álomépítményét, és helyére a kiterjesztett halálos órából eredő, emlékező álomépítményt (amivé Proustnál egy élet lett) és a jelenkori romok áthatásából eredőt állította (Joyce-nál). A beomlott Előtt,

Után, Fölött és Alatt folyton metszi itt egymást, s mögötte a sötétség.

A költők, akik oly csodásan jelennek meg, németül különösen láthatóvá váltak. Franciák ugyan, meg egy ír, aki Franciaországban él, vagyis a viszonylag leginkább megőrzött társadalomban. Semmiképp sem függnek össze egymással sem, szétrepedt köztük még a kortársi tér is: mégis szeizmográfként működnek, egy olyan *tárgyi tér* tanúiként, mely Németországban különösképp észrevehető; Green, Joyce, Proust – csupa törésvonal a költői kiegyenlítődésben.

Green: az Ént, mely kínzó álmokat lát, s nincsenek körvonalai, megkörnyékezi a félelem. Tompák az ilyen emberek, mint az állatok, többnyire kisvárosiak, mindent avarszag vesz körül. Olyan szobák szaga terjeng, melyeket lakói mintha soha nem hagynának el már, igézetük fogva tartja őket, mint a sír, plüssel és csipkével bélelten. A történet csak egyénekkel, vagy inkább csak egyénekben zajlik, de ezek nagyra nőnek, mint a freskók, sőt mint a tájak; hisz mindegyikük egy szenvedélyt helyettesít. Nincs egyéb ebben a térben, csak a magányos szenvedélyek, nincs más, csak a szenvedély lopakodó, igéző sorsa; nincsenek közös dolgok, nincs kiút. Az igézet sűrű és polgárian mozdulatlan, kiszárítja az embert és leteperi, még mielőtt kivilágosodna. Áthatolhatatlanul kimeríti őket az igézet, a halálukig, minden dolog és esemény e nyomás követévé válik.

Proust: az Én, ha szétfoszlani látja a saját életét és a külső életet is, túl élesen látja a szinte elveszettet, fölfelé írja meg a haladó ragyogást. E költő fölöslege porcelántekintete fortélyában és mikrológiájában rejlik, s ez ugyanaz, mint a mindent egybegyűjtő emlékezet. Behatol az emlékezet az apró, mellékes dolgok intenzív borzalmába éppúgy, mint egy olyan kor utóérésébe, mely már akkor is elmúlt volt, amikor benne éltek; így működik e nagy urak és hölgyek, e csalók, kalandorok, özönvízi hősök, a fehéren izzó kései világ kaleidoszkópja, mely mindent valóságosnak láttat, és mindenütt

vannak köztes terek, ahol a hasonlatok fészkelnek. A hasonlatok beomlott szférákból származnak, a planétákat vendéglői asztalok alkotják, a nap olyan, mint egy királyi múmia a kibontakozott nappalon, a társadalmi játékszabály szolgál liturgiául. Proust számtalan Énné darabolja saját személyét, s ezek semmit sem tudnak egymásról, világaik metszik egymást; nemcsak az eltűnt idő dolgait gyűjti össze Proust, oly részletekkel, melyeket empirikus összefüggésük soha nem mutatott meg, s Proust ugyanígy az elmúlt időt, épp mint ilyet, kupolává *csavarja* múló Énje fölé; s csak ez feszíti ki képeit, post festum.° Egy süllyedő világ Faubourg St. Germain-je emlékezett itt és hatotta át önmagát, s csapódott ki a prousti és a saját halálos óránk már nem euklideszi mozaikjaiként. Cselekmények, melyek nem keltenek semmilyen más érzést, csak kíváncsiságot, egyvelegek, melyek mintha csakis az összeomlás felől váltak volna láthatóvá, mintha csak az emlékezet mozaikjában merevedtek volna meg, tesznek tanúságot egy már nem létező bíró előtt.

Végül *Joyce*: száj, Én nélkül az ösztönök áradata közepette, sőt az alatt, s kortyolja, gügyögi, kibontja ezt az áradatot. A nyelv, mely nem kész és nem kialakult, nem is szabványosított, hanem nyitott és zavaros, teljesen követi e széthullást. Ami máskor, az elfáradások idején, az álmodozó beszélgetések szüneteiben zilált embereknek is szól, elszól, szójátékot farag: itt mind fenekestül felfordul. A szavak munkanélkülivé váltak, elbocsátották őket értelmes összefüggésükből, a nyelv hol úgy halad tova, mint egy szétdarabolt giliszta, hol összecsúszik, mint egy mozgó trükkfelvétel, vagy zsinórpadlásként lóg bele a cselekménybe. Az *Ulysses*ben megtaláljuk tehát már a „work in progress"-t,° egyszerre a műhelyt és a költészetet, de egy olyan műhelyt, mely ugyanúgy leromlott, porlepte, széthulló, az aljnövényzetbe olvad. Alig követi a nyelv a grammatikai, s alig a (mai) logikai szabályokat; forrása mintha az elsődleges hangi-képi kapcsolat, értelme a tudatalatti élet eloldozása és megragadása volna; ez kelti a

nyelvet új életre, ez adja vissza a szavak prelogikus értékét. A mű szimbolikus és szimptomatikus volta szempontjából mellékes, hogy Joyce-nak sikerült-e ez, hogy elvadultsága átmegy-e valaha a költészet fennkölt őrületébe; hogy egyáltalán komoly szerző-e, s nem egy elképzelhetetlen nem-eszme szédelgője, valamely polgári Földemlékezet asszociációja a Föld pusztulása, egy kozmikus katasztrófa után; egy *Ulysses*, ha átlátszó változással nem vetíti is mindjárt előre, legalább őrzi egy áttekinthetetlen, beomlott változás logikáját. Mindenesetre az *Ulysses* stílusa feltétlenül megfelel egy felügyelet nélkül maradt világnak; a stílus a széthullás, elsősorban az Én (belső monológban zajló) széthullásának kovásza-lenyomata, és a tárgyak közötti polgári összefüggések széthullásáé is. Persze a korábbi puszta „monológ" a személy énállományát még meghagyta felismerhető állapotában, érintetlenül, még telve a felszín tudatos összefüggéseivel és erkölcsi lepleivel; ezzel szemben Joyce-nál a „belső dialógusnak" már az Én sem tanúja, kiiktatódik úgyszólván még a beszélő teste is, amely magában foglalja a nyelvet, és elszabadul a zuhanás névtelen áradata. Oly csupaszon és szégyentelenül, annyira szépítés nélkül és lezáratlanul, hogy hozzá képest minden eddigi naturalizmus udvari ceremónia, Döblin regényei pedig, melyek olykor már a ci-devant bolygók pályáját járták, a mérsékelt vadság természetvédelmi területei. Ide szállnak föl a tudattalan gőzének buborékai; ezek hozzák létre az őrült szóképződményeket, töltik ki a tucatemberek álmainak mélyét, őrizetlen kincseskamráit, a fecsegéseik alatt húzódó szakadékot, s legföljebb ama romantika architektúrájában térnek magukhoz, melyben először volt jelen a többrétegű beszéd egyetlen beszédmódban. Tehát megint egy rejtett zenekar él egyidejűségben egy egészen más jelenettel, a vezérmotívumok sustorgása felemásan viszonyul a szöveg felszínéhez; az *Ulysses* szókinetikája bevallottan tisztán zenei, mégpedig nem a délies *hangfríz*, hanem a wagneri, a szöveg alatt megbújó *hangszakadék* fajtájából. Miként némely

Wagner utáni programszimfóniában, itt is föltűnnek olyan motívumok, melyek előre jelzik későbbi alakjukat, mások viszont egy hajdanvolt Föld mélyéből próbálnak előtörni, utólag hozván hírt onnan, sírokból, tudálékosságból és vajúdó emlékezésből, pornográfiákból és mitológiából. Minden lépés banalitása körül templomablakok széttiport üvege hever, koktélok bukkannak föl a mitológiában, és Ramszesz lép ki a szajhák közül, a legművészibb montázs is a tárgyak népvándorlásává válik, legalábbis valamiféle művészies metamorfózis kísértetévé. S mindez hangsúlyozottan kevés és közömbös, de gömbölyded emberrel történik, akiktől semmit sem néznek el, akik megállás nélkül beszélnek a végtelenségig, és észrevétlenül a messzeségbe sodródnak. Az odisszea, mely az emberre ki van róva, ha nem is minden pillanatban, vadul aktualizálva zajlik itt 24 órán át: itt vannak a kérők, mégpedig Bloom asszony kérői, itt a Nauszikaa-jelenet, vagyis Bloom úr találkozása három lánnyal a tengerparton; itt van a küklópszjelenet a 12. fejezet barlangjában, a sivár kocsmában, a fecsegő Bloommal és a „félszemű" nacionalistával, aki kidobja őt. Éppoly kuszán süllyed hát ez a világ lefelé, ahogyan oldalvást vagy fölfelé törekszik: süllyed lefelé, miközben a három lány a tengerparton az 1900-as intézeti nyelvet beszéli, szirupos stílus az óceán partján, miközben Bloom maga, az apróhirdetések Odüsszeusza, otromba ír szájhős; oldalvást és fölfelé is tör azonban a leglaposabb élményvalóság parttalan asszociációja – a teáscsészében ott van Ptah isten,° és a beszélgetések szüneteiben Ó-India palotái tükröződnek a vízben. A „megfelelés" átlós vonatkozása, mely egyaránt áthatolni igyekszik emberen, hegyen és szigeten, miután ezek elhagyták saját helyüket, sőt amely képes a könyv egész fejezeteit „uralkodó drágakővé és planétává", a tohuvabohu post rem° „egybecsengéseivé" változtatni: ám ez az asztrológiai lényeg mégsem rögzíti a változó világot, a keverék világot. Hisz az élményvalóság cafatai közé keveredett asztrológia, az utolsó könyv-ítélet skolasztikája csak még

élesebben mutatja anarchikus tárgyát, csak még iszonyúbbnak az összes köztes tárgynak (és frigyüknek) konkrét végnélküliségét. Próteusz,° a fortyogó természet összevisszasága e vég patrónusa is; és egyetlen nap, egyetlenegy nap sodra lesz ismét a természetisten nyughelye, oly módon, hogy még a történelem hatezer éves világa is az átlagos nap terébe tér vissza, barlangokal, írországi-szíriai bordélyhölgyekkel, megkövült belsőségekkel, mocsokból támadt Jézussal, jogarokkal, hirdetésekkel és kígyókkal. Süket dió és egyúttal a legképtelenebb kiárusítás; tetszőlegesség, csupa összegyűrt papírfecniből, majommakogás, összegubancolódott angolnák, a semmi töredékei, s egyúttal kísérlet a skolasztika megteremtésére a káoszban; dies irae°, a középből tetszőlegesen kiragadva, törvénykezés nélkül, isten nélkül, vég nélkül, tele az álmok hordalékával, egy lesüllyedt tudat hordalékával, s egyúttal erjedően új álomesszenciával. Ez a legüresebb és a legzsúfoltabb, a leginkább tartás nélküli és a legproduktívabb groteszk, a késő burzsoázia groteszk-montázsa; fölfelé, széltében, mélyre és oldalvást szédelgés egy elveszett otthonból; úttalanul, mikor csak utak vannak, céltalanul, mikor csak célok vannak. Sokra képes most a montázs, korábban csak a gondolatok laktak lazán egymás mellett, most a dolgok is, legalábbis az ártéren, az üresség fantasztikus őserdejében.

Álmodozó ez a koponya ott is, ahol legszívesebben hűvösen eltűnne. Amikor nincs kedve szemlélődni, mint oly sok hozzá hasonlónak korábban, s nem ír le szép szavakat, pláne nem a „sajátjait". Hanem tevékenyen beavatkozik, tudós mondatokkal ingerel, a jelenetekben valóságos cselekményeket próbál ki előre; miként Brecht. Így aztán megmarad a jelzők költészete, a túlcsorduló, nem teljesen lefedett, nem teljesen tárgyias; hiszen a nagypolgári és a jövendő világ között húzódó határterület is, ahol az ilyen költők tevékenykednek, üres, erjedően üres még. Még a költői kézírás is annál akaratosabb lesz, minél inkább úgy hiszi, hogy beleveszhet a tárgyias, sőt

kollektív vonásokba. Az *akarat ellenére létrejött költészet* egyik példája Brecht is: mert ő nem személy akar lenni, hanem intézmény, csupa objektív külső dolog erőteljesen hatékony, tárgyilagosan tanító intézője. De az álmodó fölösleg épp itt buggyan ki minden „szavából": nyelve ettől furcsán egyszerű, innen a kacifántos szikárság, a proletárkérdésekre sütő trópusi nap, a közömbös hitetlenség templomi éneke. Pozitív oldalról pedig: míg a kalandregények romantikájának, mint a „primer" Brechtnek, proletár értelmezése gyakran csak erőszakoltnak látszik, addig a cselekmény és álomtöbblet itt ama cselben genuin,° melynek révén a tárgyiasságot és a montázst valami éppen nem nagypolgári, mégoly szétpattant tárgy előállításának eszközéül használja. A kaland és a távolság romantikája ezáltal valamiféle lehűtött és kísérleti tárgyba húzódik vissza; a távoli színtér a jövőbe tolódik, az anarchia (minden egzotikum legjobb része) valamiféle laboratóriummá, a kísérletezés nyílt terévé válik. Csakhogy a tárgy, melyet Brecht a tárgyiasság és a montázs segítségével a színpad laboratóriumában előre kipróbál, a jövő társadalmának és világának forradalmi születése a maiból. Ebben egyenlítődik ki Brecht vad és hideg tehetségének mitikus-dölyfös iránya; sok minden elszárad itt, sok minden új tapasztalatokat szerez, logikai úton is, bölcs tapasztalással, s közben egyre pontosabb illetékességet akar. A „tárgyiasság" szolgáltatja számára a relativisztikus modelleket; ám ezek homlokzatszerű eszközökből, melyek segítenek a dolgokat elrendezni, receptekké válnak, hogy valamit elképzelhessünk általuk. A montázs szintén nem alkot művészies kaleidoszkópot, hanem a régi társadalom darabjait dolgozza fel, a benne rejlő, felszabadult lehetőségekkel együtt *(Egy fő az egy fő)*: először is kommunista tangépezetté, kísérleti gépekké funkcionálja át őket. Ily módon a színház politikummá válik, pontosabban: Brecht rendezése a leninizmusra törekszik, azt igyekszik megvalósítani, olyan helyzetek és olyan kérdések révén, amelyeket ezek fölvetnek. Leninizmusra tö-

rekszik olyan értelemben, hogy a színház a mindenkori „elmélet" stúdiójává válik, ahol a mindenkori „gyakorlatot" tanulmányozhatja: a cselekmény menete ezáltal politikai magatartások és elméletek előzetes próbájává lesz bizonyos feltételezett és változó helyzetekben, a színpad locus minoris resistentiae-jében.° Így a brechti „igent mondó" alakjához egy lehetséges „nemet mondó"-t kapcsoltak,° s ezzel *A rendszabály* című tandrámája négy szilárd elhatározása mellé hamarosan megtalálta azok átdolgozott, rugalmas, lezáratlan helyesbítését is; így szembesíti Brecht *A vágóhidak Szent Johannája* című darabban a jó szándékú eszmét az igencsak másféle valósággal, melyhez az eszme segített hozzá. Szent Johanna – egy darabka Schillerből, egy darab Indra lányából Chicagóban, és főként egy nő elfogulatlan keresztényi lelke: de amit ő a legtisztább szánalomtól és segíteni akarástól vezérelve hirdet, kirekeszti a munkásokat, és még gazdagabbá teszi a húskirályt. Így avatják szentté per saldo° a kapitalisták Johannát: „Nagy embert fogunk belőle csinálni, mert emberbaráti tevékenységével ott a vágóhidakon, a szegények szószólójaként, még ellenünk irányuló beszédeivel is átsegített bennünket a súlyos heteken."* Item:° a szív tudás nélkül mit sem ér, az elmélet önmagában sem nem jó, sem nem rossz, még az igazság sem igaz, erről csak a mindenkori társadalmi gyakorlat dönthet (melyből az igazságnak fakadnia vagy amelyhez vezetnie kell). A nézőt ezek a „kísérletek" nem kábítják, hanem állásfoglalásra késztetik, nem kulináris élvezetet talál bennük, hanem valamiféle anatómiát, nem színházi estét, mely szakadatlan cselekményével szépen elszenderül, hanem sűrűn megszakított, nem-idealista, valóságos cselekményt, helyzetek konkrét logikáját, nyers gyakorlati színházat. Egy leninista kísérletezik itt a színpadon objektíven beszámoló és önmagával számot vető „epikus" drámával; ellentétben a dinamikus drámával, mint egy olyan-

* Görgey Gábor fordítása.

fajta „idealizmus" önámításával, mely nem törik meg semmi külső dolgon, föltartóztathatatlan zártságban emelkedik, és saját élvezetét vívja ki. A polgári forradalom dinamikája és a proletárforradalom konkrét kísérlete között fennálló ellentétről van itt szó; e kísérletnek mindig vannak botránykövei, s ezek kívül fekszenek az idealista módon zárt cselekményen, kívül az idealista módon ugyan „bevont", ám realisztikusan meg nem haladott „sorson". Ez az epikus program éppúgy hasznos módja annak, hogy a kommunista antiliberalizmust a liberalizmus előtti formákhoz közelítsük, a balladák korához, melynek „szokásai" először a tartást tételezik, s csak utána az adott esetet, sőt a statikus államokhoz, melyeknek „klasszikusai" a tapasztalathoz adnák az elméletet, s mintha Konfuciuszuk volna köztük a legbölcsebb gyakorlati ember. Persze ha Brecht mégoly távoli hegyek mögött keres is „orvosságot és tanácsot": azokat mindig a legközelebb fekvő balsorsú völgynek szánja. Még az amerikai, igen erősen az illúzióktól és dezillúzióktól mozgatott utópiadarabban, a *Mahagonny*ban, még ebben az anarchisztikus együttesben is („Ott finom hússaláta vár, / És nincs igazgató")* ott van karnyújtásnyira a „férfiak kara", ott a „Mindent szabad!" kocsma, a cantus firmus°, amelyhez az ember igazodhat, ott van Jonny ősemberi, szörnyen modern dala a Valamiről, ami hiányzik. Brecht világától olyannyira nem idegenek az idegen kalandok, az ősi szimbólumok, hogy még a démonok sem hiányoznak belőle; csak éppen modern igazgatósági irodákban ülnek, és a *Varázsfuvola* csengőcskéi, a varázst feloldó, jótékony varázserejű csengőcskék Lindbergh gépébe vannak szerelve. Ez teszi Brecht színházát végül is átfunkcionáló, kísérletező módon montírozó színházzá; a szimbólumok visszhangja és átfedése éppúgy összeköti Brechtet Cocteau-val, Kafkával, sőt Joyce-szal is, ahogyan a célzott gyakorlat elválasztja őt a kaleidoszkóptól és a kísérletet a költői reflextől.

* Görgey Gábor fordítása.

Így aztán fontos költők nem találják már helyüket közvetlenül az anyagban, csak ha széttörik azt. Az uralmon lévő világ nem árasztja már számukra az ábrázolható látszatot, melyet mesévé kerekíthetnének, csak üresség et áraszt, s benne az összekeverhető törést. A nagy csodálatosságokból, valamint a (már más célra készült) részek tudatos keveréséből végképp hiányzik a középpolgári költők idealista-idealisztikus életének látszata; ugyancsak hiányzik belőle a barbárság eksztatikus beszéde, mely a fasizmus hullámát lovagolja meg. Az üres tér tökéletesen megfelel az avantgárdnak; ellentétben a régebbi korokkal, amikor a polgári világ még forradalmi volt, vagy amikor kialakult egy éppoly megformálható, mint amilyen alakszerű „kiegyenlítődés" értelmes világa. Az oda vezető út még a Sturm und Drangtól a *Wilhelm Meister*hez° vezetett, ezt az utat járva nevelődött a polgári regény a „világban"; a vélt kiegyenlítődés, ha nem is közvetlenül már, Hegelnél tetőzött, amikor „a szubjektum megbékélt a szükségszerűvel". A fennálló társadalom vélt „logosza" értelmében, sőt még teljesebb korok uszályában, ama középkori időkben, amikor még a legbelső Nap épp a zenit csúcsán állni látszott, valamint Giotto világában, ahol a legszentebb tárgyak egészen otthonossá válva csapódtak le az ittlétben. Goethe után azonban, a további nevelődési regény helyett, a francia dezillúzió következett; ma pedig a nagypolgári üres tér tökéletes nem-világában, ellenvilágában vagy akár romvilágában a „megbékélés" nem fenyegeti már a konkrét költőket, és ez nem is lehetséges többé. Más magatartás nem lehetséges itt, csak a dialektikus: vagy a dialektikus montázs anyagaként, vagy kísérleteként. Az ihletett Joyce kezében még Odüsszeusz világa is a mindent szétrobbantó és minden ízében szétrobbant Ma változékony képtárává vált, a legszűkebb körben és hóbortos menetben, hiszen valami hiányzik az embernek, mégpedig a legfontosabb: az ember arca és a világ, melyben ez az arc megjelenik. Elsősorban ezért válik Brecht felelősségteljes drámája a megszakítás és a gyakorlati montázs drámá-

jává: „hősökkel" a színen, „katasztrófákkal" a gyakorlatban, és csak egy másféle társadalomban lehetséges „kibéküléssel". Megint gyógyító, sőt filozófiai lesz a dráma; oly módon, hogy újfajta „katarzist" kínál: nem az érzésekét, hanem a tervekben megvalósulót, nem nagy urakkal, hanem exponensek révén, nem hajdanvolt, hanem előkészített cselekvésekben elérhetőt.

A SZÍNPAD LENINISTÁJA (1938)

Bármit csinálunk is, mindig lehetne másképp. Egy kép soha sincs készre festve, a könyvírást soha nem lehet befejezni. Amit épp kifejeztünk, azt a végén még megváltoztathatnánk. S ha ezt megtettük, akkor kezdhetnénk elölről az egészet.

Nehéz eldönteni, mennyi ebben a hiúság, avagy a lelkiismeretesség. Ez a magatartás igen gyakran csak idegesség, és nincs hozzá köze senkinek, csak a szerzőnek. Ám *Brecht*nél – s ő a változtatás, a soi-disant° lezárt dolgok átírásának matadorja – más a helyzet. Az olyasmik, mint a *Koldusopera*, a *Mahagonny*, sőt az *Egy fő az egy fő* valóban túl korán íródtak, vagyis nem a témájuknak és a bennük rejlő problémáknak valóban megfelelő időben. Ha tehát Brecht, lévén lelkiismeretes és a dolgokat összefogó szerző, végiglépdel a keletkezett művek sora előtt, bizonyára kilógnak egyes burleszk, anarchisztikus, esetleg túlságosan kollektivisztikus vonások (különösen az *Egy fő az egy fő* esetében) a sorból. Ám fontosabb ennél egy másfajta félkészség, melyet fölöttébb pozitívan kell értékelni, és ez nemcsak a szerzőre tartozik. Alkotásaival Brecht magát a nézőt akarja megváltoztatni, így aztán a megváltozott néző (és közéjük tartozik maga Brecht is) szintén visszahat a termékekre. Ritkán keletkeztek egymástól kevésbé független művek, mint Brecht alkotásai; ezek egyáltalán nem tekinthetők önálló műveknek, dologivá vált értelemben, hanem – a szerző egyik korábbi kifejezését használva – „kísérleteknek". Brecht összegyűjtött műveiben (I. és II. kötet, megjelent a Malik-Verlagnál, Londonban) következésképp az összegyűjtöttség és a műszerűség esetünkben ön-

állóan értendő. Az *összegyűjtött* itt nem aratást jelent, amikor elégedetten behordják a termést a csűrbe. Inkább észrevehető még a munka összes fázisa: a vetés, a kaszálás, a kévekötés, a cséplés. Az *Egy fő az egy fő* című darabot például, olyan formában, ahogyan „írva van", kollektivista propagandaként lehetett félreérteni. Most Brecht jegyzetet fűzött hozzá, melyben azt tanítja, hogy a darab individualizmusellenes parabolája „komolyabb fáradság nélkül... India helyett akár Németországban is játszódhatna". Nemcsak olyan töréshelyek vannak itt, melyeken utólag tovább lehet dolgozni, vagy amelyeket akár csak át lehet értelmezni, a kor itt megtanított minket valamire, és tanítja visszamenőleg a darabot is. Tehát az összegyűjtöttségen kívül még a *műszerűség* sem húz záróvonalat az elvégzett igyekezet alá; ezek a képződmények inkább a társadalmi felszabadító harc során alakítják és mindig újraformálják a helyes magatartást. *Tartáskísérletek ezek a színpad laboratóriumában, nem dopolavoro° csendéletek.*

Itt a változtatásra irányuló törekvés az elsődleges, ez válik újra meg újra nyilvánvalóvá. Persze különböző vonások vannak benne, melyek nem kapcsolódnak össze oly egyszerűen, mint a szándék. Az egyoldalúság a cél érdekében poentíroz; ám ez az egyoldalúság, mint minden fény, többféle színből tevődik össze. Egy föltétlenül eredeti ember színeiből; egy költőéből, aki a legócskább és legelhasználtabb kifejezéssel is tud mit kezdeni. Egy ifjúéból, aki Kiplingjével átvonul Indián, de nem veti meg a Baker Streetet sem, ahol Sherlock Holmes és dr. Watson ül a kandallónál,° afganisztáni emlékekbe mélyedten. Egy öregember fényéből, aki szereti a klasszikusait, és szereti tanítani azokat, sok szólamban, mint egy színész, türelmetlenül, mint egy pap. A korban két különböző hangnem volt a lagnagyobb hatású, az egyik önmagában is kérdéses (ezt csak Brecht engedhette meg magának), a másik nagyszerű, politikai-forradalmi, mely Brecht egész írásművészetét meghatározza. A kérdéses

engedményt az jellemzi, hogy bizonyos mértékig közeledik a tegnap csupasz, száraz divatjához. A polgári „új tárgyiassághoz" Brechtnek semmi köze, nincs köze ahhoz a leszűkítéshez és kidekázottsághoz, mely az igazságot szikárságként, a realitást fantáziátlanságként értelmezte; de van köze ahhoz a nem polgári értelemben vett „új tárgyiassághoz", mely „likvidálásként" lépett föl. Csakhogy Brecht képes volt ezt a múlékony valamit is élettel megtölteni, vagy legalábbis alkotó módon használni; Brechtben, ahogyan ő maga mondja magáról, megtaláljuk „a nagy erdők hűvösét", ahol az anyja viselős volt vele. Nyilvánvalóan másféle hűvösség ez, nem a „likvidálásé"; Brecht „szikár nyelvet" akar, mely „a szavakat tisztán ejti", ám épp ezzel akar egzakt fantáziára törni, mely a dolgokat néven nevezi, és nem engedi, hogy megrövidítsék. Brecht egyszerűségének így aztán semmi köze az absztrakt „likvidáláshoz"; inkább a politika sava és bősége jelentkezik itt. Kifejezésmódjuk így éppoly számos variációra ad módot, mint tárgyaiknak természete; ez közönségesen cseng („Most majd tanulhattok valamit"*), majd gonoszul („Legfontosabb az élet, Mert nem jön soha több"**), aztán képletszerűen („A húsról, mely a konyháról hiányzik, nem a konyhán döntenek"). S ahol a tárgy maga egyáltalán nem természetes, ott méltóságteljesen gazdag kifejezést használ. Például (a *Mahagonny*ban) a darvakról szóló kettősben, mely rendkívül értékes költészet és az idős Goethéhez sem méltatlan („Nap s Hold, alig különböző korongok: / Alattuk húznak és már egymásba mosódnak"***). A Brechtben lakó öreg használja ki vagy töri meg egyszerűségét; az öreg a maga lutheri németségével és Shakespeare-től vett realizmusával; hazajáró lélek a parasztháborúkból, majd megint a megfontolt az ősi Kínából, aki a forradalomban a mértéket tiszteli, és úgy beszél róla, mint valami legendáról. Ez a fur-

* Vas István fordítása.
** Görgey Gábor fordítása.
*** Görgey Gábor fordítása.

csán ódon hangzás kíséri Brecht egész munkásságát, ez keveredik csodásan trópusi nappal és kacérsággal, jelentőségteljesen a cselekményrendezéssel és a marxizmussal. Brecht igen gyakran a sváb késő gótikából áll, melyhez személyisége tartozik. Olyan forma ez, mely látszólag szöges ellentétben áll a tartalommal; például a *Házi prédikációk gyűjteménye* („Hauspostille") című versben, a *Koldusopera* végén a Korálban, és a hitetlenség más templomi énekeiben. Ám a mégoly felvilágosult tartalom is ritkán hat Brechtnél illendően, megkerül valamit, és észrevesszük, mennyi minden rejlik az ateizmusban, ha nem polgári módon fogjuk föl, nem pusztán megszokottá vált tagadásként. Így keverednek a színek, egyetlen folyamatnál több indul egyszerre útnak, szinte azt mondhatnánk: Brecht írásművészetében van egy darabka nagyon régi német bolsevizmus.

Hogyan lehet gyakorolni az újat, a másfélét, az esedékest, ezt próbálgatják most itt újra meg újra. Ha a helyzet komoly, színpadi helyzetet hívnak segítségül, hogy megvizsgálják és modellszerűen kipróbálják rajta a helyes cselekvést. S ez az, amivel Brecht valóban hozzájárul a korhoz, mégpedig ama korhoz, mely az új társadalommal viselős. S ez a hozzájárulás nemcsak a szerző forradalmi szolidaritásából, hanem sajátos tehetségéből is fakad: a konkrét rendező tehetségéből. Alaposan összefonódik ez a költőben lakozó tanító ösztönnel, a szándékkal, hogy a színpadot az „élvezet színhelye" helyett „publikációs fórummá" tegye. Ezért fordul szembe Brecht a „beleérzés arisztotelészi drámaművészetével", mely hagyja, hogy a néző élvezettel reagáljon érzéseire, ahelyett hogy közbeavatkozásával befolyásolná. Ez a beavatkozás a néző társadalmi magatartásába Brecht szerint kizárólag a „parabola-drámaművészetből" indul ki, valamint annak epikus, gesztusokra alapozott, objektíve megfigyelhető stílusából. Egyik, sőt legfőbb eszköze a montázs, s Brechtnél ez annyit jelent: kiemelni az embert addigi helyzetéből, és egy új helyzetből adódó funkciókra tenni alkalmassá, vagy más

viszonyok közül származó viselkedési szabályokat próbálni ki rajta megváltozott körülmények között. A montázs segítségével végzett kísérlet nem absztrakt, nem „bomlasztó" beavatkozás ez az állítólag zárt összefüggést alkotó valóságba; inkább azt mondhatnánk, hogy maga a valóság is csupa megszakítás. S a maga folyamatosan dialektikus összefüggésében, és épp emiatt, szakaszos, vagyis tele van ugrásokkal és még eldöntetlen, késznek tételezett fordulatokkal. S épp innen nézve mutatkozik meg igazán Brecht leninizmusa, olyan helyzetek elasztikus magatartás- és cselekvéskísérlete, melyeket a színpadon manőverszerűen hoznak létre. Elsősorban az *Aki igent mond...* és a *Rendszabály*, a *Szent Johanna* és Gorkij *Anyá*jának dramatikus átdolgozása ilyenfajta „tandráma"; közös bennük, hogy (dialektikusan) átfunkcionálnak egy elemet. Ez az elem az *Aki igent mond...*-ban egy régi szokás, a *Rendszabály*ban egy négyszeres moralitás, a *Szent Johanná*ban az elvont emberségről szóló prédikáció, az *Anyá*ban pedig az anyai magatartás. Ez utóbbiról a dráma megmutatja, hogy a családban reakciósan működik, ám a pártban, ha oda átkerült, progresszív, propagandisztikus, konspiratív. Kétségtelen, hogy ez a tandrámastílus (a helyzetek eltolásával, a drámai hullámzás földuzzasztásával, annak létrehozásával, amit az előző században „Tabló" fölkiáltással jeleztek) egyike a leggyümölcsözőbb újításoknak. Az elevenség nélkülözhetetlen itt, nemcsak a helyzeteknek kell élniük, hanem elsősorban annak az elemnek, amelyet ki kell próbálni, a maximának, melyet konkrétan meg kell változtatni. Persze ha a maxima azonos marad és – túlságosan szembetűnő egyszerűsége miatt – már a darab elején úgy áll előttünk, mint a végén, akkor nem dialektikus tandrámát mutatnak be, hanem példázatot; ilyen az egyik utolsó Brecht-dráma: a *Carrar asszony fegyverei*. Hasznos ez is, ám itt nem megvizsgálnak, kipróbálnak, variálnak valamit, hanem egy eleve tartás nélküli maximát visznek ad absurdum.° Ám az összes többi tandrámában a megvalósítás során történt vala-

mi a témával, s ez a Brecht-drámák jellegzetessége; ezek *teória-praxis gyakorlatok a színpadon.*

Ha majd elérjük az osztály nélküli célt, akkor nem tanulhatunk már oly sokat az ilyenfajta darabokból. Ám továbbra is megmaradnak az értékek, a különlegesek is, melyek továbbra is szüntelenül ránk vonatkoznak, miként a legjobb költészet. Ezek közé tartozik a már említett ének a darvakról, s főként figyelemre méltóan mély eredmények, nyugtalanítóan éles képek, melyekkel Brecht írásaiban szinte mindenütt találkozunk. „Városaink alá sok szennycsatorna visz, / Fent füst lebeg, lent szivárog a semmi"* – vajon ki lehet-e ennél szemléletesebben fejezni a kapitalizmust? – „Ez a Mahagonny csak azért / létezik, mert minden oly rossz, / Mert nincs, nyugalom sehol / Sem egyetértés, / És mert nincs sehol talaj / Az ember lába alatt."** – Találhatnánk-e ennél demagógabb utópiát, ennél emberibb reklámot? Szintén a *Mahagonny*ban azt olvashatjuk a 8. szín elején („Csalódás vár minden igaz keresőre"***), és találkozhatunk az emberi hitvallások közül az egyik legmaradandóbbal. Paul Ackermann a boldogság minden lehetséges stációján megismétli ott nemstatikus refrénjét: „De valami hiányzik."**** Központi mondat ez, nem teszi fölöslegessé, értelmetlenné semmi, ami már most volna. Paul azonban nyilatkozott, ő sajnos megint velünk jön Mahagonnyba. S ami Kocsma Jenny dalát illeti a *Koldusoperá*ban, egészen a gnosztikusokig és az egyházatyákig vissza kell nyúlnunk ahhoz, hogy egy ilyen inkognitóból, bosszúból és feltámadásból szőtt fantazmagóriával találkozzunk. Aki a világ fölött ítélkezik, akit a szegény ribanc az ócska kocsmában behálóz, egy kalóz – „S egy hajó, nyolc-

* Görgey Gábor fordítása.
** Görgey Gábor fordítása.
*** Görgey Gábor fordítása.
**** Görgey Gábor fordítása.

vitorlás / És rajta ötven ágyú / Velem tengerre száll."* Item: ez benne van Brecht munkásságában, alkalmas és képes arra, hogy lassan változzon, tartós hatást gyakoroljon. Érvényes erre a műre az, amit a *Mahagonny* egyik plakátja ígér: „Épp tegnap kérdezték, hogy hol maradtok."** És válaszolnak a sötétségek, a tőke barátai, akiket nem kérdeztek, dühösen a baloldali sematikusok, akik mindezt nem értik, ostobán.

Sirfelirat, 1956. VIII. 14.

A csapást, mely Brecht halálával bennünket ért, Brecht maga enyhítette. A költő józan-mélységes, csengő-pontos bölcsességével elegett tett az életnek és a halálnak is. Egy másik kelet–nyugati díván,° teljesen új és éppoly ősrégi, brumaire tizennyolcadika° és Lao-ce, amint találkoznak, az egyiket a másik szerint olvasva és támogatva. A felhő, mely „nagyon tiszta és mérhetetlen magasan száll", Brecht beszélt róla az *Emlékezés Marie A.-ra* című művében, nem tűnik el soha. Maga Brecht vált felhővé, magasan és közelien, csupa fény és egészen emberi.

AZ EXPRESSZIONIZMUS, MAI SZEMMEL (1937)

Úgy vélem, még mindig kifejez valamit. Az elfajzott képeket° négyszer annyian nézték meg, mint a faji jellegnek megfelelő képek kiállítását. A belépés a borzalom kamrájába természetesen ingyenes, ezt is figyelembe kell venni, ha nem akarjuk túlbecsülni az eredményt. Ennek ellenére valószínű: Marc vonzóbb Zieglernél, nem járt sikerrel a Jó és a Rossz felcserélésének legújabb kísérlete. A német ember megtanulja itt, hogy szégyenkezzen, ne csak szenvedjen urai miatt.

De egy igazságtalanságot ezen kívül is jóvátesznek. Vajon hányan tudnak valami pontosabbat a sajátos expresszionista korról és annak alkotásairól? 1922 óta az expresszionizmust rágalmazták; Noske hadjáratai,° a nyugalom és rend utáni

* Vas István fordítása.
** Görgey Gábor fordítása.

vágy, a kereseti lehetőségek és a szilárd látszat fölötti öröm elintézte az expresszionizmust. Ezt az örömöt „új tárgyiasságnak" nevezték; a túlságosan merész álmoktól ismét visszatérítette az embereket a Földre, de elhallgatta, hogy féreg rágja ezt a Földet; az új tárgyiasság a szó szoros értelmében a fölcicomázott sírok festészetévé vált. Hausenstein és más, magukat művésznek kikiáltók igyekeztek a „stabilizálódás" uszályában gyanússá tenni a nagyközönség előtt azt, amit nemrég maguk is imádtak; a legtöbb német festő alkalmazkodott a megváltozott konjunktúrához. Talán csak egyedül Klee, ez a csodálatos álmodozó maradt hű önmagához és letagadhatatlan arcához. Zászlórúdra tűzte az expresszionizmus lobogóját, és nem ő a hibás, hogy az nem számít már többé lobogónak, csupán monogramos zsebkendőnek. Maradtak az expresszionizmusnak elgondolkodtató maradványai, ahogy maradt Benn is, akinek erőteljes akarata a dolgok kifejezésére túl sokáig megrekedt napjaink moszatsejtjénél, a „perspektívát jelentő végeredmény" nélkül, kivéve ha ez a perspektíva nihilista. Így ment tönkre az expresszionizmus Németországban, ott, ahol korábban az expresszionizmus számított a legnémetebb kifejezésmódnak, a festészet zenéjének. A szürrealizmus (amelybe Franciaországban és Csehszlovákiában néhány vonást átmentettek az expresszionizmus lényegéből) Németországban nem nagyon talált visszhangra. A szétszaggatott külvilág és a dolgokat körülvevő foszforeszkáló fény – mindez a nyugtalanító valóság hivatalosan nem fejeződhetett ki. Vagy ahol a kifejezés félig-meddig mégis felszínre jutott, mint például a *Koldusoperá*ban, ott kedélyesen félreértették vagy kinevették. A marxisták (hogy ezt se hallgassuk el), miként Lukács is, az expresszionizmus egészére, mindent egy kalap alá véve, olyan címkét ragasztottak,° amely arról tanúskodik, hogy elég felületesen ismerik a szóban forgó tárgyat. Megbélyegezték az expresszionizmust, mint a „kispolgári ellenzékiség kifejeződését", sőt, teljesen sematikusan, „imperialista felépít-

ménynek" is titulálták. De Marc, Klee, Chagall, Kandinsky aligha fér el a „kispolgáriság" kliséjében, s végképp nem fér el benne, amikor nyárspolgári mentalitást vagy legjobb esetben is zsörtölődést kell jelentenie. S még ha itt semmi más sem lenne, csak kispolgári ellenzékiség (bárcsak megismerhetnénk azt a kispolgárt, aki Marc *Kék lovak tornya* című képében saját maga kifejezését találja meg): miféle alkalmasabb eszköz áll a kispolgárság rendelkezésére, mint – legjobb esetben is – az ellenzékiség (s ráadásul az ilyen)? Abban pedig, hogy a nácik később, a kezdeti időszakban, alkalmanként a fasizmushoz igazították az expresszionista irodalom maradványait (Benn), vagy Thing-színház-iparrá tették (Euringer), nem Marc „imperializmusa" a vétkes, hanem Goebbels érzéke a hatásos hamisítványok készítéséhez (szinte függetlenül attól, minek a hamisítványáról van szó). És éppen Hitler utolsó támadása jelzi, hogy még az úgynevezett „kispolgári ellenzék" sem lehet mindig olyan megvetendő. S éppen ez a támadás bizonyítja igazán, hogy az expresszionista művészet – amelyet először Hausenstein, most pedig sokkal tökéletesebben Hitler fektetett két vállra – nem az ellenség igazolását, nem az imperializmus és az imperialista rend igazolását jelentette. Ezért aztán nem kellemes, hogy néhány sematikusan gondolkodó moszkvai értelmiségi nézete „egybeesik" Hitler véleményével. Elsősorban azért nem kellemes, mert a vörös harsonák még mostanság is fújják az expresszionizmust elítélő dallamot. A klasszicizmus felől; ám a klasszicizmus úgyszintén Hitleré, ez vált a kóklerek és tanférfiak eszményképévé. A római sas, a győzelem oszlopai, a „nemes egyszerűség és csendes nagyság"° többi mai jele is minden bizonnyal éppannyira imperialista ma, mint – Becher 1918 körüli lírája, vagy akár Klee rajza, az *Angelus Novus*.

Fontosabb tehát, mint valaha, hogy tisztán lássuk ezeket az oly kegyetlenül gyűlölt képeket. Mit akartak 1912 és 1922 között, mi közünk van ehhez újra, miért tartja Hitler ezen évek művészetét annyira „betegesnek"? Persze nem mindig

érvényes a következtetés, hogy ami ellen Hitler harcol, az a helyes. Hiszen a nácik ítéletei közül sok, vagy talán a legtöbb, annyira hamis, hogy még az ellenkezője sem igaz. De az „elfajzott művészet" kérdésében megengedhetjük, hogy az ellenség diktálja az utat, támadásával legalább annyit elér, hogy a támadás tárgya közelebb kerül hozzánk, és joggal tarthat igényt gondos figyelmünkre. A valódi *kifejezésnek* (Expression) ma már áttekinthetők és egyértelműek mind rossz, üres, elavult vonásai, mind a jelentősége. Elsősorban ez utóbbiról, a jelentőségről van szó, mintsem az egykori eredeti művekről, amelyek ellen Hitler elvi támadásba lendült. És amellett a lehető legnyilvánvalóbb, nemcsak a felszínt, hanem a lényeget tekintve is: ellentétben a később rámesterkedett „imperializmussal", az expresszionizmus szubjektíve egyértelműen, objektíve nézve még bizonytalanul, de mindenképpen kapitalizmusellenes volt. Voltak benne objektív archaikus árnyak, forradalmi fényekkel keveredve; megtaláljuk benne a szubjektív-feldolgozatlan alvilág árnyoldalait, s az emberi kifejezés jövőjének, gazdagságának és megvesztegethetetlenségének napsugaras oldalait is. Ez a művészet, amely nem fogadta el sem a hagyományos formákat, sem pedig – elsősorban – a művészeket körülvevő valóságot, akkoriban lángba borította a világot. Ám e háború fegyvere csakis az ecset és a festékestubus, a közvetlen kiáltás volt, csatatere pedig a vászon vagy a műalkotást hordozó papír. S a háborúskodó hatalom a puszta szubjektum volt, e szubjektum érzelmi szűkössége és vadona, amely laterna magicája° segítségével a látszólag tárgy nélküli világba vetítette ki magát. A képek maguk olyan keveréket mutattak, amely egyedül Németországban volt lehetséges, Osszián° Németországában, a romantikáéban, és végül még a lápvirágos, szabadságot álmodó szecesszióéban, egyszerre táplálkozva az archaikusból és az utópisztikusból, anélkül hogy pontosan kijelölhetnénk, hol ért véget az ősálom, és hol kezdődött a jövő fénye. És a látszólag tárgy nélkülivé tett világ, amelyre

a művészek próbálták saját énjüket kivetíteni, nem tette lehetővé, hogy a „kompozíciók" és a „konstrukciók" a való világhoz kapcsolódjanak; az expresszionizmus innen nézve is részben „absztrakt művészet" volt, mégpedig a szó *rossz* értelmében. Az ilyen absztrakció *negatív* voltáról Gottfried Keller már régen bírálatot mondott a *Zöld Henrik*ben, amely bírálat előlegez minden későbbi jogos vádat, pedig a bírálat tárgya még messze volt, csak három emberöltővel később tűnt fel a horizonton. „Hogy valami munkába meneküljön", Zöld Henrik „oda se gondolva" merült a tárgy nélküli lényegbe, napokra és hetekre elmerült valamiféle pókhálóhoz hasonló festészetbe, amelyben „görcsös akadályok" mutatkoztak, „szórakozott, borús lelke tévutain", és amely minden bizonnyal megragadta tudattalanjának egynémely mélyen rejlő vonását. Mígnem barátja, egy szintén kudarcot vallott festő, az alkotásokat igen találóan, szinte panegirikoszra emlékeztető szavakkal gúnyolta, amellyel egykor a rossz expresszionizmust is felmagasztalták, s a tárgy nélküli értelmetlenség mennyországába emelték. Hogy a lehető legnyomatékosabban elhatároljuk magunkat a rossz expresszionizmustól, a jelentőset azonban annál nyomatékosabban védjük a válogatás nélküli elvetéstől és a válogatás nélküli dicsőítéstől is, a leginkább azt tanácsolhatjuk, hogy megkülönböztetésül ismételjük meg itt a *Zöld Henrik* III. részéből a „Bogarasság" című fejezet látnoki szavait:

„Ezzel a jelentékeny művel, Zöld Henrik, új fejlődési szakaszba léptél, és olyan kérdés megoldásába fogtál, amely a legnagyobb befolyással lehet a német művészet fejlődésére. Valóban már régóta elviselhetetlen volt hallani a sok fecsegést és okoskodást a Szép szabad és önmagáért való világáról, amelyet semmi realitás, semmi célzatosság nem zavarhat meg, miközben a legdurvább következetlenséggel még mindig csak embert, állatot, eget, csillagokat, erdőt, mezőt, virágos rétet és egyéb útszélien reális dolgokat mázolgatunk a vászonra... Nos tehát! Te gyors elhatározással minden tár-

gyias, hitvány tartalmi elemet kidobtál hajódból. Ezek a szorgalmas vonalkázások, a szépség teljes szabadságában lebegő csíkozások önmagukért; ez a szorgalom a célszerűség, a világosság önmagáért a legingerlőbb elvontságban. És ezek a görcsök, amelyekből nagyszerűen kikászálódtál, nem diadalmas bizonyítéka-e annak, hogy a logika és a tiszta művészi igazság csak a nemlétezőben ünnepli legszebb győzelmeit, semmiből teremt szenvedélyeket és elsötétüléseket, és ragyogóan győzi le őket?"*

Ezt írja Keller, és ki kételkedne abban, hogy a szellemesség is lehet ostoba? Valóban, itt az expresszionizmus *karikatúrájával* találkozunk, a lény nélkülivel, amelyben megtelepedtek a törtetők, akik lefestettek hat egymásra tett kalapdobozt, és a külsődleges „tárgynélküliség" kívánalmai szerint „Krisztus születése"-ként adhatták el.° Kevésbé naivan, mint Zöld Henrik, sétálgattak akkoriban az üres szubjektivitások, rejtvény nélküli magánszfinxek, akik késő polgári világuk ürességéből értelmetlen dolgokat kreáltak, az elvontságból pedig értelmetlen hieroglifákat. Szinte kellemetlenül célba talál itt a gúny, amely a pontos, őstárgyias íróóriás szavaiban rejlik; és az elvontságnak éppen ezt a visszáját (legyen akár kubista, akár szimbolista) utasíthatnánk el valamiképp mint „formalizmust". Egészen más a helyzet azonban az *expresszionizmus nagy tetteivel*, egészen másként hatnak ránk jelzései – tényleges jelekként, egy (emberi) „valóság" jeleiként. Ez itt nem valamiféle önmagáért való pusztulás, hanem a világon végigsöprő vihar, melynek célja helyet teremteni egy valódibb világ képeinek. A változtatás szándéka itt nem korlátozódik a vászonra és a papírra, mondhatnánk: a művészire, mely megelégszik a művészi eszközökkel elért megdöbbentéssel. Itt aztán egyáltalán nincs túlsúlyban az archaikus, az aggályoskodó, semmi sem szándékoltan fénytelen és hamisan jégkorszaki, mint Benn-nél oly gyakran,

* Jánosy István fordítása.

hanem besorolja a már-nem-tudatosat a még-nem-tudatosba, a rég elmúltat a még fel-nem-tűntbe, az archaikusan elszigeteltet az utópisztikus leleplezésbe, ahol azok végre helyükre találnak. Ezenfelül átültetett és átalakított arc- és valóságrészletek montázsa, s e részletek így többet árulnak el magukról, mint régi helyükön; mindezt Picasso már régen elkezdte. Chagall és Marc képeiben végső soron nincsen semmi irracionális, inkább az irracionális racionalitásával találkozunk bennük, méghozzá az irracionális emberszeretetével, amely megkönyörül a fölé hajló emberen, és beléolvasztja az irracionálisat. Az ember elfelejtett vétkeként állnak ezek a vajúdó dolgok az expresszió és a fény előtt, mely a magasból, ám mégis testvéri fényként vetül a teremtmények gyengéd vagy üvöltő hallgatására, a primitívek, a gyermekek, a rabok és az őrültek művészetének lefordítatlan tanúbizonyságaira, a hegy, a völgy és a csillagos ég dadogó betűire. Végső soron Kleenél, Chagallnál, Marcnál sem találhatunk tárgynélküliséget; a tárgyat (az álomhalakat, az anyjuk hasában levő kisborjakat, az erdei állatokat) fosztották meg inkább dologiasságától, és hozták egy nevezőre a mi gondolkodásunkkal. Sehol sem volt vakmerő haladás, előrelépés a Semmibe vagy az ember- és kultúraellenes ősálomba (legfeljebb a dzsungel nyugtalanságába); az akkori idők avantgárdja inkább a vadonban is embert sejtett, persze a rejtőzködő vagy ébredező embert; röviden: az emberség titkaival foglalkozott. Tágabbá tette a világot az emberben és az embert a világban, messze túlmenve az addig ismert kifejezésen; a kiáltást kereste, amelyet nem szűrtek meg az uralkodó osztály aranyhárfájának húrjai, tisztességtelen és megtizedelően kellemes hangzásukkal. Csakis ez a meg nem szűrt hang volt valódi expresszionizmus, persze még csak lázadás a polgárságon belül, a mitológia legyőzése a mitológián belül, de az éjszakából már a fény felé tört, s már nem szégyellte, hogy inkább az elnyomottak éjszakájából, mint az addig uralkodók napvilágából akarja kiszűrni a fényt.

A mozgalom tehát nem véletlen volt, de eddig még nem teljesítette kitűzött célját. Maradványaiból a nácik hasznot húztak, persze csak üres héjukat és töredékeiket felhasználva. A szürkület nélküli sötétségből, az utópia nélküli archaikusból, az emberi tartalom nélküli, szédítő vagy zavaros kiáltásból. Ám mindez nem sikerülhetett volna nekik még részben sem, ha nem hagyták volna elmocsarasodni az irracionálist, ahelyett hogy felderítették és pontosan, helyesen ítélték volna meg. Voltak, akik azt állították: az expresszionizmus olyan régi, mint a művészi kifejezés maga; mindenütt jelen van – mondták –, ahol a szabályozatlan „érzelem" (mindegy milyen) túlsúlyban van az „értelemmel" szemben. Kétségtelen, hogy ez a megfogalmazás túlságosan tág, önmaga is szabályozatlan, és – mindenekelőtt – tartalmatlan; nemcsak a forma (még kevésbé a csupasz formátlanság), hanem inkább a sajátosan emberi tartalom alkotja az érvényes expressziót. Hiszen az expresszionizmus tagadhatatlan (és elgondolkodtató) szubjektivitásának pozitívumát éppen az emberi szubjektumjellegtől kapja; valami el nem térített emberség vált expresszionista módon láthatóvá. Menekülés, tiltakozás és zavarodottság, és egyúttal új forma és alkotás volt a mozgalom már az olyan megbecsült művészek számára is, mint Gauguin, Van Gogh, Rimbaud; és változatlan erővel folytatódik az áramlat, amely a föld alatt apad el a legkevésbé, a szürrealizmusban. A szürrealizmusnál (montázsainál, fenyegetően ingadozó, a 19. századból származó töredékeinél, az ismeretlenbe világító képeinél) nyilvánvalóbban összpontosult azonban az expresszionizmus az emberi tartalom köré. A karikatúrák ellen idéztük az imént Kellert; az eredeti expresszionista ösztönzés tanúbizonyságaként idézünk most egy filozófiai műből, amely az expresszionizmus utolsó virágkorában keletkezett, és az irányzat díszítményeinek keletkezésével foglalkozott. A szöveg így szól:

„Keressük a mágikus szobrászt, aki lehetővé teszi, hogy önmagunkkal szembesüljünk, önmagunkkal találkozzunk.

Az új látásmód észrevétlenül átformál, és úszóként, szélvészként söpör végig az adott világon. Ezt jegyezzék meg jól! mindazok, akik minden expresszionista kép láttán megkérdezik, mit ábrázol, tehát milyen eszközök segítségével zsugorodhat össze szemükben – mely olyan, mint egy puszta fényképlemez – a pokol egy utcasarokká. Hiszen már Van Gogh óta nyilvánvalóan másról van szó: váratlanul a dolgok közepébe kerülünk, és éppen ezt a pillanatot ragadja meg a festő; ez ugyan még mindig látható forgatag, még mindig táj, felüljáró, vasúti talpfa, téglafal, de mindez hirtelen sajátos módon találkozik, a kidőlt sarokkő egyszerre szikrát hány, és láthatóvá válik a lerajzolt tárgy minden formájában, a megfoghatatlanul rokon, az elveszettnek hitt, a közeli, a távoli, a világ időszakos volta válik láthatóvá Van Gogh képein. És már folytatódik is a szembenézés önmagunkkal, mindent fölégetve magunk körül, a fű nem fű többé, a sokrétűség eltűnik, és győz az arcszerűség. A dolog maszkká válik, fogalommá, titkos célképzetek tökéletesen deformálódott, természetességétől megfosztott formulájává, közelebb kerül egymáshoz az emberi benső és a világ benső lényege. Van Gogh még kifelé mutatott önmagunkból, nála a tárgyak még – bármily hevesen beszélnek is – látszólag csak önmagukról és nem az ember visszhangjaként szólnak, mi ellenben váratlanul visszhangot keltünk a tárgyakban, az újexpresszionizmusban az ember természete Kaspar Hauser-i, s ez a tárgyakat csupán önmaguk rejtett származására emlékeztető és megőrző írásjeleként használja. Ezért aztán a képek idegenül ismerősnek, a Föld tükrének tűnhetnek, amelyben jövőnket pillanthatjuk meg, legbensőbb alakunk rejtett ornamentikájaként. Azonos ez a vággyal, hogy végre lássuk az emberarcot, és ezért a mágikus kép sem járhat többé más álomösvényeket, csak azokat, amelyeken megtörténhet, hogy szembejön önmagával, és nem alakíthat ki más kapcsolatot a tárgyakkal, csak olyant, amely a világon mindenütt visszatükrözi az emberi arc rejtett körvonalait, és ezáltal összekapcsolja szí-

vünkben a róla szóló legelvontabb tant is a szívünkben rejlő, saját megjelenésének teljessége utáni vággyal."*

Eddig az egykori, az expresszionizmustól nem idegen értelmezés; amely kétségtelenül a kimerítetlen, utópisztikus humanitás kérdéseire vonatkozik. Kétségtelen, hogy ezek a kérdések maradnak továbbra is a forradalmi mozgósítás egészének vonulatában, a festőiben is, a legmegrendítőbbek. A szocializmust a fasizmustól a humanitás különbözteti meg; s ez éppen elég ok arra, hogy tisztelettel emlékezzünk a művészetre, amelyet a nyárspolgár megvetett, a művészetre, melyben emberi csillagok – még ha elégtelenül vagy különösen is – izzottak és izzani akartak.

Még egy dolog teszi újjá és elkerülhetetlenné ezt a visszatekintést. Előttünk áll a kulturális örökség kérdése; ámde mi tette ezt aktuális, igen merész kérdéssé? Csakis az, hogy az expresszionista korszak oly alaposan szétszaggatta a hanyagságot, a régről, a múltból maradt asszociációkat. Az emberek a múlt században „apáik alkotásainak" nem örökösei, hanem epigonjai voltak; Goethe szava nehezedett rájuk: „Késő unoka, jaj neked!" Ám a fiatalság számára, amely századunkban megújul, mindig újra megújul, ez a nagy örökség többé már nem átok, hanem tanúbizonyság. Hiszen maga tapasztalhatta, mi a kifejezés, valódi és izzó állapotában, maga tapasztalhatta, hogy más, mint megmerevedett, örökké csak másolandó objet d'art.° Ez is az „elfajzott művészetnek" szóló köszönetre kötelez minket; az epigon persze csak formakincset lel a múltban, a náci pedig csak giccset, hiszen maga is az. Az expresszionisták ellenben tiszta vízre és tűzre leltek, forrásokra és vad fényekre, legalábbis a fény akarására. Nem egyedül ezáltal, de mégis e megújulás áramában pihent meg tekintetünk a művészi múlton, és ragyogott fel új, ezúttal korszerűen nyitott, időszerű mélységben.

* Ernst Bloch: *Geist der Utopie*, Frankfurt 1980, 45–46.

Furcsa, hogy megint elkezdődnek. Nemrég ez még elképzelhetetlennek látszott, *A kék lovas* halott volt. Most nemcsak tisztelettel emlékező hangokat hallhatunk róla. Szinte fontosabb ennél, hogy mások olyan kitartóan haragszanak erre a letűnt mozgalomra, mintha mai volna és útjukban állna. A mozgalom semmiképp sem mai, de vajon nem szűnt-e már meg?

Valaki úgy állította be a dolgot, mintha az expresszionizmus már csak néhány idősebb ember szívében kísértene tovább. Ezeket a szíveket valaha az ifjúság lelkesítette, de ma már a klasszikus örökséget vállalják, de vannak bennük még másféle kínzó maradványok is. Ziegler (a *Wort* moszkvai, 1937. évi 9. füzetében) úgy látja, hogy egy rendkívül pregnánsan megjelenő expresszionista – Benn – útja a fasizmusba torkollik, s ebből azt a következtetést vonja le: „Törvényszerű ez a vég." A többi expresszionista csak nem volt elég következetes, hogy eljusson idáig; „ma már világosan láthatjuk, mely szellem gyermeke volt az expresszionizmus, s hogy hová vezet következetesen ez a szellem: a fasizmusba". Ezek szerint az újonnan feltámadt mérgelődés az expresszionisták miatt nemcsak magántermészetű, hanem kultúrpolitikai és antifasiszta is: az egykori „Menschheitsdämmerung" eszerint Hitler egyik premisszája volt. Csakhogy Zieglert (valójában Alfred Kurellának hívták, és így is maradt fönn a neve) itt az a balszerencse érte, hogy Hitler – néhány héttel Ziegler őskutatásának közzététele előtt, müncheni beszédében és az ott rendezett kiállításon – nem ismerte fel már premisszáját. Ellenkezőleg, mint ismeretes: ritkán vittek gyorsabban és kézzelfoghatóbban ad abszurdum egy hibás levezetést és elsietett negatív értékítéletet.

S ezt az ítéletet vajon elvileg, vagyis nekünk megfelelő módon vitték ad absurdum? Bizonyára halálos a Hitlerrel való egyetértés, amellyel Ziegler megrettenve szembesült, de a müncheni csalónak bizonyára lehetett volna (persze nem tud-

hatjuk, milyen) oka a fasizmus nyomainak eltüntetésére. Hogy tehát az alapvető kérdést tisztázzuk, nem tanácsos, hogy a Ziegler-cikk kronológiai balesetét vagy akár az egész cikk részleteit kiélezzük, hanem az Egész „előmunkálatait" kell szemügyre vennünk, amelyre lírai hangvételű vitahozzászólásában Leschnitzer már rámutatott. Lukács négy éve írott cikkére gondolunk, „Az expresszionizmus »nagysága és bukása«" című tanulmányra (*Internationale Literatur*, 1934. 1. füzet, újranyomva a *Schicksalswende* című kötetben, Aufbau-Verlag, 1948. 180–235.); ebben megtalálhatjuk az expresszionizmus fölött elmondott legutóbbi gyászbeszéd vázlatát. A következőkben lényegében ehhez a tanulmányhoz kapcsolódunk; hiszen ennek gondolatai rejlenek Ziegler és Leschnitzer hozzászólásának mélyén is. A végkövetkeztetések megfogalmazásánál Lukács sokkal óvatosabb ugyan, hangsúlyozza, hogy az expresszionizmus *tudatos* tendenciái nem voltak fasiszta jellegűek, hogy végül is „*csak mint alárendelt mozzanatot lehet* beolvasztani a fasiszta »szintézisbe«". De összegezve mégiscsak megjegyzi, hogy a „fasiszták – bizonyos joggal – olyan örökséget látnak az expresszionizmusban, mely számukra felhasználható..." Goebbels az övéi számára „egészséges elemeket" talál benne, hiszen „az expresszionizmus, mint a fejlett imperializmus (!) írói kifejezési formája irracionalista-mitologikus alapokon nyugszik; alkotómódszere a patetikusan deklamáló manifesztumnak, egy látszataktivizmus proklamálásának irányában halad... Kétségtelen, hogy az expresszionisták semmit sem kívántak kevésbé, mint a maradiságot. De, mert világnézetileg nem tudtak elszakadni az imperialista élősdiség talajától, mert az imperialista burzsoázia ideológiai hanyatlásának kritikátlan és ellenállás nélküli résztvevői, sőt néhanapján úttörői voltak – alkotómódszerüket nem kell eltorzítani, amikor a fasiszta demagógia, a hanyatlás és maradiság egységének szolgálatába kényszerítik." Láthatjuk; ebben rejlik ama felfogás alapvető kiindulópontja, hogy az expresszionizmus és a fasiz-

mus ugyanazon szellem gyermekei. Az antitézis is, hogy az expresszionizmus és – mondjuk – a klasszikus örökség Lukácsnál éppoly merev, mint Zieglernél, csak kevesebb benne a zsurnalizmus, fogalmilag megalapozott.

Persze anyagát tekintve nem ugyanolyan tárgyilagos; e vonatkozásban még nincs minden rendben. Aki kezébe veszi Lukács cikkét (ami igen ajánlatos, hiszen az eredetiből okulhatunk mindig a legtöbbet), az mindenekelőtt azt veszi észre, hogy egyetlenegy expresszionista festőt sem említ. Nem említi Marc, Klee, Kokoschka, Nolde, Kandinsky, Grosz, Dix, Chagall nevét (a zenei párhuzamokról, az akkori Schönbergről nem is szólva). Ez annál is inkább meglepő, mivel a festészet és az irodalom között nemcsak hogy a legszorosabb volt a kapcsolat akkoriban, hanem az expresszionista képek sokkal jellemzőbbek a mozgalomra, mint az irodalom. A képzőművészet említése ezenkívül megnehezítette volna a megsemmisítő ítélet kimondását – és ez kívánatos lett volna; hiszen e képek közül néhány maradandó jelentőségű és nagyszerű. De az irodalmi alkotásokkal sem foglalkozik sem mennyiség, sem minőség tekintetében kielégítően: a bírálat szerzője megelégszik egy igen szűk, kevésbé jellegezetes „válogatással". Teljesen hiányzik a cikkből Trakl, Heym, Else Lasker-Schüler; a korai Werfelt csak néhány verssorának pacifista hangvétele miatt említi, ugyanígy Ehrensteint és Hasenclevert. Johannes R. Becher korai, gyakran jelentős költeményeiről szólva csak arról biztosítja az olvasót, hogy a költőnek sikerült „lassanként elvetni" az expresszionista módszert. Ezzel szemben bőven idéz olyan „futottak még" költőket is, mint Ludwig Rubiner, ám megint csak azért, hogy példájukkal szemléletesebbé tegye, mi is az – absztrakt pacifizmus. Jellemző módon előkerül itt egy idézet René Schickelétől is, noha Schickele sohasem volt expresszionista, hanem csak absztrakt pacifista (mint akkoriban számos derék költő és férfi, Hermann Hesse, Stefan Zweig és még jó néhányan). Nézzük csak, milyen anyagon

szemlélteti Lukács expresszionizmusfelfogását? Antológiákhoz írott elő- vagy utószavakon, Pinthus „bevezetőin", Leonhard, Rubiner, Hiller és hasonlók cikkein. Ily módon nem magával a tárggyal, nem az adott helyen keltett konkrét hatásával, nem újra átélhető valóságával foglalkozik a tanulmány szerzője, hanem már maga az anyag is közvetett, az expresszionizmusról szóló irodalom, amelyet Lukács még egyszer feldolgoz, elméletet és bírálatot alkot belőle. Persze azzal a céllal, hogy tisztázza „a mozgalom társadalmi bázisát és az abból kinövő világnézeti kiindulásokat", de azzal a módszerbeli korláttal, hogy a fogalmakról alkot fogalmat, az esszéről vagy még jelentéktelenebb dologról ír esszét. Ebből adódik aztán, hogy a pusztán expresszionista tendenciákat és programokat (többnyire azokat, amelyeket csak a mozgalom ideológusai fogalmaztak meg – vagy netán vittek a mozgalomba) szinte csak bírálja. Sok helyes és pontos megállapítást találunk a cikkben az expresszionizmusról; Lukács jellemzi az absztrakt pacifizmust, a „polgáriság" bohémfogalmát, a „menekülésjelleget", a „menekülésideológiát", aztán megint az expresszionizmus pusztán szubjektív lázadását és az expresszionista módon ábrázolt dolgok „lényegének" absztrakt misztifikálását is. De már a mozgalom szubjektív lázadását sem ragadja meg kellőképpen, amikor – az „előszavak" kapcsán – tulajdonképpen csak a „fennhéjázó harsonázást", a „bádogmonumentalitást" emeli ki. És a tartalomban csupán „kispolgári tanácstalanságot és a kapitalista gépezetben való elveszettség" érzését találja, s azt, hogy „a kispolgár tehetetlenül tiltakozik az ellen, hogy a kapitalizmus szétmorzsolja és eltiporja". Ha valóban semmi más nem tűnt volna ki ebből az irányzatból, ha az expresszionistáknak a világháború alatt valóban nem lett volna más közölnivalójuk, mint a béke, a zsarnokság vége, ez még mindig nem volna elég ok arra, hogy harcukat – mint Lukács teszi – puszta látszatharcnak nevezzük, sőt úgy jellemezzük, hogy ez pusztán „az *imperialista* (kiemelés tőlem E. B.) lát-

szatellenzékiségek pszeudokritikus, elvont-torzító, mitizáló lényegének" megjelenése. Való igaz, hogy Werfel és a hozzá hasonlók a háború *után* absztrakt pacifizmusukat játéktrombitává változtatták; az „erőszaknélküliség" jelszava a forradalommal szemben alkalmazva objektíve ellenforradalmivá vált. Ám ez nem változtat azon, hogy ez a jelszó *a háború alatt* és a háború küszöbönálló polgárháborúvá válása idején mindenképpen forradalmi, objektív értelemben is forradalmi jelszó volt, s ezt a hatalomhoz ragaszkodó politikusok is így értették. Egyébként számos expresszionista megénekelte a „fegyveres jóságot" is, Krisztus ostorát, amellyel kiűzte a templomból a kufárokat: ez a felebaráti szeretet egyáltalán nem volt puszta elvont fogalom. És az a megállapítás, hogy az expresszionisták nem hagyták el „a német imperializmus közös világnézeti talaját", hogy ezáltal pusztán „apologetikus bírálatuk" még támogatta is az imperializmust, nemcsak egyoldalú és elferdített, hanem túldimenzionáltan eltorzított is, és iskolapéldája az éppen Lukács által támadott túlhaladott szociologizmusnak és sematizmusnak. De, mint már említettük, mindez nem tartozik szorosan a tulajdonképpeni *alkotó* expresszionizmushoz, pedig minket csak ez a jelenség érdekel. A jelenség lényegében a „Ziel-évkönyvhöz"° és hasonló, joggal feledésbe merült vitairatokhoz tartozik (akkor sem, ha ezek, Heinrich Mann vezetésével, semmiképp sem váltak imperialistává). De a szubjektum továbbra is rejtélyes kitöréseiben, a korabeli művészet anarchikus-utópisztikus hiposztázisaiban az „USPD-ideológiánál"° lényegesen több rejlik, ezt fölösleges is bizonygatni, pedig Lukács az expresszionizmust ennyire szeretné redukálni. A szubjektum tárgy nélküli kitörései kétségtelenül még elgondolkoztatóbbak, mint amennyire rejtélyesek; anyagukat azonban a „kispolgári tanácstalansággal és elveszettséggel" aligha körvonalazhatjuk kellőképpen. Ez egy másféle, részben archaikus képekből, részben kritikus szellemű és gyakran konkrétabb forradalmi fantáziából fakadó anyag. Aki a

fülét arra használná, hogy halljon, ezekben a kitörésekben forradalmi produktivitást fedezhetne fel, bár ez a produktivitás szabályozatlan és ellenőrizetlen volt. Bármennyi „klasszikus örökséget", vagy ahogy akkor mondták: klaszszikus hanyagságot „bomlasztott" is szét. A szüntelen neoklasszicizmus vagy a meggyőződés, hogy minden, amit Homérosz és Goethe után alkottak, méltatlan a figyelemre, hacsak nem ezek példájára, inkább az absztrakció mintájára alkották, persze semmiképp sem az a pont, ahonnan az utolsó előtti avantgárdot megítélhetnénk, vagy értékeit megkereshetnénk.

Egyáltalán mi az, amit egy ilyen álláspontról nem vitatnának el az újabb művészeti kísérletektől? Minden további nélkül a kapitalista rothadáshoz sorolják őket, és nemcsak egy részüket, ami természetes is volna, hanem teljes egészében, szőröstül-bőröstül mindent. Eszerint a késő kapitalista társadalomban nincs avantgárd, anticipáló mozgalmak a felépítményben nem lehetségesek. Mert így akarja ezt egy csak feketén-fehéren látó szemlélet, amely a valóságos körülményekkel csak nehezen birkózik meg, a propagandisztikus feladatokkal pedig egyáltalán nem tud mit kezdeni. Így szinte minden, az uralkodó osztály ellen irányuló ellenzékiséget – amennyiben nem eleve kommunista ellenzékiségről van szó – az uralkodó osztályon belülinek képzel. És akkor is ezt teszik, ha az ellenzék – és ezt Lukács az expresszionizmus esetében kifejezetten elismeri – szubjektív értelemben jó szándékú volt, és a későbbi fasizmus tendenciáival ellentétesen érzett, festett, írt. Úgy tűnik, a népfront korában még kevésbé helyénvaló e fekete-fehér szemlélet folytatása, mint eddig bármikor, mert mechanikus, nem dialektikus. Az egész elvetése és az egészet összességében tagadó kritika mélyén az az elmélet húzódik meg, hogy a Hegel–Feuerbach–Marx vonal óta a burzsoáziától már semmit sem lehet tanulni, legföljebb műszaki, esetleg természettudományos ismereteket; minden egyéb legjobb esetben is csak „szociológiai"

szempontból lehet érdekes. Ezért aztán még az olyan sajátos és mindaddig hallatlan jelenségeket, mint az expresszionizmust is, eleve pszeudoforradalmiként állítják be. Ezért ítélik oda – előfutárokként – az expresszionistákat a náciknak, sőt egyenesen oda űzik őket; Streicher családfája elképzelhetetlenül és igen zavarba ejtően előkelővé vált. Sőt Ziegler egységes sort hozott létre nevekből, amelyeket szakadékok választanak el egymástól, ő persze csak vesszőt tesz közéjük, és egymás mellé írja őket, ugyanegy „romboló" szellem fivéreiként: „Bachofen, Rohde, Burckhardt, Nietzsche, Chamberlain, Bäumler, Rosenberg". Lukács a már említett okokból kétségbe vonja most már Cézanne festészetének lényegét is, s a nagy impresszionisták mindegyikéről (tehát nemcsak az expresszionistákról) mint az európai kultúra hanyatlásáról beszél. Tanulmányában semmi mást nem ismer el művészetükből, csak ezt: „tartalmi üresség, mely lényegtelen, csupán szubjektíve jelentékeny, felületi vonások halmozásában nyilvánul meg művészileg". Ezzel szemben a klasszicizmus hatalmasan feltornyosul; Zieglernél még a winckelmanni antikvitás is, a nemes egyszerűség és csendes nagyság, a még egységes polgárság kultúrája, a száz vagy még több évvel ezelőtti világ; az örökség egyedül ez. Fölösleges emlékeztetnünk arra, hogy a klasszicizmus kora nemcsak a feltörekvő német polgárság kora volt, hanem a Szent Szövetségé is; hogy a klasszicista oszlopok, a „szigorú" kúriastílus e szövetség reakciós voltának felelt meg; hogy még a winckelmanni antikvitásból sem hiányzik teljesen a feudális lazaság. Való igaz: a laudatores temporis acti° egyáltalán nem állnak meg Homérosznál és Goethénél. Lukács mélységesen tiszteli Balzacot, Heinét a nemzeti költő rangjára emeli, és az adott esetben oly messzire távolodik a klasszicizmustól, hogy Mörikét, aki a korábbi költészet minden barátja szemében az egyik legvalódibb német költő, a Heine-tanulmányban „kecses törpének" nevezi. Lukács írásában egyébként mindig a klasszika az egészséges, a romantika a beteg, az expresszio-

nizmus a legbetegebb, és nemcsak azért, mert e képződmények az idő folyamán egyre inkább széthullanak, hanem természetesen – a szép ív és az egyenletesség, a *szét nem hullott, objektív realizmus* miatt is, amely a klasszika sajátja. Nem áll módunkban itt részletesebben foglalkozni ezzel a kérdéssel; ám éppen mert fontossága a legalaposabb vizsgálatot tenné szükségessé, ehhez a dialektikus materialista tükröződési elmélet minden problémájának szőnyegre kellene kerülnie. Elégedjünk itt meg annyival: Lukács mindenütt zárt, összefüggő valóságot tételez, méghozzá olyant, amelyben az idealizmus szubjektív tényezőjének helye nincs, de helyt ad a szüntelen „totalitásnak", amely az idealista rendszerekben – így a német klasszicizmus filozófiájának rendszerében is – virágzott. Az a kérdés: realitás-e ez? – s ha az, akkor az expresszionista széttörési és interpolációs kísérletek, akárcsak az újabb intermittáló és montázskísérletek valóban nem egyebek üres játéknál. De talán Lukács realitása, a totalitás végtelennek feltüntetett összefüggésének realitása egyáltalán nem is olyan – objektív; talán Lukács realitásfogalma is tartalmaz még egyet s mást a klasszikus rendszerekből, lehet, hogy egy igazi valóság – megszakítás is. Mivel Lukács realitásfogalma objektivista módon zárt, az expresszionizmus kapcsán minden művészi kísérlettel, amely egy világkép széthasogatására törekszik (még akkor is, ha az a kapitalizmus világképe), szembefordul. Ezért abban a művészetben, amely a felületi összefüggés tényleges bomlásait használja ki és az űrökben újat igyekszik felfedezni, csak szubjektivista bomlasztást lát: ezért azonosítja a szétmállasztás kísérletét a hanyatlás állapotával.

S ezen a ponton végül is még éleselméjűsége is alábbhagy. Vitathatatlan, hogy az expresszionisták a késő polgári hanyatlást kihasználták, és e folyamatot siettették is. Lukács szemükre veti, hogy „az imperialista burzsoázia ideológiai hanyatlásának kritikátlan és ellenállás nélküli résztvevői, sőt néhanapján úttörői voltak..." De először is ez igen kevéssé

igaz, már ami egyszerűen a „részvételt" illeti; Lukács maga is elismeri, hogy az expresszionizmus „a német háborúellenes mozgalomnak ideológiailag nem lényegtelen alkotórésze volt". Ami pedig az alkotó értelemben vett „részvételt", a *kulturális* hanyatlás tulajdonképpeni elősegítését illeti, vajon nincs-e dialektikus összefüggés a hanyatlás és a felfelé ívelés között? Vajon a zűrzavaros, az éretlen és az érthetetlen minden további nélkül, minden esetben a polgári dekadenciához tartozik-e? Nem tartozhat-e ez akár – ezzel a leegyszerűsítő, bizonyára nem forradalmi véleménnyel ellentétben – a régi és az új világ közötti átmenethez? Legalábbis az átmenetért folyó küzdelemhez; melyet az immanens-konkrét bírálat segíthet, de a mindentudó előítélet semmiképp sem. Az expresszionisták a széthullás „úttörői" voltak: talán jobb lett volna, ha orvosok szerettek volna lenni a kapitalizmus betegágyánál? Ha újra összefoltozták volna a felszínes összefüggéseket (esetleg az új tárgyiasság vagy a neoklasszicizmus szellemében), felszínes voltuk szüntelen felmutatása helyett? Ziegler még a „bomlás bomlasztásával" is vádolja az expresszionistákat, tehát egy kettős negatívummal; ám dühében nem gondolja végig, hogy ebből rendszerint pozitívum lesz; egyáltalán nincs érzéke a klasszicizmus hanyatlásához. És még kevesebb érzéke van a különleges tartalmakhoz, amelyek éppen a felszíni világ beomlásakor váltak láthatóvá, és a montázs kérdéséhez sincs érzéke. Számára mindez csak „nyomorúságos, összecsirizelt ócskaság", olyasmi, ami kedvez a fasisztáknak, jóllehet azok egyáltalán nem akarják elfogadni, és teljesen osztják Ziegler véleményét. Az expresszionizmus jelentősége éppen abban rejlett, ami miatt Ziegler elítéli: bomlasztotta a hanyagságot és az akadémizmust, amivé a „művészet értékei" süllyedtek. A műalkotások örök „formaelemzése" helyett az emberre és az emberi tartalmakra irányította a figyelmet, melyek a lehető legvalódibb kifejeződésre törekszenek. Kétségtelen, hogy a csalók épp ezt a bizonytalan és könnyen utánozható közvetlenséget sajátítot-

ták el, hogy az áttörés túlságosan szubjektivisztikus és sejtéseken alapuló tartalmait nem lehetett mindig, sőt csak ritkán lehetett szabályokba foglalni. De az igazságos és tárgyilagos értékelésnek a valódi expresszionistákhoz kell igazodnia, és nem szabad a könnyebb bírálat kedvéért torzképeket vagy pláne a saját emlékezet torzképeit alapul vennie. Az expresszionizmus mint jelenség mindeddig példátlan volt, de egyáltalán nem érezte magát hagyomány nélkülinek; ellenkezőleg: a *A kék lovas* is bizonyítja, hogy mindenképpen tanúkat keresett a múltból, úgy vélte, rokon hangokra talál Grünewaldnál, a primitív művészetben, sőt még a barokkban is; inkább túl sok rokonságot hangoztatott, mintsem túl keveset. Irodalmi elődeinek tartotta a Sturm und Drang íróit, tiszteletre méltó előzményeit fedezte fel a fiatal és az agg Goethe látomásaiban, a *Wanderers Sturmlied*, a *Harzreise im Winter* (Téli utazás a Harz-hegységben) című versekben, a *Pandorá*ban és a kései *Faust*ban. Az expresszionizmus nem esett népellenes gőgbe, ismét ellenkezőleg: a *Der Blaue Reiter* murnaui üvegfestményeket közölt, először fordította figyelmét erre a megható és rejtelmes parasztművészetre, a gyermekek és foglyok rajzaira, az elmebetegek megrázó megnyilátkozásaira, a primitív művészetre. Felhívta a figyelmet a nordikus ornamentikára, vagyis a vadul indázó fafaragásokra, amit a parasztszékek és -ládák egészen a 18. századig megőriztek, ezt mint az első „organikus-fizikai" stílust mutatta föl. E jelenségek lényegét kiemelte mint titkos gótikát, és szembeállította Egyiptom emberidegen és kristályosan tiszta úri stílusával és még a klasszicizmussal is. Aligha kell bizonygatnunk, hogy a „nordikus ornamentika" művészettudományi szakkifejezésének, sőt magának az ünnepélyességnek, amellyel ezt a tényt az expresszionisták üdvözölték, semmi köze sincsen Rosenberg „északi" csalásához," és nem annak a „kezdeteit" jelzi. Ez már csak azért sem lehetséges, mert a nordikus fafaragás művészete tele van keleti hatással; a szőnyeget, és egyáltalán az ornamentika

„vonalas figuráit" az expresszionizmus máshonnan merítette. És még valami, a legfontosabb: az expresszionizmus figyelme – a „barbár művészet" iránti minden lelkesedése mellett is – az emberre irányult, szinte kizárólag az embert és az ember rejtett vonásainak kifejeződését járta körül. Ezt tanúsítják, teljesen eltekintve a pacifizmustól, még az expresszionista karikatúrák és e művészet indusztrializálása is; az „ember" szót akkoriban olyan gyakran használták, mint ma a nácik az ellenkezőjét: a szép bestiát. Az „ember" szóval vissza is éltek: lépten-nyomon találkozhatunk az „eltökélt emberséggel", az antológiák címe - *Az emberiség alkonya* („Menschheitsdämmerung") vagy *Az emberiség bajtársai* („Kameraden der Menschheit") – ° fellengzős, de fasiszta előzménynek bizonyára nem tekinthető kategóriák. A valóban forradalmi, materialista módon tiszta humanizmusnak minden oka megvan rá, hogy e fellengzős kategóriákat elutasítsa; azt sem kívánja tőle senki, hogy az expresszionizmust példaképnek vagy saját „előfutárának" tekintse. De arra sincs semmi ok, hogy a vitázók neoklasszicista érdeklődésüket a leértékelt expresszionizmussal vívott idejétmúlt harccal tegyék érdekessé. Ami tehát nem tekinthető előzménynek, az – kifejezést akarásával és két korszak közötti létével – mégis közelebb állhat az ifjú művészekhez, mint a háromszorosan epigon klasszicizmus, mely ráadásul „szocialista realizmusnak" nevezi magát, és annak is könyvelik el. Úgy ültetik a forradalom képi, építő- és írásművészetének nyakára – és itt nem a görög vázaképekről van szó, hanem a kései serlegről* –, mint aki a vadakat szétzavarja, és a ziegleriről mint Igazról, jóról, szépről. Egy hanyatló világot ennyire irreálisan „alkotnak meg" összeillesztett cserepekből, egy fölfelé ívelőt pedig tendenciából és kísérletből, melyet tegnapi, hamis formákról vett mértékkel mérnek. Hiszen a klasszicizmus is bi-

* Szójáték: Becher – a költő neve németül ivópoharat, serleget jelent. – *A ford.*

zonyára kultúra, de elvont, absztrakt módon hozták létre: temperamentum nélkül szemlélt kultúra.

Persze a korábbi izzás – önmagában véve – még ma is izgató. Az expresszionizmus tehát nem elavult, nem túlhaladott még? E kérdéssel szinte önkéntelenül visszatérnénk elmélkedésünk kezdetéhez. A haragos hangok bizonyára nem elegendőek még az igenléshez, és ehhez Ziegler további három kérdése sem nyújt segítséget, melyeket cikke végén említ. Ziegler az antiexpresszionista önvizsgálat szándékával a következőket kérdezi: „Az antikvitás: »nemes egyszerűség és csendes nagyság« – így látjuk mi is?" Második kérdése: „A formalizmus: legfőbb ellensége az olyan irodalomnak, amely valóban nagy magasságokba tör – egyetértünk ezzel?" Harmadik kérdése: „Népközeliség és népiség: minden valóban nagyszerű művészet alapvető kritériuma – feltétlenül igaznak tartjuk ezt?" Nyilvánvaló, hogy a kérdésekre nemmel válaszolókban, vagy pláne azokban, akik úgy vélik, hogy a kérdéseket helytelenül tették fel, nem rejlenek feltétlenül az „expresszionizmus maradványai". Hiszen, Hitler – az ilyen globálisan feltett kérdéseknél ezt az emléket sajnos nem kerülhetjük meg – az első és a harmadik kérdésre már fenntartás nélkül igennel válaszolt, de ő mégsem a mi emberünk. De hagyjuk a „nemes egyszerűséget és a csendes nagyságot". Ez tisztán történeti-kontemplatív kérdés, és a történelemmel szemben kontemplatív magatartás. Maradjunk csak a „formalizmus" és a „népközeliség" kérdésénél, noha az adott összefüggésben ezek a kérdések egyáltalán nincsenek pontosan föltéve. Bizonyos azonban, hogy a formalizmus volt az expresszionista művészet (nem tévesztendő össze a kubista művészettel) legkisebb hibája. Inkább azt vethetnénk szemére, hogy túl kevéssé formálta meg a dolgokat, nyersen, vadul vagy összevissza dobta ki magából kifejezésének folyamát; a megformálatlanság volt a bélyege. Ezt szolgálta természetesen a népközeliség, a folklór is: tehát Ziegler véleményével szöges ellentétben, aki a winckelmanni

antikvitást és az akadémizmust, amely amannak következménye volt, a művészet valamiféle természetjogaként mutatja fel. Rossz értelemben véve népi persze a giccs is; a 19. századi paraszt festett ládáját felcserélte a gyárban készült szekrénnyel, ősi színes üvegfestményeit az olajnyomattal, és ezt haladásnak tartotta. Ám a kapitalizmus eme legroszszabb gyümölcseit aligha tarthatjuk népinek; bizonyíthatóan más talajon keletkeztek, és el is tűnnek táptalajukkal együtt. Nem ennyire bizonyos, hogy a neoklasszicizmus hatásos lehet a giccs ellen, és hogy a valódi népközeliség eleme lehet, ehhez a neoklasszicizmus túlságosan „emelkedett", hamisan felértékelt jelenség. Ezzel szemben nyúltak vissza az expresszionisták – mint már említettük – határozottan a népművészethez, szerették és tisztelték a folklórt, sőt a festészetben ők fedezték fel elsőként. Különösen a frissen önállóvá vált népekből származó, cseh, litván, jugoszláv festők találtak 1918 körül az expresszionizmusban olyan kifejezésmódra, amely összehasonlíthatatlanul közelebb állt hazájuk népművészétéhez, mint a legtöbb addigi művészeti irányzat (nem is beszélve az akadémizmusról). És amikor az expresszionista művészet számos esetben (nem minden esetben, gondoljunk csak Groszra, Dixre vagy a fiatal Brechtre) érthetetlen marad a szemlélő számára, akkor ez jelentheti azt, hogy a kitűzött célt nem érték el, de jelentheti azt is, hogy a szemlélő nem az iskolázatlan nép szemével és nem is azzal a nyíltsággal közelít a művekhez, amely nélkülözhetetlen minden új művészet megértéséhez. Míg Ziegler számára a szándék a mérvadó, addig az expresszionizmus kifejezetten áttörés volt a népközeliség felé. Ha pedig az elért hatás a mérvadó, akkor nem követelhetjük meg a folyamat minden egyes állomásának megértését: Picasso festett először „összecsirizelt kacatot", a művelt közönség megdöbbenését is kiváltva ezzel; Heartfield szatirikus fotóragasztásai olyannyira népközeliek voltak, hogy egyes művelt emberek tudni sem akarnak a montázsról. S ha az expresszionizmus még ma is

okot ad a felindulásra, semmiképp sem vesztette el vitatémajellegét, úgy tűnik, az „USPD-ideológia", amelynek ma semmiképp sincs alapja, talán nem is az egyetlen ideológia volt az expresszionizmus számára. Problémái mindaddig elgondolkoztatóak lesznek, amíg meg nem szünteti azokat egy, az expresszionizmusénál jobb megoldás. Ám az olyasféle absztrakció, amely kultúrtörténetünk utolsó nyolcvan évét – amennyiben az nem tisztán proletár jellegű – egyszerűen „el akarja hagyni", aligha hozza meg a jobb megoldást. Az expresszionizmus öröksége még nem múlt el, hiszen még el sem kezdtük feldolgozni.

ISMÉT AZ EXPRESSZIONIZMUS KÉRDÉSÉRŐL (1940)

Az ily módon érintett tekintet nem közvetlen többé. Lényegileg közvetett, ugyanolyan módon, mint a tárgyai. Most azonban az ilyen lényegi vonatkozás mindig ama kor szerint variáltan fordul elő, melyben tárgyilag megnyilatkozik; *hevesén közvetítettként* és *szélesen közvetítettként*. Az egyik esetben épp az válik sokatmondóvá, amit nem vettek észre, vagy ami széthullott, a másik esetben az Egész és Lényeges csak az összefüggés szélességében nyilvánul meg.

Hevesen közvetített; ez persze történhet rendetlenül is. Akkor a pusztán szubjektív élmény közvetlen volta fenyegeti. De csupán a korok állapota is, melyekben a rejtett, a sajátságos dolgokra vetett, gyakran megszakított pillantások is jelentőssé válnak, már ez is mutatja, hogy valamiféle dolog – mégpedig egy sajátos dolog – szerepet játszik benne. Egy lényegi kapcsolat hevesen közvetítettként jelenik meg, főként azokban a korokban, amikor a nem biztosított viszonyok következtében lyukak és üres terek keletkeznek valamely eleddig sima összefüggésben; erről, valamint arról, ami fölmerül e lyukakban és üres terekben, a – mondhatni – szabálytalan művészek a maguk módján számolnak be. Ilyesfajta megnyilatkozások mutatkoznak a középkor alkonya óta minduntalan, vagyis az üres terekben, melyek egy régi

társadalom hosszan tartó összeomlása következtében, ám főként egy újabban feltörekvő társadalom aknaépítései következtében keletkeznek – miként egybefolyik a kora este és a hajnal derengése is. Természetesen csak a túlsúlyban lévő, sőt uralkodó hajnali pillanatok alakjai fontosak, minden furcsaság ellenére, s ezek épp az ugrás még rendezetlen képződményeiként alkalmasak. Vegyes, ám egymástól idegennek mégsem mondható sor húzható így a festészetben Baldung Grientől, az áltréfás-borzongató Hieronymus Boschtól Goya felháborodott-reális groteszkjeiig, Franz Marc, Chagall, Picasso szétbontó-epatírozó különcségeiig. A költészetben egy mindig is megszakított sor húzódik Francois Villontól, minden „szabálytalan szerző" középkori mintájától a forradalmi Sturm und Drang „vad Apollójáig", Bertolt Brecht korai műveiig. Ennek kapcsán nyilvánvaló, hogy nem maguk a véletlenszerű széthullott szerzők, a dekadenssé válók vagy dekadensnek maradók méltók elsődlegesen figyelmünkre (bár meglehet, ők is elősegítették ama vicces vagy elborzasztó tárgyakat, melyeket most szemügyre kell venni). Fontosabbak ennél a *hevesség révén igazán közvetítő mesterek:* akik belevágnak az üres tér mellékes dolgaiba és otthontalanságaiba (pedig olykor ők maguk is arra kényszerültek, hogy műveik önköltségének egy részét mások dekadenciájának fizessék, sőt olykor még maguk is fél lábbal benne álltak). Ez az egész értelemszerűen a polgári ház gyors beomlásai, a tőke végső válsága idején tetőzött. S ahogyan válság idején dialektikus módon keresztezheti egymást az alkony és a hajnal pírja, az expresszionizmus, majd, miként Ernst Fischer joggal hangsúlyozza, a szürrealizmus olykor abban a helyzetben volt, hogy adott esetben elkészíthessen egy semmiképp sem szubjektivista és nem is formalista montázst. A dekadencia puszta művészetétől illő távolságban megjelenik ilyesmi a kommunista Picasso munkásságában, a szétbomlasztásból, sőt a szétbomlásból alkotott efféle kései-korai születésallegóriákban. Vagyis semmiképp sem

úgy áll a dolog, mintha az ilyen heves közvetítés egyáltalán nem volna – közvetítés, vagyis: függetlenül magától a szétszakított valóságtól, rebus sic non stantibus.° Vagy mintha, mint Lukács állítja, csupán torzulásról volna itt szó, a valóság önmagában kiegyensúlyozott, mondhatni formailag teljesen befejezett összefüggésének kifordításáról. Ellenkezőleg: sem Goya világa, Picasso *Guernica*-világa pedig már végképp nemcsak azért várt szétszakított élménymódokra, hogy megteljen üres térrel, kínzókamrákkal, a feszültség figuráival. Függetlenül a puszta szubjektivizmusoktól, a *valóság a válságos korokban* maga is messzemenően elaprózott, *semmiképp sem lehet csupán széles-nyugodt közvetítéssel megragadni*. Válságban az egyre önállóbbá váló mozzanatok távolodnak egymástól, s ha a válságban, a nagy Marx-meghatározás szerint ugyanígy „megnyilvánul az egymással szemben önállóvá vált mozzanatok egysége" is, attól ez még semmiképp sem olyan, mint a korábbi polgári klasszika és annak reprodukálhatósága, sőt példaszerűsége, mintha a kor és a tartalom mit sem változott volna. A Marx-idézet arra utal, hogy a dialektika, mint az egység és az ellentmondások egysége, sehol sem tűri el, hogy gúnyolódjanak rajta, ám magától értetődő módon azt sem akarja mondani, hogy a válság a rend és az egységesség mintapéldája volna. Az utóbbit – és ezáltal helyreáll az átmenet a hevesen és a *szélesen közvetített* között – inkább a társadalmi stabilizálódás aránylag nyugodt virágkoraiban lehet ábrázolni, vagy pedig – legkonkrétabban – egy sikeres társadalmi forradalmat követő társadalomban, melyben nincsenek válságok, s melyből hiányzik a társadalmi felépítés minden említésre méltó problémája is. A *széles ívű közvetítést*, a lényegi viszonylatok e boldogabb módját tehát bizonyára nem fenyegeti a rendetlenség és a pusztán szubjektív élmény közvetlensége, miként a hevesen közvetítettet. Bizonyos azonban, hogy ezt a módot minden *átmeneti korban* a *túlzott rendezettség*, vagyis az *epigonok klasszicizmusa* fenyegeti, mely a maga idealista-

formális totalitását hamisan realitásnak mutatja. Persze a valóban konkrét s azután a legkonkrétabb értelemben vett széles közvetítésre csak ott van mód, ahol a szocialistává vált világ nincs már tele válságokkal, vagy pedig, az emberiség eddigi előtörténetében, ahol a tekintet egy nagy műalkotás felől nagyon messzire lát, vagyis valamiféle progresszív kultúra elért magaslatán. Ez történt Giottónál és Danténál, a filozófiában Tamásnál, ez történt – már egy sor „szabálytalan szerző" közé keveredve – az újkor nagy regényében, Shakespeare világdrámájában – a társadalmi összefüggés viszonylagos teljessége, a jellemek, a helyzetek, a cselekmények utópikus-entelecheisztikus egyidejű teljessége mellett. Persze nem hiányoznak itt sem a kiélezetten megszakító instanciák; mert valójában a szélesen lehetséges közvetítés időszakaiban s nagy műveiben sem hézagmentes összefüggés a valóság, hanem még mindig – megszakítás, és még mindig csak fragmentum.

RELATIVITÁSOK ÉS AZ ÜRESSÉG MONTÁZSA

Idefönt változik a friss áramlat. A fiatalság zavarosan és gonoszan elmaradt. Tanáraik is régóta leépítenek már, de a rossz régi felé. A diák most szüntelenül magával cipeli a házat, ahonnan származik, leginkább a szűköset. Átveszi a süllyedő közép vágyait, bosszúvágyát, áporodott véleményeit. Kitér a gondolkodás elől, mert rá kellene ébrednie, menynyire kilátástalan a helyzete annak az osztálynak, melyet fenn akar tartani, melyben előbbre akar jutni. Sok diák valamiféle apát keres mostanában az egyetemen (többnyire azért, mert otthon nem volt megfelelő); mintha égetőbb szükségük volna rá, mint szeretőre. De a tanárok, akik erre szolgálnak, ha fiatalok, többnyire ugyanabból a süllyedő, ingerült, tévelygő középből származnak, mint a diákok; az idősek, esetleg nagypolgárok, csak behízelgik magukat a fiatalságnál, vagy egyébként is a császár kegyeiben élnek. Úgy viszonyulnak a nemzeti „forradalmi" diákokhoz, mint a nehézipar az SA-csapatokhoz;° ők a nehézipar ideológiai helytartói az akadémiai roham során. Világos, hogy ilyen rozsdás viszonyok között, ily hervadt tudattal szövetkezve nem virágoznak a tanulmányok. Egyáltalán a hely, ahová a nacionalista diákok tanácsért fordulnak, már nem az egyetemen belül van, legalábbis ellentmond az egyetem eddigi racionális-humanista hagyományának. A tétel: „nem a megértett, hanem a szeretett programért halunk meg" – ez a nemzetiszocialista alaptétel, melyet nemcsak ostoba ifjak és öntudatlan meggyőződéspocsékolók vallanak, hanem napjaink legtüzesebb „akadémikusai" is, derviseknek való táborhelyekre vezet, nem előadótermekbe. Így aztán az „ész" a német főiskolákon legföljebb a műszaki-célszerű szakokon található még meg, a „szisztematikus" műveltségideál (Humboldt korából) rég kimúlt már. Sőt még szocialista szemmel nézve is bizonyára kevés olyan dolog volna a „műveltség-

eszményekben", a filozófiai egyetem maradványaiban és tojástáncaiban, már ahol ilyen a német-nemzeti ránk hagyományozásban létezik, ami megőrizhető volna, és bizonyosan nincs benne semmi megjavítható. A szocializmusra úgyszólván csak a műszaki-racionális tárgyak hagyományozódnak *közvetlen* örökségként, ezek mindenesetre inkább a jövőbe mutatnak, mint egy olyan műveltségeszmény, mely nem ok nélkül repedt meg, emitt relativistán, amott irracionálisan. Az új egyház sem a kápolnákat, hanem a bazilikákat foglalta el. Mindenesetre a humanista-eszményi felépítmény, melyről a Sprangerek vagy a Rickertek mindeddig gondoskodtak, az „universitas litterarum" toto coelo veszendőbe ment.° Az epigonság nem volt képes megvédelmezni ezt a felépítményt a gazdasági-politikai valósággal szemben, még a mitikus felépítménnyel szemben sem, mely most jobban elfedi a valóságot, mint a humanista-eszményi. Tanulságos azonban, túl a tojástáncokon és a „műveltségeszményen", közvetve szemügyre venni a polgári filozófia leginkább széthullott formáit; úgy függenek a bazilikában, mint a csőd darabjai, s úgy is, mint nem-euklideszi, nem-mechanikus nefelejcsek, meg úgy, mint amivel az erény adózik a bűnnek. Az újabb „empiristáknak" minden további nélkül szét kell bontaniuk a polgári rációt, és mozgékonnyá teszik azt, mégpedig modellekkel. Csakhogy újabb idealisták is eljutottak a polgári ráció nullpontjáig, vagyis az úgynevezett „létezésig"; absztrakt szakadékát részben (késő polgári hangulatokból merített) emocionális „ontológiával" töltik meg, részben összeomlott rendszerekből származó „rejtjelekkel". A polgári gondolkodás vége árulja itt magát, kezdetnek álcázva, hamis gesztussal, vagy azzal, hogy „kérdőn, leplezetlenül kitart az Egészben létező bizonytalanság közepette" (Heidegger),° lényeg nélküli megoldásokkal. Csakhogy a hajtómű és egy halódó kamarilla tevékenysége fölött igencsak színes az agónia, egy, mondhatni, kérdező agónia logikája és metafizikája. Ezért az olyan pillantás, amely ért az üres terekhez,

olykor problémákat fog itt érezni, egészen a peremen, és halódó anyagot, mely – nem áll mindig messze Joyce-étól. A relativitásnak és az üresség montázsának kiárusítása ez, a tudás polgári gőgjének hanyatlása közepette. A relativisták a tromf, az ő megismerésüket kisbetűvel írják, sőt ők maguk végső soron egyáltalán sehogyan sem írják már. Vagyis amint a szfinxek (akik, persze, egy ilyen választás esetén valamivel jobbak, mint a mindentudó „Elértük") helyet foglalnak.

A SZEM

Nos, újra meg újra magunkból indulunk ki. Bontunk, míg kint egyáltalán semmi sincs már. A szétdarabolt, aszott munkában amúgy is legyengült, szerény lett a polgári gondolkodás. Anyagát már nem vették föl a fogalmak, melyek ingataggá váltak, a pusztán megtörténtre hullott szét vagy egészen visszahúzódott az anyag. Így Ziehen csupán a szem fölépítése alapján tudni vélte már, hogy a dolgok valójában nem olyanok, amilyennek az ember érzékeli. Hogy minden megismerő kijelentés a dolgokról csak szó és semmi több. Szívesen felejtjük kint és tekintjük érdektelennek, hogy milyenek a dolgok. Annál könnyebb hol így, hol úgy beszélni róluk, holnap másként, mint ma.

A FIKTÍVEK

Mások már eleve kételkednek, csakhogy nem magukban. Megint föltolul a tegnap száraz iszapja, viccessé és általánossá válik. Mach él, sőt tanítása arról, hogyan lehet a gondolatokat a tényekhez igazítani, meglehetősen organikusan terjed. Egy Vaihinger, az „Als-ob"° tanával, csak 40 év után tért haza, most van ismét itthon. Oly korra lel, mely a fogalmakat teljesen ingatagként kezeli, tudniillik pusztán fiktívként, és erről, mint utólag mindig, hagyja magát meggyőzni. A megismerés pusztán fiktív föltételezéssé válik; a valóságban semmi sem felel meg neki, és még ez a semmi sem biztos. Ahogy egy betegségben vannak rohamok, úgy vannak a pol-

gári fogalmak széthullásában is, és ezt egyre könnyebb, egyre kényelmesebb elgondolni. A puszta „Als-ob" azért is kínálkozik, mert lehetővé teszi az összes polgári alaptétel lebontását. A tudományos fogalmakat, sőt még az eszmei meggyőződéseket is fölöttébb hasznosan részvényekké változtatja, melyek mindig az adott helyzet szerint ingadoznak. Mi több, a színlelő lényeg leépíti a maga számára a valóságot, hogy azt azután se előbb, se utóbb ne helyezze el sehol se megfelelőbben. A ma megfogható léttel szemben önnálló kétséget mindenre és mindenkire kiterjeszti. S így a mai gondolkodás jelentős területeit fonja be, könnyedén, kényelmesen és hűtlenül. Fölszáll a fogalom minden épp elérhető vonatára, hogy egyikkel se utazzon a végállomásig.

AZ EMPIRISTÁK

A kétségből jönnek a hűvösek, s ők teljesen részt vesznek benne. Szerintük a tiszta gondolkodás üres, s ami még benső, az pusztán érzelmi, amit pedig a gondolkodás „megismerve" hozzátesz, az kitaláció. Csak kétféle gondolkodásmód számít itt valóban találónak: az új logika, a russelli matematikai értelemben, valamint a szaktudományos, empirikus kutatás módszere. Világos és nyilvánvaló – a polgári gondolkodás kezdetének, az absztrakt számításnak a régi hírneve tér így vissza; persze, ami a számítás erejét illeti, önmagából kiindulva kell valami valóságosat felismernie, erősen csökkentett, erősen megvert igénnyel. A „tudományos" filozófusok köre számára nem léteznek szintetikus a priori ítéletek; a tapasztalaton túlra hatoló gondolkodás a semmibe markol, agyrémekbe, a mitikus gondolkodás teljesen tárgy nélküli maradványaiba. Csak analitikus a priori ítéletek léteznek; ezek alkotják az új logikát, tautológiák tartalmatlan szövevényeként, melyek föltétlenül helyesek ugyan, de semmit sem közölnek arról, „ami van" (Wittgenstein). Csakis a tapasztalati tudományok szolgálnak tartalmas felismeréssel, a szintetikus a posteriori° ítéletek, melyeket az adott dologra lehet

visszavezetni, és csakis ezeken mérhető le, hogy igazak-e vagy hamisak. Végül is a filozófus dolga, hogy a szaktudományos kérdések és ítéletek „formáját" a legvégső tisztázásig logisztikusan végiggondolja; hiszen a filozófia révén csak tisztázódnak a tudományos tételek, de igazságuk a tapasztalat során igazolódik. Így a filozófia a szaktudományok puszta rendkontrolljává válik; „értelemkeresése" a forma keresése, semmiképp sem a tartalomé. Amilyen tiszta e lényeg egésze, annyira reflektálatlan persze a viszony, mely a régebbi kritikai empirizmushoz, vagyis Machhoz fűzi. Schlick és Dubislav körét az köti össze Machhal (a Russell után következő második ősséi), hogy elutasítanak mindenfajta „emberivé tevő" gondolkodást, valamint a tendencia, hogy megpróbálják a szintetikus a priori ítéleteket (vagyis a szubjektív-mitikusakat) még a formális alapfogalmakban is, főként a kauzalitásból eltávolítani. Ezzel szemben tisztázatlannak látszik, miként viszonyulnak az empiristák a machizmus *modellgondolatához*, vagyis ahhoz, hogy a gondolatok, egy gondolkodási modell segítségével, tényekhez igazodnak. Ez a tisztázatlanság annál is figyelemre méltóbb, mert állítólag a modellgondolat az egyetlen, amely az idealista másnaposságot a szaktudományokban is kimutatta, nemcsak abban, amit a határok metafizikai túllépésének neveznek itt. Ám úgy látszik, hogy épp a szaktudományok kritikai felbontása jár még gyerekcipőben az empiristáknál; s ugyanez áll amaz eldologiasodások kétségessé válásának felismerésére, melyeket a szaktudományok még „tény"-nek neveznek. Ahogyan itt az igencsak mulandó szubjektumot eltitkolják, mely minden adott dolgot mégis csak elsősorban „adottnak" tekint, úgy az adott tapasztalat is nyomorúságosan közvetlen, történelmietlen és megváltoztathatatlan marad. Nem ismernek más logikát, csak az egyenletekét; a dialektikáról, mely akár egyetlenegyszer sem léphet ugyanabba a folyóba (tehát a legjobb akarattal sem lehet tautologikus), itt még mit sem hallottak. Minél alázatosabbak vagyunk a polgári tudománnyal szemben, minél nyomorú-

ságosabb a kapaszkodó, melyet a kétség logisztikailag és „tudományosan" megtalálni vélt, annál tudatlanabb a „gőg" a múlt összes gondolkodójával, minden „zenei példával" szemben, amely többet adott annál, hogy $a = a$. Nyilvánvaló, hogy ez az absztrakt szigorúság közel áll az új tárgyiassághoz; ugyanaz az emberi üresség, a pusztán külsődleges értelemnek ugyanaz a tisztasága van meg benne, ugyanaz a lemondás arról, hogy a tapasztalat „hátterébe" (a mozgás is háttér) hatoljunk. Egyes marxisták mégis tiszteletteljes kímélettel kezelik ezt a gondolkodást, mert annyira egyidejűnek tetszik; sőt még az „alkalmazkodás" többi gondolkodóját is úgy üdvözlik, mint technikailag haladottabbakat. Például az úgynevezett behavioristákat (Watson), mert ők tökéletesen boldogulnak a belső dolgok nélkül, és tagadják vagy a külvilággal kapcsolatos egyéb organikus magatartások közé sorolják a tudatot. Ugyanígy a pragmatistákat (Schiller, James), mert ők az igazságot csakis biológiai, teljességgel praktikus hasznosságként definiálják, és az csak ilyen szempontból „érdekli" őket; az újempiristákat is, végső soron metafizikától mentes gondolkodásuk miatt. Ezért egymémely marxista, Lenin figyelmeztetése° ellenére, valamiféle örökséget lát itt; ők úgy látják, hogy az áttetszően tiszta lényeg „a legérettebb kapitalista fejlődés" megfelelője. Ez a filozófiai „tárgyiasság" tényleg egy darab Anglia és USA, de filozófiailag, tehát nem a legjobb módon is az; és hát eredete is a meglehetősen ódon Mach és a nem nagyon amerikai Bécs. Ami a pragmatistákat illeti, állítólagos közelségük a marxista gondolkodás-gyakorlat viszonyhoz csak látszólagos. Hisz a marxizmus számára nem azért igaz valami, mert használható, hanem a gyakorlati alapkérdés itt egyúttal elméleti is: tudniillik hogy egy elmélet egybehangzik-e a valóságos tendenciával; csak akkor lehet igaz, ha egyezik, és csak akkor használható, ha ily módon igaz. Ami pedig a logikusok és az újempiristák metafizikamentességét illeti, ez Hegelt nem a talpára állítja, ami az egyedüli marxista tett volna, hanem kihajítja, mondván:

$a = a$, s egyébként úgy megbízik a polgári tudományban, mintha az csupa „tapasztalat" volna. Ingadozva, ám elhárithatatlanul kísért ez értelem egészében épp Mach; s éppily ingadozva, persze – qua mai kutatás° – éppily elutasíthatatlanul kísért benne a modellgondolat, az elasztikus relativizmus. Ez csak bizonyos társadalomtudományi reflexiókban kezd gyanúsan és nyomatékosan működni, termékenyen pedig a modern fizikában.

LAZA, TÁRSADALMI ÉS FIZIKAI RELATIVIZMUS

Ami puha, az is szívesen fölbontja a tőle eltérőt. Megelégszik a puszta számbavétellel, megragadással, megnevezéssel, kimerül ennyiben. Amit megragadnak, az lehet és maradhat pép, melyet szüntelenül folyékonynak éreznek. Ez a pillantás tárgyilag az úgynevezett Énnél vagy a léleknél kezdte, s azóta mérsékelten folytatódik. Verworn például már rég puszta névvé silányított minden fizikai fogalmat, melyek nem jelentenek semmi létezőt. Így a gondolkodás mindenhová pusztán jeleket rajzol, melyeket a végtelennek érzetthez, mint az egyetlen dologhoz, amely van vagy inkább lebeg, csak hozzákapcsolnak. Ezen munkálkodott először Mach modellje, és itt alkalmazták először: az Én nem védhető, de minden benne és rajta kívül létező is csak bizonytalanul érezhető. Ez a fátyolosság mindenütt lerázza magáról a kemény, állító fogalmat, mint a kutya a vizet, vagy inkább víz a kutyát, mint nem hozzá tartozót. Nincsenek önmaguk kedvéért körvonalazott pszichés állapotok, és nincs valóságos skarlát sem, pszichésen zárt betegségek pedig végképp nincsenek, csak a nézeteket, elnevezéseket rakják össze a jelenségekről, hol így, hol úgy. Nincsenek egymástól elválasztott testek, munkások, alkalmazottak, osztályok sem; ez az efféle tisztán „fenomenális" pillantás további következménye. Mindez nem az adott érzés végtelen folyékonyságában létezik, csak odatartott, kézre eső edényeket töltöttek meg vele. A fogalmak ily módon olyan reflexívvé válnak, mint még

soha, éspedig minden fogalom, kivétel nélkül; a gondolat kicsire húzza össze magát. De nem elég kicsire, hogy észre ne vétetné ebben és következményeiben a ravasz krétait, aki azt mondta, hogy minden krétai hazug. Amikor önmagát gyalázza és fölmenti, arra gondol, hogy ezzel minden valóságos kijelentést legyőz és megszüntet. És közben csak a polgári nyelvet takarítja el, mely túl gyengévé vált, semhogy többet tudna mondani annál, hogy már semmit sem mond.

TÁRSADALMI REFLEXIÓK

Ez a gondolkodás végtelenül lazává is tesz, hogy ne kelljen cselekednie. Oly jól ért minden álláspontot, hogy egyik mellett sem kell döntenie. Elgondolkoztató ez a jelenség, ha, miként Mannheimnál, *történelmi* hajtóerőkkel próbálkozik.° Akkor nem annyira „kísérletező", inkább szemlélődőn pihentető, vagyis pihentetőn oldja bele a történelmet a nézetekbe, melyeket az egymást követő korok önmagukról elfogadnak. „A történelem – mondja ekképp Mannheim és iskolája – csakis a történelem felől szemlélhető", nincs ugrás a szükségszerűen részleges, „perspektivikus" nézőpontból a történés objektíve megragadható, átfogó menetébe. A machi modell itt, mintha a történelemnek mint tudománynak a sorsa, vagyis mintha „szociológia" volna. A modell pedig, melynek révén a történelem ma megragadhatóvá válik, elsősorban az ideológia modellje, vagyis a gazdasági hozzárendelésé. A mindenkori gazdasági hozzárendelés azonban nemcsak a tartalmakat határozza meg, hanem – Mannheim óta – még a *gazdasági-materialista fogalmat* is, melyet a történelem manapság, miként az ipari korban, önmagáról alkot. Mintha ez a mai „perspektíva" önmagában is csak gazdaságilag hozzárendelt és feltételhez kötött, következésképp nem végleges vagy konstitutív volna; mintha egyáltalán nem létezne végleges „perspektíva". Így a polgári relativizmus még az ideológia fogalmával is összekapcsolódik, melyet Marxból tanult, hogy aztán – magára Marxra „alkalmazza". Max Weber nomina-

lizmusával és „pozitivizmusával" javítják föl Marxot; bőven adnak hozzá Lukácsot, és alkalmassá teszik polgári fogyasztásra, Spengler kultúrkörei és Scheler „típustana" pedig azt a célt szolgálják, hogy az átmenet során a perspektívajelleg támaszai legyenek. Így aztán az ideológiatan, mely Marxnál az eddigi történelem kulcsa, főként pedig a jövő történelmének emeltyűje, csupán kulccsá válik: mégpedig ideiglenes kulccsá; ráadásul olyanná, mely kiküszöböli magát a mozgatót. Minden elmélet, a marxista is, ily módon a saját „premisszái" szerint átmegy tudásszociológiába, és egyben aláhanyatlik benne: éppígy létezik a mai proletárgondolatnak is egyfajta gazdaságilag hozzárendelhető, s következésképp relativizálható struktúratana, ahogyan volt a konzervatívnak Metternich idején vagy a chiliasztikusnak Thomas Münzer elmélete korában. Minden osztály ideológiája, a proletároké is, vitathatóként, logikailag teljesen egyenrangúként él itt az elmélkedés lepkegyűjteményében. Amikor ez a relativista szociálfilozófia túllicitálja a historizmust, végképp meg is szünteti a történelmi folyamat minden látszatát, s vele együtt az átfogó tartalmat, amely a történelemben többé-kevésbé konkrétan korrigálja önmagát. A történelem tartalmaként a marxizmus az embernek az emberhez és a természethez fűződő viszonyát ismerte föl; a folyamat az osztályharcok dialektikája. Ezzel szemben Mannheim nemcsak a korábbi, az osztályuralommal kapcsolatban megtévesztő, s áttekinthetetlenségük révén szükségképpen megtévesztő ideológiákat határozza meg pusztán formálisan: vagyis úgy, mint amelyekben bizonyos tudattartalmakhoz bizonyos csoportok vannak rendelve, mint olyan képzetek összege, melyek a fennálló társadalmat tükrözik és igazolják. Hanem azáltal, hogy úgy véli, a relativizmus teljesen formális ideológiafogalmának Marx is alá van rendelve, állítólag magát a marxista igazságot és valóságot is gyökerétől fosztja meg; így jön létre a proletár „ideológia" mindent megértő beillesztése olyan csoportképzetekbe, melyek közül az egyik

éppoly igaz, mint a másik, vagyis szociológiailag igaz, de nem több. Ezután csak a gyomor marad, mely nem emészti meg önmagát, marad a szkepszis, mely végső, legüresebb végpontként önmagában villódzik, anélkül hogy megszüntethetné magát valami másban, mint újfent a szkepszisben. Marad a kutatás úgynevezett szenvedélye és a reflektálás ösztöne, mely a történelemben mindent lát, kivéve azt, ami történik; s persze marad a pártok öröme is, melyek programjukat nem a megismerésekre alapozták, hanem a vér akaratára és a hitre, vagyis marad a fasizmus, a katolikus centrum. Egyébként e felfogásnak el kellett tűrnie a kritikát még a marxizmus elemistái részéről is, mint egy olyan kritikát, mely már „elméletileg" is nyilvánvalóan megtiltja a marxizmus relativizáló ellazítását. A proletariátusnak, szegezték szembe Mannheimmal joggal, semmi mással össze nem vethető „idológiája" van, de nem azért, mert csupán azt hiszi, hogy az ő ideológiája más, nem is mintha oly összehasonlíthatatlanul okosabb volna a korábbi osztályoknál. Hanem az különbözteti meg objektíve a proletár „ideológiát" a többitől, hogy a proletariátus *materiális érdeke* az, hogy ne fejlessze ki a valóság elkendőzését; hanem inkább betekintést kapjon a valóság tényleges hajtóerőibe és tényleges tendenciájába; ahogyan minden korábbi osztálynak materiális érdeke fűződött ahhoz, hogy hamis tudatot alakítson ki, és ne lépje át annak határait. A mannheimi szociológia persze mást is ismert, nemcsak az ideológiákat: *Az utópia szellemé*°-ből átveszi és az ideológiák mellé helyezi az *utópia fogalmát;* így az utópiák olyan képzetekké válnak, melyek nem tükrözik és igazolják az adott társadalmat, mint az ideológia, hanem aláaknázzák és fölrobbantják azt. Ez a helyes definíció túllép ugyan a pusztán reflexív „állammese" határain, az utópiát nemrég még kizárólagosan ennek tekintették és így bírálták: ez a definíció azonban maga is tökéletlen, és – formalizmusa miatt – elsősorban a valódi és a halott utópia bármiféle osztályszempontú megkülönböztetése hiányzik belőle. A mai kis-

polgári utópiák aláaknázó és robbantótevékenysége például nagyon bizonytalan, valójában nem felel meg Mannheim kritériumának: hogy az utópiák „mindig megelőzik a valóságot", vagy a holnap valóságává válnak. Csupán a „proletariátus osztályszempontból pontosan meghatározott forradalmi ideológiája" – ilyenként határozta meg Lenin a marxizmust – tartalmaz talán elég valódi utópiát és elég mai utópiát is ahhoz, hogy „a holnap valóságává váljon". A mindent *fölfogni képes* szociológusok utópiafogalma mindenesetre nem volt képes sem „aláaknázni", sem „fölrobbantani" a társadalmi *relativizmust*, melyben a mostani társadalom valóban „tükrözi" s „igazolja" önmagát; sőt még a tükrök tükrévé is válik. A társadalmi tévtan legbiztosabb jele, és nem a felismerés gyümölcse, ha még a marxizmus is „relativizálódik", ha a történelem fölismert rugója a proletariátus alsó rétegének puszta képzetévé csökevényesedik, és alig van több mögötte, mint ezernyi másféleképp lehetséges csoportálom. Ha az uralkodó osztály pelyva lett is már, és semmi sem menti már meg ennek felismerésétől, számára persze hasznos, ha minden eljövendő dologra is úgy gondol, mintha az pelyva és nem-valóságos volna. És mégsem tudja elkerülni, hogy kiállítsa önmaga történelmi halotti bizonyítványát; és oly pontosan kerüli meg a dialektikus, a konkrét-utópikus helyet, mintha látná.

FIZIKAI RELATIVIZMUS

S végül másképp bont le az olyan gondolkodás, melynek-próbája föltétlenül külső dolgokra irányul. Csak az ilyennek vannak igazán bontásra érett fogalmai, hogy azok segítségével tegyünk helyre fizikai nézeteket. Az atom, az éter, a *fizika* alapfogalmai a szó legsajátabb értelmében modellé válnak, s ezeket újra meg újra át lehet törni és építeni, s a legjobb esetben is valami „hasonló" felel meg nekik a világban. Mach kétségtelenül győzött a relativista fizikában; Mach modellépítménye mindig is a tiszta tapasztalat miti-

kus járulékának nevezte az atomot, az étert, a kauzalitást. A machizmus leghatékonyabb formáját Duhem és Poincaré hozta létre; itt a kalkulus még csak gondolatilag szükségszerűnek sem mutatkozik, természeti szükségszerűségéről már nem is beszélve. A geometriai axiómák és a fizika elvei pusztán egyezményekké válnak, az elméletek csak „szimbólumokat" szállítanak a praxisnak, s nem tartanak többé igényt a visszatükrözött fizikai valóságra. Bár az impresszionizmus és a relativisztikus gondolati válság effajta keveréke kissé háttérbe szorult a legújabb fizikában; egyes fizikusok, mint Planck, Laue és mások, Machtól távolodva egy inkább „realista világlátás" felé igyekeznek, mely hajlandó valóságosnak tekinteni az atomot, esetleges láthatóságára hivatkozva, és a kauzalitás érvényét, legalább az euklideszi külvilágban, elismeri. Csakhogy ez a „realitás" csupán olyan áron sikerül, hogy Planck és Einstein óta, *az egész világegyetemet figyelembe véve*, erősödik a fizikai relativizmus. A világegyetem maga pedig három részre bomlik; a fizika zárt rendszere, minden alapelvével együtt, épp az új „realizmusban" háromszorosan, egymáshoz nem illeszthető részekre törik szét. Az *atomokban lezajló* folyamatok egy olyan mikrokozmosz területén hatnak, melyben a kvantumelmélet uralkodik oly módon, hogy a történés kis méretekben változékony és szabálytalan, csakis statisztikailag ragadható meg, kauzálisan nem. Az *asztronómiai* folyamatok a makrokozmosz területén zajlanak, ahol a relativitáselmélet uralkodik oly módon, hogy a Földön használatos órák és mértékegységek a világűrben felmondják a szolgálatot, s hogy a kozmikus dimenzióban nem található meg sem az egyidejűség, sem az euklideszi geometria rendszere. Az euklideszi tér nem szabja meg a kozmikus mozgásokat, és egyáltalán nem is terjed ki ezekre; a kozmikus tér összefüggései inkább változtathatók, és csak a gravitáció határozza meg a tömegek terének geometriai viszonyait, megteremtvén ezzel, mindenütt másképp, a megfelelő mozgáslehetőséget. Az *eddigi mecha-*

nika, az euklideszi-klasszikus, mely a technika mechanikájává is vált a kauzalitás és az egyidejűség mechanikája pedig az emberi környezet mezokozmosza, a középvilág marad. Ez a hármas tagoltság tehát – mely távol áll attól, hogy ne relativisztikus legyen – éppúgy bővíti a „gondolkodás formáit" (következésképp magukat a korábbi „aprioritásokat" teszi történetivé), mint ahogy az állandóság, a kauzalitás, a tér, az idő fogalmát másféle tapasztalatokhoz viszonyítva puszta „közelítéssé" devalválja. A zárt számítás és egységes törvényektől szabályozott világa tehát mindenképpen modellekbe kényszerül itt, s kénytelen feladni egyrészt az aprioritásokat, melyek állítólag minden tapasztalatra érvényesek voltak, másrészt kapitulálnia kell az egyre fékevesztettebben tolakodó anyag, egy olyan tapasztalattartalom előtt, mely racionálisan egyre kevésbé hozható létre, és szisztematikusan egyre nehezebben vezethető le. Más kérdés persze, végső soron: hogy e kor természetfilozófiai relativizmusának, hisz ez kétségtelenül létezik, nincs-e mégis valami „reális" megfelelője a tárgyi világban, olyasmi, amiben *lehetséges tárgyi állapotként* megtalálhatók a *romok*. Hiszen a zavartalan relativizmus a fizikában sokkal valószínűtlenebb, mint a szociológiában (mely a maga polgári problémáival úgyszólván egymagában is elvan). Hiszen az „objektum" az ember és természet között zajló anyagcserében összehasonlíthatatlanul áthatóbb erővel van jelen, mint az úgynevezett szellemtudományban és annak szabadon lebegő „perspektivizmusaiban".

Itt csak arra vállalkozhatunk, hogy fölvessük ezt a kérdést, arra nem, hogy messzire vezető nyomait kövessük. Mert érintene még egy egész másképp tanulságos széthullást is, nem csak a külső dolgok puszta *fogalmának* széthullását. A dolgok saját ingatagságára irányulna akkor, akár arról volna szó, hogy ezt csak most ismerjük fel, akár arról, hogy csak most „jelenik meg" ilyen erősen. Persze bizonyos, hogy a természetfogalom is elsősorban a társadalmat fejezi ki, amely-

ben megjelenik; e társadalom rendjét vagy rendetlenségét, függőségének változó formáit. E formák felépítményszerűen visszatérnek a természetfogalomban is; így hát az ősit, a mágikust, a minőségileg fokozatosat, végül pedig a mechanikusat, nagyrészt ideológiának kell tekintenünk. Sőt a mechanikus természettudomány különösen nagy mértékben volt kora polgári társadalmának, végső soron az áruforgalomnak az ideológiája; ennyiben most, a mostani társadalom ugrásával, azzal, hogy a kordában nem tartott anyag rohamra indul a számítás ellen, e társadalom természetfogalma is lyukacsossá és fiktívvé válik. Az viszont már nehéz kérdés, hogy ez a természetfogalom, mint dologivá tevő és mechanikus fogalom, nem képviselte-e ezenkívül, túl a puszta ideológián, a világ önmagában dologi, mechanizált tartalmának egy darabját. Ez a kérdés marxista szemszögből részben már pozitív módon eldőlt, általában épp a polgári természettudományról, qua természet-tudományról, ismerik el, hogy valóban megismerte a természet egy darabját; dacára annak, hogy egyébként a polgári művészetben és tudományban mindenütt csak ideológia jelenik meg, melynek egyetlen magja a gazdaság. Marxista szempontból gyakran tagadják, vagy csak vonakodva veszik tudomásul, hogy a polgári természettudomány „széthullásának", Poincaré relativizmusának, sőt még a legújabb fizika forradalmainak is van metatársadalmi vonatkozása. A marxizmus számára olykor érvényben marad a régi, polgári-materialista természetkép; nem csak – miként a 18. században – forradalmilag szentesítettként, hanem pont abban a formában, ahogyan a polgári természettudomány a válság előtt, a 19. században, kivétel nélkül mindenütt megjelent. Lenin épp a régi materializmus, látszólag annak haeckeli formája védelmében írta *Materializmus és empiriokriticizmus* című könyvét; Poincaré és Mach ellen. S még inkább a marxisták között megtalálható követőik, az olyan „modernség" ellen, mely még a marxista materializmust is meg akarta szüntetni, mondván: az a „ter-

mészettudomány metafizikája", a dialektikát (amennyiben egyáltalán ismerte még) pedig végképp. Szakadatlanul hangsúlyozza Lenin a machistákkal szemben: „Nem a testek az érzetek szimbólumai, hanem az érzetek a testek szimbólumai (helyesebben képmásai)" (*Materializmus és empiriokriticizmus*. Bp., 1976. 292.); Lenin ugyancsak az „osztályharc fegyvereként" dicséri Haeckel *Világrejtélyek* című könyvét (i. m. 328.), mint annak bizonyítékát, hogy valódi természettudósok számára nem lehetséges „... más ismeretelmélet..., mint a *természettudományi materializmus*" (i. m. 331.). Lenin nagyságát jelzi azonban, hogy nem elégedett meg a fizikai relativizmus pusztán ideológiai jellegének megmutatásával. Egyedülálló módon megszimatolta ugyan Lenin a tiszta, metafizikától mentes „tapasztalati tanok" osztályillatát, ám ugyanakkor valójában dialektikus módon fölfedezett e „reakciós filozófiában" egy megváltozott, szükségképpen rugalmas tartást, egy modellszerű tartást a szó konkrét értelmében; legalábbis a tárgyhoz való viszony megváltozott jellege alapján. Nyomatékosan ismétli Lenin Engels követelését: a dialektikus materializmusnak el kell fogadnia a természet- és szellemtudományok területének minden korszakalkotó fölfedezését, és gyarapodnia kell általuk. Ezt a követelményt tartja Lenin érvényesnek a késő polgári fizikára is, hiszen az ő számára az természetesen nemcsak „szociológiailag" érdekes, nemcsak ideológiai széthullás, a széthullás idealista tana; hanem ez a követelmény, pontosan körülhatárolt értelemben, érvényes még a fizikai machistákra is. Akik „bizonygatják, hogy e felfogás híveinél számos fogalom megcsontosodott. És kétségtelen, hogy a *régi* machizmusnak csakugyan megvan ez a fogyatékossága; Engels is azért korholta a régi materialistákat, mert nem értették meg, hogy minden tudományos elmélet viszonylagos, mert nem ismerték a dialektikát, és túlzásba vitték a mechanikai szempontot." Csakhogy Engels „elvetette a *régi* metafizikus materializmust, és a *dialektikus* materializmust állította a he-

lyébe, nem pedig a relativizmust, mely a szubjektivizmus lejtőjére került" (i. m. 291–292.). „Nyitott kapukat dönget ez az ember! – folytatja Lenin, miután szemügyre vette Duhem bizonyítékait amellett, hogy minden fizikai törvény ideiglenes – gondolja a marxista, mikor a hosszú fejtegetéseket olvassa erről a tárgyról. De éppen az a baja Duhemnek, Stallónak, Machnak, Poincarénak, hogy azt a kaput, melyet a dialektikus materializmus kinyitott, egyikük sem látja. Mivel nem tudják *helyesen meghatározni a relativizmust* (kiemelés – E. B.), a relativizmuson át az idealizmus lejtőjére jutnak. ... Egyszóval a mai »fizikai« idealizmus... csak azt jelenti, hogy a természettudományok egyik ágában a természettudósok egyik iskolája elcsúszott a reakciós filozófia felé, mert a metafizikus materializmustól nem tudott egyenesen és egyszerre felemelkedni a dialektikus materializmushoz." (I. m. 291. és 293.) Lenin szerint azonban éppen ezt a lépést fogja megtenni a modern fizika, amikor azon igyekszik, hogy megszülje a dialektikus materializmust, természetesen fájdalmas és komplikált szüléssel. „Az eleven és életképes lényen kívül elkerülhetetlenül világra jönnek bizonyos holt termékek, hulladékok is, melyeknek a szemétgödörben a helyük. E hulladékok közé tartozik az egész fizikai idealizmus, az egész empiriokritikai filozófia az empírioszimbolizmussal, empíriomonizmussal stb. stb. egyetemben." (I. m. 294.) Röviden: a kérdés Leninnél már úgy vetődik föl, hogy a mechanikus materializmus sok vonatkozásban egy darabka természetet „tükrözött" ugyan, ámbár sokszor hibásan és egyoldalúan, hogy azonban épp a relativista „széthullásban", eltekintve ideológiai jelentéktelenségétől, a *konstitutív* természet egy darabja munkál, mégpedig a dialektikus materializmus természete. Lenin tehát nemcsak a szét-nem-hullott, mechanikus természetfogalmat részesíti ama kétségbevonhatatlan és aránylag konkrét megtiszteltetésben, hogy elismeri róla: ha hibásan és egyoldalúan is, ismét fölfedezte és pontosabban megragadta a materializmust. De pontosan megkülönbözteti

a tulajdonképpeni *fizikai* relativizmust (mely föllazította a mechanikusan zárt és egyöntetű merevséget) annak nyomorúságos *filozófiájától*, vagyis az empíriokriticizmustól (mely egyáltalán nem engedte, hogy bármiféle fogalmat konkrétan a természetre alkalmazzanak). Lenin a fizikai fogalmak és elvek rugalmassá válását mindenképpen átmenetnek tekinti, kutató átmenetnek a dialektikus materializmushoz. Maga a természeti tartalom persze, épp úgy, amilyen, mindig is létezett Lenin számára, függetlenül mindenfajta emberi természetfogalomtól. Ahogy a korok tudata csak többé-kevésbé zavaros tükröződése a reális osztályharcoknak és -tartalmaknak, úgy a természet folyamatai is dialektikus-reális szükségszerűségként zajlanak le, függetlenül a tudattól. A természet történetileg egymás után következő fogalmai végképp csak tükrei a természeti folyamatoknak, és végképp csak a mindenkori társadalmi forma rendszabályai szerint és természetfogalmának megfelelően tükrözik azokat. Hogy a magában való dolgok folyamatosan számunkra való dolgokká változnak (Engels kifejezésével szólva), a dolgok tényleges rendjét nem érinti, csak e rend megismerését; ámbár a materialista korok voltak a legadekvátabbak e felismerés számára. Persze épp ez a tükörálláspont követeli meg saját dialektikus szubjektum-objektum kiegészítését: hiszen a „természetes szükségszerűséget", ha objektíve helyesen ismerjük fel, képesek vagyunk hatalmunkban tartani, és ha hatalmunkban tudjuk tartani, akkor meg is változtatjuk; itt tehát egy kor természetfogalma, mégpedig már a kapitalista koré, feltétlenül beavatkozik a természetbe, és engedi, hogy az részt vegyen a történelemben. Továbbá egy kor ideológiájában, az osztályuralom elleplezésén kívül, ugyancsak van bizonyos kétségtelen többlet fölépítményként, a kultúra létrehozásaként, benne van az a többlet, amely lehetővé teszi, hogy a nem-forradalmi múlttal szemben is fölvessék a kulturális „örökség" kérdését: lehetséges hát, hogy létezik örökségprobléma *a természetben is?* Oly módon, hogy a természet

egyes, történelmileg egymást követő fogalmaiban – az őseredeti animisztikus, a mágikus, a minőségi fokozatokat jelölő fogalmakban – az ideológia mellett talán jelen vannak a természet nagy tendencialényének egyes megőrzött mozzanatai is, szintén megnevezve és beleformálva. Az eddigiek közül kétségtelenül a dialektikus materializmus a legmagasabb fokú reális bepillantás a természetbe; ez a természet vonatkozásában a tévelygés és a szükségszerűség, a tárgyszerű „relativizmus" és a „törvény" kivívott összefonódása. Napjaink fizikai relativizmusa azonban, a mechanikának az *objektum felől* érkező széthullásaként, érzékennyé tesz a korábbi meghatározottságok lehetősége mint a természetben létező reális meghatározottságok iránt is; vagyis mintha a természet dialektikája nemcsak a tegnap mechanikus természettudománya volna, hanem egyúttal megvolnának benne bizonyos korábbi, épp minőségi-fokozatos elemek, megszüntetendőként és megszüntetettként, ha ugyan nem a mechanikát túlhaladó anyagként. Ez a tartalma a legnehezebb, s egyúttal a legveszélyesebb kérdésnek, melyet a fejezet elején is föltettünk: mit mond a mechanikus fogalom széthullása a természetes tárgyakról. Ez a kérdés fölvetődik ugyan a fizikai relativizmus kapcsán, és akkor is, amikor ennek jelentőségét tárgyaljuk az átalakulás során, ám ezen a helyen nem tehetünk többet a kérdés fölvetésénél; éppúgy szétrepeszti ez a késő polgári széthullás kereteit, ahogyan szétrombolja mindenfajta mechanizmus keretét is, és ismét felismerhetővé teszi a mechanikus romállapotban azt, amit kifelejtettek. A késő polgári szellem mindenesetre itt is üres teret hozott létre; léglyukak fölötti röpüléssé vált ez a szellem, és a zárt, befejezett ív nem az övé már. Egészen másképp, mint a valóságos dolgok szociológiai széthullása esetében, sokkal közvetlenebbül és pozitívabban teremtődik meg a természetfilozófiai széthullásból a széthullás, a gyakorlás céljaként, a marxizmus saját céljaként. Az új nominalisták nem romboltak szét marxista tartalmakat is, csak olyant, mely a marxizmus-

sal fölöttébb mellékesen csak érintkezett, vagy talán néha érintkezik még ma is, s melyet épp Engels üldözött tűzzel-vassal: tudniillik a kvantitatív-*mechanikus* materializmus tartalmát, mint kész, zárt tartalmat. Materializmusként szétrombolta a kereszténység mitikus túlvilágiasodását; ám *mechanikusan zárt* materializmusként ő maga ismét mitológiává vált. Asztrálissá, leszállított áron; hiszen a sors, a „szükségszerűség", az ókori „végzet" hiposztázisa új életre kelt a kész determinizmusokban. Ám senki emberfiának nem kell teljessé tennie saját léte köreit, rögzített törvények szerint; e törvények hosszú távon nem örökkévalók, sem a történelemben, sem a természetben. Ha tehát a természetfilozófiai relativizmusok és megszakítások nem hoztak, bizonyosan nem is hoztak létre a jövő embere számára semmiféle talajt, legalább kihúztak alóla egy hamisat.

A FENOMENOLÓGIA ALAPTŐKÉJE

Gondolkodók nem gyakran kezdték saját maguk nélkül. Önmaguk levetkezése csak a szaktudományban szokásos, s ott ez nem is nehéz. Hiszen nem kell egy kutatónak személyében jelentősnek lenni, nem szükséges, hogy egy darab létet képviseljen a munkáján kívül. A kutatók legjobb tulajdonsága a szorgalom, a pontosság, a hűség a részletekben; boldogságként is csupán a rátalálás boldogsága illeti meg őket. Ez az Éntelenség nemcsak a közepesekre érvényes, hanem igen magasan odafönt is; hisz a tudományos munka máig lényegi sajátja, hogy független a dolgot átélő és felfogó szubjektumtól. A legjobb esetben is csak emellett létezhet saját szín, esetleg mélység; ugyanez érvényes a hely és a saját polgári helyzet érzékelésére a korban. Ez magyarázza, hogy munkájukon kívül esetleg jelentéktelennek látszanak; másrészt ez magyarázza a naiv ítéleteket, amint a hétköznapokhoz szólnak a tudósok, vagy történészek válnak politikussá. Csak az utóbbi időben körvonalazódott számukra legalább az osztály, amelyhez tartoznak.

Ám a tulajdonképpeni gondolkodók ritkán néztek ennyire arc nélkül a világra. Sőt, először talán Husserl esetében fordult elő, hogy valaki jelentőset „alkotott" közülük anélkül, hogy arca lett volna. Azáltal, hogy fáradságos munkát végzett, kezdetben főként a nyelv és a jelek elemzése terén, ezen a tisztán szaktudományos területen. (Előszeretettel nevezték magukat az első Husserl-iskola tanítványai „kutatónak"; gondolkodásuk még inkább grammatikai volt, s leggyakoribb tartalma: „a rózsa piros".) Így aztán a kutató jelen nem lévő személy voltát elfedte, ha nem is pótolta az újskolasztika, amely Franz Brentano révén hagyományozódott Husserlre. A hajdani vitalitás egész herbáriuma, a régi, átfogó nézetek gazdagsága került ezáltal a kutatásba. Így aztán bizonyos értelemben itt sem volt szükség filozófiai személyre, hanem ismét csak a megtalálás szerencséjére; elfelejtett intenciók és adekvációk fölvételére. A színt adó többletet, amely nélkül nincs megőrizhető filozófiai gondolat, ily módon egyfajta lombardhitel helyettesíti:° és Husserl a kölcsönvett összeggel dolgozott. Minden jelentős gondolkodóban volt azonban valami színt adó többlet, „személyesként", magában való „személyként"; nem individuális vagy akár önkényes módon, hanem „filozófiai többletként", mely a szemlélet egészére vonatkozott, s főként egy olyan alaptartalomra, mely meghatározza és önmagának rendeli alá a legkisebb dologgal kapcsolatos gondolatot is. Létezik ez a filozófiai többlet, ahogyan van költői többlet is; a teljesen eltérő tartás ellenére, a mindent elsöprő, a megismerésre és a valóságra törekvő akarat ellenére, mely a filozófia által befizetett többletet elválasztja a költőitől. Röviden: a jelentős gondolkodók mindig kivétel nélkül figurák is voltak, s mint ilyenek nemcsak „saját koruk magaslatán" állnak, nemcsak a kor és a következő kor tudatának leginkább lehetséges tartalmát mutatják meg, hanem olyan tényállásokat is beemelnek a maguk korába, melyek csak csírájukban vannak jelen, és föltétlenül szükségük van a filozófiai „átszínezésre". Természetesen Husserl sem-

milyen vonatkozásban sem tartozik a (hasonló, pontosan ismert fajtájú) jelentős gondolkodók közé, s valószínűleg, az említett okok miatt, mégis meglehetősen sokáig fenn fog maradni „módszerként". Az eklektikus koldusleveshez, melyet minden korban ötszáz „filozófus" fölhígításával készítenek, hogy aztán ugyanúgy kiöntsék az egészet, Husserlnak semmi köze. Figyelemre méltó az is, mennyire különböző vonások alakultak ki a szerény jelentéstanban – itt a Scheleréi, ott a Heideggeréi.

A gyenge Én azonban mégsem tagadhatta meg magát egészen ennél a gondolkodásmódnál, és befolyásolta is azt. Közepesként a kor magaslatának árnyékában, olyan Énként, mely mindenféle levetett dolgot sodor magával anélkül, hogy képviselné azokat. A polgári Én, mely csak látszólag engedi el magát, naivul elfogad mindent, ami „önmagában belátható", és ez mégis csupán az árugondolkodás belátása. Az átfogó szemlélet hiánya főképp azokban az eszközökben boszszulja meg magát, amelyekkel a „szubjektív", vagyis lebegő idealizmust kellene „meghaladni". Husserl *Logikai vizsgálódások* című munkája° leíró módon indult, egy tényállás mindenfajta pszichológiai-genetikai magyarázata (Lipps) ellen, de minden olyan transzcendentális képződmény létrehozása ellen is, mely csakis a gondolkodási eljárásban létezik (Cohen). A fenomenológia éppannyira a pszichológiai, a relativista idealisták, mint amennyire a transzcendentálisok ellen irányult, a megismerés quaestio fiendije° ellen éppúgy, mint quaestio jurisa° ellen. E mindenesetre még szubjektivisztikus mozgalmaktól igen távol esőnek csak a quaestio essendi° számított: levezethetetlen pszichés folyamatok leírásaként, majd pedig az *an sich „igazságok"*° tulajdonképpen logikus vizsgálataként. A quaestio essendi mint a dolog-voltnak a dolgokban megkísérelt szemlélete oldódott föl az egészben, röviden: mint a „lényeg szemlélete" révén megragadott létrend. Az általában vett tudat, „protestáns" szubjektivitásként, persze éppúgy megőrződött ebben az álobjektivisztikus

filozófiában, sőt a kései Husserlnál ugyanolyan kiélezetté vált, akár a zárt, rendi, „katolikus" módon hierarchikus ész vonzásköre. De egy olyan észé, mely nem annyira maga mögött hagyta a polgári idealizmust, inkább a sokkal régebbi platonikus-skolasztikus idealizmussal gazdagította azt; a csekély personans° a kettőt eldöntetlenül hagyta egymás mellett. A „katolikus" objektivizmus bizonyára erősebb; de a katasztrófa, mely végül Husserl iskolájában érte utol, teljes egészében benne rejlik már a „protestáns" tudatban. Husserl iskolájából jött az objektív után a nihilista Scheler, végül Heidegger úgyszólván fordítva vette magára a fenomenológiát, kifelé fordítva a belsejét, Kierkegaard-t pedig ontológiailag vette magára – és történt mindez a husserli módszer nevében. Csakis azáltal, hogy Husserl alapkoncepciójában nem munkálkodik semmiféle persona, hanem pusztán magába olvasztott különböző personákat a különböző korokból, robbanhattak iskolájában annyira eltérő „vonatkozások" a Léthez. Persze csak akkor derült fény erre, miután a fenomenológia *materiálisan is háborút akart indítani a relativizmus* mint a mai lét szubjektivistán széttört összefüggése ellen. A háború a legutóbbi Schelernél a „világ katolikus gazdagságának" vereségével ért véget, Heideggernél legföljebb egy apró győzelemmel, az egzisztenciális szubjektum, a nominalisztikus objektum pirruszi győzelmével a fenomenológiában. Schelertől Heideggerig: az expanzív, életörömmel teli Én visszavonulása ez az introvertált, magányos lélekbe, mely az ördög fogadójában ül, ahogyan Luther a világot nevezte. Ezután jutott el a tudat általában való „konkretizálása" (mely Husserlnál korábban csak egészen általános idealisztikus vonatkoztatási pont volt) valamiféle *belső* lét ontológiájához: ezt mozgás, de nihilista mozgás járja át, s kilátás koronázza, de a halálé. Ám mielőtt részletesen foglalkoznánk ezzel, vegyük szemügyre a husserli módszer különböző fajtáinak és lehetőségeinek örökségét. Ahogyan ezek 1917-ben megjelentek, amikor a Husserl-iskola tagjai még úgyszólván

egymás közt voltak, s ahogyan nagyrészt a későbbiekben is megjelentek. Hisz egy olyan módszer tanulságai, mely a legvastagabb skolasztikát igyekszik alkalmazni egy üres tér kísérteties voltára, nem csekélyek. Bármily „unpersonant"° is ez a filozofálás (vagy épp ezért): még mindig vannak benne fogások, részben eddig még nem alkalmazottak és olyanok, melyeken a kor talán még nem haladt túl.

Először is ezóta tudják pontosabban, mi is maga a vélekedés és a gondolkodás. Aktusként írták le ezeket, nemcsak a tudomány gyümölcseiből következtettek rájuk. *Másrészt* Husserl kiélezte a szavak értelmét, amely pontosan megilleti őket. Fényt derítettek a nyelv tudomány előtti jelentésére, például az an sich katonásra, az oroszlánszerűre és másokra. Aki puszta fogalmakat tesz világossá a maga számára, persze még semmit sem tud e fogalmak valóságos tárgyairól; hisz akkor a szőrszálhasogató Eulenspiegel° is jó, esetleg a legjobb fenomenológus volna. Az oroszlánszerű puszta jelentéselemzése természetesen nem teszi lehetővé az oroszlán reális megismerését (már csak azért sem, mert nemcsak az oroszlán lehet oroszlánszerű, vannak oroszlánszerű férfiak, és ahogyan Keller mondja, „aranyszínű oroszlánja van a bornak" is). De ha a való világ nem is a „jelentések" képeskönyve, mégis igen ajánlatos tudnunk, mit is kell értenünk azon, hogy oroszlánszerű, és még jobb, ha tudjuk, mit kell értenünk a darab, szerződés, kötelezettség fogalmán és az ehhez hasonlókon, túl ezek „alkalmazásán". Hasznos, ha ismerjük ezt a legformálisabb „értelmet", annak ellenére, hogy megismerése csak materiálisan történhet meg, esetleg gazdasági-történeti megismerésként, és semmi sem marad benne a formális-evidens értelemből. *Harmadrészt*, Husserl fenomenológiája egyébként is a jelentések fölött, magához a dologhoz emelkedett föl. Eltűnik az aktus szándékolt vonatkoztatása valamire, úgyszintén háttérbe szorul ezen a fokon a tudat „protestáns", újkantiánus vonatkozása teljes egészében. De elsősorban a szemlélt dolog létezését „teszik záró-

jelbe"; s ami ezután megmarad, az az objektív *tényállás*, az önmagát a különböző érzés- vagy emléksorokban mindig egyformának mutató „lényeg". Teljesen kifelé sodródik itt a tekintet, az „egyszerű és kategoriális nézetek" tágas birodalmába, egy strukturálisan pontosan előre elrendezett, minden szubjektivitástól megfosztott „lényegi világba". Persze ezt a világot nemcsak a szubjektivitástól, hanem még a létezéstől is megfosztották; ezért lehet a fenomenológia révén bármely témáról szólni, de az egyik mellett sem „dönt", egyikben sem kell „hinnie". A szemlélet primátusa a fogalommal szemben, az ontológiáé a végtelen metodizálással szemben nem szünteti meg itt az idealista alultápláltságot: csupán „szemléletessé" válik mindenféle dolog megtárgyalhatósága. A fal, mely egy őrült hallucinációjában jelenik meg, és a valóságos fal itt az íróasztaltól jobbra, „lényegi alkotórészeit" tekintve egy és ugyanaz (ahogyan Kantnál a száz lehetséges és a száz valóságos tallér „logikailag" ugyanaz volt). Sőt Husserl iskolájában az érdekeltek az ördög fenomenológiáját szállították, lényegének összes – beszámolókban, mondákban, teológiákban előforduló – meghatározottságával; kontemplatív tartózkodással csupán a létezés kérdését nem érintették. Ami pedig a szemlélet primátusát illeti a fogalommal szemben, ennek bizonyára érdekes, ám egyúttal álkonkrét visszája, hogy a szemlélet már nem elöl áll, olyan zavaros dologként, amit meg kell haladni, hanem a beteljesítő befejezésnél; hogy a fogalom puszta pénzzé válik, hogy szemléletet vásároljon, pusztán a szándék speciese,° mely csak az egyszerű vagy kategoriális szemléletben „teljesedik be". Ámde a konstruktív módszer sem hiányzik itt annyira, ahogy állítják, a polgárság nem mellőzheti teljesen a konstrukciókat, hogy tisztán a világ szemévé váljon. Husserl csak arra törekedett, hogy a *létrehozó* konstrukciókat (melyekkel szemben egyre föltartóztathatatlanabbul lázad a Ding an sich-probléma) bizonyos kölcsönökkel, melyeket a skolasztikusok *utángondoló* konstrukcióiból vett, helyesbítse. Csak az újkantianizmuson lépett

túl, mely az „adottságok impertinenciáján" (Cohen) ment tönkre, a skolasztika bizonyosan kvalitatívabb és anyagközelibb rációja segítségével. Ám ezáltal nem a „valóság" jelent meg, hanem csupán valamiféle érzéki logika, a skolasztikus-rendi rend vizuális kategóriatana. *Negyedszer* és végül: úgy vélekednek, hogy ez a leírás olyan bepillantást enged a dolgokba, amely bizonyos magas fogalmak mentén minden további nélkül túlszárnyalja a külső szemléletet. A hűségben való lét például, s egyáltalán minden erkölcsi-vallási fogalom, nem külső lényegiségként teljesül, hanem csak belsőként, önmagában; s e fogalmak minden külső számára „példaszerűek" maradnak. Amikor Richard, a viktorinus rend tagja, azt kérdezi, vajon a tökéletes szeretet próbaköve-e, ha mindkét szerető azt kívánja, bárcsak venne részt valaki harmadik kettejük kölcsönös szeretetében oly módon, hogy ők ketten ugyanolyan mértékben szeretnék a harmadikat, amennyire egymást szeretik: úgy ez a lényegmeghatározás egy „nem-világi", „ontikus-normatív" jellegű megvilágosodást jelez, ahol a gondolkodás egy szinten áll a léttel, melyhez képest nemcsak a külső szemlélet, de minden megvalósulás is csak később következik. Nem kifelé irányuló vélekedés vagy gondolkodás munkál ebben, hanem valamiféle „magába szállás", mely csak a saját helyén jelenik meg evidenciaként, vagyis morális-misztikus alakjában; a fenomenológia igen távolivá vált értelme ez, mely ma már nincs is jelen, csírájában mégis benne rejlik.

Ily nyitott kérdéseket tehetünk föl e gondolkodásmódnak, hiszen az maga is négyszeresen vagy többszörösen megosztott. Ám a platonizmusok hatása kezdetben nem volt enynyire nyílt; rejtettebb volt, ugyanis a tudomány üres terét töltötte meg *formákkal*. Az úgynevezett alakszemlélés formáiként nemcsak az elvont számítást szüntetik meg, hanem minden tendenciát is: ahol a pálmaszerű, az oroszlánszerű, az Apolló-szerű, a mágikus, a fausti a „valóságba" belépett, egyszeriben „szervessé" vagy tendenciájában „sorssá" vált.

Az alakok logikailag, még történelmileg is cáfolhatatlanok, de nem mozdulatlan alakokként (ha ilyenek, „Tűz!"-et kell vezényelni ellenük: hisz ők a legtisztább reakció jelszavai, melyek a leginkább visszafelé ható statikus és rendi állam ideológiája árán „győzik le" a relativizmust). A történelem figurái csak feszültségfigurák, tendenciaalakok, az ismeretlen életalakzat próbálkozásaként, mely oly kevés, hogy a formák épp ezért minduntalan szétpattannak, és a történelem halad tovább. Amikor Husserllal vagy nélküle a lényeglátást gyakorolták, a számítások elillanó összefüggésébe feudális házakat, reakciós történelmi és sorsvárak egész koszorúját helyezték. Az oroszlánszerű és a „morf"-ok° többi világi fajtája persze sem a fogalomban, sem pedig a tényleges beteljesedésben nem kész, végső soron nem is létezik, tehát nem alakja annak, ami a tendenciában valóságosan formálódik. Persze a fenomenológia negyedik és utolsó, „nem-világi" értelmében – melyben szinte már a definíció a tartalom, s főként mintha már a folyamaton is túl volnánk –, mintha a tökéletes alak mozzanata volna itt jelen: még itt sincs semmi érintkezés azzal, ez még nem a dolog a maga természetes nagyságában, még nem az a „fedezék", mely a vándorévek üdvösségét a Naprendszerrel (ráadásul egy misztikus Naprendszerrel) igyekezett megostromolni. Az efféle tényleges visio beatifica° komolysága és mélysége itt egyáltalán nem kétséges: az a fontos, hogy a fenomenológia még egyszer, utoljára meg akarta tölteni a teret szubsztanciális formákkal; furcsán szekularizált „látomásokkal", alsó anyaghatár nélkül, konkrét végtelenséggel. Fontosabb ennél, ami nem sokkal később történt, hogy a forma ontológiai tana megpattant a világban, a kísérlet során, midőn megpróbálták megőrizni a relativisztikus üres térrel szemben. Megszűnt a dologiság, Husserl „általános igazságai", mint „a specifikus tárgyak lényegi törvényei", egyre fokozódó relativizálás közepette visszahúzódtak az úgynevezett egzisztencia és egzisztenciaelemzés területére – beomlik a „szférák eidetikussága". És a

tisztán idealista alultápláltságot fölváltja végül egy tisztátalan táplálék: bizonyítékkal a bizonyítás helyett, árnyékszerű szemlélettel a fogalom helyett.

A BŐSÉG ÉS A MULANDÓSÁG „ONTOLÓGIÁI"

Mivel senki sem állt mögötte, sokáig ernyedt maradt ez az új látásmód. Megelégedett azzal, hogy a kétszer kettőben fölismerje a négyet, vagy hogy a rózsa épp piros. Csak Husserl után tíz évvel indult az út tovább, kifelé, éspedig olyan emberekkel, akik akarták, amit megláttak. A fogalom, a felosztás és a feloldás helyett, az Egészre irányult; legalábbis a kicsiben ezt keresték. Jött, mint említettük, az „alak"-látás, ez terebélyesedett ki eleinte csak szaktudományként és ártalmatlanul, egyszerű érzékelések, betegségek lefolyása és pszichés folyamatok kapcsán. Csakhogy az alaktan számára az Egész épp csak hogy több, mint részeinek összege, és megmarad melódiaként akkor is, ha közben a részek mindegyike megváltozott. Az Egész, testi valót öltött alakzatként, valamiféle kauzális viszonyba is lép a részekkel, így azután, ha ugyanaz történik is két alakkal, az mégsem ugyanaz. Eközben mégis megőrződik az analitikus gondolkodás, és valamilyen módon, mely változó modellekre emlékeztet, az alaklátó gondolkodással cseréli föl magát. Úgy, hogy a bacilusokat és a balfácánokat, az elemzéseket és a konstitúciókat, Virchowot és a vérmérsékletet egy füst alatt hagyják jóvá. Kissé szegényesen lebeg még az alak a levegőben, anélkül, hogy látható volna a meglehetősen régi világ, az a terület, ahol az alak kizárólag lehetséges volna. Sajátos kísérlet ez, hogy könyörtelenül kutassanak és mégis komplexek lehessenek.

Megköveteli ez a kísérlet, hogy a létet különböző módokon valóban megalapozzuk. Csak ez adhat támaszt az alaknak, mely nem látszólagos és összetett, és nem is a folyamatban feloldódó. Főként Scheler vitte itt tovább Husserlt materiálisan, túl a pusztán fogalmi szemlélésen. Nem ő adta ugyan a jelet, de a teret, melyre az alaktan, Gelbtől, Wertheimertől

és Köhlertől, sőt Kretschmertől föl egészen Spenglerig kiterjeszkedett, bizonyára ő határozta meg. És innen nézvést végképp nyilvánvaló, mire, mi végből alkalmazható ma Husserl gondolkodásának skolasztikus-objektivisztikus tényezője. El kell választanunk ettől a Wertheimerek és más pszichológusok tudományos alaktanát (Meinong például a dallamot és más hasonló csoportokat már akkor „alakminőségnek" tekintette, amikor még nem volt látható sem közel, sem távol semmiféle statika), belekeverték a modellgondolkodást, és az egész pontosan körülhatárolt jelenségekre korlátozást is. Persze Kretschmer vagy a sokrétű konstitúciótan már a fasiszta átmenetet jelzi; ez az átmenet válik teljessé a valódi alak-„látomásosaknál", mint Spann, majd (földrajzilag) Banse és Passerge esetében, majd Dacquénál és domináns biológiai fajtáinál, s természetesen Spenglernél és Schelernél is, antropológiai és átszámozott etikai típustanában. Az egész a félreértett Goethével operál, skolasztizált Platónt épít fölé, alkalmasint törzsi, nyelvi, állami és más „maradandóság"-teológiát fűz hozzá a romantikus Vormärzből, kihasználja a nyugalom tagadhatatlan és a „rend" fogalmának átláthatóbb csábítását; így rögzül az „alak" a „törvény" pótlékaként, mint voltaképpen invariáns lényegiség, feudális védőgát a történelem folyamán. Ismételjük: természetesen léteznek alakok a szó logikus-kategoriális értelmében, léteznek, noha igen viszonylagosan, a szaktudományos „tapasztalatban" is, nemcsak dallamként, hanem „periódusként" is a történelmi időben, „specieskénť" a biológiában, „esztétikai formaként", ha nem a szemlélt táj „formatendenciájaként". De ugyanúgy hangsúlyozzuk: ezek mind csak viszonylagos konstansok, sőt manapság a felénél is több köztük az áruképek és az át nem látott termékfétisek tükröződése; és hangsúlyozzuk, amit Husserl mondott: a valódi alakok a történelemben és a világban csak feszültségformákként, tendenciaalakokként vannak jelen, az ismeretlen életalak próbálkozásaiként, mely oly kevéssé van meg már, hogy a

csomó kötése újra meg újra kibomlik, és a történelem folytatódik. Ennyit erről a sibboletről° és arról a – természetesen időleges – szerepről, melyet a schelerizmusban játszik.

Csak magával Schelerrel élénkült meg és vált használatossá a világban a nézés teljessége. Nem valóságos, ám érdekes „személyt" vitt a mai lényeglátásba. Ellentmondásos és kitüntetett, enyhén diabolikus személyt a nagypolgári osztályból, a rend osztályából, egy széles körben érdekelt és némi fényt is hordozó személyt. Ez a személy a fenomenológiának kölcsönözte színét (az általában vett formális tudat helyett), s akarata ellenére igazolta azt is, amit már Husserlnál megjegyeztünk: hogy ugyanis a fenomenológiából nem hiányzik a konstrukció: hogy az ismeretelméleti fogalom, mely megelőzi a szemléletet, aszerint hogy miként alkalmazták és főként hogyan alkották meg korábban, meghatározza az őt beteljesítő szemléletmódot. Bergson például „mintegy belehelyezkedik a dologba", de csupa cseppfolyós életet talál ott, ahol a Husserl-iskola, melynek megismeréskonstrukciója nem Schellingre, hanem egy skolasztikus Platónra emlékeztet, csak szobrokat „lát". Scheler kimondatlanul, rejtve hagyta ugyan ezt a konstrukciót, mintha az teljesen magukban a célnak tekintett tárgyakban volna, nem pedig az ő feudális idealizmusában; Scheler a legjobb esetben is csak „kiválasztó" vagy „felfedező" funkciót tulajdonított az ismeretelméleti kategóriáknak, az „örökre elrendelt" lényegiségekkel szemben. Ám épp ez a választás vagy fölfedezés változott oly gyakran Scheler fejlődése során, és a szemlélet is oly tökéletesen követte a megváltozott egyes és alapspecieseket, mintha az „Örök" csak Scheler reakciós ismeretelméletében volna „elrendelve", s nem az „Örök" oly változatos szobraiban. Scheler lelki folyamatok vizsgálatával kezdte, melyekhez később szaktudományos eredményeket kapcsolt. Ezek megtöltötték a formális jelentéselemzést, és a mindenkori katolikus szükséglet szerint „lényegessé" is váltak. Ezután egy tervezett „világfenomenológia" Schelerje következett,

a „lényegi meghatározottságok kozmikus isteni kertjében" megtett úté, miközben Goethének kiválóan kellett kapcsolódnia a nyugalom minden lehetséges képéhez. S épp itt bontakozott ki a pálmák pálmaszerűsége, a kialakult, élő módon fejlődő formáé, az alakuló morfoké – Spengler később meglehetősen eltúlozva illusztrálta ezeket egyes kultúrákon –, amelyeket az analitikus kutatással és a történelem minden befejezetlen dolgával is szembeállított. Scheler azonban nem annyira a világban, inkább az etikában kereste ezt az isteni kertet; így hozta létre, a kanti formalizmus helyett, a katolikus-erkölcsi értékek materiális rendjét, egy „tartalometikát". Ez a materiális etika részben polgári, részben középkori-feudális értékekhez, mint valamilyen személyes értéklét érzékeléséhez igazodott az eleven és szellemi rangok fokozataitól a szentig, a világban munkáló akarattól föl az eszmék kegyelmet osztó mennyországáig. Scheler vallásmetafizikája *(Vom Ewigen im Menschen)*° a követő élményt a mindenki számára elérhető természetes-vallásos aktusokhoz, a recepciót a kinyilatkoztatott aktusokhoz és aktustartalmakhoz társította; menekülés volt ez a szubsztancia legmagasabb értékeibe, megkísérelt katedrálisépítés a relativizmus mocsaraiban. A számos, Rómába vezető úthoz csatlakozott itt még egy, a metafizikai féltehetségé, vagyis az a viszony, mely nem hitből, hanem a rendszer gyengesége miatt illesztette a régi-transzcendens rendet a saját pelyhedző rendjébe. Történelmi nagyszerűséget, sőt korrektív hatalmat csak a feudális-katolikus idealizmus hierarchiái mutattak fel, melyeknek nyugalma áthatja a katolikusságban megbékélt vagy elégedett világot. Csakhogy épp ezután hasadt meg ez a katedrális, jött Scheler utolsó fordulata és az objektivizmus alkonya: be nem teljesedett aktusok lázadoztak a szent lét ellen, a Grál-lovagok vára körül kiszáradt az örök Egészek isteni kertje, Klingsor varázskertje előnyomult, Parsifal sem lengette fölötte a keresztet.° A „sodrás" megfosztotta a világot a katolikus alapkonstrukciótól, egy ideális-reális ontoló-

gia lehetőségétől; a relativizmus, amely ellen létrehozták, győzött. Mégpedig – mivel továbbra is hiányzott a történelemből a dialektika, és tovább uralkodott benne a statikusság – teológiai végállapotként győzött a relativizmus; a polgári osztályok világának alkonya szerint, még középkori fegyverzetében is. Az utolsó Scheler kénytelen volt kiszolgáltatni a kontempláció isteni nyugalmát, a járadékoslét eltanult ájtatosságát valamiféle „morális-heroikus ateizmusnak", egy istennek, aki nincs, és akiben az ember is már csak mint harcoló és nem bizonyosan reménykedő, már nem mint hívő él. „A nagy Látás, mely bejárja a világot", elveszítette tárgyait, elveszítette a lépcsőzetes harmónia összes visszfényét. A magányos ember az összeroppant eszmék világában; ez az „antropológia" egy olyan fenomenológia végső szava és menedéke, mely szó szerint Isten és a Világ nevével vonult harcba. És amely minden szubjektivizmus és relativizmus ellenében a legszigorúbb ontológiát, az ontikus erődítmény tanát akarta létrehozni.

Hamarosan másféle látás indult befelé, mely azonban rögtön korlátozódott. *Heidegger* eleve hangsúlyozta, hogy a lehetséges lét csakis belül „foglalhat helyet", sőt még ott is kétséges, lévén a szorongás léte. Nem Tamástól kölcsönöz, hanem Kierkegaard-tól; így kerülnek előtérbe a lét szemlélésének protestáns vonásai (pedig az oly sokáig csak katolikusokat ismert). Protestáns, sőt (mai) ágostoni bensőségesség, idő a tér helyett – ezek kapnak most nagyobb hangsúlyt a fenomenológiában. Persze oly módon, hogy a puszta szavakat, ha csak belső szavak is, még erősebben szorongatják, mint korábban. Az újonnan létrehozott és a régről megmaradt jelek, a németeskedő nyelv kapcsán, mely mai érzéseket erősít elveszettekkel, egészen érdekes dolgok történnek. Furcsán egyesülnek bizonyos lelki finomságok, valamiféle makacs paraszti komolyság is a kedvvel, hogy bemutassa, szavakban igazán föllelhetővé tegye ezt a komolyságot; Heidegger szorong, miközben a szorongásról magyaráz. Furcsán

viseli ezt a komolyságot egy pedáns vándormadár, akihez a szorongás és a gond professzora csatlakozik, mintha oly tananyag volna ez, mint bármi más. Így jön létre valamiféle tudós katedragyász, mely bár teljesen szubjektívvá tette egyáltalán a „tudatot", nem szűnik meg tiszta fogalomszemlélés lenni. Heidegger mégis izgalmat okozott: a „szorongás", Heidegger egyik egzisztenciakategóriája, a kispolgár állapotát érintette, akinek nincs már sem állása, sem perspektívája; a „gond", Heidegger másik kategóriája a nagypolgárt találta telibe, aki valóban, éppúgy, ahogy Heidegger „az ember helyzetét általában" meghatározza, „a Semmibe kitartott". A szubjektív ontológia főleg arra törekszik, hogy valamennyire a mai lét, vagyis a meztelen élet nullpontja közelébe férkőzzön; tehát egy általános üresség és a polgári hétköznapiság számára „egzisztenciálisként" kínálja magát. Ez az „egzisztenciális" vagy még „indifferens" kiindulópont, ugyanakkor pozitív értelemben azonos a magángazdasági lét kiindulásával: az Én-magam-lét és csakis ez lázad lelkiismeretesen-izoláltan, lutherien-siváran a „beleveszés az akárkibe" érzése és a nyilvános világ ellen. Így aztán Heidegger süllyedő rétegek belső architektúráját reflektálta egy állítólagos „általában vett jelenvalólét analitikájában"; így azonban az irracionális reakciótól is, amelyhez tartozik, (vagy a magasabb „egzisztenciától") elvezetett egy csatornányi vért. Hiszen a szorongás és a gond existere-je szintén heroikusnak mutatkozik az „elemzés" során, vagyis „fedezetlen helytállásnak a sorssal szemben"; az analízis elemei azonban továbbra is a „hangulat", a „diszpozíció" prelogikus elemei; az egzisztencia logikája egy átkozottá vált szubjektivitás, a tompa, elaljasodott emóció kontemplációja. Ahogy ez az egzisztenciatan már most rohadni kezd, úgy kezdettől nem hiányoztak belőle a vitalizmusok sem; a szubjektivitás és az időbeliség, azok a kategóriák, amelyekkel elsőként épp a fenomenológia akarta szembeszegezni a nem-véletlenszerű lényegiségek szilárdan ésszerű építményét,

itt magukra maradtak, sőt ők lettek maga az ontológia. Husserl számos „noetikus-noematikus" eszméje° elmúlt; a nagy látás, mely Scheler után bejárta a világot, teljesen a tompa-sötét egzisztálásba vonult vissza. A lényeglátás kategóriái a tételezett „tulajdonképpeniség" kategóriáivá töpörödtek; e kategóriák végső soron akkor sem transzcendálnak messzebbre – lévén a puszta, értelemszegény „életben" maradók –, csakis a halálig. A „belevetettség" az ember egzisztenciájának végső kategóriája, mégpedig a halálba vetettség, mely megváltoztathatatlan, statikus állapot, az egyetlen jövő, mely az emberre vár. Heidegger a szubjektumba hatolt, hogy eleve elkerülje a külső lényegvilág relativizmusait, hogy az emberlét egy kérdés elején álljon, ne pedig, mint Schelernél, egy katasztrófa kezdete legyen: de már az első csapdába, a *vitalizmus* és annak következményei csapdájába beleesett. Ahogyan Wiesengrund (Adorno) joggal megjegyzi, Heidegger a minden materiális eszmefenomenológiát – a *historizmus* révén – fenyegető második nagy veszélyt is csak úgy tudta elkerülni, hogy magát az időt ontologizálta; s ezáltal paradox módon szétfoszlik a scheleri Örök az emberben: létrejön *a mulandóság fundamentális ontológiája.* Ezáltal nem tűntek ugyan el a „lényegiségek", de eszmemennyországuktól átkerültek a szorongás, a gond, a belevetettség, a halál valamiféle bágyadt eszmepoklába – az Örök már csak ez az időbeliség. Mégpedig kontemplált időbeliség, olyan „idővel" a középpontban, mely nem jut el sem a történelemhez, sem a dialektikához; „gyakorlati filozófia" (mintegy „az emberi egzisztencia konkrét fenyegetettségére" vonatkoztatva), mely csupán a belehelyezettség elfogadásához, sohasem a cselekvéshez tartalmaz utasításokat. Végül persze fölvetődik a kérdés, hogy a burzsoázia, mely egyébként a szórakozást és a kábítást mindig föltétlenül a „bensőségesség" mellé sorolja, miért tűr el egyik legdivatosabb filozófusánál ennyi Kierkegaard-t és sötétséget, még ha enyhíti is ezeket a szemlélés szigorú gyönyöre. Csakhogy *először* is Heidegger

filozófiája, mint már említettük, föltétlenül fogalmi, a gyászt magyarázó filozófia maradt, s ezzel a gyásszal együtt lehet élni. Teljesen mindegy, milyen erős volt benne az „ontikus" élmény, a teremtményjelleg Luther-élménye: megmutatkozik, mit „tud" a gondra, bűnre, vétekre vonatkozó szemlélődő kérdés; vagyis mindent és így semmit sem „tud". A fogalomszemlélés, még ha emocionálissá van is téve, végső soron legyőzi a tompa-sötét egzisztencialétet; az önmagára vonatkoztatást egy kontemplatív tudomány, vagyis az onto-logia céljára használják, noha tisztán vitalitástartalommal. Heidegger gondja nem az önmagunkra vonatkoztatás, nem az önvád, Kierkegaard egzisztenciaértelmében, gondja egy jelenvalólét-analitika tárgya; gondja nem „érdek" már, csak érdekes, tudós, objektív, vagyis „a transzcendentális struktúra egysége, mely az ember*ben* (!) rejlő jelenvalólét legbensőbb szűkösségének sajátja". Míg tehát Heidegger komolysága révén, mely nem is komolyság, a liberális burzsoáziának ajánlotta magát, a reflexió olyan érzései révén, melyek még csak érzések sem maradnak, nem is beszélve arról, hogy netán praxissá válnának: *másodsorban* egy *fasisztává* vált burzsoáziának ajánlotta magát, az emberi semmisség régi protestáns öröksége és a semmisségnek tulajdonított örökség sötétsége révén. Minden jelenvalólét halálba vetettség; ezenfelül azonban csak az „előlegező elhatározottság" körülménye létezik, mely a legcsekélyebb mértékben sem változtat az „esetlegességeken". Ez az elhatározottság csupán az individuális Én fennmaradását erősíti meg újra, ellentétben az akárkibe veszéssel: a megragadott halál, megragadott véghez-viszonyuló-létként, a radikális individuáció. S a halál, nem úgy, mint Kierkegaard-nál, itt nem az egzisztenciális paradoxia jele, nem azért okoz megrázkódtatást a szubjektivitásnak, hogy az elfogadja a bibliai igét; inkább az egzisztencia puszta kifutása a halál, az ünnepélyes esetlegesség puszta sötétsége. Amikor Heidegger a „jelenvalólétet a maga hátborzongató otthontalanságában" fogalmazza meg, az „eredendő beleve-

tett világban-benne-létet mint nem-otthont" határozza meg, akkor a kiszolgáltatottat egyúttal úgy fogalmazza meg, mint ami általában azonos a jelenvalólét esetlegességével; nem ismer olyan elemet a jelenvalólétben, mely ellenszegül a hátborzongató otthontalanságnak és nem-otthonnak. Így aztán maga a jelenvalólét azonos önmaga hátborzongató otthontalanságával, s ezáltal maradéktalanul ki van szolgáltatva a halálnak. Minden „előlegező elhatározottság" csak a halál szeme elé kerül, nem máshová, nincs más vigasz a halállal szemben, csak a jelenvalólét pozitívan felismert és elismert „abszolút semmissége", a jelenvalólété, mely a halálban nem semmisül meg, hanem önmagát reprezentálja. Az elkötelezetlenséggel együtt így az abszolút semmisség is a burzsoázia békéje lesz, olyan béke, melyet saját megváltoztató szándékának elbátortalanodása, saját kényelmetlen érzésének metafizikus abszolutizálása hoz létre. Az örök halál a végén „az ember" mindenkori társadalmi állapotát oly közömbössé teszi, hogy az akár kapitalista is maradhat. A halál mint abszolút sors és egyedüli út igenlése a mai ellenforradalom számára ugyanaz, ami korábban a jobb túlvilágból merített vigasz volt. A szubjektumnak ez az „ontológiája" mérhetetlen távoli, még csak nem is érinti azt a tendenciát, mely képes *felháborodást* kelteni az elkeseredésben és *reményre* lelni a felháborodásban (reményre, melyet még nem csúfolt meg ez a világ). Teljes egészében hiányzik „önmaguknak létezésükben való megértése", mely a vak életfogalom ellen, a közvetlen emberi természeti státus ellenében – épp a „bensőségességből" – törne ki. Ebben az ontológiában a szubjektum pátosza csupán szenvedő, individuális, és a „sorsba vetett hit" teljes eldologiasodásával kihuny. Az olyan szubjektum, mely különbözik az individuális és eldologiasult osztály szubjektumától, talán nem fog egyetérteni Heideggerrel abban, hogy a tudomány semmiféle szigorúsága sem ér föl a heideggeri metafizika komolyságával, de bizonyára elfogadná, hogy minden metafizika komolyságának meg kell méretnie a vitá-

lis belevetettség, a halandó sors megsemmisülésén. Új elemként kiütközik ebből az ontológiából a „szubjektum" (a világ kertjének arkadiai isteni nyugalma helyett). De heideggeri szubjektum lévén, „általában vett jelenvalóléte" ellenére, csupán az jellemzi, hogy nagyon efemer; a leszálló ágban lévő introvertált vagy a makacsul őrzött polgárság szubjektuma ez, a maga elfogadott semmisségében. Ez tehát semmiképp sem teszi lehetővé, hogy „a jelenvalólét meglepő voltát", a szorongással és halállal alapozottságot, a semmibe kitartottságot, az okra irányuló metafizikai kérdést és mindazt, ami arra szolgál, hogy Heidegger e kor ürességét és kísértetiességét abszolutizálja, konkrétan tapasztaljuk. A valódi „szubjektum"nem ez az elkésett polgári ember (az általánosságban vett jelenvalólét álarca mögött), hanem napjainkban csakis az elnyomott, elpusztult és épp ezért változó ember (akinek legerősebb átcsapását a proletariátus jelzi). És éppígy: a szubjektum valóban időszerűként nem elszigetelten van jelen, nem formalizált érzésekben, vitalizált Luther-sarkokban tükröződik; hanem létének ideje a történelem dialektikája, a tiszta osztálytörténelemből fakadó dialektikus remény. Heidegger ehelyett (és persze isten korábbi kertje helyett is) csak a késő polgári, igencsak szorongatott, igen átkozott szubjektivitás labirintusát képes fölmutatni. Minden labirintus, s az a rajta keresztül a labirintus végén lévő Minótauroszhoz vezető fonál is – s Ariadné fonala hiányzik.

EGZISZTENCIAMEGVILÁGOSODÁS ÉS SZIMBÓLUMLÁTÁS – „OLDALVÁST A JELENVALÓLÉTTŐL"

Némely régebbi pillantás is azt kutatja itt, neki mi marad még. Ha önmagát veszi szemügyre, akkor tükröződik benne csak igazán magányosként és emlékezőként. Ha biztosak e gazdasági viszonyok, mondja Jaspers, akkor terjeszkedik az értelem, és elfelejti saját feltételezettségét. Ha bizonytalanok (mint manapság, úgy tetszik), akkor Jaspers, utolsó fenome-

nológusként, végképp elfordul e viszonyoktól – a tisztán emberi, a magányosan fennkölt és művelt dolgok felé. Ekkor „értelmét" egyedül annak mindenkori hordozója határozza meg, a szabadon választó ember, az „értelem" ekkor már nem akaszkodik az emberre. A tudomány mint hivatás amúgy sem kényszerül arra, hogy hitvallásos legyen, de a filozófiát már amúgy is csak filozofálásként ismerik el, s legföljebb szókratikusként. Sőt *A világnézetek lélektana* című könyvében Jaspers° még ennyit sem ismert el; az értékeléstől még teljesen mentes, szaktudományosan pozitív volt. A nagy gondolatokat mint tisztán pszichikai képződményeket írta le, ahogyan azok számunkra adottak, különböző típusokba sorolta őket, csak e típusokon keresztül szemlélte a világot, az értelmet a kereséshez kötötte, nem vagy csak észrevétlenül döntött, és a pszichológiain kívül semmiféle igazságban sem hitt. Azóta persze előretört Kierkegaard, az egyetem átesett a „reflexió válságán", vagyis mind a polgári ráció csődjén, mind a támaszkeresés fuldokló igyekezetén: filozofálás helyett tehát megint maga a filozófia jelenik meg, mégpedig, mint Heideggernél, „egzisztenciális" filozófiaként. Csakhogy ami egzisztenciális itt – pszichológiai eredetének megfelelően –, az szétszakított és végül is találgató; a reflexió válsága – olyasfajta liberalizmussal, mely polgári anarchiába csap át – csak azt akarja láttatni, hogy minden egyes ember tegye, ahogy jónak látja, úgymond (a hitet illetően), ahogyan vélekedik. A megkockáztatott ontológia helyett etikailag csak a figyelmeztetés és a választás, metafizikailag csak a sokértelmű „rejtjelek" révén érvényesülő lehetséges illetékesség marad. Találgató, mondtuk, az egzisztenciálisan enyhített és színezett agnoszticizmusról; találgató, az apelláló találgatás nem tolakodó értelmében (vagyis kereső egy olyan keresés révén, mely önmaga filozófiailag csak a nemtudás révén eszmél magára), és találgató a megfejtés végső értelmében, a világlét rejtjelértelmezése szerint. Következésképp, az „egzisztenciálfilozófia" e fokon nem ismer bizonyosságot, sem tudo-

mányosat (ez egyáltalán a személytelen tudatra és annak pozitivisztikus tárgyaira érvényes), sem a katedra profetikus pátoszának bizonyosságát. Föladja az „evidenciáknak" azt az apodiktikus igényét is, melyet a fenomenológia, a közösség és a hit középkori képének erejével, a saját látásvilága, látásvilága számára is fönntartott. Az „egzisztencia" Jaspersnál teljesen protestánssá vált;° hisz ez csak egyes, egymással egyenként kapcsolatot tartó emberekben van jelen, s metodológiailag is mindig csak mint önmaguknak az értelemtől való *érintettsége* révén nyeri el önnön bizonyosságát. Persze a szubjektum e terében meglehetős terjengősséggel zajlanak a dolgok, s ez „egzisztenciális alapon" igyekszik az alakoknak legalább a művelt rendjét bekebelezni; ez aztán, mondhatni, protestáns szűkösséggel, egyfajta katasztrofált katolicizmussal érintkezik. A scheleri alaklátás helyett megjelenik a „szimbólumlátás, oldalvást a jelenvalóléttől"; Jaspers ezt úgy tekinti, mint ami „beolvadt a transzcendencia egzisztenciális megbizonyosodásának mozgásába".

A gondolkodás azzal a kérdéssel kezdődik itt, mely még mindig arra vonatkozik, hogy végső soron mi a lét. Igen kevéssé fontos, hogy ennél a kérdésnél időzzünk, és igen gyenge az erkölcsi felszólítás is, mely azokhoz szól, akik „ugyanezen az úton" járnak. Hisz nem mindenki lépdel e gondok útján, nem mindenki járja orfikus pongyolában „a nappal törvényének és az éji szenvedélyeknek" útját. Csak polgárérzelmek küldik üdvözletüket ezeken a részeken mindenhonnan, mindenkinek, kísérteties gyámoltalansággal; a valódi elemzés egyetlen sugara sem vetődik rá. A „világorientáció", mellyel Jaspers indít, sem értett meg egyetlen szót sem az egyedüli pozitív orientációból, a marxistából. Ám az „egzisztenciamegvilágosodás", mellyel egy morális kötet folytatódik, örökérvényűvé teszi (a polgár) „jelenvalólétének antinómiáit", „a tulajdonképpeni emberi tökéletlenség" egzisztenciális meghatározóiként. Itt a párhuzam a heideggeri halálhoz viszonyuló léttel vagy a totális elértéktelenedéssel, mely, ha nem ízlik ne-

kik a föllendülés, még mindig a liberálfasiszták rendelkezésére áll. A jaspersi törekvés *harmadik* kötete azonban még szeplősebb; hiszen az itt megjelenő „transzcendencia" mindenképpen szétszakított és kuszán eleven, s egyúttal kuszán foltozott. Így a transzcendenciát talán a kor valódibb jelének tekinthetjük, tökéletes meghiúsított fenomenológiaként; az egyik éppoly talajtalan, mint a másik, egymásba fonódásként meglepett e tájon. Még a feltétlen Legyen is, formális foglalatként, tarthatatlanná vált itt, s Jaspersnál, ennél a becsületes kései polgárnál mégsem lehet szó semmiféle ugrásról a vallási valóságba, nem lehet szó nála a létként való lét semmiféle kötelező érvényű *ontológiájáról*. Marad csupán a jelek, „rejtjelek", jelképek okozta egzisztenciális érintettség; e jelek révén a teljesen fölfoghatatlan transzcendencia (vagyis: a lét mint lét) mutatkozik meg, „lebegve" egy belső készenlét számára. A tudományos tudat ezért tulajdonképpeni tudatként a rejtjeleket „még meghallani sem képes, nem is szólva azok megértéséről"; csakhogy az itt rejlő szakadék, mely az értelem számára üres, „az egzisztencia számára" képes megtelni. „Hisz az ember transzcendensre irányuló jelenvalóléte az időben, lehetséges egzisztenciaként, képes megvalósítani *a jelenlét és a keresés egységét*: képes megvalósítani egy olyan jelenlétet, mely csak keresésként létezik, s nincs elvágva attól, amit keres." A metafizika tárgya tehát soha nem a transzcendencia ens absolute absconditurna,° hanem épp csak annak rejtjele, amivel az egzisztenciális embert egy adott pillanatban, a világban létezés közepette is megérinti, „épp azért, hogy szembesítse a nemtudottal". A mitikus képek, melyekben az eredeti látás meggyökerezett, kihunytak; a pozitivizmus, mondja Jaspers, joggal űzte ki őket a tudható dolgok világából. Ám ha a tudományos tudat világa összeroskad a határain, akkor a mítoszképek világa, ez a kezdetben csupán autoratív objektivitás, *az egzisztenciális szétszaggatottság és olvadékonyság nyelvében* (mint általánossá váló nyelvben) újra megragadhatóvá válik. E nyelv számára a szubsztanciális alap egy-

sége nem érhető el, ám bizonyára elérhető az a valódi szimbolika, melyet nem küldözgetnek egyik képtől a másikig, puszta „szimbólumértelmezésként", hogy végül egy már tudott képhez érkezzenek (ez lehet a libidó, a primitív földművelés vagy akár a csillagok korábbi konstellációja). Hanem *valódi* szimbolika juttatja érvényre saját történetét a már épp elrendezetten és az empirikusan valóságoson keresztül is; ez a szimbolika csak *a mélység önmagát kiapadhatatlanul elnyelő örvényét* ismeri, és a lét mint felismert dolog helyett a meghatározatlanság szakadékába érkezik. Az eszköz tehát, mellyel ezt a nyelvet megfejthetjük, többé nem a fogalom, hanem a valódi fiziognómiai fantázia: számára minden jelenvalólét valamiféle „meghatározatlan lendülettel és beszéddel bír, látszólag ki is mond valamit, de kérdéses, mi célból és miről"; számára „a pocsolyában és a napfölkeltében, a giliszta anatómiájában és egy földközi-tengeri tájban... van valami, ami a puszta jelenvalóléttel, mint a tudományos vizsgálat tárgyával, nem merül ki". Persze ami aztán Jaspersnál, oly sok szerényen gőgös szó után, rejtjelei példájaként megjelenik, annak nem lett volna mindig szüksége ilyen hatalmas-rejtett térre. Bár Jaspers, mint a pszichiátriai diagnosztika korábbi logikusa, kétségtelenül jobban ért a fiziognómiai megértéshez, mint holmi Klagesek; az egzisztencia becsületes gondolkodóját inkább a valóságosan (a mai létezésből és a közvetlen valóságból) tapasztalható dolgok kenyerezik le, mint az (irodalomból származó) mitológiai képek. Ugyanilyen meglepő az ösztön, amellyel a régi klasszifikátor rejtjeleket igyekszik oldalvást a világba illeszteni; míg e „filozófia" második része, az úgynevezett egzisztenciamegvilágosodás, többnyire csupán háború előttről való lelkigyakorlat volt, a világ mint rejtjel valóban jelenvaló probléma. Az itt specifikusan idézett rejtjelek, például a természet, azonban mégsem tekinthetők friss képlátásnak, hanem úgyszintén tele vannak poshadt polgári érzelemmel, megegyezésen alapuló asszociációval, ráadásul egy olyan nyelven, mely, metafizikai lelkigyakorlat volta elle-

nére, nem lehetne a mélység szándékos örvényének nyelve; hiszen ezt a nyelvet, tartalmaival együtt, a romantika óta ezerszer és jobban elmondták. Ismét megjelenik itt a talajtalan próbálkozás, hogy a késő polgári rációval, csak azért, mert lába alól hiányzik a talaj, „metafizikát" űzzenek; s főként a reménytelen szubsztanciális közvetítés jelenik itt meg (mely csak e „transzcendencia" teljesen dialektikátlan gondolkodása számára reménytelen) „örök sorsként". Miként a földi jelenvalólét állítólagos semmissége, úgy a „kudarc" éjmisztikája is (mely körülveszi itt a szubsztanciális alap tapasztalatát) önmagában a polgári hanyatlás puszta abszolutizálása, és ugyanolyan reakciós; ugyanez érvényes az ontikus lét „örök földéríthetetlenségére". Mégis váratlanul jutott el az egzisztenciális fenomenológia a „belátásosságtól" a „docta ignorantiá"-ig,° az adekvát módon megjelenített alakok látszólagos bőségétől a szaiszi képig.° Most üres kézzel áll itt a fenomenológia, s persze tenyérvonalaival és keresztül-kasul megjelenő rejtjeleivel. Elsőként az ontológia győzte le a pszichológiai relativizmust, azután az üres tér *tárgyszerű* relativizmusa kényszeríti magát az ontológiát menekülésre, a részletek és a mulandóság jelképeibe; sőt az ontológia általában is mulandó, állítólagos szilárd *tudása* a létről, a létről mint *lebegésről* szóló *szétszaggatott, szétszakító és kaleidoszkópszerű tapasztalattá* törik szét. Rendben is van ez, és tanulságos kicsengése annak, hogy épp a fenomenológia szerez még tapasztalatot az üres térről, s hogy az alaklátás – rejtjelolvasásként végzi (a szubjektum-objektumszerű ontológia romos mezején). Semmitmondóan szűnik meg számára a rejtjelekkel a kérdés, és még semmitmondóbban tart ki makacsul a mindenkori rejtjelértelem ellenében pusztán egyrétegű kontemplációban; s még a „kikutathatatlan" is ingyen marad teljes egészében kívül a történeti-dialektikus szubjektum-objektum közvetítésen. Az effajta fenomenológia mégis maga vitte a kész alakok látszatát ad absurdum; semmit sem tud már róluk, kiszakítja őket minden hierarchiából, írásjelként (már

nem is szoborként) állítván őket az „e világ mint csoda" próbálkozásába. Ha a késő polgári érzület nem csíp el itt mást, csak saját magát, egy dialektikus „képtan" problémája el fog menni e „metafizika" mellett, egészében és a részletekben is, ám nem megy el majd a kozmikus írás kérdése mellett (melynek a fenomenológia vámot fizet).

AZ ERÉNY ADÓZIK A BŰNNEK

Ezek az igencsak különböző gondolkodók mind arra törekedtek, hogy megszabaduljanak kétségeiktől. Már említettük, hogy állítólag elölről kezdték, vagyis azzal, hogy mindenben és mindenkiben kételkedtek. Csakhogy az ilyen üres terű érzés hamarosan megnyugszik a *saját* fölismeréseitől, legyenek azok akár logisztikaiak, akár ontológiaiak. Az empiristák a világos és határozott megismeréssel segítettek absztrakt kétségeiken, vagyis még mindig a régi számítással, még ha ez logisztikai egyenletekre korlátozódott is. A fenomenológia viszont úgy vélte, hogy kétségektől mentes talajra lel az egyszerű vagy kategoriális szemléletben, mondhatni: valamiféle magasabb „empirizmusban". Ez az „empirizmus" a szemléletet a szaktudomány puszta tapasztalatai fölé emelte, *materiális* bizonyosságot ígért, materiális a priorit magukban a tárgyi lényegiségekben. E két alapvetően különböző tan – eltekintve a relativizmustól – még egyetért az apodiktikában; bár az empiristák a nem-logisztikus, nyílt „tapasztalati megismerésben" mindenesetre modellszerűek voltak, vagy legalábbis hajlottak a relativizmusra. Közös bennük a „közvetlen adottságok" kultusza is, ahogyan egy dolog ott helyben, történetietlenül, dialektikától mentesen megragadható; ennek során történelemtől mentesen azonosnak tekintik mind a szubjektumot, melynek valami megadatott, mind pedig, teljes mértékben, az adott tárgyat (itt az empirikus, ott a fenomenológiai „tényállás" objektumát). A felszín azonban most annyival továbbrepedt, hogy nem visel már el a közvetlen adottsággal kapcsolatban semmiféle számítást, az ontológiájukról

nem is szólva. Már az empiristák is kettős könyvelést vezettek, mégpedig egyrészt a logisztikáét, másrészt a nyilvánvaló tapasztalatét. A fenomenológusok nagyobb távlatokban vonták le a konzekvenciát: Scheler a közvetlen törekvést ragadta meg, és kiürítette az eszmék mennyországát; Heidegger a kétségektől mentes alapra vonatkozó kérdést a „tulajdonképpeni" Énre korlátozta. Ő ugyan azért tette csak föl a kérdést, hogy „újra megalapozhassa a létet az emberben", csakhogy a közvetlen „alapdiszpozíció" itt csupán a szorongás, a gond és más, efemernek látszó élmények, melyek a Semmi fölé csüngnek. Tehát mindezek az újrakezdők vagy a késő polgárság jakobinusai csakis egy konkrét kétség árán szabadulhattak absztrakt kétségeitől: s ez a késő polgári üres térben megjelenő tohuvabohu. Végül épp Jaspersnál, ebben a „metafizikában" a legfurcsább keverék, „szimbólumok" egyvelege vagy valamiféle üres-montázs jelent már meg; – itt majdhogynem az akadémikus erény adózik valamiféle nem tudott és nem ismert, ám elháríthatatlan bűnnek. „Okosabbnak kell lenni – tanítja Kierkegaard – a legokosabbaknál, majd az okosság ellenében kell cselekedni": fenomenológiai gondolkodásunk hivatalnokai nem sorolhatók az előbbiek közé, ám hellyel-közzel úgy tetszik, mintha az utóbbi volna „végzetük". Korábban, az átmeneti fejezetben: „Berlin, funkciók az üres térben" (242.) azt mondtuk: „Közvetlenül persze, a maguk külön polgári igazságában, ezek a keresztülhúzott érzelmek vagy hieroglifák csak ugyanígy keresztülhúzott és meggátolt háttérként szerepelnek." Most, amikor e ragu használatáról van szó, a szándék és a fogalom ellenében ható dialektikájáról, akkor az érdekel minket, hogyan adózik az erény a bűnnek, vagy az, hogyan hat az üres tér épp arra az „ontológiára", mely azért szállt harcba, hogy befödje azt. Furcsa módon, főként Jaspersnál, az eklektikus koldusleves ből olykor betűleves sikeredik, vagy akár kínrím, sőt rejtjelmontázs. A *valódi* filozófiai montázs természetesen egészen máshonnan érkezik; csakhogy a montázs nem kerülheti el, hogy dia-

lektikus meglepetést okozzon neki az ontológia mint rejtjelértelmezés, s az akadémia valóságos szentélyének mocsara is. A *valódi* filozófiai montázs biztosítéka persze sohasem lehet más, csak a felismert dialektikus folyamat; és a „kikutathatatlan" önmagát rekeszti ki, amint helyes sorrendben olvassák végre „szimbólumait", vagyis fölülről lefelé, nem is olyan nagyon transzcendens „mennyországuktól" a Föld felé. Ehhez nem elég a polgári gondolkodás; ez megmarad, a „montázs" vonatkozásában is, pusztán tompa, logika előtti „hangulatában". A rejtjelek zavarosan, ám egyúttal elszigetelten egymásba játszanak, és a „rejtjelírás"? Ez sem írás, csupán a széthullás „képeinek" és tárgyainak dialektikus összefonódása. Mint ilyeneket veti föl őket, a rejtjelírást a széthullás, de majd csak egy új, meglehet, teljesen fordított rendben válik, esetleg, olvashatóvá. Olvashatóvá a feszültség, a tendencia átmeneti alakjain, mindama még előttünk álló tartalom megkísérelt jelentésével telve, mely „védőburok" nem, de ház bizonyára lehetne.

FÜGGELÉK: SPENGLER RAGADOZÓI ÉS VISZONYLAGOS KULTÚRKERTJEI

Nemcsak gyászolva szemléli ez a férfi, ahogyan minden tovatűnik. Éppily elégedett azzal is, ha az ürességben elég metsző szelet kavar. Spengler virágzó utakat járt be történetileg, mára csak a vad férfi marad számára. Aki kezdetben hideg, majd úgy folytatja, mintha sosem létezett volna sem történelmi építmény, sem öltözék. Az épület mulandó, egyre inkább állatiasan lép színre az úgynevezett élet.

Először is az kellene, hogy a mai ember hideg, ám meglehetősen tevékeny is legyen. Spengler, aki maga mindent megszemlél, nem bízza ezt másra, hanem a tettet dicsőíti. Mégpedig a nagykapitalista tettet, s a műszaki értelmét is; mintha 1918-cal elmúlt volna a vadon iránti vágy. De nem engedélyezték még a vértelen vadont sem; hiszen elmúlt a

kultúra nyara, s így értelmetlenné vált festeni, zenélni vagy verset írni. Napnyugaton elmúlt már az álmodozás „kora"; ezt a tételt egy polgár állította föl, kinek szemében saját hanyatló osztálya az összes osztály, és legyőzött országa tulajdonképpen egész Európa. Csak meg ne zavarja a hanyatlás tételét az oktatás valamely ostobasága, valamilyen fantáziadús választott hivatás; ezt követeli Spengler tanterve és a kronologikus sors. A jövő tehetségei évszázadokon át, átalányban, testre szabva kapták a hivatali széket és a politechnikumot, tekintet nélkül személyükre. Nem hiányzik ebből a katona sem, aki legyőzi a „pénzt és a szellemet"; csakhogy: ő sem a friss-derűs háborúból jött, nem csillaghívó démon már, hanem műszaki ember, a gépek csatájának cézára. Ez volt az *első* kép a mai emberről és az élen állókról; később, 1921-ben, a *Pesszimizmus?* című írásban jött ehhez még néhány *engedély*. Ám ez nem változtatta meg a „római arcélt". De amikor Spengler tiltakozott az ellen, hogy csupán hanyatlásnak tekintsék, „optimista" lévén, engedélyezte – nem a rózsákat, de az őszirózsákat a sírokra. Persze derűs őszirózsát, a vidámsághoz illőt, mely a háború után a német látszatvirágzást terjesztette, s amelyre dekorációként volt szüksége. Továbbra is érvényes ugyan a „cézár", akit „mi németek még világra hozunk majd", de engedélyt kap még egy német regény is, meg egy „nagyszabású csíny", sőt még valami: a „német Carmen-zene, mely tüzes és szellemes, dallama, lendülete és tüze oly sodró, hogy nem válna még Mozart és Johann Strauss, Bruckner (?!) és az ifjú Schumann szégyenére sem, ha őket tekintenék e zene őseinek". Kétségtelen, hogy vidám takarodó ez, és lendülete oly vad, hogy Offenbach sem szégyellne itt ősként megjelenni; hisz ő már, *ironikusan*, egybekomponálta mindazt, amit Spengler az acélsisak körül táncra perdít. Vagy tán inkább: nagykapitalisták és igazgatók körül; hiszen Spengler számára a „tettek embere", a nagy példakép a nehézipar rablója, az imperialista, és az is marad. Spengler a tanfelügyelő vágyakozásával

tekint Cecil Rhodesra, aki „a legújabb európai stílus első képviselője" – de itt már Spengler jelenkorának *végső pátosza* kezdődik, melyet 1932-ben (a megfelelő évben) hirdetett meg *Az ember és a technika* című írásában. Ez a végső pátosz már nem a régi, hanem a véres üzletembernek szól: az ember *ragadozóként* jelenik meg, mégpedig megújulva. Ezzel az üzlet öröme, és a technika díja is, melyet Spengler 1918-ban ítélt oda, végképp elintéztetett. A válságnak és a profit megváltozott érdekének megfelelően most már megfojtott találmány, az elégedett kávé, a géprombolás csinál ideológiát magának; miként Klagesnál, csak sokkal vadabbul, egy „ősember" lép az éjszakába. A hivatali szék dicséreténél kérdéses volt még: vajon szükség lett volna ilyen – kerülőútra, három „kultúrlélekre" ahhoz, hogy ilyen rochers de tombacokat° stabilizáljanak? Csakhogy ez a kérdés a ragadozófilozófia fényében, amivé Spengler mutatványa végül is széthullik, még inkább indokoltnak látszik; és még kevesebb az, ami az európai kultúra egészéből visszamarad. Spenglernél a kései kor embere még csak nem is a civilizáció bestiája, mint amilyen még Cecil Rhodes volt, hanem egészen meztelen, s főként párálló; sőt valamiféle szörnyszülött, forróvérű krokodil. Az 1932-es Spengler oly felületesen és sommásan, hogy az még tőle is szokatlan, a „vitalizálásokról" nyilatkozik, melyeknek hamisságát csak banalitásuk, banalitásukat csak a gátlástalan kizsákmányolás cinizmusa múlja felül. Íme, végleg különválnak a kosok az anyajuhoktól, és a ragadozók „előkelő látásetikája" uralkodik a zsákmány „gyáva szagetikája" fölött. Most hát „a tulajdonképpeni emberi lélek mindenki ellensége", hisz „ismeri az érzés kábulatát, amikor a kés az ellenséges testbe hasít, amikor a vér szaga és a nyögés a győzedelmes érzékekig hatol". Most pedig, alig hihető hisztériával, minden Németországgal kapcsolatos borzalompropaganda beigazolódott; és mindenféle zoológiai képtelenség kapóra jön, hogy előre igazolja, amit a nácik meghirdettek, a „hosszú kések éjszakáját". „Ha a szemünk

nem napszerű, hogyan is láthatnánk a fényt mi?"* – dalolta Goethe,° és mit sem tudott az utolsó német „látásetikájáról" vagy a gyilkosság l'art pour l'art-járól. *A Nyugat alkonyá*ban Spengler, régiségkereskedő módjára, a fentebb stíl énekese volt, a kultúra kertjeinek gyűjteményét mutatja be, keresztülkasul a beépített és átformált Földön; most pedig a régiségkereskedő, akit Herderhez és Hegelhez hasonlítanak, azt tanítja, hogy az ember állkapocs, embertársunk nyers táplálék, és minden egyéb: Athéné érme, az arab kupola, az éjszaka napnyugati geometriája – elmúlt, mintha nem is létezett volna soha. Windelband egyszer a „költő F. Nietzschéről", mint „ideges professzorról" beszélt, aki „kegyetlen zsarnok szeretne lenni".° Nietzschéről szólva botrányos ez a mondat, de a legutóbbi Spenglerre talál. Nála a „germán vég" szubjektumaként még csak nem is a szőke bestia él, hanem a beteg bestia, nem is a romantikusok álmodozó ősembere, hanem a dekadens gyilkos, nem Cézár, hanem Néró. Spengler tehát 1933-ban, a „döntés évében" és legeslegutolsó, azonos című írásában a „nemzeti átalakulást" mint „epedve várt"-at üdvözli, és csak amiatt van gondban, hogy a változás talán nem mutathat elég „erős fajt". „Amikor a munkások hazajöttek a háborúból, az óriási emberveszteségek ellenére mindenütt a világon lakásínség keletkezett, mert (!) a győztes proletariátus (!) most már burzsoá módon akart lakni, és ezt el is érte"; és az érzés hasonló erejével és a felismerés mélységével pontosabban is meghatározza a legújabb Spengler, hol is van nála a kutya elásva: „A munkanélküliség mindenütt pontosan arányos a politikailag megállapított bérekkel." Ily módon az úri kaszinó filozófusa Thyssen túlzott „szocializmusától" tart, és attól, hogy a „nemzeti átalakulás" megpihen majd egy olyan ragadozó előlegezett babérjain, amely még nem is harapott; s hogy az átalakulás nem tud majd elég „nagyvonalúan" kitörni a „fehér világforradalom" vagy az

* Rónay György fordítása.

osztályharc ellen, a „színesek" vagy a faji harc, vagy egyszerre mindkettő ellen. „A mély és erős emberek undora, melyet viszonyaink láttán éreznek, és a mélységesen csalódottak gyűlölete már lázadássá is fokozódhatna, mely megsemmisítésre tör." Ez az első igaz szó a „porosz" ideológiában, de nem így gondolják; úgyszólván ez a hitlerizmus első elvetése, de csak azért, mert Spengler nem hiszi el a demagógnak a bestitát, és a tömeg nagyszájú ujjongásának nem hiszi el az arisztokratikus állkapcsot. A nagytőke a maga Spengler-jével nem törekszik a „csordaérzés apoteózisára", egyedül uralkodó bestia akar lenni, sőt egyetlen *élet* a Földön, és a munkástömeget géppé akarja halasztani. A „német Carmen-zene", melynek Bruckner az ősapja, bizonyára nem lejt könnyen táncot az ilyen szörnyetegek körül. Nem elég az európai kultúra zenéje ehhez az „alkonyhoz", sőt még a spengleri „A Nyugat alkonyához" sem, melyben persze a napnyugati zene még nem a vágóhíd, hanem a „morfológia" körítéséül szolgált.

Bár a gyalázatos hang itt is csak arra szolgál, hogy elvegyen valamit az óvatos kéztől. A hideg Semmije legalább nyelvileg részt vett ebben, a hamisan feszessé tett mondatokban, melyeknek parancsolónak kellene lenniük, és csupán pökhendiek. Amit a kilencvenes években ragyogó stílusnak neveztek, az itt napiparancsként kiadott frázissá vált. Ennek során a fölöttébb vitatható pontosnak, a fölöttébb általános precíznek látszott: „a forma szorongás", vagy: „a világtörténelem a városok története", vagy: „az optimizmus gyávaság" vagy: „a kultúrák olyanok, mint a növények", sőt: „a kultúrák növények", „az élet és a háború *ugyanaz*", és számtalan ehhez hasonló, így aztán ez a sommás kása állt mindenütt. Eközben az alaptartás, a militáns maszk mögött, fölötte figyelő, ízlelgető és élvezkedő volt; ez a magatartás például nem engedte, hogy a történelem a mára fusson ki (hisz csak a történelem előtti bestia gyakorlatát ismeri), hanem gyűjtögetve, látványként egybegyűjtve, föltétlenül az

adott helyen időzött. Ezáltal, szerencsére, hiányzik a *publicista* Spengler ostobasága is; aligha vélhetnénk gyakran, hogy a publicista és a finom érzékű régiségkereskedő egy és ugyanaz. A 18. század fejedelmi udvaraiban használatos volt a „teknősbékák őrzője" mint külön rang; ilyen rangban van a *történész* Spengler, számtalan miszcelláneájával° együtt, persze el is fogyasztja a teknősbékákat, az összegyűjtött történelmet pedig élvezetesen változtatja jelen idejű terített asztalokká. Magukat a történelmi hajtóerőket szétrombolták, az oly kevéssé előkelő dolgokat, mint az ökonómia, egyáltalán nem fogadták el, a korok, végső soron mozdulatlanul, autarkiaként múltak el. Itt érintkezik a relativista szociológia (Mannheim) Spenglerrel és viszont: miként Spengler, úgy Mannheim is megszüntette a történelmi folyamat látszatát is, s végképp fölszámolt minden folyamatos tartalmat, a „történelmi egység" minden rendező és átfogó vonását. Amit Mannheim a különböző *korok* szociológiai struktúrájával old meg, azt Spengler a kultúrkörök, a mindenkori *tér* kultúrájának elszigetelt tájkertjeivel intézi el: vagyis szétrobbantja a történelmet, megszünteti a dialektikusan folyamatos alkotórészeket. Egyáltalán a tér primátusa az idő fölött a reakciós nyelv csalhatatlan jele; kezdve a képes mellékleteken, melyeknek *Nép és tér* a címe (a baloldali lapok mellékleteit *Nép és kor*nak nevezték), Nadler „tértörténeti" módszeréig és Keyserling földrajzi elmélkedéseiig. Spenglernél legföljebb nem annyira a földhöz, inkább a „kultúrlélekhez" kapcsolódik a „tértörténeti sors", mely végigvonult a legkülönbözőbb országokon, s azután egyesítette azokat. Bagdad és Córdova ugyanabban az arab térben terül el, és ugyanoda illeszkedik; Itália földjén, a píniák alatt is éppoly jól megél az antik civilizáció, mint a fausti kultúra. Spenglerre mégis föltétlenül a tér primátusa a jellemző: ha nem a táj, akkor a „kulturális fiziognómia" révén; ez előidézi az „alak", a „morfológia" kilengését is, és a statikáét is, mely – az élet látszatát keltve – minden „alakszemlélet" jellemzője. A tör-

vény, mely szerint egy kultúra kezdődik, Spenglernél valóban belső térsors és – mondhatni – emelkedett szint: szilárd növényzettel, gyümölcsei szerves virágzásának és hervadásának természeti meghatározottságával, fölötte a négy évszak, mint a természet épületében. Így aztán Spenglernél egyáltalán nem létezik a mindenkori kultúra területén kívül idő; s ez az idő nem más, mint egy előre elrendelt kibontakozás erőtlen árnyéka; a kibontakozásnak minden kultúrában ugyanaz az út a sorsa, ugyanaz a kezdete és a vége, csak a kultúrszimbólum más minden alkalommal. Még a „mitológiai őskor" is, melyet Bachofen nem tudott a történelem kezdetén elég messzire helyezni, ki van szakítva itt az idő egységes egymásutánjából; az „őskor" minden kultúrában újrakezdődik", minden kultúra „ködös Meroving-korában, „ahol a történelem nélküli hajnal derengéséből megszületik a kultúra jelképe". Itt végképp nincs különbség Egyiptom, Görögország, Európa egymásutánja között: Nagy Sándor és Napóleon, Granada és a rokokó, a Pergamon és Bayreuth „szinkronizmusok"; ezért aztán maguk a korok sem az időben vannak, hanem a tér kavarog az örökké mozdulatlan, alapvetően érintetlen szubsztanciában. „Alles Drängen, alles Ringen ist ew'ge Ruh in Gott dem Herrn":° Goethének ezzel a mondatával önmagára korlátozódik a kultúrkor, sőt a kultúra minden jelképe is; egyúttal hamis módon szentelik meg e szimbólumok széthullott lebegését, mintha az érintetlen, örökké megismerhetetlen térben való lebegés volna. Végképp különválik az alkotó kor, az ismeretlen jövő; a folyamat széthullik, statikus képződményekben reked meg, anélkül hogy azok viszonylag igaz tartalmai a legcsekélyebb hatással volnának valamely átfogó tartalomra. Ez a sokféleség és megszakítottság tehát nemcsak az elkülönített „társadalmi struktúrák" relativizmusának felel meg, hanem, cum grano salis,° „világképként" a fizikai relativizmusnak is; ez (több „joggal") több világot tételezett a *természetben* is, mikro-, mezo-, makrokozmikusat, saját törvényekkel és anélkül, hogy

felismerhetően összefüggenének egy átfogó „mechanikával". Spengler „morfológiája" variábilis, de meghatározott történelmi alakok összessége, melyek, miként a csillagképek, kapcsolatok nélkül csüngenek az örök transzcendens világmindenségben.

Sok hamis pillantás merült itt tehát olyan életbe, melynek nincs élete. A gazdasági ösztönzők, sőt az okok amúgy is, mint láttuk, az érdeklődésen kívül esnek. De egyébként sincs köze a kifejléshez, a kifejlés tapasztalatához, az új kérdéséhez. Spengler nem ismer más tartalmat, csak muzeálisan felgombostűzhetőt, sőt ezek már bekeretezve állnak rendelkezésére. A gazdasághoz való érzéken kívül hiányzik a szebbé művelő hajtóerők iránti érzék is, amelyek a kulturálisan megvalósultat termelik ki magukból, s ezzel még nincsenek elintézve. Ily módon a történész Spengler nem visszafelé tekintő próféta, hanem egy előre tekintő régiségkereskedő. S hozzá az egész statikus börtön, önmaga elveszítésének, a polgári-mechanikus dologivá válás folyamatának reflexe az egész „történelem" folyamán. Oly sok „önkényeskedő" beszéddel, oly sok ragadozógesztussal: s egyúttal mennyi történelmi korbács, mennyi automatikus sors szavakban és tanulságokban, mint ez is: „Csak az álmodozók hisznek a kiutakban; az ember sorsának folyamata van, és be kell teljesednie, az optimizmus gyávaság." Eszerint motorikusan is, nemcsak „látomásosan" hiányzik minden kapcsolat a korral mint jelenséggel, s uralkodó a tételezett igézet „heroikusan" gőgös öröme. Miközben Spengler kiűzi így az időt, természetesen kedvére tesz annak a polgárságnak, amely inkább elhagyta mind a történelmet, mind pedig, végképp, az alulról induló, kauzális-genetikus gondolkodást. Ennyiben Spengler elmélete nemcsak relativisztikus szociológia, amely izolált „struktúrákkal" dolgozik, hanem minden reakciós-statikus struktúra központja is; hiszen ő mutatta meg, hogyan lehet a történelem még élő folyamát – látszólag épp teljes „történetiségében" – *megalvasztani*. Ugyanígy a „fiziog-

nómia" is eszköz ehhez az időtlenítéshez, a „morfológia" pedig a tér médiuma: a „morfológia" az, ami az „értelmi képződményeket" a legbiztosabban fosztja meg kauzális genezisüktől és főként dialektikájuktól. Érdekes itt is, milyen messzire nyúlik vissza már a történelem nyilvánvaló fasizálása, hogyan szakítja le érett gyümölcsként a mai tudatos reakció a tegnapi nemtudottat. Már Diltheynél, a specifikus történelmi „megértéssel" elkezdődött a genetikus-kauzálistól való elfordulás, s ez az elfordulás Windelbandnál és Rickertnél a „természettudományos fogalomalkotás határaihoz" vezetett (vagyis a természettudománynak a történelembe, a történelem „idiografikus értékképződményeibe" ütköző határaihoz); végül ez még skolasztikus támogatást is kapott a fenomenológia vagy a „platonikus lényegiségek" szemlélése révén. A „lényeg tudása" rendkívül erősen elhatárolódott minden pusztán „induktív tudástól", s egyúttal a 19. század analitikus-kauzális módszerétől is (melyet a fasizmus oly „organikusan" sújt megvetésével). Először is, lévén az „egész tudása", a veszélyes marxizmust távolította el sokkal fennköltebben, mint a pusztán relativisztikus szociológia à la Mannheim, mely a „marxizmus" pusztán önmagára való alkalmazása; így aztán, Spengler háta mögött, létrejött az úgynevezett „értelemteli szociológia" (Sombart, Freyer, Gottl-Ottlilienfeld és más fasiszták munkáiban), mely teljesen a genetikus-kauzális áramlaton kívülre helyezi magát, sőt kívül egyáltalán (az értelmi képződmény) minden értelemmel követhető levezethetőségen. Sajnos a lényeg alakszerű tudásának katasztrófája, melyet a fennálló polgári világ okozott (olyan katasztrófa ez, mely már Schelerrel elkezdődött, Heideggernél, Jaspernál is folytatódik, az előző fejezetekben elmondtuk erről, amit tudni szükséges) – sajnos ez az előrehaladottabb fenomenológia a régebbiek szociológiai haszonélvezői számára még ismeretlen. Ám így is a „kauzalitástól mentes morfológia" napfoltja – Spengler előtt és után –, hogy megjelenése ebben az időpontban épp *ökonómiai-kauzális*

szempontból oly igen „érthető"; semmi sem bizonyítja jobban a kauzalitást, mint a fasizmus, amikor tagadja. S egy másik sötét folt a genetikus gyűlölet korlátozása egyedül a kauzalitásra, ahelyett, hogy a dialektika ellen is expressis verbis° támadást intézne; hisz ez legalább annyira sajátja a marxizmusnak, mint a megvetett induktív-kauzális módszer. Persze a dialektika kevésbé alárendeltje a természettudománynak, mint a kauzális gondolkodás, és semmiképp sem a 19. század gyümölcse, hanem Platóné és Hegelé, mégis (bármily kevéssé kellemes az új idealisták harca Platón és Hegel ellen): az egyszerű kauzalitás elvetése nem fair, amennyiben kitér annak oldalhajtása, az igen előkelő, bár materialistává vált dialektika elől, mintha az a morfológusok számára teljesen ismeretlen volna. Bárhogyan legyen is: *Spengler morfológiája* a kauzalitás iránti gyűlölet kitöltésének legkényelmesebb módja volt, s főként ez volt a leginkább megvalósult kép, a mozgás és az egység dialektikus gondolatának legtökéletesebb kirekesztése. Ezért aztán Spengler ápolja ugyan a mindenkori egységpontokba, valamely kultúra „szimbólumaiba" vetett szilárd hitet; de nem ismeri általában a kultúra létrehozásának egyetlen egységpontját sem, pedig csak az lehetett képes életre kelteni és segítségül hívni ezeket a „szimbólumokat". Belelát ugyan – meglehetősen következetlenül – a teljesen elszigetelt kultúrákba, sőt föltétlenül olyan szférákat átfogó fogalmakkal dolgozik, mint művészet, matematika, vallás, sőt egy olyan átfogó fogalomra, mint a „kereszténység", három változata is van: mégpedig az arab, a fausti és az orosz. Maga a történelmi folyamat azonban kultúrkertekre vagy „kultúrlelkekre" hullik szét, melyek éppúgy minden átmenet nélkül kapcsolódnak egymáshoz, mint az emberhez és annak munkájához (mely a történelem *megszakítatlan* anyaga), valamint a természethez (mint másként folyamatos és átfogó dologhoz, amelybe ez a történelem bele van helyezve). A történelmi relativizmus itt – komoly művészettel – statikussá válik, amennyiben megreked a

kultúrmonászokban; vagyis olyan ablaktalan kultúrlelkekben, melyek nincsenek kapcsolatban egymással és a természettel, de belül tele vannak falitükrökkel.

Ezért örököl hát Spengler oly keveset a ragyogásból, melyet megmutat. Számára a ragadozó marad, s a többi a feledés vagy a röpke, elmúlt, reménytelen ízlés, talán egy jó ízlésű ragadozó. Minél közelebb kerül Spengler a Mosthoz vagy az Egyáltalán „egzisztáló" kérdéseihez, annál abszurdabb módon süllyed a színvonal, melyet régiségkereskedőként még föltétlenül őrzött. A bestialitás filiszteréként alattomos, államférfiúként nevetséges Spengler, de az átmenet morfológusa is veszít tartásából, ha napjaink fénye véletlenül valahogy régiségboltjába vetődik. Akkor a mi államférfink Marcus Aureliust „vénasszonynak" nevezi, a ragadozó úgy véli, hogy Lao-ce és Buddha nem eléggé életigenlő, s ezzel szemben Bernard Shaw úgy jelenik meg, mint az utolsó – fausti filozófus. Spengler tehát semmit sem őriz meg az idegen kultúrákból, a saját, germán, fausti kultúrájából pedig csak a bestiát, a mókamestert és a szocializmus „átmeneti jelenségét". Nagyvonalúságunk közmondásos, ám amikor Tycho Brahe kocsisa egyszer eltévedt, és a csillagász meg akarta neki mutatni az utat, így kiáltott a kocsis: „Uram, lehet, hogy az égen kiismeri magát, de a Földön ostoba." Spengler csak a történelem múzeumában ismeri ugyan ki magát, s az égen egyáltalán nem, vagy legföljebb egy olyanon, mely a történelmet forgódobokká alacsonyítja, melyeket a sorscsillagok hajtanak. S mégis, ami a Mostot illeti, Spengler receptjei úgyszintén kudarcot vallanak minden szervezett kocsissal szemben; és az „Egyáltalán"? – „a kultúrák növények, nem mások" – mondja a dühödt történetfilozófia, és lenyisszantja őket. De megmaradnak a morfológia *részletei*, marad néhány szép fejezet, okos megjegyzés, szellemes párhuzam, s főként néhány oldalvást vetett pillantás, akaratunk ellenére, s leletként az „arab kultúra". Nyilvánvaló a műveltség kertjeinek növénygyűjtemény-jellege, éppúgy, mint a biológiai regresz-

szió, éppúgy, mint az ablaktalan, utópia nélküli stabilitás. Csak ha belépne egy hódító, aki a „jelképekkel" és a számtalan jelképes kacattal valami egyebet is tudna kezdeni, azon túl, hogy közömbösen és elszigetelten szemléli azokat; ha a „kupolát és az alkímiát", a „gótikus mélység terét és az analízist mint az éj geometriáját" meg lehetne vizsgálni a jelentés egyetlen *összegyűjtött és vonatkoztatott* terében: akkor örökség volna ez, de olyan, amely épp a relativizmus új zártságának mondana ellent; ugyanis ez *közös* és *ismeretlen* arcunk lehetséges szakításszimbólumainak öröksége volna. Csak akkor nevezhetnénk meg hazugság és dadogás nélkül a viszonylagos„statikát", mely a dialektikus folyamatban persze örvényeket is kavar, a történelmi „többletet" összegabalyítja, és nyomorúságos Paradicsomokat hoz létre szedett-vedett „kultúrszimbólumokból". Vitathatatlan itt is ez az oldalpillantás, *részletek* találkozó egymásba fonódása; a zuhanó, kavaró kései kor – minden „morfológiája" ellenére – nem tehet mást. Bájos az a Picasso-kép az oldalvást vetett apollói pillantással: pínia, érem, polisz, szobor, közeli szín, lapos tető, euklideszi geometria. Álmodozó az oldalvást vetett *mágikus* pillantás kaleidoszkópja: barlang, kupola, arab mese, az e világi túlvilág kupolaszerű lebegéseként a mozaik arany háttere, az arab természettudomány aranyalapja mint alkímia, a keresztség szentsége. Izgató az oldalvást vetett *fausti* pillantás (a távoli és a mélységdimenzió) Rimbaud-keveréke: vad hajsza, toronyórák, főhajó, apszis és hálóboltozat, magasan, mint a mennybolt, a bűnbánat szentsége, perspektíva és a távol kéksége, ellenpont és analízis, a távcső, a csekkforgalom, a világgazdaság, a fölmérhetetlenben zajló menetrendszerű közlekedés föltalálása. Összehangolatlan marad a konjunkciók és az oppozíciók° alapszubsztanciája, már csak az élvezkedő, kontemplatív módon született analógiaművészet miatt is, mely itt „szinopszist" gyárt; persze a kísérlet a kései keverék-perspektívából folyik, és még végrehajthatatlan is volna, ha a szemlélődés *oldalsó*

részei, töredékes darabkái nem árulkodtak volna bizonyos jelentésekről, melyeket a korábbi kontemplációnak szigorúan a csúcsra irányított pillantása nem látott meg. Ám ezek csak a *szemlélődés* töredékei, melyeket már mind elnémult „kultúrlélekké" kereteztek; ezenkívül olyan éjszakában élnek, melynek fausti „végtelensége" a polgárság számára puszta Semmivé vált. Spengler a „kultúrszimbólumokat", belső konjunkcióik és oppozícióik ellenére, csupán élettelenül egymás mellé sorolja; mindenekelőtt egyiknek sincs más mondani- vagy eldalolnivalója a saját, immanens, esztéticisztikus „értelmén" kívül. Röviden: csak ha nem holtak temetik majd saját halottaikat, akkor ölt testet az egészen másféle „morfológia" is, átfogót és olyant, melyben az örökség él. Csak akkor nem történelmi, hanem saját testté vált, *folyamatos* ember- és kultúrszimbólumok sorozata az, amely megakadályozza a történelem eltűnését. Az emberi alak kísérleti formáinak egymásutánja lesz ez, Schellinggel szólva: a kiolvasztott emberi fém ezüstös csillogásának sorozata. Addig a „morfológia" csak jel, de mindenképpen jel, mégpedig veszélyes, a fasiszta ellenség jele. Ám ez egyúttal arra int, hogy a dialektika – varázsmentesítésének menetelése és tettei közepette – ne feledje megszállni a valóságosan megmaradó kincsesházakat. A meg nem valósult dolgok és az erjedő meghatározatlanság barlangjain, a forradalmi tudat hagyományainak darabjain kívül, rejtélyes módon, léteznek még a *fennálló kultúra* kincsesházai is. S ezekről az ellenség kétségbeesett leltárt készít, miután már nem az övé.

OKOS KÁBULAT

Amúgy sem marad nyugton az Én. Ezért fészkelődik; tőle indul most megint, újra valamilyen keresés. De másféle kedvvel, nem a kétség sápadt kedvével. Helyette olyan ösztönök készülődnek, melyeket nem rombol szét semmi. Inkább helyet kell csinálni nekik.

Mindez már ott volt a kábulatban, tompán. Fény csak rézsút, úgyszólván véletlenül vetődött be. Most pedig itt helyben jelenik meg a fény, sajátként, és úgyszólván *gondolja* a sötétet. Az, hogy gondolja, az ellenkezőjébe fordul, hogy aztán megszűnjön benne. Alvását nemcsak a fáradtakra, az éberekre is ráteríti, reggel, mikor már virrad. Amikor minden kép egy Ma tükörképe, ott is, ahol a kép elfordul. Az efféle kései alvás ritkán erősít, csak nyugtalan álmot szül. A fal mindenütt vékony, zavaros lárma hatol be rajta.

A SZEPLŐS ŐSFOLYAM

Van, aki már ránézés nélkül is rendben találja magát. A fejnek azt tanácsolja, nyugodjon le, merüljön álomba. Oda vonult elsőként Klages is, kényelmesen, papírízű énekével, és fölöttébb csábosan. Föl kell adni a tudatos Ént, akkor úgyszólván szakadék tárul föl. Melyben minden kábulat; olyan kábulat, mely nem mozdul előre, egy helyben jár vagy inkább dagad. Az éberség minden fajtáját, az egész kultúrát pusztán gátolt ösztönként tagadják. Klages, a gondolkodó gyökerestül meg akarja szüntetni ezt.

Számára a kultúra eredendően, kezdettől fogva értelmi. Az eredeti ember szemben áll a tudatos, kitenyésztett, engedelmes emberrel, a lélek a szellem ellen készül. A mai, teljesen lefutott üzem csak a rombolások vége, melyek csírájukban eleve benne rejlettek az akaratban és az értelemben. Minden ily módon kitenyésztett dolog dekadens, az éberség

a magában való betegség, a szellem a szürke agykéreg burjánzása. Számtalan szót veszteget Klages a tudat ellen, mely az életet újra meg újra számtalan Énre és részre hasítja; funkciója kezdettől fogva bomlasztó, romboló, elemző, atomizáló. Csak az Én ketyegése vet gátat a folyamatnak, csak az önzés és az ennek megfelelő Éntudat tehet függetlenné az élet egészétől; a szellemi kultúra általában egyetlen tévút, mely elvezet az élet forrásaitól: a modern nagyváros az ösztönök tízezer éves rombolásának díja. Az ember egyedüli lényként lépett ki az ösztönök és az élet áramából, épp mint homo *sapiens*. A primitívek még nem tudják kordában tartani lelküket, hanem általa érzik, mintha valami általános, egy képi folyam táplálná őket, melytől függenek. Ám a „történelemben" előretört a tudat Moloch-szerű lénye,° önmagukba zárta az embereket, fölzabálta mind a hozzájuk hasonlókkal, mind az élettől lüktető, képekkel elárasztott világegyetemmel létrejött közösségüket. Csak gyerekek, költők, látnokok, bölcsek tekinthetők olykor még valamiféle utócsengésnek az élet ősgazdagságából, a világlélekből, amikor az még a Földön járt, ők tekinthetők a Földlélekből valónak, abból az időből, amikor az még átjárta az embereket. De máskülönben a gondolkodás lépett a látás, a fogalom a jelkép helyére; „a dologivá vált fogalmak állandó látszatvilága" már Platónnál is elárasztotta a „mindenkor pillanatnyi képek valóságát". Klages *A kozmogóniai Erósz* című könyvében az előzetes fogalmi látáson keresztül (egyébként igencsak gondos különbségtételekkel) kiépít ugyan egy utat magának, ám az ösztön költők idézeteivel és archeológiával szónokol a szellem ellen, és egy olyan mondattal zár, mely egyúttal fölülmúlhatatlanul tükrözi e prédikáció tajtékzó ductusát.° „Visszatekintve összefoglaljuk: az eksztatikus fölbuzdulásban az élet igyekszik megszabadulni a szellemtől – a beteljesülés a lélek felébredésével következik be, s a lélek felébredése a látás –, a lélek azonban az ősképek valóságát nézi; *az ősképek a múlt megjelenő lelkei* – megjelenésükhöz szükséges, hogy kapcsolat-

ban legyenek az eleven-élők vérével, ez a látás során történik, s ez a történés épp ezért a látó odaadóan nyitott lelke és a nemző démon között lezajló mitikus nász, amikor az eksztatikus ismét magához tér, *tudja*, ha képes másképp gondolkozni: hogy a tények világa csupán nehezen eloszlatható agyrém, a testek világa a jelképek világa, de végső soron valójában agyszülemények ezek, melyek az ősvilágtól megtermékenyített látásból születtek, s ezek fényében jelent *változást* az elmúlás és a halál." Röviden: a lélek mindenféle szent fölbuzdulás révén szabadítja meg önmagát; ezek az Ént és az értelmet (szellemet) ragadják magukkal, de magával ragadó csakis a páni élet.

Minduntalan hangsúlyozzák, hogy ez az élet egyúttal minden. Vagyis az igazi Benső lelke; persze hol és hogyan fejeződik ez ki? Zavaros vándormadarak foglalkoznak ezzel, akiktől a molyok a lámpába repülnek. Vagy a kábulat idősebb áldozatai, vagy fantáziátlan tar fejűek, akik valamilyen hajápoló szert dicsérnek, mely nekik nem használ. Ez történik az aszú fával, de Klagesnak, a megrögzött vasárnapi filozófusnak is vannak korszakai, amikor elragadtatásának mélysége a színvonal mélységévé válik vagy arról árulkodik. Ilyenkor jelennek meg az efféle mondatok: „Bárcsak a könyv a régi és új barátok mellé újakat is szerezne!" vagy: „Kifejezhetjük így abbéli reményünket, hogy az új kiadás talán a tartalom zsugorodása nélkül vált érthetőbbé." Talán összefügg ez még az antifogalom előzetes fogalmi vizsgálataival is; ámbár egy effajta bevezetés mögött inkább egy Xenophón *Anabaszisz*ához készült szótárat sejthetnénk, s nem a Kozmogonikus Erószt. De még ezen belül, az eksztatikus képlátás folyamatos dicsőítő énekében is megjelennek épp effajta „képek": „egy anyag megejtő bekapcsolása a vérkeringésbe", harmadkézből vett hasonlatok és avítt ízléstelenségek jelennek meg, s tegnapelőtti vidéki pátosz: „orgonaillatú nyáréjszakán, bizonytalanul lobogó fényben". Olyan erejű mondatok tűnnek föl, elválasztandó a valódit a hamis-

tól, oly eredetiek, mint ez: „Akinek szívét csak egyszer is megdobogtatta a tenger felhőktől árnyékolt messzesége, melyet Böcklin (!) ecsetje életre keltett tritóntekintetének fájdalmas megittasultságában"° – és még számos ehhez hasonló. Noha ez a mondat (melyet még 1930-ban írt) számtalan helyett áll itt, és jelzi, miféle ekszтázis jellemzi Böcklint, még a jobbak is többnyire csak a századforduló és az „élvezkedés", s úgyszólván egy dionüszoszi polgárság alfajának visszacsengései. A csodás Franziska Reventlow már in statu nascendi° megírta az efféle Klages-kor paródiáját; egy olyan korét, melyben „Erósz" és „Kozmosz" voltak a műtermi ünnepélyek díszei, még mielőtt nevetséges szalonszavakká és komolykodó viharkabátokká váltak volna. Ily módon „az élet pelaszgokra jellemző ősi szintje" 1900-as müncheni özönvízként jelenik meg: a mai üres tér hajdani művészeti és irodalmi hangulatokkal telítődik; Böcklin megjelent már, Wagnerral keveredve a Jugendstilben°, sőt Stefan Georgéval, mintha ő volna Bruno Wille.

Marad a csillapíthatatlan vágy, hogy eredetivé váljanak, ami ugyanaz, mint végre élni. A késő polgári étvágy mindenfélét talál itt bent, ami a proletároknak, pedig ők szűkölködnek a leginkább, még eszükbe sem jut. Hogy a ma tudatos ember nem az egész ember, azt csak polgáriként alámerülve veszi észre, és immár egészen elmerül; erről még szólunk. Továbbra is megmarad a csillapíthatatlan vágy, a mai magára maradás, egy olyan mesterséges jelenvalólét iránt, melyben nincsen már köszönet. A boldogság hátrébb van, a teljes ellazulásban, a bohémságban, mely nappallá teszi az éjszakát, olyan valóban szabad térré, mely lehetővé teszi, hogy megszabaduljanak a városi valósághiánytól. Ebben szívesen velük tartanak a kapitalisták, már csak a proletárok miatt is, akik előtt befeketítik az előrevivő utat, s a kollektívát „természethűen" hamisítják; de a technika moratóriumát (a tulajdonosok géprombolását) miattuk is kedvelik, s hozzá a Napot, hogy az űrt kitöltse. Az eleven benső felé vezető út,

kint is, bent is, még tovább is hat: vonzza az asszonyokat, szeretőként és anyaként is, a fáradtan lamentáló zölddel díszíti magát; megtévesztő az ősi érzés, mely még a férfit is asszonnyá teszi, vagyis sápadttá Pán előtt. Pán látszata átkerül a vasárnap reggelből az élet központjába; ahol a professzorok csak az úgynevezett „természeti szépről" tárgyaltak, Klages abszolút csábítóvá válik. Böcklin, Wagner, Nietzsche a tetőpont, téli viharokkal és a gyönyör hónapjával vegyített Nietzschét hirdet. Nyitott kérdés, mennyiben egyeztethető ez össze az anyajog barlangjaival (melyek szintén nem hiányoznak Bachofen ismerőjénél); egy kozmikus folyam az olvasás gyümölcseit, ágakat, idézeteket, mitologizmusokat sodor partra. Sőt még képfolyam látszatát is kelti, mely az ősvilágból ered, s olyan, mint valamiféle *archaikus* kaleidoszkóp; erről hamarosan szintén szólunk. Az idézett képek sohasem olyan frissek, mint az újak, de épp ezek töltenek ki, bizonytalanul, egy bizonytalan hézagot, tombol a régi pótlék, mintha ősrégi volna. Csodás kor az, melyet akkora megrázkódtatás ért, hogy még a régiségboltok pora is erővonalakká rendeződik. És oly erős a sodra, hogy még a szelíd vasárnap reggel is vadul kilép medréből.

A JÉGKORSZAK ROMANTIKÁJA

Tehát úgy tesz, mintha csupa színes ösztön volna. Csupa régi és terjengős ösztön, mely látszólag kihagyja a mát. Klages kezdetben nem volt ilyen általános avagy időtlen; ő, a maga módján, földtétlenül körülnézett az életben, épp a ma egyes Énjei között. Írást értelmezve, jellemet kutatva, egy individuális létezés apró részeit izolálva. Nem vették észre a ma egyéb mozgatórugóit, más instanciáit nem értelmezték. Amikor tehát Klages átlépte a kézírás, a jellem falait, a vár, melyre rátalált, már nem a korban helyezkedett el, hanem teljes egészében mögötte. Persze ekképp az alakoskodás nélküli ösztön, a gáttalan karakter történelem előtti módon toporzékolt. Vagyis amilyen a fáradt polgár hajdanvolt ember-

ként lenni vágyik, és ahogyan elképzeli, hogy hevesen vágyik vad és tarka dolgokra. Így aztán a kezdet kedvező vonásait elkeseredett álmokból festik. Nem annyira bőségből, mely maga is kedvező vonás, s így elmúlt dolgokat érint és szólaltat meg.

Az ember, úgymond, csak akkor egész itt, amikor száguld. Állítólag ilyen volt tízezer és még több évvel ezelőtt, ennyire teljes és őseredeti, vagyis *mámoros*. De vajon létezett-e valaha ez az „őseredeti" ember, ez a kezeletlen must? S ha tán létezett is valamikor, él-e valahol valaki, aki ezt tanúsítja, vezet-e út visszafelé ehhez az ismeretlen Ádámhoz? Még az utolsó busman sem ősi Ádám, hanem a maga módján cserzett, megtört, kitenyésztett, tetovált. Bárhol válnak is láthatóvá emberek, primitívek, görögök vagy bármilyenek, férfivá avatásuk után kijelölték számukra az utat; „őseredeti" természet nincs ebben sehol. Csak ami a rózsában és galambban kitenyésztett, csak azok a „dekadenciák", „szublimálások" vagy „paradoxonok" kezdenek, magukra hagyva, újra a vadrózsára, a vad szirti galambra hasonlítani. Ám az ember, akit oly sok kultúra választ el eredetétől, önmagához mint történelem előtti teremtményhez, nem talál vissza. S ha szabadosan keresi, abból sem lesz más, mint egy konstantinápolyi utcai eb, mely ezer faj nyomait mutatja, de az őstípus nincs benne. Ha romantikusan keresi az utat, abból cumisüvegen nevelt őserdő keletkezik, olyan tartalmakkal, melyek üres vágyból, szabályozatlan költészetből, bőséges filológiából erednek, de nem valamiféle intuícióból, mely maga őseredeti volna. Hiszen: ellentétben a vadrózsával, a szirti galambbal, ősember sohasem létezett úgy, hogy tudatos vagy akár már kezdetben definitív lett volna; épp az „igazi" ember volt mindig valamiféle köd, sőt saját tudatának *problémája*. Az ember ekként megoldási kísérleteinek egyre újabb áttöréseit járta végig, épp identitásának egyre újabb *racionális* vezérképei segítségével. Épp „lényének" egyre újabb „tisztázásai" és meghatározási kísérletei révén; ismerjük e

meghatározások egymásutánját, látjuk, hogy az embernek a legkülönbözőbb „kultúrákban" mindig megvolt a maga változó vezérképe. Az ember sosem volt kész tulajdon, mindig az X változó értékű kitevője volt; a dionüszoszi állapot sem „eredete", hanem kísérlete a meghatározásnak, melyet megelőztek és követni is fognak más próbálkozások. Ha valahol már megjelent volna a valóságos ember, a dionüszoszi, akkor az „egzisztencia" nem állna újra meg újra a kérdés előtt, hogyan is kellene élnie, mi volna a dolga, milyen ismeretlen táplálék fő az élet tűzhelyén. A mi világunk mindenesetre, épp az összes komplex és mitológiai és „dionüszoszi" rom leépítése kapcsán jutott el egy tiszta nullpontig, mely, ha kiált, nem korszerűtlen maszkok után kiált. Sem vérségi igazolás, sem földmítosz után (mely csupán egy hitlerséget tud még kipréselni magából), sem mennymítosz után (mely csupán napfényt mond még, de minden bálvány ellenére sem képes már húsvétot ünnepelni). Épp a valódi metafizikai fondorlatok, melyek még megmaradtak és dialektikusan használhatók a nagypolgárság számára (például Bergson, a tulajdonképpeni vitalista esetében), épp ezek kapcsolódnak ma össze az éberséggel, sőt a „civilizációval", s nem a fölmérgesített vidéki lélekkel vagy a lenbachsággal,° mely Tizian helyett a jégkorszakot másolja. A varázsuktól rosszul megfosztottak, akik ezért úgy jelennek meg, mint a tudat ellenségei, a dionüszoszi tudatmaradványban még sohasem találtak egyebet, mint archeológiát, s ha szubsztanciára vágynának itt, akkor bukkannának csak igazán átkozott már-elmúltra. Épp minden „mítosz" gyökere: az ember és a világ bámulatos titka – vándorol újra meg újra a tudat terén át, és ma jobban felszínen van, kevésbé takarják hamis terek, mint eddig bármikor; ahogyan az ember és a világ valóságos szubsztanciája csak a történelem fényében, s nem itt, a „kezdetén" ragadható meg, nem itt valósítja meg és helyesbíti önmagát. Klages érdeme csak annyi, hogy a „szorongás" és a „gond" helyett megmutatta az „életet" is; egy „szubjek-

tum" létezésében, melyben polgári és nagypolgári értelemben nincs már „élet", s ezért szép hullákat keres. De csak az az osztály tudja majd használni és birtokolni a dionüszoszi múltat is, melynek jövője van. Csak ez a jövő tör ki a kábulatból, mely nem bestia és nem frázis, hanem még lehetséges erjedés.

Az ember továbbá állítólag csak akkor egész, amikor lelkesedik. Ettől válik tisztán látóvá, az éjszakát tisztán látóvá. Eltávolodik az Éntől, figyelmezővé válik a lélek. A gyermekek és a költők boldogságában magányosan történik ez, ám a tulajdonképpen *alkotó* kábulat, az erotikus teljesen eggyé olvaszt testet, lelket, világot. S végül is ez a kábulat három nagy olvasztási módja: a hősi, az erotikus és a mágikus orgiazmus minden esetben *önkívületbe* sodorja az Ént és a szellemet. A hősi kábulat Én-halála átjárja a test harcoshalálát, a mágikus Erósz Én-halála a „gyönyörteljes-üdvösséges eksztázist", melyben a lélek saját képét, valamint saját látványtartalmai képét megszabadítja az évezredek alatt rárakódott máztól. A hősi kábulat a késő pelaszgok idején az emberiség egy egész korszakának a hősi korszak nevet adta; a mágikus kábulat tetőpontja szintúgy a puszta odaadás: tehát nem az akaraterő és a varázslás, hanem a halottkultusz és a csillagok szolgálata. Így lesz Klagesnál még a hősiesség és a mágia is nőiessé; megfelezi Nietzsche heroizmusait azáltal, hogy megfosztja őket a hatalom akarásától; „megfelezi" Nietzsche teológiáját: az ember nem valami legyőzendő, hanem csupán olyasmi, amit archaikus módon meg kell kerülni, meg kell fosztani céljaitól. Klages még Bachofen panteizmusait is megfelezi azáltal, hogy lényegében éjszakai oldalukat engedi érvényesülni, vagyis az anyajogot és a földistennőt; Apolló csak az „apollonizmus" nélkül érvényes. Még az éjszakai oldalt is megfelezi Klages, amikor eltávolít belőle minden szenvedést és negatívat, minden keménységet és emberellenességet; panteisztikus-mitikus vitalizmusa éppenséggel – monisztikus; életmonizmus – Böcklin, majd-

hogynem Haeckel kedélyességével. Ellentéte csupán a szellem, mely, daimón ex machinaként,° kívül áll az életen; a biocentrikusság fájdalommentes, miként az álomban, földi-lelki összefüggés a tudattalan uralommal, telve összhanggal, az életáramnak és képeinek, puszta képeinek ritmikus elrendezése révén. Klages szerint az „etikus" heroikus gondolkodása is „tenyésztett", az „etikusé", kinek tárgya az ember személye, *ellenállásában* a világgal szemben: eredendő csak a „metafizikus" kozmikus-organikus képlátás, melynek tárgya a természet *elhalása.* Újra Mesmer „egyetemes fluidumára" bukkanunk, gyógyhatás nélkül, ám esztétikusan; Paracelsus „sziderikus viharára"° nem orvosi, de fasiszta gyakorlattal. Hisz itt továbbra is az ész az ellenség, mind morális, mind intellektuális észként, mint önuralom és mint „szellemivé tevő csalás", úgy is, mint Szókratész és mint Jézus. „Akin úrrá lesz a szellem, menthetetlenül megfosztatik a varázslattól, következésképp szét is romboltatik, ha lényegét tekintve titok volt. A szellemi birtokbavétel *az élet ellen való vétek*, s a vétkest ezért az élet bosszúálló csapása sújtja. Igaz marad ez a mondat, amíg emberiség létezik, és bizonyára rettentő módon igazolódik, ha az elfajzott emberiség elpusztul, mert az életet racionalisztikusan megfosztották a varázslattól." Nietzschénél is Szókratész és Jézus volt a pusztulás két jelszava; ám Klagesnál Szókratész ezenfelül a „fajellenes és nemzetközi ésszerűség" első képviselőjévé is válik, Jézus pedig nemcsak a „nagyszerű emberállatot" rágalmazta meg, hanem virrasztása és imája, Klages szerint, betemette a *„szent* mítoszok születésének területét is, melyet *rémisztő* mítoszok bozótja rejtett a szentségtelenek pillantása elől". Vélekedhet úgy a „metafizikus" értelem, hogy ezek a mítoszok az ősi juss, és az emberek, akik bennük elmerülnek, archaikusak; csakhogy ezek Klagesnál inkább wagneriakká válnak, akikről *Az utópia szellemé*ben az áll, hogy „táncoló hajók ők, melyek ellenállás nélkül vesznek részt emberalatti tengerük fájdalmában, harcában, szerelmében és megváltásvágyában, s akik

fölött minden döntő pillanatban átcsap a schopenhaueri akarat világhulláma". Így hangoztatja hát Klages következetesen a „gyönyörteljes-üdvösséges ekszẗázist" a valódi megvilágosodás forrásának egyetlen pontjaként, az élni akarás eredendő eljegyzéseként, melyet itt életösztönnek neveznek, ám ugyanolyan módon bánik el az emberrel, ahogyan ellenállásként semmisnek tekinti. Persze annak, aki néz, ez lesz a nyereség: „Aki a személy-lét formáját az ekszẗázisban szétrobbantja, annak ugyanabban a pillanatban megszűnik a tények világa, s föltámad, a valóság mindent elhárító hatalmával, a *képek* világa." Mármost ezeket a képeket – *a csordaszemlélet centrális részét* – Klagesnál négy dolog határozza meg; s mind a négy meg akarja különböztetni a képeket a puszta fogalmaktól és az eszméktől is. Először is *belülről* szemlélik azokat, az ember velük együtt álmodva egy virág belső virágzásában és növekedésében van jelen. Másodszor csak a *pillanatnyi* átélésben, és csak egyetlenegyszer vannak jelen, egybefolyva az átélés pillanatával. Olyan pillanat ez, mely ugyanabban a kezdetben olvasztja eggyé az embert és világot. A lélek fogadja be a képeket, s ami a lelket megtermékenyíti, egy villám által termékenyíti meg, az az emberen kívül megjelenő lélek; így hát a képek nem azonosak a fogalmilag rögzíthető víz- vagy erdődologgal, hanem az élménylélek megjelenési formái: mint a hullám, mely belülről növekszik és emelkedik, mint a vihar cibálta fa, az erdő, „mikor az esti napfényben izzik". *Harmadszor:* a kép nem tűr semmi lehetséges közelséget, nem tűri a kézzelfoghatóságot, mint a dolgok, hanem a tulajdonképpeni *távolság*, magas vonulatait mindig kék fátyol borítja. Ám ami ebben a képi távolságban megjelenik, a benne rejlő vágy sajátos hangszíne, ami a csillagokban épp a *jelen-nem-lét által* ragyog és tiltja, hogy vágyakozzunk rá: ez a távoliság egyúttal mindig az ősrégmúlt is. Egy tárgy térbeli távolságában megjelenik az időbeli (az idő a tér lelke, a tér az idő teste); éspedig nem úgy jelenik meg a távolság, mint például a jövő távolisága, mely Klages-

nál végletesen nem-valóságos agyszüleménnyé válik, hanem csupán ősképként, a tárgyban szemlélt távoli kép halottkultuszaként: „felhők közt járván hegycsúcsok fölött, csalókán távolinak tetsző csillagragyogásban fut tova, örökké búcsúzva, az ősi kor". E sajátos és fátyol borította „távoli illat' az oka, hogy Klages szerint a képeket is csak *szimbólumok* közvetíthetik; írásjelek ezek, melyek arra szolgálnak, hogy az ekstázisban megpillantott képekre a józanság köztes terein is emlékezzünk: „míg a fogalom a tudományos kutatás kiindulópontja, a szimbólum a mítosz eredete". Végül *negyedszer:* a képi élet nem állandó, hanem a maga ősrégi helyén mindig újra, összevissza növekedni kezd. Nem úgy „léteznek" a képek, mint a dolgok, inkább szüntelenül változnak; az értelem halott fogalomdolgai helyett „a teljes mítoszlét alapvonulata a *metamorfózis*". Klages így jellemzi az orfikus Görögországot: „Minden mozog és vándorol, hírt ad magáról, kibontakozik és elillan, hisz így *él;* ösztönök és kívánságok, a töltekezés vagy a párosodás vágya, a háború és a testvéri szövetség tömörítik, ami laza, oldják, ami szilárd, mocsarak ölelésébe vonják az égi tüzet, ködként küldik a tápláló nedvességet a Nap izzásába. Az egyetemes elevenségbe, a pánmixisbe vetett hit° és a szüntelen változás élteti a mítoszt, miként a legkorábbi gondolkodók rendszereit." Ezek is kaleidoszkópok tehát, az új „mocsárkorban", melyet Klages az üres térbe reflektál: „Az ember képe meteoriliákba oldódik, s a meteoriliák az ember képévé sűrűsödnek. Mintha színek, formák, hangzások, illatok olvadnának össze benne, minden képi elem pándémoniumává; s mégis ragyogva és túl tisztán fénylik, hasonlóan egy hol fenyegető, hol ígéretes képmáshoz." Ily módon a metamorfózis az utolsó képmeghatározás; metamorfózis egy képzelt színpadon, melyre az őskor fölküldi narkotikumát, s természetesen Próteuszát is. Ismét félreismerhetetlen az alakszemlélő erény hódolata az üres terű bűn előtt; s ez a hódolat megint nem egyenlíthető ki a puszta kontempláció talaján,

sőt egy elnőiesített esztéticizmusén sem. Ismét csak egy olyan osztály, melynek van jövője, tud mit kezdeni a *„horizont* távoli illatával" és a benne rejlő képekkel, és csak *ő* tudja kirobbantani belőle, ami betokosodott: vagyis a képeknek egy kiegyenlítetlen jövőre vonatkozó, múltba tokosodott jelentését. Ismét és elsősorban a késő polgárság szabadít fel *metamorfózist*, az a jól ismert, késő polgári lény, akit itt álommontázsnak is nevezhetnénk, ha nem volna benne annyi (látszólagos) öntudatlanság. Klagesnál csak elmúlt dolgok válnak, mint olyanok és mint örökkévalók, utópikussá. Az elmúlt dolgokról szóló álom az álom múlt idejévé válik, halottkultusszá, sőt még kevesebbé: maguknak a halottkultuszoknak a – halottkultuszává. A jövő, mondja Klages, csupán előrevetített múlt; részben teljesen helytálló, ám kiegészítendő azzal, hogy múlt, mely *él*, halottak, akik *fölébreszthetők*, ősvilági *fénylő* kórusok másképp nem is léteznek.

Az utolsó szót erről az ösztönről, főként képeiről, még nem mondták ki. Még sokáig nem mondják ki, hiszen ez a terület feszültséggel teli, és sokkal messzebbre nyúlik, mint a késői rajongás vagy akár a régi emlékművek. Ez a polgárság igencsak álmodozva akar kijutni a dologivá tett fogalomból; ám szép füstnél, ez kézenfekvő, alig jön ki több belőle. E látásmód csömöre attól, hogy képeket vegyen komolyan, nyilvánvaló; a lehető legpontosabban összefügg ez a távolság puszta kábulatával. Klages üdvözli ugyan a kábulatot, mintha az maga volna a vágy hordozója; ám épp a régi kor, melyben még éltek valódi képek, vagy az újak, amelyek valóban benne rejlenek, jelzi a kívánságot, hogy ennek a vágynak *tevékenyközeli* módon eleget is tegyen. A vágy valódi hangszíne a népdalban köztudottan ilyen volt: „Ha kismadár volnék, *hozzád repülnék*"; sőt a görögök, akiknek életkultuszából Klages is táplálkozik, egyáltalán nem ismerték a távoliság Erószát, világuk a test, a polisz, a part mentén hajózó fogalom. Sőt, még a romantikus távoliság is az *eljövendő, elérhető boldogságról* szólt, nem húzott, mint a klagesi karnevál,

puszta látszatjáradékot egy rég elmúlt, s még a múltban is fiktív tőkéből. Míg a klagesi képtan igencsak elevenen meg akarta hiúsítani magát a dolgot, esztéticizmusa magának a képnek mégiscsak újra dologjelleget, vagyis tényjelleget kölcsönöz: már nem egy „csinált", hanem egy rég „megvalósult" és elmúlt dolog értelmében. A jövőbe vezető hidat, melynek épp a közelében feküdt Nietzsche minden egyes álomhelye, már lebontották, a teológia őskori taóvá zsugorodik, a gyermekek országából virágzó régiségbolt lesz, s általában a jövőt – a paradoxia bátorságával, mely határos a nonszenssszel – eltagadják a világból. S az egyetemes élet, a romantikus egyetemes élet, melybe újra meg újra visszatér a hatalmas metamorfózis, a lét és a cél ugyanolyan széles, mint amilyen reménytelen meghatározatlansága? Erre az elevenségre érvényes igazán, amit egy ízben Jean Paul jegyzett meg egy Jacobihoz írott levélben a schellingi világlélekkel kapcsolatban: „A pozitívat, melyet végig az egész könyvben megtalálni reméltem, nem tudja pontosabban meghatározni, csak úgy, hogy mindenütt ott van a Mindenségben, és szerencsés alkalmakkor állat stb. képében megmutatkozik"; enynyire biocentrikus az értelmetlenség – nem Schellingé, de bizonyára a pánvitalizmusé, mely kihagyja az életből az embert, s farkasemberré,° álomképpé, őskultusszá, állatkultusszá változtatja. Az igazra és hamisra vonatkozó kérdést a fasiszták egyébként sem kedvelik; elfelejtődik a kérdés az álomban, kihuny az esztéticizmusban, a klagesi mitológia pedig végképp kioltja. A semerre sem irányuló értelem pánmixise saját elemei közt nem érzi a „képek" különbözőségét: vagyis hogy „démonoktól" származnak-e vagy attól, aki azokat előzi. Ahol minden csak elfogadó, minden régmúlt látás, ott minden mondává és igézetté is válik; oly módon, hogy például a *mese*, ez a ragadozók és a mítosz ellen irányuló tűz, Klagesnál csak kicsinyített mítoszként jelenik meg, csak mint „a szemlélődő élet gyermeki oldalhajtása". Az esztéticizmus kaleidoszkópjában végképp nem él még semmiféle

dialektika; hisz ilyenként nincs is helye, amikor a tárgyak maguk válnak ősképszerű Eggyé és Mindenné, hanem (míg mitikusként is) csak ott van jelen, ahol az Egy és a Minden a tárgyat minden tárgyban ugyanúgy kibontja ellentmondásként e Mindenséggel szemben, s ellentmondásában bocsátja útjára, egy olyan útra, melyen alakok járnak, nem távoli képek vetik rá fényüket. Mégis, ismételjük: az utolsó szót a képtanról, épp az archaikus betokozódás és a „pánmixis" vonatkozásában, melyben az üres tér számára megjelenik, nem mondhatjuk még ki. Klages a polgári kultúra dionüszoszi lélekharangja, ugyanakkor a leginkább kifejtett, legkövetkezetesebb romantikája egy régebbinek, sőt a legrégebbi ismertnek – a késő polgári üres tér speciese alatt. Nem ok nélkül jelenik meg ezen a helyen is, e hely centrumában, a pánmixis lénye; egy „orfikus Görögország" a menekülés és a keveredés késő kapitalista terében. Puha lény ez, és teljes egészében maszkokból áll, csakhogy a maszkok szimbólumokat hordoznak, és a látszatfolyamból, melyben vannak, arra emlékeztetnek, hogy a valódi is csupa képkísérlet, csupa hasonlat egy *átmeneti mindenségről.* Konkrét költők mindig is följegyeztek efféle képeket, gondolkodók csak mellékesen vagy segédeszközként: nagy horderejű ismereti értelmük azonban, túl a kalkuluson, küszöbön áll; hisz az ismeretlen vég, a még jelen nem lévő világmindenség tükröződései gyakran ott vannak a legkisebb részletekben. Erre Klages pusztán archaikus és főként kontempláltan archaizmusban tartott képei nem alkalmasak, de bizonyára alkalmasak a valódiak: melyeket részben archaizmusokból bontottak ki, részben az átmenetiségből, épp az átmenetiség exodusából keletkeztek újonnan. Ennyiben a dialektika nyugtalanságából merülnek föl, már menet közben befészkelik magukat mint éppoly továbbvivők, mint amilyen „jelentésteljesek", nemcsak mint tendenciaalakok, hanem már mint lehetséges végső tendenciaalakok is; az ilyen „szimbólumok" alkotják, most és a jövőben is, az elemzés csomópontjait; kis Azori-szigetek a folya-

matban. Ha ezekről a valódi képekről kérdez itt valaki, nem itt a hely, ahol ezeket kibonthatnánk; csak annyit: ilyenek a már a mesében is megtalálható vágyképek, melyek főképp a megrendült csodálkozás reményképei (csakis az ilyen „borzongás" az „emberiség legjobb része"), ilyenek a fenség ama „formái" is, melyek, Kant szavaival, eljövendő szabadságunk sejtését közvetítik. És épp ezek a képek válnak csupán a fölhorgadó tudat magaslatáról konkrétan láthatóvá, a legújabb tudat felől, mely egyedüli hordozója a „legrégebbinek", hogy azt – teljes éberségében – feloldja és örökségként átvegye. Olykor még Klagesszal is megesik ez, visszatekintése, hellyel-közzel, oly távol áll a valódi képtől, mint a technika moratóriuma (a tőke kedvéért) a szocialisták kétórás munkanapjától. Hamis erdőzsongás susog a kebelben, a „világhoz való démonikus-eksztatikus viszony" csak kevésbé eksztatikus viszonyok közt teszi könnyebbé az üzletet. A létezés számlája túl súlyossá vált a tőke számára; mint amikor egy iskolás fiúnak egyenleteket kell megoldania, ám az ismeretlen hatalmas törtszám lesz, és erről észreveszi, hogy roszszul kezdett hozzá: így nőnek a bonyolultságok a kapitalista számítás fejére, s irracionálisai otthagyják az iskolát, az ösztönök vagy az Erósz ősvidékére vonulnak, hisz az kezdett mindent. Csakhogy nem létezett és nem élt soha „valóban" létező „ősember", minden állítólagos öreg Ádám csakis az emberi kreatúrasötétség korábbi törésének és meghatározásának „Jézusa" volt: ezért ismeretlen még minden „első, valóban legrégebbi", s ez, mint mondtuk, a tudat tartós *problémája*, és megoldottként, „az ember ősvalóságaként", az egész „ősvalóságként" csak a végén lesz majd jelen. Épp a valóságos kezdet (mely az archaikusban legjobb esetben is csak kísértett vagy rejtve munkált) mindig csak a legéberebb tudat csúcsain él, s nem a tudattalan fölhígításában, amit joggal neveznek „ellazulásnak". Vagy ahogy egy arab filozófus, Ibn Tofail mondta, az, aki az első „Robinson"-regényt írta (az épp újrakezdő emberről): „Az élő, az *éber* fia".

Olykor azzal kínoztam atyámat, hozassa a mappát. Olykor meg nem lehetett rávenni arra, hogy még egy lapot megnézzek, a közepénél elszaladtam, és jött a szidás. Ma sem tudnám megmondani, hogy e varázslatos fekete lapok emléke kedves, drága vagy gyűlöletes-e számomra. De mélyen érintettek, s valamiféle erő hatott rám belőlük, s azt hiszem, halálos ágyamon is meg tudom majd mondani, milyen a tengeri csoda háttere vagy a remeteé a koponyával. „Ez a régi Németország" – szólt atyám, s a szó szinte borzadállyal töltött el.

A romantikából

Azóta az álmodó ösztön még mélyebben kísért. *Lelkileg* is lebontják a nappalt, hogy lejussanak eddig a sötétségig. Például orvosok gyakran inkább csodálják az őrültben rejlő sötétséget, semhogy gyógyítanák; így van ez némely újabb iskolában, elsősorban Jungéban, mely Freudból szakadt ki. Itt is az ember mélyrétege a valóságos, és a fej csak akkor van rendben, ha újra el tudja énekelni, amire a máj gondol. Vagy a szív; hiszen átállítják a fényeket, s ezek igen régi dolgokra világítanak. Némely álom lentről sodorja őket felszínre, az álom nem lehet eléggé tudattalan.

Freud is mélyre ment ugyan már, sőt ő takarította el elsőként az álmot az útból. Ő tette az ösztönt valóban alappá, a szellemet reflexszé; az ő világa is sötét, és az ösztön mint libidó kellőképpen „irracionális". De amikor Freud lebontott mindent az alapokig, ezt nem az alap *eszközeivel* tette, hanem a legtisztább, analitikus tudattal. S a tudattalanba vezető utat ő végképp nem gyógyulásnak tartotta, mert csakis a legélesebb tudatosság gyógyít, amennyiben képes áttörni a „komplexusokat", vagyis épp a tudattalan tudattalan voltát. Ez ellen szállnak most síkra az álomsötét kedvelői, a Prinzhornok, Jung, Klages, a pszichológia nyílt vagy rejtett fasisztái. Nagyon érdekes ezzel kapcsolatban, hogyan kellett a tudomány fasizálásának megváltoztatnia épp azokat a freudi elemeket, melyek még a polgárság felvilágosult, mate-

rialista korszakából származnak. Már magánál az ösztönnél kezdődik ez, mely Jungnál nemcsak nemi, hanem általában sóvár, vad és álmodó. Először is a tudattalan itt nem individuális már, vagyis nem egyénenként megszerzett állapot, miként a liberális embereknél, hanem a jelenkorivá váló ősemberi lét kincse; s ugyanígy nem is elfojtás, hanem sikeres visszatérés, a neurózisnak nem eredete, hanem adott esetben gyógyítása. A sötétség barátai számára Freud épp túl kevéssé megy vissza; hisz ő csak a 19. századi meghamisított személyiséget látja, s úgy véli, hogy az meggyógyult, ha a mai polgárinormális ember állapotába jut. Látja a plüsskorszak álságos voltát, melyet teoretikusan hasonlóképpen értelmez, mint a költő, vagy a vallási „hazugságot", ugyanis mind a kettőt csak „szublimálásnak" tartja, melynek magja az elfojtott libidó. Jung ezzel szemben átugorja a varázstól való felvilágosult, talán túlságosan is felvilágosult feloldást, és a jogát, sőt, pontosabban: a művészi fantázia, a vallásos mítoszok ősjogát keresi; épp a tudattalanban keresi ezt, az álomvilág „elvitathatatlan" ősértékében. Eközben már a szexuális libidót is polgárivá szépítik itt, Jung „szerelemnek" nevezi, olykor abszolút „pszichés energiának" is; ez már nem kelt viszolygást. A terápia azonban *a legnagyobb nyereséggel* való visszatérés a tudattalanba, vagyis: a neurotikus amorális embernek vissza kell szereznie elfojtott tisztességét, ám az erkölcsi neurotikusnak (ez a leggyakoribb eset) pont azért kell hadakoznia föld alatti démonával, hogy összekapcsolódjon vele. Az „akheronikusat", amit Freud csupán mottóként illesztett álomfejtése élére,° ily módon fasiszta vagy rejtettfasiszta követői, Bachofen és a romantika használói egyenesen a szentélybe viszik. Ugyanakkor persze valamely személy éppoly elvitathatatlan jelentése megtréfálja a sötétség barátait, s ezt ők még magában a szentélyben érzik. Hisz épp az öreg Freud, a „halálösztön" hirdetője szakít, jelentős személyisége folytán, olykor gyümölcsöt az öregedés fájáról, s jár éppolyan „mélységekben", amelyeket Goethe utolsó írásai

óta aligha foglaltak szavakba: ezzel szemben Jung, „óceáni érzésével", olyan mélységgel, mely szüntelenül önnön mélységét hirdeti, s merő mélységből még „helyesel minden vallást", vagy csak avítt olvasmányokból szedett tanulságokat gyűjt, vagy olyan általánosságokban, oly absztraktul, mindenre vonatkoztatható, következésképp semmire sem vonatkozó módon szól a mélységről – mintha épp itt volna az aufklérizmus és Forel, még ha a misztika Forelje is. Végül is a Jungok oly sok jó magra lelnek a nemzetiszocializmusban, hogy az szinte napraforgónak látszik, mely rájuk – veti fényét. Álmokban jelenik meg, álmokból születik az „élet ösztönösen bizonyos értelmének" elveszett országa.

Mindenesetre azzal próbálkoznak itt, hogy egy, a mainál régebbi embert ébresszenek föl. Jung betegei nem azért panaszkodnak, mert nemi ösztöneiket nem tudták kibontakoztatni. Inkább létezésük „értelme" hiányzik: mintegy negyvenéves korukig attól szenvednek, hogy képtelenek kezükbe venni saját sorsukat, később azzal nem békélnek meg, amivé az életük vált. Csakhogy Jung nem úgy gyógyítja ezeket a betegeket, hogy túlnyomórészt a mai gazdaság és társadalom pácienseinek tekinti őket. Hanem csak amennyiben mítikus kapcsolatokat teremt „lenyisszantott lelkükhöz" (s e „kiegészítés" által erősíti csak igazán a kapitalizmust). Az eredmény, hogy „a személyiség, egy új centrum kialakításának értelmében áthelyeződik, s ennek során már nem az Én alkotja a személyiség középpontját". A kapitalizmuspáciens inkább az Egyetemessel van kapcsolatban, végső soron azzal az Egyetemességgel, mely valamiféle archaikus emberiség kollektív tudatalattijában rejlik, és ezt veszítettük el, tehát ez a betegségünk. Az anyához való kötődés például számos neurózisban nem csupán az individuális anyához köt, ahogyan Freud tanítja, hanem egy ősrégi, általános anyaképhez. Jung iskolájában nem felvilágosítással szüntetik ezt meg, hanem mitizálással erősítik, hogy kifejthesse gyógyító erejét: a földanya „imágója", sőt: „archetípusa" ez, mely az

individuális komplexusban minden esetben életre kel. Így aztán, a mechanikussá tett létezés, majd a „gyerekes felvilágosításőrület" révén végképp, lényeges szükségleteket fosztanak meg kielégítésüktől és kapcsolataiktól, pontosan mitikus kapcsolataiktól. És: miként a 19. század, mely csak „vékony porrétegként ül a lélek őskorán", úgy az archaikus egyetemességérzés fölébresztése a fiatalabbak számára megteremti az átmenetet az aktivitásba, az öregebbek számára pedig lehetővé teszi, hogy kapcsolódjanak az élet valamiféle elveszett „értelméhez". Ebből kiindulva mérhetetlenül hangsúlyozzák a művészi vagy vallási „fantázia" gyógyerejét; hisz főként a fantázia hozza felszínre azokat az alapokat, amelyekből hiányzik a mindenkori korszellem. Elsősorban ez a fantázia tartja életben az „ösztönök régi képi világának archetípusait" és „fordítja azokat ma érthető nyelvre", hogy a puszta tudat megragadhassa őket. „Aki ősképekkel szól, mintha ezer hangon szólna, megragad és lenyűgöz, s egyúttal fölemeli, amit megnevez, az egyszeri és mulandó dolgok közül az örökkévaló dolgok szférájába, a személyes sorsot az emberiség sorsává emeli, s ezáltal felold bennünk is minden segítőkész erőt, amely az emberiség számára valamikor is lehetővé tette, hogy megmeneküljön minden veszélyből, s túlélje a leghosszabb éjszakát." Röviden: a „kegyes téboly" a művészetben és a vallásban nem egy betegség *tünete*, hanem a gyógyulás *szimbóluma;* régmúlt álmok opiátjában egy „kielégítetlen jelen" leginkább szubsztanciális kompenzációja rejlik. Jungot kevéssé zavarja, hogy nem minden neurotikus filozófus, aki az „élet értelmén" töpreng. Hogy vannak köztük – állástalanok is, akiket valójában nem a neurózis akadályoz abban, hogy „aktívvá" legyenek. Hogy él még egy marxizmus, mely az „élet értelmének" betegségét nem lelkipásztorkodással szünteti meg, hanem forradalmakkal rombolja szét. Bárhogyan legyen is, ez a rejtett fasizmus a művészetet kínálja valláspótlékként, a vallást életpótlékként, s mindkettőt egy fáradt burzsoázia számára; David Friedrich

Strauß *Régi és új hit* című könyve ez, müsztagogikus° kiadásban. Olyan esztéticizmus, mely válogatás nélkül kedvel minden „archetípust", amelyik a *régiségben*, a lehetséges régmúltban, időtlenben, folyamatoktól távoliban elég mélyen gyökerezik. Így jön létre a „pszichoszintézis", vagyis az „őseredeti érzésgondolkodás örökül kapott kincsének" szintetikus gyülekezete és vezetése; így rejlik eleve az archaikumban a teremtő fantázia összes kategóriája, gyarapíthatatlanul. Ha ez a mély őslélek könnyedén lerázza is „a 19. század vékony porrétegét", sőt „az ötezer éves civilizációt" is, néhány év fasizmus mindenesetre bámulatosan közel kerül hozzá, s fantáziájának kategóriáit nyilvánvalóan mégiscsak gyarapította, mégpedig a lezárás kategóriáival, egy pszichológiai Tarzannal. Az archaizmusok közt jól lehet sutyorogni, hangosan kérkedni, keveset megvalósítani, s főképp: *nincs semmi új éjszakája idején*. „E képek mindegyikében – mondja C. G. Jung – egy darab szenvedés és gyönyör van, mely az ősök sorában számtalanszor megesett és általában ugyanúgy zajlott le." Az imágó tehát nem egyszerű látszat, hanem a „mélyből" jövő látszat; és ez a „mélység" C. G. Jungnál, reménytelen, állítólag réges-rég volt mélység. Nemcsak a művészi fantáziát korlátozza hát, hanem igazából szét is robbantja a forradalmit vagy az előretörést a még nem tudatosba, a még el nem gondoltba, a soha be nem teljesültbe. Minden gyógyulás, éppúgy, mint minden teremtés, *visszakapcsolódás* az élet régi hatalmaihoz és képeihez, s épp ez – nem teremtés.

Ez a menekülés, ha egyszer valóban véget érne is, nem jutna el oda, ahová indult. A Jungok igen érzékenyek, és csak kívülről élvezik válogatás nélkül a sötétséget, különben észrevennék benne a hurkot. Az archaikus ugyanis nem annyira ostoba, mint a vérmítosz (mely viszont csinosabb), fölépítése nem annyira lényeg nélküli, nem olyan ad hoc° felépítésű, mint az utóbbi. Persze ezek a pszichiáterek az „őseredeti"

fantáziát pusztán művelt fráziként és főként opiátként használják; rendelkeznek Klages „fluidumával", melyet ő a romantikából vagy végső esetben a „hanyatlás dicsőítő énekéből" szerzett. Ezért mondja Klages, joggal, szellem-lélek könyve harmadik kötetében,° 1932-ben, a ditirambikus tettekről (noha ő a liberálisokra gondol): „A Föld *agyonvertek* vérétől gőzölög, mint soha korábban, és a *majomszerűség* tetszeleg az élet széttört szentélyéből zsákmányolt fegyverekkel." Míg a mondat első fele kapitalizmust és gyilkosságot fest, utolsó része a telepatikus lopást sem illusztrálja rosszul, mellyel „őslelkek" valódiakat előlegeznek, Tarzan-„őskép" titkokat másolnak. Ám ahol a polgárság kevésbé volt fáradt és lopós, fantáziája forradalmi kezdeteiben, a Sturm und Drangban, főképp Hamann-nál, Észak e valódi mágusánál, az archetipikusban épp a legagyafúrtabb dialektika mutatkozott meg. Kiderült: minden út a „kezdet tudattalanjába" éppúgy szakaszosan el van rekesztve, s annak *még-nem-tudottjába* visz, ami az emberben rejlik, és történelme során még nem valósult meg. Épp a kollektív-archaikus tudattalanba, melyet egy reakciós pszichiátria Freud pusztán személyes tudattalanja ellen játszik ki, épp ebbe tokosodott be – az emberemlékezet óta létező esztelenség és babonaság mellett – valami, ami még nem kapott hangot; valami, ami megvalósulatlan az emberben, ami a történelem során nem jutott érvényre a művészet és a vallás legnagyobb „kinyilatkoztatásaiban" sem. Ez a még hangot-nem-kapott is egy egészen másféle, mégpedig teljesen elsüllyedt és salakká vált módozat melengető igézetébe van burkolva; a „mítosz" reakciós használhatósága kizárólag ebből az igézetből fakad. Ám túl ezen, sőt még némely mítoszbeli kép betokosodottságában is néha ott van a még föl nem villant fény meserejtjele, azoknak az utópikus boldogságországoknak, jelentésországoknak a rejtjele, melyeket beragyog ez a fény. Ezért merül föl a „primitívség" a valódi forradalom minden korszakában, még a fasiszta „forradalom" csaló és keverék korszakában is.

Innen, hogy jelen van a „primitívség" az összes még ki nem forrott kultúrában, még akkor is, ha az lényegében az úri rétegé. Ez hozta létre, még a népvándorlás lélegzetével, a gótika titokzatos ornamenseit, erdeit és zömök álomoroszlánjait, az egész túlzsúfolt sötét ragyogást, főként a régi Németországban. Ám épp a gótika mutatja azt is, hogy a „primitívség", mely valóban ledolgozta hátrányát, nem marad ősrégmúlt „primitívség", és nem is kell ilyennek maradnia: álomoroszlánjai Mária lábánál, nem a kőkorszaki Kübelé lábánál hevernek.° A gótika is jelentős részeket fogadott be a „mitikus ősemlékezetből" (avagy a gnózisból), ám ezeket *keresztény* módon fogadta be, olykor épp mintha a kezdet valamiféle *új őskezdete* volna. A kétségtelen „archetípusokat", mint az anya és a gyermek, a Szentséges Éj, a szőlőtőke és a venyige, az Emberfia mennybemenetele, ezeket a gótika semmiképp sem hagyta meg a jégkorszakban, és még azt sem mondhatnánk, amit Jung mondana, hogy csak „lefordította őket a kor nyelvére", hanem teljes egészében átalakította. Ezekből az ősképekből olykor a gótika is eltávolított „ígéreteket", melyekről úgy vélte, hogy rendelkezik kinyilatkoztatásként való „beteljesítésükkel". A gótika kulcsa nem a miénk, és bizonyosan nem is az utolsó, ám a magában való archaikusat válogatás nélkül kedvelőknek semmiféle kulcsuk sincs, nem akarják és nem is képesek arra, hogy kulcsot szerezzenek. Hiszen az egyedüli rokonlelkűség mind a termékenyen archaikussal, mind az egyedül lehetséges kulcsoskamrával *a jövő mint még erjedő valóság reménye*. Az autochton jelenlét a „khtonikusban" nem a réges-rég elmúlt pártjára állna, mint napjaink érzékeny lelkű orvosai, a romantika romantikusai, vagy e kettő filozófiája együttesen. Hamann például, őt említettük már, bizonyára jobban értett az „irrációhoz", mint Jung vagy Klages; főként pedig még a polgári Sturm und Drangban élt, nem a reakció fondorlatai közepette (mely a Sturm und Drangból csak a rég elmúltat hallja meg). De épp „Észak mágusa" mondja: „Vajon ki akar

helyes fogalmat alkotni a jelenről anélkül, hogy ismerné a jövőt? A jövő határozza meg a jelent, ez pedig a múltat, miként a szándék határozza meg a dolog milyenségét és az eszközök használatát." S ugyanígy: „A történelem mezejét ezért mindig tágasnak láttam, csontokkal telehintve – s íme! igen aszott csontok voltak ezek. Senki más, csak egy próféta képes azt jövendölni ezekből a csontokból, hogy hús és erek nőnek rajtuk, és bőr vonja be őket." Hamann tehát úgy véli: ahogyan a költészet volt hajdan a nyelv valóságos őseleme, úgy a prófécia minden történetírás őseleme. Ez ugyan a velejéig idealizmus (az akkori, polgári forradalom korlátainak megfelelően, legalábbis Németországban); csakhogy a valódi Sturm und Drangban igencsak másképp erjedtek az archaizmusok, mint Jungnál és Klagesnál, hiszen erjedésük a *jövőbe* mutatott és csakis a jövőbe. Az archetípus, melyet az irráció érint, csakis a reakciós irráció, a reakció „Sturm und Drang"-ja számára nem kezdet, hanem ellenkezőleg, tulajdonképpeni hajdanvoltság. A reakciós irráció a pusztán mitikus ősképek fogságában marad, például a Nap-pénisz vagy a nagy Földanya fogságában; számára hiába élnek más archetípusok is, például az a nem kevésbé fantáziadús az *Egyiptomból Kánaánba vonulásról* vagy *Eldorádóról*, erről a lényegesen germánabb *országról* szóló archetípus. Csakhogy az ilyen ősképeket – mint amilyen a „meséé" a „mítoszban" – mindenképpen kerüli a temporis acti° válogatás nélküli dicsőítése. Hiszen hallhatóvá válna bennük a címszó, mely az ősidők álmait valóban a „kezdetre" helyezné, vagyis a szocialista forradalomba. Csak az a kezdet, melyet a forradalom indít el a történelemben, emeli föl konkrétan a „primitívet" is, *álomképei*, *boldogságálomképei hatalmának* megfelelően. Ez a valódi kezdet félredobja a salakot, melyre a reakció a tüzelőanyaggal együtt emlékezik, s csak azért együtt, hogy a tüzelőanyag-archetípusokat föl ne ismerhessék. A tüzelőanyag-archetípusok kizárólag az emberi boldogság archetípusai; ezért utópiákat rejtenek, és nem annyira felidézésre,

inkább realizálásra vágynak. Eldorádó valóban orvosolni fogja „a mai egyoldalú társadalom okozta károkat". De nem úgy, hogy kiegészíti, hanem úgy, hogy megszünteti azokat; hisz az igazi archetípus a képből a megvalósulás, az ópiumból a fény felé törekszik. Röviden: az igazi őskép nem elmúltként van a tudat, akár az egyes ember, akár a történeti emberiség tudata alatt; ez az őskép inkább úton van, a forradalmi-dialektikus summum bonuma ez, s vele együtt változik.°

BERGSON ÉLAN VITALJA°

Csakis innen indult az egész eleven gyönyör. Rokon pillantásként, arra, ami áramlik s lehetőleg annak belsejéből. Az élmény, melyben egy cukordarab olvad fel, Bergsonnál gondolkodóvá vált. Az élmény forrása az osztatlan belső áramlásban van, ugyanabban, mely minden élő dolog belsejében tör fel. Segítségével merülhet föl egyidejűleg ebben a bensőben is: együtt él vele, együtt érti meg, belehelyezve, rokonszenvesen. Az üzem, mely sikeres, lendületesnek és virágzónak mutatkozik.

Folyékony, mint az élet, a gondolkodás még folyékonyabb akar itt lenni. Olyan ösztönös ismeretek hullámzása és áradása, melyek minden fordulathoz alkalmazkodnak. Ez elsősorban az élményvalóságot érintette, Mostjának és Elmúltjának összevisszaságát. Ám ezután befészkelte magát egy olyan fogalom, mely rendbe szedte és egyúttal meg is töltötte a pusztán élményvalóságként tetszőlegeset: az élet erjedő, nemző, végtelen ösztönzőjének fogalma volt ez. Ez a fogalom a német romantikából származik, mégpedig elsősorban annak nagyvonalúságából, vagyis a francia forradalomból. Már Schelling is általánosan vitalizálta Fichte „végtelenül tevékeny Énjét" (mást Németországban aligha engedhetett meg magának), Schopenhauer ugyanezt a folyamatot ördögivé tette. S íme, száz évvel később Bergson a régi ösztönzést ismét első, persze igen megváltozott talajára hozza vissza: a romantikus egyetemes élet vállalkozásszerű élan vitallá vál-

tozik. Az „értelem", mint a kihunyó élet funkciója, maga is csak kihunyt dolgokra lel, mégpedig atomokra, anyagra, röviden: az élet „geometrikus ballasztjára". Csak az intuíció felel meg az élet igényeinek, méretre szabott öltönyeivel (a mennyiségre törekvő konfekció helyett); élan logique-ként° az életnek ugyanazzal a lendületével találkozik odakint valóságosan. Az élan vital Bergsonja számára nem léteznek sem dolgok, sem kiszámítható okok, még célok sem: ahogyan az Én szabad, a szellem alkotó, úgy pályája kívül (a világ folyása) szüntelen változás, a megvalósulás állandó újdonsága, a szabadság terv nélküli íve. Bergson szerint a világszellem az „a rakéta, melynek kihűlt salakja anyagként a Földre hull"; szikrájaként marad meg a tudat, mely átjárva néhány salakdarabot, azokat organizmussá izzítja föl, növénnyé, állattá, emberré, az élet megannyi folyamává, melyek végigfolynak a matéria medrén, számtalan helyen elágaznak, ellenállásba, elhárításba, taszításba ütköznek, míg majdan az eredeti impulzus, capita mortua° nélkül, sikerrel jár. Szemmel látható, hogy nincs hiány itt világos tónusú, úgyszólván fiatalos, előremutató elemekben. Ám még nyilvánvalóbb a vállalkozó önmagát lendítő, üres lendülete, a vállalkozóé, aki sikeres; ilyenként ott volt ez a lendület a fiatal évszázad minden tűzcsóvájában és hősi életében, Dehmel izzó lilájától Richard Straussig; s így vonult be végül – lefutott konjunktúrával, következésképp erőszakként – a fasizmus „akaraterejébe", a Bergson-tanítvány Sorel és Gentile elméleteibe, a „pillanat birtokbavételének" és a „spirituális szabadságnak" a gyakorlatába, mely állítólag mindenkor képes mindenre. Magánál Bergsonnál az élan vital még a burzsoáziáé, mely saját ellentmondásait bagatellizálja; fokozódó külsővé válásának „matériáját" az egész világegyetem követel oldalára könyveli, hogy így könnyebben elviselhesse; hanyatlásának dialektikáját salto vitaléval° ugorja át. Az élan vital a vállalkozót ezen a fokon még a lendület legszebb virágjában ragadja meg, ám „tapasztaltságának", számításának lendülete ekkor már csök-

ken; így üres marad a lendület, antitézissé alakul, mely oldalvást a bozótba fúrja magát, és tartalmatlanul abszolúttá válik. Egy új Schopenhauer különös esete ez a reflexív agyfunkciókkal (melyek semmit sem ismernek meg valóságban) és a magánvaló dologgal, mely az élet akarásaként jelenik meg. Csak belehajszolva korba és történelembe, csak jóváhagyva egy olyan filozófia által, mely nem ismer és nem ismer el semmiféle szenvedést és megfordító erőt, semmilyen emberi mélységet, semmiféle, s így az élet fölött álló konstituáló emberi szellemet sem.

Csakhogy eközben épp az ember emelkedett az úgynevezett élet fölé. Hisz utolsó könyvében maga Bergson vett meglepő kanyart, előre nem láthatót, mely valóban „újat" hozott. Ez a könyv a családokba vagy klánokba szorított és végül megdohosodott társadalom helyett a „nyitott" társadalmat hirdeti. Mozgalmat, „nyitott" vallást hirdet a túlvilág igéző és kész hatalmairól szóló mesék helyett; az emberben rejlő kicsiny szikra robbantva bomlik ki. *Az erkölcs és a vallás két forrása* (kis hagyaték ez, nemcsak kései mű) olyan lendületet mutat, melyben a citoyen emlékezik, s nem csupán a vállalkozó száguld az ürességbe. Elsősorban a dzsungelt hagyta el, ugyanazt, melyet az életfilozófus először rendezett be; Bergson kései munkássága a szó szoros értelmében szembeszáll a kábulattal. Új hangsúllyal lát el minden korábbi világos alapelemet: az impresszív lendületet, mely mindig előreirányult, sohasem hátra; a tudat kultuszát, mint a polgári forradalom fölfrissített vagy megőrzött darabját. Még e filozofálás kiindulópontja is sajátosan érintkezik mostani végpontjával; „a szellemnek az agytól való függetlensége", mely szélsőségesen idealista nézet, érintkezik egy szinte marxizálóval, mely „a természet korlátait igyekszik leküzdeni tervszerű tudatossággal". Így tett szert Bergson filozófiája kétféle arculatra; és a második még 1932-ben sem dicsőít semmiféle menekülést a technikától, a tudattól (pedig ez a nagy vitalistától várható lett volna). Bergson első filozófiája lényegében a vállalkozói

lendület filozófiája, a háborút megelőző korszak számtalan látszatimpulzusának filozófiája marad, mely mögött semmi sem volt, csak rekorddöntés, céltalanság és az, hogy leplezze az egyetlen valóságos célt: a profitot. Ezzel szemben a második filozófia visszafogja a vállalkozói lendületet – Don Quijote-i módon és könnyed nagyszerűséggel –, vissza a francia forradalom céljainak szintjére; sőt a *kései* Bergson ismeri a *birtokba vett technikát* (ellentétben a „mai állapot tragikomikus felemásságával") és a *célgondolkodást*, még ha egy megdöbbentő fajtájút is. Ami az örökké új, következésképp örökké üres élan vital számára a leginkább idegen volt, vagyis a terv és a céltartalom: az győz végül, Bergson fantasztikus világdefiníciója szerint: „l'universe une machine à faire des dieux".° Épp a technikai ész segítségével megy végbe az átmenet a társadalom „szerves" fajtáiból, s ennek segítségével történik az ugrás a „société close"-ból° az emberivé vált „société ouverte"-ba.° Hisz a társadalmi fejlődés Bergson szerint betokosodott a család, a törzs, a nemzet société close-jába, egy minden idegennel szemben zárt, csak önmagát akaró, nem totalitásra törekvő közösségbe. Épp e természeti állapot, a mozdulatlanság ellenében – mely szuverénnak, sőt magának az organikus teljességnek képzeli magát, és mégiscsak látszat, épp ennek ellenében helyesli Bergson a robbantótechnikát, mely éppoly irányított, ésszerűen szervezett. Szervezett, azzal a céllal, hogy az élan vitalt átvezesse a sociétés closes-ból egy société ouverte-be, az életáramot a puszta természetfüggőség parcialitásaiból szabadsággá szabadítsa. S ez még csak nem is a félemberek szabadsága, hanem az egész – isteneké. A nyitott társadalomnak ezért a „dinamikus vallás" felel meg: miként a helyes élet különbözik a családtól és a klántól, úgy az igézet isteneitől a helyes ájtatosság is elfordul. Az Újtestamentum „szeretete" túlozva lázad az Ótestamentum (teljes egészében jogászi módon megfogalmazott) „igazságossága" ellen; a dinamikus vallás misztika, nem mitológia, harc a függőség minden hiposztázisa, az önmagától való tudatlan elidegene-

dés minden mesés lénye, a megvalósultság minden transzcendenciája ellen. A dinamikus vallás a saját bensőnkben fölfedezésre váró élet misztikája: így válik el szubjektuma, absztraktul elhatároló módon, a Megvalósult natura naturatájától,° s éppily absztraktul vitalista módon a szétrobbantóan valóságos dolgok natura naturansába° kapaszkodik, egy „Jeanne d'Arc"-ba, aki a „produktív hité" vagy önmagunk istenné válásáé. Ehhez azonban a société ouverte adja a kezdeti teret és a technika – épp posztulátumként, ha ugyan nem a „szabadságmisztika" funkciójaként – a legáltalánosabb jelzést. Az életfolyam az anyag gátló erejébe ütközött, s ez az oka annak, hogy csak emberek, nem istenek teremtéséhez volt elég. Hogy egy société ouverte-ben az irányított technika, túl a puszta profit-hasznon, túl a részleges és zárt egoizmusokon, túl az individuumokon és még a „szerves" sociétés closes-on, teljesen megszünteti az anyag gátló hatását – az mozgósítás a szabadság birodalma felé (a kései Bergson interpretációja szerint: az anarchizmus és a katolicizmus keresztezéseként). Bizonyára romantikus perspektíva ez, ám szinte megható, ponyvaszerű feszültséggel teli perspektíva is (Johannes V. Jensen *A kerék* című Chicago-regényében Evanston alkothatta volna meg a „világot istengépezetként"); a legcsekélyebb *szellemellenes* romantika sincs ebben már, sem bármilyen élet-irracionalitás, mint a hajdani „kozmikus" Bergsonnál. Míg utánzói kitartanak a „szerves növekedésnél", sőt visszamennének akár a jégkorszakba is, az életfilozófia megalkotója nem idegenkedik a leghaladóbb technika bátorságától, sőt, ha misztikusan is, legalizálja az éppoly individuumellenes, mint amilyen nemzetellenes – tervgazdálkodást. Az új élan vital éppúgy különbözik a burzsoá szövetségektől, mint a folklorisztikusaktól, a számítástól éppúgy, mint a *sötét* démoniától; hisz ez számára csak egy rossz, pogány sustorgással töltött vagy fölizzított életforma, de át nem izzított, s következésképp meg nem haladott „matéria". Így aztán „természetfilozófiáját", egészen eltérően Bergson „etikájá-

tól", még betölti a polgári forradalom impulzusa; érezhetően visszacseng még benne a „Jugendstil" – a szökevény leány és a polgárság utolsó, látszatemancipációja is. Teljesen helyes a marxista Horkheimer megjegyzése: „Bergson még ma is közelebb áll filozófiája impresszionista eredetéhez, mint a politikai funkcióhoz, melyet alapgondolatai a történelem alakulása következtében időközben betöltöttek." Elmúlt a vállalkozói lendület esztéticizmusa, ám anélkül, hogy Bergson a vállalkozói léttel és az esztétikával együtt föladta volna a lendületet is (mégpedig a helyeset). Már korábban sem hiányzott az intuíció rációja (az ősimpulzus mindig a legmagasabb tudat, a fény volt), s most még működik valamiféle, a világrakétába való beavatkozás is. Ettől még egyetlen Saulus sem vált Paulusszá (Bergson nem ennyire központi, s átmenete végképp nem ilyen pontos), ám az irrációnak, mondhatni, valamiféle piros betűs ünnepe ez késő polgári naptárában.

Mi, fölépítő erőinkkel, többek vagyunk most a puszta életnél. Csakis rajtunk, erősen összefogottakon múlik, hogy tanácsot adjunk, segítsünk, *döntsünk* abban, hogy mi a „föllendülés". Így visz egyenes út a tettig, sőt egészen a kezdetben megvetett gépig, az életen tett erőszakig, hogy életté váljon. A l'homme vital° nem hasonlít a horatiusi parasztra, aki hiába várja, hogy a folyó elfolyjon; a l'homme vital még kevésbé fog az örök eleven lét örök ajtai előtt előszobázni, ahelyett hogy túlhaladná a kort, és megtöltené saját irányultságának hiányát. A gyorsító lépéstartás, annak érdekében, hogy megérkezzünk, belemerül így – jól és még jobban, mint az „intuíció" – a folyóba, a folyamat időtartamába és merészségébe; ám a lépéstartás megszünteti a folyamat lezáratlan hatásának hiábavalóságát, a rendetlenség céltalan apoteózisát. Az akció, mely a „tendenciát" logikusan nyilvánvalóvá teszi és reálisan kézben tartja, az életnek épp egy másféle mélységébe vezet, az irracionális racionalizmusának, az átvilágított életnek mélységébe, amikor az megszerezte a még tisztán *vitalista*

Bergson puszta támogatását, aki az „életet" mindig csupán a „fogalommal", a „kényszerrel", a „ballaszttal", a „mechanizmussal" való ellentétében határozta meg, vagy oly gyámoltalanul negatív módon, mint Ovidius a káoszt: akkoriban a barna tehén még nem adott édes vajat. Persze amióta Bergson *emberi* készleteket vitt a lendületbe (akár még emberfölöttieket is), azóta a „teremtő rendetlenség" (ez az értelmetlenség: értelmet és célt mint mechanisztikusakat a kauzalitás igézetével azonosítani) úgyszólván el is tűnt. Egy mindenütt jelenvaló, csak „a világmatéria álma felől meglesett" szabadság fölmutatása még groteszk volt; az alkalmazottak keveset tudtak erről, és nemcsak a világmatéria akadályozta őket az életlendületben. Csakhogy ami *létigenlésként* radikálisan antimarxista volt: ugyanaz az „indeterminizmus" a világ *reményképeként*, természeti korlátainak *leküzdéseként* semiképp sem pusztán absztrakt módon szemléli a világot. A kézben tartott szükségszerűség marxista fogalma bizonyára alapvetően különbözik Bergson spirituális anarchiáitól és fantáziáitól. Mégis jelentősen eltér az új Bergson a Klages-féle vitalizmusoktól, sőt még saját korábbi naturális szabadságünnepétől is; nagyobb ez a különbség, mint a société ouverte, a „központilag irányított és szervezett masinizmus" és a marxista „végcél" között. Kézenfekvő persze a bergsoni utópiagyártás *Don Quijote-i* volta: a polgárok, akikhez fordul, ugyanazok, akik korábban élvezkedve és sötét élményekkel az örök Újba (örök Régibe) merültek; nem csinálnak társadalmi forradalmat; proletariátusról, sőt osztályharcról pedig végképp nincs szó. Ha a népek fölszabadítják önmagukat, mondja Schiller, nem virulhat a jótékonyság; a kérdésre válaszolva, hogy akkor meg ki szabadítsa fel őket, Bergson is csak „egy hatalmas, alkotó személyiség megálmodott géniuszára" utal. Tehát nem csupán az életfolyam naivitása őrződött meg itt, hanem elsősorban „hősi érzülete", Carlyle-sága, személyisége – még a société ouverte küszöbén, ha nem messzebb. Mivel a proletár és a dialektika hiányzik, az ipari ap-

parátus (melynek az „emberiséget meg kellene szabadítania") központi tervező és szervező vezetését Bergson szentekre és hősökre bízza, akik képesek arra, hogy egy „ezeréves tunyaságban megmerevedett tömegnek" bemutassák a „szellem ugrását", remélve, hogy az, „levetkőzve tunyaságát, követi majd őket". Nagyon távol van tehát az, hogy Nikodémuszt kifosszák mindabból, amiről másképp vélekedik;° nagyon közeli azonban a betekintés a francia vitalizmus részben liberális-anarchista, részben személyes-pápista határaiba, még ha ez a vitalizmus, „szervezett emberi életként", katolikus módon virágzik is. Csakhogy ez nem akadálya annak, hogy a legutóbbi Bergsont az organikus vitalizmus – mondjuk: a szervező és antropológiai vitalizmus előtt való egyik legmeglepőbb kapitulációként fogjuk fel; és nyugtalanságként, amely a „dologivá válás feloldását" álmodozva, ám mégis menekülve előrehajtja. Ez a fajta életkultusz semmiképp sem az őserdőbe vagy Pánhoz érkezik, de francia párhuzamaihoz sem; elhagyja a család „természetes" melegét, a nemzet olykor második természetté vált lelkesedését. És a „nagy zsenik"? A tömeg félreértése? A francia forradalom szövetsége egy értelmiségi egyházzal à la Auguste Comte, anarchia az impulzus pápista csúcsával? A „szellem ugrása" még a kuriózumban is elhagyja a fészekmeleg vagy dühöngő Anankét°, befészkeli magát mindenki nyitott életébe, s nem a mindenség végtelen életébe; ez a Párizs ezzel a misével ér föl.°

A NIETZSCHE-IMPULZUS

Itt a rosszul élő Én önmaga ellen támadt. A polgári Én, mely akarja és nem akarja önmagát, mindig aszerint, hogy épp elege van-e, vagy épp nem képes eleget megszerezni önmagától. Az élet mint kiáltás, mely oly keveset mond és oly sokat gondol, Nietzschétől indult. Ő az ürességet kiáltotta, mely egyébként csak önmaga miatt szenvedett.

Először a puhákat érte ez, ők megfertőztek maguknak egy embert. Egy uralkodó Ént, amivé álmunkban válni szeret-

nénk, s akit, ébren, szolgálunk. Ám az urak hamar megtalálták az „Übermensch"-ben a saját Énjüket, a csupasz és megdicsőült kizsákmányolót. A részvét érzése nélkül, emberi frázisok nélkül; így hatott az „Übermensch", így érezte magát valóban. Nietzsche ezt másképp gondolta: ő az előkelőt (a jó helyett) a jövőben, bizonytalanul festette le. „Ne vesd ki lelkedből a hőst"; csakhogy a szőke bestiának, akit ekkortájt hirdettek meg, egyáltalán nem is lehetett lelke, ő imperialista volt. Az „Übermensch" ennyiben tisztességes; nem ismerni meg az oroszlánt, de bizonyára megismerni a szörnyeteget, és azt, ami tőle várható. A hazugság lehullt, megszűnt a langyos közép, de már egy olyan korban, melyben csak akkor használtak korbácsot, ha nőhöz mentek.

A továbbiakban azonban ugyanolyan oldott itt a kemény férfi, mint amilyen izgatott. Az emberben megújul a háziállat alatt rejlő, mindenkor vad ismeretlen X, vagyis a nélkülöző „ösztön". Nemcsak a különböző emberfölötti bestiák vannak a mechanikus létezés nullpontján, Dionüszosz is emlékezik. A ragadozó tropikus, nem hideg, a thrák erdő a hideg, dologivá vált polgár ellenében.° Dionüszosz – az absztrakt-fantasztikus anarchiába menekülés jeleként: csak így értjük meg, milyen *komoly* erőszakot tett Nietzsche a koron. Ezzel tudta Nietzsche először jelszavakba foglalni saját korát, jelszavakba, melyek a „szubjektum" bizonytalan mozgását fogalmazzák meg, az objektivitás ellenében, melyet készen talált. Szókratész, Apolló és a civilizáció, sőt még Jézus is a tagadásban kerültek közelebb egymáshoz; Dionüszosz ámokfutásba kezdett minden mégoly távoli „domesztikálás" ellen. Azóta az ő nevével virágzik a sport, a tánc, a harci düh, az ifjúsági szövetségek, a (jelenkori vagy fölidézett) „ősdémonok", a természet érzései; „a morális és intellektuális jelenség leépítése" volt ez. Dionüszosz így sem pusztán a tőke gátlástalan reflexe, mely segít idejében lebontani fegyelmet, mértéket, jogot, polgári erényt. Formális kilengés is Dionüszosz egy meghatározatlan magánkívüliségbe, tulajdonképpen koronkívü-

liségbe. A polgári forradalom kezdetei, vagyis Rousseau is előkerült itt ismét, csakhogy egészen ellenkezőleg tájolva, mintegy antipódusaiba helyezve: a pásztori reggelt Pán reggele követte, az arkadiai kertecske helyett jött a susogó pálmaliget, a hűvösen derengő helyett az őskezdeti, éjszakai forró fény. Így izzították a romantikát, az archaizmust a bestiára, a filológia tétjét egy részegen kifutó hajóra tették. A hajó megérkezett; most hát arról van szó, hogy ne az „Übermenschre" (mely most már a napnál világosabban a fasizmus), hanem a dionüszikumra való tekintettel *osszuk meg a zsákmányt.*

Nem írható a mi rovásunkra, hogy menekülünk a korból, hogy szeretünk kuszán öltözködni. Izzó szavak, különösen régiek pótolják a mai érzelmeket, így aztán senki sem tudja már, hány óra van. Nem írható a rovásunkra a maszk, a formális ünnepi menet, pedig a kor elleni tiltakozás mégis így indul és mozog. Az előző században Makart ott is jelen volt, ahol támadták, s ott is, ahol az egyik álruhába öltözött alak a másik szemére vetette, hogy színészkedik. Nietzsche contra Wagner: amikor a *Parsifal* és a *Zarathusztra* elküldött példánya keresztezte egymás útját, nemcsak kardok keresztezték egymást, ahogy Nietzsche gondolta, hanem álarcos menetek is. Mennyire wagnerian, álarcszerűen és dekoratívan mutatta épp a *Zarathusztra* a görög–perzsa–bibliai aranymetszés szabályait: az intellektuális kötelességtudat egy perzsa vallásalapító képében hirdeti a Biblia nyelvén az Antikrisztust. A szélsőséges kábítás nyelve (ha romantikus ízléssel és tiszta alappal is) Carment dicséri Wagner ellenében, a hegyi levegőt Wahnfried,° a bátorságot a barokk kereszt és a mennyei birodalom ellenében: de hisz ez ugyanaz a sokszorosított álom, melyet akkoriban a polgárság álmodott, vagy pusztán Carneval de Venice,° a kövér, német álom ellenében. Még a történelem nagy alakjai is, akiknek példáján Nietzsche az önmagából kibontakozó embert és a tömeg megvetését akarja oktatni, akiknek segítésével olykor fékezi a valódi Dionüszoszt,

még ők is több mint felerészben inkább a kor reneszanszizmusában élő legendák képei, mint az „előkelőség példái". Nem írható a mi rovásunkra maga a valódi maszk sem, vagyis az *ittas* és *barlangi* Dionüszosz maszkja, melyben Nietzsche illegette magát. Nem a puszta ünnepi menet maszkja volt ez, hanem sámáni, mely elfeledett erőket idézett viselőjére. De ez megint puskapor és füstölő keveréke, mely holnapot és régesrég elmúlt napokat, „szabad szellemeket" és thrák Nibelungok gyűrűjét, lázadást és archaizmusokat vegyít. Dionüszosz egy igen általános, hely nélküli szubjektumot helyettesít, melyet az eddigi meghatározásokban a morállal és az intellektussal nem elégítettek ki, a polgáriakban a legkevésbé; de mily sötét marad ez a szubjektum a pusztán archaikus, látszólag nyugtalan tiltakozásban. Az „Antikrisztus" pedig végképp a fény ellenségeként jelenik meg, vagy tán még sokkal régebbi mitológiaként; így a Nietzsche-élet hajnalpírja nem „Apolló pirkadó nővére, aki fölemelt fáklyával bevilágítja a földgolyót", hanem tökéletes ellentéte Apollónak, s az éjszaka sötétjében marad. Dionüszosz nem költözik, miként a valódi, Indiából Görögországba,° hanem a dzsungelben marad; Szókratészt, Apollót, Jézust (az összes fokozat egybemosásával) nem úgy nézik, mint Dionüszosz (az erjedő ember-szubjektum) *tágra nyitott szemét*, hanem csak mint hanyatlásait; sőt a távoli célba találó Apolló pusztán az emberi háziállat isteneként áll itt. Csakhogy: „Záporozz ide, óh, tüzes paripáiddal, Phoebus, te, ki a nappalt hozod a végtelen térbe!" – így dalol Kleist, pedig ő értett a pentheszileiákhoz,° értett „a győzelem gránitösvényéhez" is, és épp ezért: hisz Dionüszosz valójában Apolló *fivére*, és viszonya csak „Zeusszal", a *nyomással*, a *leszorítottsággal* és az *igézettel* feszült, a nyugalommal, nem pedig a fénnyel. „Dionüszosz" számára nem a gátlástalanul zavaros lárma a kultusz, részeg barlangokban és mesterséges kezdetekben, hanem a történelem forradalmi dialektikája – – mint az ember alapvető ellenvetése az elidegenedéssel és a külsődlegessé válással szemben –, s számára ez egyúttal az út

is. Így hát a *zsákmány helyes oldalára* nem úgy kerül Dionüszosz, mint egy puszta korábbi tudati szint, vérrel mocskolt, vajúdó Ananké és gyilkos természet, a fény barlang-ellentéte. Hanem épp olyan Dionüszoszként, aki az emberben az el-nem-érkezett, a meg-nem-valósult jele, az erjedés, de a bort kereső, fényért kiáltó erjedés istene. Ez az isten is hallhatóvá válik Nietzschénél, hosszú hallgatás után először; persze egy másik Nietzschénél, nem a maszkok, a bestiális tettek és a mitológia Nietzschéjénél, annál a teológusnál, aki hiába foglalta el őrhelyét a jövőbe vezető hídon, kinek arcát vadul vakító fénnyel egy olyan világ világítja meg, mely még nem érkezett el. A barbárság himnusza, a Paradicsom a (hajdan-volt) kardok árnyákában, a reneszánsz-bestia és más, még torzabb „ösztönök" agitációja minden szóban megküzd ezzel: *Oda* akarok menni, a génuai hajó *kék*jével, az elnyomott messzeségbe hajózással, olyan világgal, mely jobb, mint amelyik a rabszolgák – és az urak – számára megvalósult. Fölcsendül akkor egy még nem élt élet zenéje, teremtővé teszi a maga számára a lemondani-nem-tudást, a remény kielégíthetetlenségét, hogy ezer üvegjét és kivonatát a műbe öntse; s akkor fölszínre kerül valamilyen felforgató szándék, Újat mozgató gondolkodás, mely célt ad a világnak. Nietzschénél absztrakt célt, privát, arisztokratikus-reakciós színezetű és álcázott célt, romantikus utópiát, melynek nincs kapcsolata sem a történelemmel, sem napjaink döntő osztályával; de a történelem maga ragadja meg kapcsolatát, nagy az ész csele. A romantikus-reakciós fagyasztott hús haláltánca semmire sem tanít, ám „Dionüszosz" épp a „rabszolgamorál" számára nem ismeretlen, derűs, s főképp robbantó isten. Szaturnáliának nevezik az ókori rabszolgák ünnepeit, és Jézus szőlőtőkéje, bármennyire mérsékelte is az egyház, a legkeresztényibb paraszthábor úban is kevesebb rabszolgamorálról árulkodott, mint amennyi az uraknak kedvére van. „Dionüszosz" az ember egyik legerőteljesebb vagy tán a legerőteljesebb jele, azé az emberé, aki még önmagán kívül van és hamis formákat tör

szét; és Dionüszosz nem a történelem valamely kész, nagykapitalista módon jóváhagyott kezdetén áll, hanem mindig csak belül a történelemben, kezdetének és fordulatának új pontjain.

Ám még távolabb egy borongós, nyugtalan ember hallgatja itt a magáét. Részben, mint láttuk, napjaink polgári embere ő, az alkalmazott, aki a korbácsot álmodja, s az úr, akié a korbács. Ezért hát a *hatalom* akarása az utolsó szó, melyre az „élet", az a mindent egybemosó, Nietzschénél elszánta magát. Miként az „élet", határozatlan a hatalom tartalma is, amivé csúcsosodik: s ugyanilyen határozatlan az „akarás" is, amivé most a dionüszoszi „ösztön" éleződik. Bár a monpoltőkéből, de az imperialista háborúból sem hiányzik a hatalomakarás megértése. Mégis, Nietzsche – az „Übermensch" és Dionüszosz után – ebben az utolsó szakaszban sem pusztán az imperializmushoz gyárt ideológiát, hanem még a formális, tartalmilag bizonytalan feltörekvő tendenciákhoz is. E tendenciák közül egy a boldogság ellen szól, a nem tragikus ember ellen, aki boldogságot vél fölfedezni a világban, és természetesen szól minden hatalom ellen is, mely a világot meg akarja változtatni ahelyett, hogy – változatlanul hagyva – uralkodna fölötte. Így jött létre a hős da capója° a megvalósult világhoz; így jött létre, a pillanat megszentelésére, az élet fokozására önmagával és csakis önmagával, az *örök visszatérés* furcsa tana. Ez a tanítás önmagában semmiképp sem új, inkább banális, és sokszor maga is visszatérés, Hans Sachsnál és Hebelnél, a potyázni akaró diákok bölcsességéig; csakhogy példátlan e tanok úrias-fizikai alkalmazása. Most az élet csúcsai, előre és visszafelé is, önmaguk lándzsaerdejévé sűrűsödnek és ekként tükröződnek; ha nem volna múlt is, mely a mában ismétlődik, akkor persze minden tett teremtő aktus volna, mely magában foglalja a da capo szabad akaratát. Csakhogy – és Nietzsche jövőakarata igen különös módon nem hajlandó ezt tudomásul venni – a ma, lévén örökké visszatérő, éppoly régóta determinált is már: így válik a da capo

hérosza a hajdanvolt, sőt minden múlt múltjának szolgájává, és a jövő egén kitörő vihar csak a rég elmúlt, újra meg újra elmúló földi napok igézetét éri el. Így a puszta csúcsok fölfelé törekvő tendenciája, vagy a saját körükben maradó, kötelek nélküli nagy héroszok az általános tartalmak kupolája nélkül, azzal a szándékkal, hogy e tendencia fölé önmagukból építsenek kupolát, csak sivárrá tevő e világot és borzasztó, vagyis áttörés nélküli túlvilágot hoz létre; a végtelen számú ismétlésből az imitált örökkévalóság képe jön létre. Anomália ez az élet folyamatának szavában, melyben egyébként Nietzsche filozófiája sebesen halad előre; valójában e filozófia expedíciós jellegének anomáliája, a világmag tüzes természetének anomáliája ez, mellyel a robbantó Dionüszosz talán szövetséget is kötött. Az „Übermensch", ez a már túlságosan is létező „ragadozó"; a történelem hősi alakjainak individualizmusa, sőt az azonos dolgok végképp meghatározó visszatérése: Dionüszosz itt egyszeriben túl pontosan tudja, mit akar, mert valójában túl kevéssé tudja, túl bizonytalanul tudja, amit akar. Amikor a formális fölfelé törekvő tendencia a feudális és statikus képeket hívja segítségül, behódol egyfajta barbár klasszicizmusnak. Azt is csak ez a statikus Nietzsche teszi lehetővé, hogy egy ugyanilyen értelmezés, például Bertramé, épségben Weimarba szállítsa már őt, istenekhez, hősökhöz és Georgéhoz. A másik Nietzsche nem csupán ki nem fakult, hanem utópikus tűzbe helyezett e világot keres: „Van ezer ösvény, melyen még nem járt senki, az életnek ezer egészsége és rejtett szigete. Az ember és az ember Földje még mindig nincs kimerítve és földerítve." Épp az ilyen (be nem váltott) evilág-teológia fojtja el az ember történelmének szóló „csúcsra" parancsot, a világtörténelemnek szóló „körbe" parancsot; a Föld szíve arany, és az egész ezen a világon van, ám ezt az e világot a legkevésbé sem fedezték föl és fizették ki eddig. Dionüszosz tehát, épp hosszú távon, nem magányos csúcsokat, nem örök visszatérést hirdet; hisz ő inkább túlzottan, semmint túl kevéssé dühösen a

még nem kész embernek és világának problémája. Dionüszosz csak úgy van itt jelen, mint Nietzsche, mint a meghatározó, kinek ünnepéhez rögzített átmenetisége hamis alkalmat kínál, hisz ő a világ zárt tekintetének vége, és már éppígy, pozitívan, jelzi az – anti-semmit. Csak ebben a vonatkozásban bizonyos, hogy Nietzsche, sőt, összességében, az újkor „szubjektivistái", oly sokféle alakban: Münzer, Kant, Kierkegaard, Feuerbach, Nietzsche, hogy az alapos humanisták és ateisták, kiknek révén a kioltott túlvilág termékenyen és az ember jövőjére vonatkozóan visszakerült – hogy tehát a Hová és Egyáltalán felé utazó Nietzsche még él, amikor a zárt világ nagy szisztematikusai már rég zátonyra futottak. A lumen naturale° fogott itt tüzet, a megismerés nem kontemplatív többé, a világ megszűnt puszta rejtvény lenni a tudományos intellektus számára. Ez a Nietzsche aligha egy másik planéta fuvallata, de nem is a megszokott polgári planétáról érkezett. Ha nincs már hatalomakarása, sem polgárilag meghatározott, de még polgárilag meg-nem-határozott sem: akkor újra megtaláljuk Dionüszoszt vagy az izzó magot az „emberben".

Hevesen húzódott vissza ez az élni akarás önmagába, vagyis a vadságba. Részben, nagyobbrészt azért, mert – lévén polgári – a gondolkodásban, a történelmi folytatás során csak vesztenivalója van. De részben azért is, mert a tettben a „tudat" csak egy fénypont az úton, s nem maga a vándor. Nietzschénél vándorként Dionüszosz jelent meg, vagyis a mitológiai név a történelmileg elfojtott, elgáncsolt, legyengített, legalábbis elterelt „szubjektum" helyett. Elsőként az életistennel szemben, aki egyáltalán nem foglalkozott a tudattal, nem hallgatott semmiféle elemzésre, aki annak nyelvét a limine nem értette, látszott a nihilizmus tehetetlennek. Sőt mintha épp a leépítendő dolgok leépítésénél, magából a radikális, vagyis prelogikus kezdetből emelkedett volna a talajvíz, melyből semmilyen fogalom nem száll már fel gőz-

ként. Persze: melyik „kezdetről" van szó itt? – mégiscsak egyről, melyet mintha a fogalomtól való menekülés tenne szabaddá, egy megálmodott történelmen- és észenkívüliségben. Továbbá: melyik „szubjektum" jelent meg Nietzschénél az „ösztönben", az „életben", sőt Dionüszoszban? – mégiscsak az, akit önmagában is rosszul (vagy akár „ragadozóként") határoztak meg a szörnyeteg és az „Übermensch" között, röviden, mint megtudhattuk, egy hozzávetőleges szubjektum és nem az egzakt nullpont, mely kiált. Az emberben rejlő Dionüszosz „szubjektuma", ha nem ragadható is meg osztályszempontból teljesen, vagyis a mindenkori forradalmi osztályban, ma tehát a proletariátusban, mégsem tekinthető semmiképp sem az összes vagy akár a mindenkori uralkodó osztálynak. Ezért próbálják, tanulságos módon, egyes nagyfasiszta „Nietzsche-interpretátorok", mint például Bäumler, Dionüszoszt még abban a bizonytalan formájában is fölszámolni, amelyre Nietzschénél szert tett; az uralkodó erőszak itt Dionüszosz leköszönésévé és „meghatározottságává" válik. Dionüszosz azonban csak úgy *alkothat*, hogy hadat visel *minden külsővé tétel* ellen, mint minden „Zeusz"-ellenes lázadás tüzes-forradalmi eleme; és csak annyiban, ahogyan minden Bent, Kint és Fönt ellen irányul, ami nem a *teljesen fölszabadított* ember sajátja, Dionüszosz ennyiben egyúttal az – *Antikrisztus*. Nietzsche csak Apolló és következményei ellen veti ugyan be az Antikrisztust, csak az okos isten és a fény istene ellen; itt is elválasztja – a Bibliával szólva – az „élet" fáját a „tudás" fájától. De ki *valójában* az Antikrisztus, akit Nietzsche oly sajátos módon ünnepel Dionüszoszban mint a bontakozó élet szőlőtőkéjét? Ebben az értelemben Antikrisztus az első kígyó, amely az almát nyújtotta, hogy egyenek belőle, de Antikrisztus a második, a fényt hozó kígyó is, melynek a kereszt tövében másodízben „Zeusz" tiporta szét a fejét:° az igazi, dionüszoszi értelemben, az eritis sicut deus° értelmében vett „Antikrisztus" – Jézus. Vagyis „a keresztre feszített" „Dionüszosz", efelé törekszik az egyetlen

megismerés, a keresztény eretnekség mélységeiből, mégpedig a legősibb, „ophiolatrikus",° kígyóismereti eretnekségből, mely fölér a „feltámadással és az élettel". Ez a Krisztus egy ismeretlen emberi glória hirdetője, amely vakítóbb annál, hogysem az adott test vagy akár a most létező világ kiegyensúlyozhatná. Ez a Krisztus az emberi dicsőség megszerzése a legapróbb és legváratlanabb ablak mögött is, és épp ott, épp a teljességgel váratlan paradoxonjában, nem pedig a már megjelent, uralkodó, jóllakott dolgok megelégedett mértékében, amivé az egyház Krisztust hamisította és lazította. Az eretnekek Jézusa, vagyis a valódi, az a Jézus, akiről a „kígyóimádók" mint alapvető eretnekek azt hitték, hogy a paradicsomi kígyó az ő férge volt, ahogyan ez a féreg, a Tudás fáján csüngve, az ész istennőjének férge: ebben a Jézus-képben jelen van Dionüszosz élete is, vagy egy korty egy olyan birodalomból, mely nem erről a (megvalósult) világról való, de nem is a másikról (az emberidegenről, sorsszerűről). Az ilyen kapcsolódások és „ophita" emlékek, melyek Paulusszal szemben ellenségesek, a „győzedelmes" kereszténység történetében elfojtottak voltak, Nietzsche kései vízióiban a „megfeszített Dionüszosz" képében találták meg legfelső formájukat. E kígyó nyomai újra megjelennek a mai romokban; hiszen Dionüszosz nem a rom vagy az éjszaka, ahová a reakció menekül, nem is a gőzölgő természet „mint kezdet", hanem – mintegy a forradalom zászlaira írva – a tűzkígyó vagy az utópikus villám. Ily módon a korai keresztény eretnekek felől közelítve, igen találóan, sőt pontosan, megérthetjük mindazt, amit Nietzsche az „Übermensch"-csel, vagy akár a kései Dionüszosszal mondani akart. Megérthetjük Zeusszal együtt, aki halott, tehát nem láncolja többé Prométheuszt a sziklához. Oly erősen előtűnik itt ismét a régi eritis sicut deus, a hübrisz° és a sui generis° emberi-felsőbbrendűemberi ájtatosság teljes összefonódottságával. Ez a fajta fölhívás Nietzschénél épp krisztológiai szempontból több gondolkodnivalót kínálhatna, mint amennyi a „szőke bestiá-

nak" és a nyerseség egyéb banalitásainak, de az alamusziságnak is kedvére való. Hiszen Krisztosztól, aki nem porral táplálkozik egész életén át, s nem marad a sírban a rá kirótt halál teljes ideje alatt, nem áll minden olyan távol, ami „Antikrisztusnak" neveztetik.

GONDOLKODÓ SZÜRREALIZMUSOK

Itt a beomlott Előtt, Után, Fölött és Alatt folyton metszi egymást, s mögötte a sötétség.
A furcsaság regényei és a montírozott színház (261. skk.)

A JÁTÉK RÉSZESE

Túl sok mindent látnak körülötte. Nagyon tarka, ami fönt szétesik. Üvölt, álmodik, és egyszerre csapkod balra és jobbra. Az ürességből nem jut ki, csak torzzá teszi. Göndörödik még a menekülés is, mert visszafelé igyekszik.

Ha minden félresiklik, a folyó sem marad egyenes. Formák törnek szét és csillámlanak, mai füst fodrozódik, fontoskodik a mellékes. Épp a „revü" tér vissza ily módon, a maszkokon át, gondolkodva; logikusan használják formaként, hogy az egymásba fonódást tükrözze. Benjamin például, filozófuskézzel, az alantasba és mellékesbe nyúl, mely ezt felismerhetővé teszi, s olyan dolgokat mutat föl belőle, melyeket értelmes ember tíz évvel ezelőtt aligha vett volna észre. Miként a költészetben, úgy a gondolatban is fölmerülnek, tetten érhetők csodás dolgok.

És nemcsak a szürkület kísért, mely ma felszínen van. Kísért a kor is, amelyből jövünk, szüleink kora; kísértetiesen jár föl s alá. Ám éppily közvetetten lett figyelemre méltó az előző évszázad; vagyis mint festői, költészeti, filozófiai tárgy, mint szürrealista fölfedezés. Izgatószerekkel szolgál ez a fölfedezés, még nem lehet tudni, mire; egy gőgös varázst termékenyít meg, még nem tudni, mi célból. Olyan csapatban

történik ez, mely a felső rétegből tört ki, s az épphogy elmúlt korral trágyázza a földjeit. Ami akkoriban tetszett, az ma borzadállyal teli, de fontos álmok kifejezője; ami akkoriban minden stílus érzéketlen keveréke volt, azt ma visszásan szerelik össze. Annál furcsább, hogy használói közül legtöbben kommunista beállítottságúak; az erről szóló akta még semmiképp sincs lezárva. Holnapra több lehet benne, mint amennyit a lényeg ma felmutat.

REVÜFORMA A FILOZÓFIÁBAN (1928)

Ahol ez kialakul, ott meglehetősen derűsen vele tartanak. Aztán valami zavarni kezd, pont mellette megváltozik, újra elhajlik. Ilyesmi történik velünk az első effajta kísérletnél, melyet Benjamin folytatott. Nem hiányoznak a játékos összehasonlítások, pedig hiányozhatnának. A komolyak sem jutnak mindig haza, inkább az utcára kerülnek, mely itt húzódik.

Más dolgok részben sajátjaik, részben fölöslegesen rímelnek a régire. Épp az *Egyirányú utca* című írásban,° melyet Benjamin jelentetett meg, s itt a szürrealista gondolkodásmód típusaként áll. Az *Egyirányú utca* Énje igen közeli, ám változó, sőt meglehetősen sok Én; ugyanígy szinte minden mondat új kezdet, mindegyik másképp és mást főz. Ez az írás fölöttébb modern eszközöket használ, kései gráciával kezeli a sokszor mellékes vagy elpusztult tartalmakat. Formája az utcáé, ahol házak és boltok állnak egymás mellett, kirakatukban ötletekkel.

Ilyesmi csak ma teremhetett meg, hogy ne legyen maga is mellékes. Csak ma lehet a benső, főként tárgyias szeszélyt fontosnak tekinteni úgy, hogy az ne maradjon magányos, közvetlen, megfoghatatlan. Hiszen a nagy forma mindenfelé áporodott; a régi polgári kultúra, udvari színházzal és zárt műveltséggel, már epigonizmusként sem virul. Az utca, a vásár, a cirkusz, a ponyva felől más formák törnek előre, újak, vagy csak megvetett szögletekből ismertek, s ezek fog-

lalják el az érett területet. A clown pontosan a haldokló balettbe, a könnyű lakógép a már régóta halott stílusokba, a darabokra tört revü a régi, szépen zárt színpadi masinériába tört be. A revüben a „föllazításon" kívül közvetlenül nem sok volt ugyan, s ezt is helyre lehet megint pofozni. A revüből nem származott újabb „mimus", hisz többnyire a szórakozni vágyó csőcseléket szolgálta, és éppoly amorf volt, mint amaz. Közvetve persze használni lehetett, a „revüt", mint a jelenkor egyik legnyíltabb és minden szándék ellenére is egyik legbecsületesebb formáját, mint az üres tér lenyomatát, melyben hazugság nélkül nem zárható már le semmi, melyben már csak részek találkoznak és keverednek. A revü közvetett hatása épp az össze nem csirizelt jelenetek érzéki erejéből és mozgalmasságából ered, változékonyságukból és az egymásba átváltozás képességéből, abból, hogy az álomhoz közük van. Így ez a forma segédeszközként bekerült az egészen másféle művészetbe, Piscatortól a *Koldusoperáig;* még a „rögtönzés", a könnyen megoldható tettek új aspektusai sem hiányoznak belőle. Ezek a tettek váltak Benjaminnál filozofikussá: mint a megszakítás formája, az improvizációk és a váratlan oldalpillantások, a részletek és a töredékek formája; ezek amúgy sem törekednek „rendszerződésre". Jelmondat, tanács, dialógus, traktátus – ezek mindig is rendszeren kívüli filozófiai formák voltak, jóval az újkori rendszerek előtt, de még bennük is. Most pedig, az ész a priori polgárok princípiumával, levonul a rendszer is, mely idealista összefüggését kizárólag az ész eme princípiumából kiindulva vitatta és fejlesztette ki. A zárt tanrendszer ugyanabban a folyamatban múlik el, mint a polgárság absztrakt-zárt számítása; olyképpen, hogy Nietzsche a rendszert még a „tisztességtelenség akarásának" is keresztelhette. Így találták meg Simmel kérdő-kérdéses benyomásai a helyüket; még a tudományos zarándokkórusba is, mely szüntelenül „rendszereket" énekel, betört így valamiféle Hörsel-hegy: az úgynevezett egzisztenciálfilozófia alakjában – komplexumokkal,

ám rendszer nélkül. Egészen másféle elhatározás kapcsán jelenik meg a „revü" Benjamin kis formakísérletében; megfontolt improvizációként jelenik meg, a szétpattant összefüggés hulladékaként, álmok, aforizmák, jelszavak egymásutánjaként, s ezek között legföljebb a vonzások és választások felemás rokonsága kíván jelen lenni. Míg tehát a „revü", módszerbeli lehetőségeit tekintve, utazás a kiüresedő korban, addig Benjamin azzal próbálkozik, hogy fényképeket vagy tán inkább: fotómontázst készítsen erről az utazásról.

Már mondtuk, hogy az itt látható Ének mindig újak, s ezek kioltják egymást. Sőt tárgyszerűen senki sem megy igazán az utcára, mintha dolgaik magukban volnának. Ami sejtelmesen tölti meg az emberek keblét, az csak külsődleges töredékekben fejeződik ki; ezek cégtáblákká és kirakatokká formálódnak. Pontosan egyirányú utcává: nem tetszőleges képződményként, üres, térré szélesedő utcaként, amilyenek a puszta álmokban vannak, hanem filozófiai *vezérfonalként* és bazárként. Ebből adódik az a legsajátosabb forma, melyben gondolatokat valaha is kifejtettek; a fejezetek címe: Olajozó, Reggelizőszoba, Rendes óra, Megállóhely háromnál nem több bérkocsi számára, Divatcikkbolt, Nr. 13, Talált tárgyak hivatala, Álarcok ruhatára és így tovább. Ennek felelnek meg a filozofikussá tett töredékek, melyeket ezeken a helyeken, ezekben a kirakatokban helyeznek el, s melyek mégis, ismét ugyanúgy, a legnagyobb változatossággal kicserélhetők. Például katedrálisok úgy mutatkoznak meg, mint a „vallás pályaudvarai", s mintha rögtön ismét elrejtőznének az ehhez hasonló allegóriatekintetek mögé: „Mise idején itt állítják össze az örökkévalóságba induló hálókocsikat." Természetesen kritika ez a „vallás pályaudvaráról", de ugyanígy a másik irányba is fut a vonat, vagyis az örökkévalóságból és annak mítoszvilágából a pályaudvarra, hogy itt csempészárut rakjon ki. Ebben a beszédstílusban megtaláljuk az összekapcsolásoknak azt a gondolati gazdagságát, mely Max Ernsttől Cocteau-ig a szürrealizmust jelenti: az

Ott összekapcsolását a legközelebbi Itt-tel, merengő mítoszokat a legegzaktabb hétköznappal. Fölmerül így újra az Én vagy a Mi kérdése, hisz ez mégsem váltakozhat vagy hiányozhat oly embertelenül ebben az utcában. Az utcán maradó Én persze csak a bóklászó test, tehát primer módon nem fül vagy szem, nem meleg, jóság, csodálkozás, hanem klimatopatikus tapintásérzés és ízlés. Ha alkalmazható itt Bachofen egyik kategóriája, akkor a khtonikus szellem ebben az utcagondolkodásban, pontosabban: passzázsgondolkodásban találta meg védőburkát. Ahogy vitorláshajók vannak palackba zárva, ahogy a forgatható üveggolyók játékszerként zárják magukba és őrzik látszólag a virágzó fákat, behavazott templomtornyokat: úgy bújnak meg itt a világ filozofémái a kirakatüveg mögött. Ez a szellem még a kozmoszt is csak az ízlés belső tekintetével, avagy a tekintet ízlésével ragadja meg, sőt a test kábulatával fejezi ki (l. „Planetárium" fejezet). Testközeli álomutca boltokkal, melyek a kor ízlését, házakkal, melyek a kor keverék-tartalmait sűrítik magukba – ez, vagy ez lehetne a kísérlet tája. Ezért itt nem pusztán a filozófia új üzletének megnyitásáról van szó (hisz korábban nem is voltak boltjai), hanem még egy hordalékorgiáról is, egy darabka az elveszett tekintetek, a legmegszokottabb dolgok szürrealisztikájából.

Ha visszatekintünk a kis Egészre, akkor az néhány ma el nem érkezett dolgot helyettesít. A gondolkodó a legaprólékosabban utánajár a részleteknek, élesen kirajzolja azokat, hogy mégis alig kelljen elmondania, mire is jó az érme. Ad írásképértékeket polgári árfolyam nélkül, még megfogható egyéb árfolyamok nélkül; ami látható, az anarchikus jelentés és a gyűjtögető, széthullásban kutakodó, megmentő, ám szubsztanciálisan elrendezetlen érintettségek jelentése. Ugyanaz a tekintet, amelyik szétrombol, fagyasztja meg egyúttal a sokrétű folyamot, szilárdítja meg (iránya kivételével), teszi elasztikussá a legváltozatosabb összefonódások fantáziáját is; ez teszi a filozofálást egyenletesen medúza-

szerűvé, a medúza Gottfried Keller-i definíciójának megfelelően: olyanná teszi, mint a „nyugtalanság megmerevedett képe". De ha a sodró „revü" keresztülfolyik a szürrealista filozofáláson, akkor a megmentett romjelentésekben föltétlenül egy másféle „kaleidoszkóp" kerül napvilágra. Hiszen korunk üres terei (hasonlóan már a 19. századihoz is, melynek kísértetjárás-allegóriája mindenütt belelóg a szürrealista filozofálásba) nem találhatók abban, ami maga is üres, hanem a konkrét szándék, a materiális tendencia birodalmában, mint a magában semmiképp sem meghatározhatatlanéban. Benjamin filozófiája szerint minden szándék az „igazság miatt hal meg", és az igazság a lecsendesített „eszmékre" és azok udvarára: a „képekre" tagolódik. Csak hogy ennek az irodalomnak épp a valódi képei, éles adatai és precíz mélységei, centrálisan félreeső volta, valamint átlós fúrásainak leletei nem csigaházakban vagy Mitra-barlangokban laknak,° üveggel elválasztva, hanem a nyilvános folyamatban, mint a folyamat dialektikus kísérleti alakjai. A szürrealista filozofálás mint a töredékek csiszolása és montírozása példaszerű, ám ezek meglehetősen pluralisztikusan és semmire sem vonatkoztatva megmaradnak ilyenként. Montázsként azonban konstitutív, segít építeni az utcák valódi vonulatát oly módon, hogy az igazság miatt nem a szándék, hanem a töredék hal meg és hasznosul a valóság számára; az egyirányú utcák is vezetnek valahová.

A WAGNERT MEGMENTŐ SZÜRREALISTA PONYVA (1929)

A közelit mindig is oldalról lehetett legjobban látni. Mindkét oldalról lehet, de a frissebb szemek baloldalt vannak. A tekintet erről az oldalról föllazítja vagy új formára hajlítja a megszokottat. Megakadályozza a közepes élvezetet, szétválasztja, ami hajdan összegubancolódott, a frissesség miatt nem szégyelli magát, hanem kimondja. Ezáltal közelebb kerülnek olyan dolgok, melyek egymástól igen távolinak látszottak.

Manapság sok minden, ami szép, bodorodik, össze is tekeredik. A legrosszabbul nem a gyermeki benyomások felől, melyek a széthullásban gyakran rendkívül pontossá válnak. Így lesz egy fiú érzése, akinek hat órán át el kellett viselnie Wagner *Ring*jét,° tanulságossá. Azóta gyűlölte ezt a zenét, mely olyan volt, mint a *tisztaszoba;* s olyan lakályos és unalmas is volt, mint a látogatás egy ilyen szobában. Aztán később, egészen véletlenül, meghallotta a matrózok táncát a *Hollandi*ból,° a nagyszerű imát, a piccolót mint a kormányos pipáját. A darab egyből vad, színes, gyarmati lett; May Károly és Wagner Richard kezet ráztak.

Előzetesen még egy szót, hogy a kézfogás ne lelkesítsen föl túl hamar. Ebben az összefüggésben sem Wagner, sem May Károly nem az, aki az olvasó számára, hisz az conductiójukat csodálja,° egyszerűen mérgelődik vagy – ugyancsak egyszerűen – örül. Wagner valamiféle zavarodottság, ez nyilvánvaló, de olcsó, szégyenletes és gyámolatlan dolog ironizálni fölötte, sehol sincs erről szó. És May Károly, aki önmagában is az egyik legérdekfeszítőbb, legszínesebb mesélő, kezeskedik a *vásárért*, a *ponyváért*, vagyis az olyan dolgokért, melyeknek improvizációját és harsányságát fontosnak kell tartanunk, sőt szinte komolyan kell vennünk. Hogy May Károly „megmenti" Wagnert, nem egy halotti toron elcsattanó vicc, hanem eleven darab. Hisz némely szürrealista próbálkozás a 19. század *tisztaszobáját*, *grandiózus szalonját* a *vásáron* látja; egyszóval itt az esedékes tendenciákat hegyezik ki. Wagner mint ponyva a legzseniálisabb kérdésességnek egy mai kérdés síkjára való átvitele.

Vegyük szemügyre először is a tisztaszobát, ahonnan minden srác elmenekült. Visszataszító maradt, ám rejtéllyé vált, Wagnerral együtt. A tisztaszoba elsőként érzett jellegzetessége az *álom*, ahol ez a szoba áll. Ez vonja be ma nippjei képét; a gyermekkornak, ahonnan az álom származik, igen jó helye volt a múlt századi ürességben és kísértetiességben. Sőt akko-

riban még a felnőttek is ágyban feküdtek, a polgárság a nemesi ágyban; képtelenül arra, hogy megtalálja saját formáját, a régi kultúrát álmodta újra, túltöltött gyomorral, anélkül, hogy összefüggött volna az igen józan munkanappal. A kapitalizmus és technikája, mely a hagyományos kultúrát szétrombolta, még nem vallott színt; új erők, melyek épp a kulturális üres térből teremthettek volna, még nem jelentkeztek, az összeomlásból csak a belőle szálló por volt meghatározó, mely dekoratív módon felhőkké formálódott. Így jött létre ez az álomgiccs (Benjamin kifejezésével), egymásra rakódva az összes stílusirányzatból, a történelmi arcok e kimondhatatlan átfedése, ez a tulajdonképpeni giccsmitológia, melyben már ideológiai igazság sincs. Így jelentkezett először is a tisztaszoba *második* jellemzője, az álomban és az álom fölött: mégpedig a *befejezett látszat*. Ám ez, a pusztán szubjektív hazugságon kívül, nemcsak menekülés és a legvisszataszítóbb hamisítvány, hanem megfosztotta a varázslattól a mítoszokat is, melyeket a kapitalimus rombolt szét, másodszor is megfosztotta őket a mítoszoktól, a bennük rejlő befejezett „esztétikai" nem-komolyság révén. E hamis hang egyformán feloldó és elkülönítő objektív jellege nélkül a zene alámerült volna a biedermeierben vagy a formai epigonizmusban, magánjelleggel, társadalom és tartalom nélkül; ennek jele Mendelssohn, Schumann és a jobbak. Így azonban a zene a kor álomkollektivitásával kapcsolódott össze, látszatszimbólumaival találkozott: olyan elölnézetekkel és enteriőrökkel, melyek nem alaptalanul voltak alkóvok, az ijedtség búvóhelyei és gyönyörteljesek, valóságos isteneik a kereskedelem és az ipar, ők díszítik domborításként a bank homlokzatát, olyan reneszánsszal, melynek a 16. században nem voltak ajtófüggönyei, ám a 19. században csakis függönyként értelmezték, Ludwigshafeniával, egy város „hitelesített" istennőjével, álmok összevisszaságával és töredékemblémákkal, az *Eddá*val mint álruhás kortartalommal. A dekorációból tűnt elő az „allegóriának" ez a sajátos formája, mely egyál-

talán nem allegória, legalábbis a szokásos, a klasszicizmus óta ismert értelemben nem az. A 19. század túlzsúfolt látszatában az álomitalok, a Kyffhäuser, a Fáfnir° nem absztrakciók jelképpé formálásai, amilyen az allegória még a biedermeier idején is volt, vagyis nem látott szimbólumok lanyhultak bennük álruhás fogalmakká. Hanem épp a történetimitikus gazdagság illeszti azálszimbolikus utánérzéseket álomgiccsbe; mely istentől elhagyatott, a szónak mind jó, mind rossz értelmében, s mégis a „maskarádénak" abban a köztes rétegében lebeg, mely teljes nem-komolysággal reprodukál szimbólummítoszokat, s nem félig komolyan gondol allegóriákat. A kor tulajdonképpeni „nagysága", szobában, képméretben, bútorban, főképp magában Wagnerban, az álarc látszatából ered, vagy inkább a benne rejlő dekoratív mítoszból, mely átívelt a látszat teljes pánszerű terén. Maga a látszat már az első Schwind-féle dekorációkban is hat, a színházi és történelmi festészetből táplálkozik, az operában válik háromdimenzióssá, négydimenzióként tetőzik Wagnernál, ismét allegorikussá válik Klingernél és Böcklinnél, derűssé egészen a straussi könnyedén izzó illatig, a Georgekörben az annyira más, megfagyott Wagner-gőzzé stabilizálódik, tekintélyes aranymetszéssé. Ám a tisztaszoba és a nagy szalon látszatának alapműve mégis, továbbra is *A nibelung gyűrűje:* oly sűrű teatralitásba van ágyazva, hogy szinte már valami valóságos is van benne, s ezért tudta Wagner a maga abszolút látszatát még Meyerbeer felemássága, vagyis a puszta effektusként megjelenő „ok nélküli hatás" ellen is kijátszani; Wagner szinte ugyanazokkal az érvekkel harcolt Meyerbeer ellen, amelyekkel Nietzsche lerántja a leplet a „színész" Wagnerről. Wagner zenéjében, épp ebben a megvalósult látszatban van valami „valódi"; nemcsak illuzionisztikus, hanem – és erről kell most *harmadsorban* szólni – fiziognómiai oldalát tekintve is, a rálátás és *értelemprobléma* szerint. A tisztaszoba befejezett látszataként egyúttal rejtélyes, rejtéllyé vált látszat is, *hieroglifa a 19. szá-*

zad üres terében. Már az expresszionizmust is csak életének rövidsége akadályozta meg abban, hogy az 1880-as kispolgári tapétákban olyan kifejezéseket fedezzen föl, melyek a durva keveréken és az együgyű másolaton kívül még mások is. A giccs, a kerti lomb, a fölállított és mégsem teljesen irreális látszathomlokzat boldogsága úgyszintén ide tartozik; ez a kor észrevette a dolgokat körülvevő objektív keverékfényt is. Életmódként elviselhetetlenül, mint „stílus" a számunkra legtávolabbiként, a 19. század mégis tovább kísért az üres terekben, melyeket a 20. század megoszt vele; ezek a terek és valami természetesen becsületes tudása annak, mik is, valamint egy konkrét „sugárzás" is megmaradt a régi kultúra összeomlásából. Franciaországban, ahol Wagner sohasem halt meg, és a „dekoráció" sem állt soha ennyire távol az élettől, a szürrealizmus különös módon ismét fölkeresi ezt az álombazárt, a szimbólumok összevissza nyüzsgését, s megitatná őket a valóságos dolgok vérével, hogy tendenciáik megjelenjenek és dologi szívük dobogni kezdjen. Ha tehát értenénk a párlatkészítéshez, bizonyára nemcsak a valóságos régi kultúrából, hanem Wagner viaszpanoptikumából is nyerhetnénk némi ritka mézet. A giccs-sémák tohuvabohujában° többek közt egy pszeudomorfózis rejlik, melynek napjai a szó szoros értelmében nincsenek megszámlálva, és egy hieroglifa, mely még megfejtésre vár.

Ennyit a tisztaszobáról, annak meglepetéseiről, s végül is ez már elég. Mennyire komoly (s ez vár ránk), ha betör a tisztaszobába a *vásár;* hisz az nem szemléli, hanem leteperi a giccset. Korábban, a mitikus hatalmakkal kapcsolatban, a mese intézte el ezt, a gyámoltalan, ám győzedelmes Jancsival és Paprikajancsival is. A mesét a *ponyva* kapja örökül (mely oly közel áll a vásárhoz); a ponyvában a vagyonosok álgiccse válik mitikus hatalommá, s kifosztja a tisztaszobát, ujja köré tekeri a plüssfüggöny démonait, míg a szolgálólány menyasszonyi köntösként magára nem tudja teríteni. Következésképp a *ponyva,* a benne rejlő álomgiccs révén, Wagner leg-

sajátabb menedéke, ez a kormányos pipája, amellyel a friss Wagner-élmény kezdődött, melyben nincs semmi rejtélyes, de nincs semmi poros sem. A ponyva is a 19. századból származik, s ugyancsak álom, ám (ahogyan a „Kábítás"-ról szóló fejezetben kifejtettük és itt emlékezetbe idézzük): nem a jóllakottak álma, hanem a feszülteké és a várakozóké. Ugyancsak régi anyagokat csúsztat egymásba a ponyva, s reprodukálja őket, ám a lovagregények, sőt a mítoszok is, melyeket megváltoztat, vágyálomba vannak ültetve, mely mindent készpénznek gondol, nem emlékezetből és patetikus menekülésből kevert vágyálomba. A ponyvaálom ezért a kielégített bosszú és a beteljesedett kívánság forradalmilag megalapozott, szitkozódó képköde, sok a feszültség, a cselekmény, s a végén nagyszerű a diadal. A ponyva lényeges elemei a távoli utazások, az igen távoli vagy igen ragyogó színhelyek; odahaza semmiképp sem talál tisztességes táplálékra, nem a megállapodott nép halk szavú, tréfás meséje, szemlélődő kalendáriumi története ez, hanem a szabad költözködés terméke, s csak vele együtt keletkezett. Így aztán érthető a mai burzsoá ellenszenve nem a piszokkal, hanem a szennyel szemben; a ponyva ragyogást álmodtat előre a serdületlenekkel és a proletárokkal, röviden: inkább fölizgat, semmint vigaszt nyújtana az üzem börtöne miatt (ez a ponyvának csak a polgári funkciója). Ha tehát már a mesét a szabad költözködés *előlegezéseként* értelmezzük, Jancsi és Juliska, a ravasz katona küzd és legyőzi a boszorkányt, az ördögöt, általában a mitikus bonyodalmakat: akkor a hős is, akit a ponyva választ magának, mindig meseszerű lesz, hatalmas (de sohasem nagyfejű), bátor, ravasz paprikajancsi, még ott is, ahol a „mítoszból" vagy inkább a mítosz megvalósult *látszatából* öltözködik. Míg Wager mégoly problematikus megváltásai is egy vágyálom happy endingjébe olvadnak, melyben sok az India, sok az elmosódó, kvietista° fenség, de tuladonképpeni „mítosz" nincs már benne, olyan, amely mindig az emberekkel szemben vagy legalábbis az em-

bereken kívül és a mennyei hatalmak pártján áll. Ha leemeljük Wagner álombarbárságáról a gólyalábakat, akkor épp az emberi előrenyomulás, a ponyvaszerű ragyogás köreit kellene eredményül kapnunk, vagyis azokat, akik oly érdekfeszítően sípolnak vagy mennydörögnek benne, esetleg hárfazengéssel úsznak a Nirvána grófi kastélyába. Egyáltalán a ponyva az, ami a mi korunkból úgyszólván közvetlenül termékeny lehet; hisz a vásári ragyogásban nincs semmi hazugság, a ponyva valóban népközeli, földünk és levegőnk, népdalunk és templomi énekünk lett. Nagy műveket alig értenek ma már másképp, mint meseszerűen, ponyvalátszattal. Minden ponyva útjelzője a *Fidelio* lett: a *Koldusoperá*tól, melyből nem hiányzik a király követe, egészen addig, hogy a ponyva szelleméből megszületik az új metafizika. Egynél több út vezet azonban a rabló mátkájától a wagneri dagályosságig, a régi ponyva álom-összefonódásaitól a tetszőlegesen nyújtható, végtelen dallamig, Captain Marryattól *A bolygó hollandi* hullámzó, fenyegető, nyugtalan tengeréig és a tenger dagálya fölött elterülő asszonyi mennyig. Egynél több út vezet Haddedihntől, ahol May Károly ugyancsak nem járt, *A nibelung gyűrűje* germánjaiig, Winnetou ezüstpuskájától Nothungig° és a fehér apa elleni harcáig, álom-Kelettől a gicces-Eddáig: – jó volna, ha ezek az utak fordítva is járhatók lennének, hogy Wagner egészen kalózhajójáig eljusson, melynek nyolc vitorlája és fedélzetén ötven ágyú van,° és eljusson a lecsendesített éber álom furcsa kikötői máglyájáig. Adorno már észrevette (*Berliner Opernmemorial.*° 1930): „Aki látta Klemperer Hollandiját, annak el kell ismernie, mily kevéssé blaszfémiaszerű az ilyen mellérendelés: hogy egyedül ez a mellérendelés képes megtisztítani Wagnert végre a metaforikus portól, a kiüresedett szimbolikustól, a dohosan megszentelttől és a romantikus kosztümbe öltöztetettől, és csak ez képes mozgósítani a benne rejlő aktuális tartalékot, mely most Wagnernál csak karnyújtásnyira van." Így Wagner „idelizmusa" talán veszélyessé és materiálissá válna, vagyis: vissza-

hozná az eredetileg forradalmit, s a „mitológia" látszatában kiélezné a bosszú- és utópiaponyvát.

Persze ezt a frissességet általában könnyebb tanácsolni, mint határozottan követni. Igen furcsa, hogy Wagnerral kapcsolatban még mindig nem lehetünk konkrétabbak, hogy minden, ami vele kapcsolatban elhangzik, a levegőben lóg ugyan, de meg is marad a levegőben. A kor véleménye Wagnerről mind ez idáig teljes egészében a zavar vagy az elutasítás; a gyakorlatban mégis (vagy épp ezért) a *Ring* minden rendezője médium, akiből a változatlan Makart-kor szól. Teljes képtelenség a *Varázsfuvolát*, a *Fideliót*, sőt akár a korban oly közeli *Carment* úgy játszani, ahogyan a saját korukban játszották, pedig ez nem is lenne a legrosszabb; ám Wagner, pedig ez a legrosszabb, továbbra is Makart-csokor marad, Klara Ziegler Múzeum. Az ilyesmi nemcsak abból ered, hogy a bayreuthi alap annyira teljesen megmaradt és továbbra is nyomaszt; és nem is Wagner zsarnokgesztusából következik, melyben állítólag nincs semmi lazaság, tehát nem újul meg és nem szól a jövőhöz. Wagner szimfonikus operája épp a maga idejében abszolút robbantás volt, melynek robbanóerejére nem kell emlékeztetnünk. Míg ez a robbanás Wagner műveiben hamarosan elült és dogmatikussá vált, Wagner mégis, ellentétben más rutinmunkásokkal és korhoz kötött kompilátorokkal, a zene tulajdonképpeni zsenije, s ugyanakkor olyan figura, aki per definitionem genii° nem marad egy helyben. Hiszen csak a tehetségek maradnak egy helyben, a tehetség kész, teljesen kimerített múlt, ők tehát számunkra is elmúltak lehetnek; ezzel szemben a zseni egy műben az, ami még tovább munkál benne, ami továbbra is érint minket, amivel egy kor hozzájárul a jövőhöz és általában a még meg nem valósulthoz. Következésképp mintha nem is annyira a bayreuthi alap nyomasztana, mint az, hogy: még nem találták meg a wagneri „zsenialitás módját", következésképp a wagneri múlt-módban maradnak, úgy játsszák

őt, mintha a kasszasiker és a tehertétel, a csodás mű a föltupírozott középszer és legellenszenvesebb korszak keveréke volna. Ehhez járul Wagner ellenszenve az ismét előtérbe került, felvonásokra tagolt opera, a mazsolául szolgáló zene, a változatosság igénye, a cselekménygazdagság, a percenként változó szín iránt. Ez zárja le igazán az utat, és ez tartja Wagnert, a legnyilvánvalóbb zavarok ellenére is, a saját korában, mintha ő volna Meyerbeer vagy Spontini (akik miatt persze nem kell mérgelődnünk, mert ők valóban „elmúltak"). Ezért uralkodik a slendriánság és az absztrakt hallgatás: nyugton hagyják Wagnert, sőt valamiféle lusta „patriotizmussal" viseltetnek Makart-csokra és császárindulója iránt, ám senki nem vár örökséget. Az egyetlen megkísérelt aktualizálás húzásokkal próbálkozott, sőt végül azt javasolta, hogy a *Ring* nagyobb részét szavalják, és csak a tetőpontokon énekeljenek. „Aki ezt a filmet megnézi – olvashattuk a *Karamazov testvérek* című film egyik plakátján –, az megtakarítja egy terjedelmes rgény elolvasását"; hasonlóképpen vélekedik a görcsösen pátoszellenes új Wagner-tárgyiasság is. Ha Wagner *Ring*je nem is Dosztojevszkij, akit komolyan kell venni, az egyes felvonások fölépítése mégis szimfonikus, oly pontosan kiegyensúlyozott a szonátatétel szerint, hogy a húzás csak Beethovent, nem Wagnert űzi ki Wagnerból. A pusztán *csökkentett* mennyiség még nem csap át abba a minőségbe, amelyre itt szükség van, s amelyet talán sejtenek. Az idő egyelőre csak a határozott friss- és bel-aspektushoz elég érett: ez azt jelenti, hogy Wagnert ma meg lehet szabadítani közvetlen állapota mérgétől. Másféle „hagulatra" van szüksége, még Brucknerra és Mahlerra is, hiszen bennük oly sok wagneriság tisztult le, s még ez sem segít a megvalósult zsírzenének abban, hogy dinamittá váljon, szakrális dinamittá, pedig olykor megérdemelné, hogy az legyen.

Ezért kellene először ecettel lemosdatni a drága tetemet. Wagnernak szüksége van a maga Offenbachjára, aki már amúgy is benne van, s akivel szemben ezért nem ismert ő

tréfát. A civakodási és üres pátoszjeleneteket oly magasra kell srófolni, hogy aztán maguktól zuhanjanak le. Lehetetlen, hogy Wagnerban a rosszat, sőt a szászt szeressük, ahogy például Verdi banalitásait szeretjük, sőt e dolgok miatt szeretjük különösen őt, a barátian mély szellemet. Wagner viszont túl beképzelt; egy erőszakos zsarnok védtelen pontjai nem meghatóak, mint egy szerelmes gyöngéi; s főképp Wagnernak még a gyöngéi is szász, nem olasz gyöngeségek. Sok minden szinte már Offenbach ismételt paródiájának tetszik, úgyhogy, miként a kettős megfordításnál, mintha megint a komolysághoz érkeznénk; ezt kellene visszavezetni a Wagnerban rejlő nem-önkéntes Offenbachhoz. Olyan művek jönnének így létre, melyek egyszerre „paródiák", és pátoszuk is valódi. E kettő gyakran ugyanegy alakban, rétegesen és bizonyára sajátosan, de mindenképpen valódi állapotként van a műben, melyet most csak elfednek. Ennek eredménye nem mennyiségi, hanem minőségi húzás a *Ring*ben, az egyetlen, aminek van értelme. Ezután kellene alapjában változtatni a valóban „jelentős" dagályosságon, pontosan a Klara Ziegler Múzeumon, az idegenné válton, a tisztaszoba giccsmitológiáján. Épp a környezetünkből távolítottuk el ezeket a darabokat, s a mérnöki szerkesztés egyik legnagyobb tette, hogy megszabadított bennünket az „áldásos házikacat" giccsmitikus építményétől. De, mint említettük: egy lépéssel odébb tovább él ez a térben, nem kedélyessége, hanem *kellemetlensége* szerint, *hieroglifaként*. Míg e kor mérnöki konstrukciója azt szolgálja, hogy az elérkezett üres tér csak legalább be ne omoljon, a 19. század – egyebek mellett – elég szimbólumanyagot nyújt, mely az üres térben lebeg, dialektikusan fénylik, az új szubsztancia töredékeit is jelöli. Tanulságosak lennének ezért a nyílt színpadi térrel végzendő kísérletek, látható T-vasakkal a giccsmitológia és kellékei körül, körös-körül az illúzió teljes üressége, blokkház, terasz a Rajnán, Brünhilda-szikla, vu par un surréaliste° középen. S mindenesetre most már a *ponyva*, s vele együtt a vásár, a

cirkusz, a zsibvásár is betörhet Wagnerba; ez tette már a maga idején is kriminálissá a Klara Ziegler Múzeumot, avagy kivitte a nagyvilágba. Meg kell tanulni Wagnert hallgatni, ahogyan May Károlyt habzsoltuk, hogy vele menjünk a vásárba. Akkor megszűnnek majd a frázisok, mert még harsányabbak lesznek, elveszítik illendőségüket is, mely ünnepélyesnek mondja magát. Leningrádban fátylak mögött és gyerekdarabként játszották a *Lohengrint*; úgy hírlik, a legtisztább és legmegfelelőbb hatással. Ez mintegy a Wagnert megmentő Cristoph von Schmidt volna, az *Ostereier* és a *Heinrich von Eichenfels* szerzője; újabb kanyar ez a gyermekkor rejtélyeiben: és a *Ring* úgy jelenik meg, mint prérizene, mint a teljes álomlátszat szürrealisztikája, felszabadított ponyva a nézőtéren és a rendezésben. Ami „nem-előkelő" ebben a zenében, amit mindig is éreztek, a „nem-legitim", amit épp a tisztaszoba felől vetettek a szemére, a vásár zaját jelzi Wagnernál, s ez épp elég nyilvánvalóan ponyva. A próféta szakállára, nem így képzelte ő az ünnepi rétet, ezen a szent helyen, de ez a hely csak mint feladat és probléma létezik. S a vásáron egyébként sem a wagneri keresett „zsenimód" virágzik, de mégiscsak jobban virágzik, mint a plüssvárosokban, azokat képviselve egy olyanban, mely már nem is létezik. Az eredeti madárka eldalolja képeslapdalát, Siegfried végigvonul a vad Kurdisztánon, hegyi és völgyi vasút zenéje zeng a Walhalla alatt, elég a legharsányabb jeleneteket ábrázoló külvárosi moziplakát, csöpögős sorsok kerülnek színpadra – a Nibelungok barátja észreveszi a szándékot, és nem rosszkedvű.

A 19. SZÁZAD HIEROGLIFÁI

Ahol sok minden leomlik, ott egy s más kajlán fönnakad· S akkor jobban látható, mint korábban a fal mellett vagy összefüggésében. Meglebben a rojt, a gyermek mellett lévő férfi előlép. Előnyomakszik az elfeledett, és beleakad a hajdan

sima érzelmek kiálló sarkaiba. A megszokott is ferde, majd idegenkedve néz maga elé.

Így tárulnak föl a napok, amelyekből jövünk. Sőt vajúdni kezd ismét a múlt század teste. Egy pusztán visszamaradott ízlés gyümölcsei mellett friss giccset is szül. Ám ez az *új* tisztaszoba, mely manapság jól látható ugyan, többnyire csak utólag vagy pótlólag készült; a kispolgári rétegekben még *közvetlenül* él, nem közvetve idézik. Tanulságosabb ezért, és itt egyedül erre gondolunk, a 19. századi dolgok *közvetett* érintettsége; mely mint ilyen, épp az avangárd sajátja. Aragon *Paysans de Paris*-ja, Benjamin sajátos bélyeggyűjteményei és passzázsai óta a szülők korszaka (mégpedig oly módon, ahogyan gyermekként elmerültünk benne) egyre felnőttebbként bukkan föl. Ami korábban csak az iskolai álmok lidércnyomása volt, az egy megigézett visszatérés önkéntes gyönyörévé vált. Alkalmas erre minden vonás, minden szerkezet: egy korabeli váza az ablak mellett, a függöny rojtjai közt – és a felnőttnek könnyű dolga van, ha gyermekkora borzongását, a gyermeki sejtéseket akarja összekapcsolni a giccs rejtvényeivel. Hisz a 19. század önmagában is, amúgy is tele van álommal, keverékkel és susmogással; a mai emlékezet csak az elmúltat fejti ki bővebben. A forma, melyben a század utánálmodta, utólag megalkotta, vegyítette és pótolta az elmúlt korokat, hieroglifává ugrik össze.

Akkoriban a legtöbb kisember másnak akart látszani, mint amilyen. Gyarapodjatok, volt az ötvenes évek jelszava, s ez maradt a későbbiekben is. Polgárok, akik hirtelen-váratlan lettek naggyá, nem tudták, hogyan kell ezt megtartani, s ezért giccsük még nagyobb lett. Nem felejtjük el itt, rögtön az elején jegyezzük is meg: a gazdagodás szándéka valóságos dolgokat is fölszabadított. Először, ami a legfontosabb: a polgári győzelem 1789-ben megszabadította béklyóitól az ipari termelőerőket, 1830-tól kezdődően a gép fenekestül fölfordítja az életet. Az új formákra is igencsak ráérzett az ipar; az egész századon át megfigyelhetők a gyakran meg-

döbbentő kísérletek üvegből, vasból, le nem határolt, levegőtől átjárt térrel. Giedion úgyszólván kiásta mindezt *Bauen in Frankreich* című könyvében; „a XIX. század, ha úgy hiszi, nincs szem előtt, merész lesz". S végül rendkívüli különleges eset e század tudománya, törekvése a pozitivista pontosságra és a szolgálat, melyet – óriási anyaggyűjtése révén – a marxizmusnak úgyszólván közvetlenül tett. Ám eltekintve a tudomány különleges esetétől (túl messzire vezetne, ha ennek határait, a kontemplatív látszat felé tartó átmeneteit felmutatnánk itt): hiszen a nyíltság a század minden ideológiai megnyilvánulásában anomália, s a plüss a szabály. Az akadémikus építészet igencsak akadályozta az úgynevezett funkcionális építészetet, masszív stílusok rakódtak a „combinaisons aériennes"° fölé (melynek lehetőségeit Octave Mirbeau már 1889-ben fölismerte); főképp az „ornamentika" vakította el (a szó legszorosabb értelmében) a konstrukciót. Az ellentmondás az egyre erőteljesebben beinduló társadalmi termelési mód (az ipar) és az elsajátítás magánkapitalista formája között – ez az ellentmondás két arcát mutatta: emitt mérnöktechnikai, amott dekoratív-ipari arcát vagy a „stílusok" anarchiáját. Csakhogy ez egyáltalán nem két arc volt; hisz az előbbi szégyellte saját létezését, egyáltalán nem érvényesült, míg a történelmi dekoráció uralkodott a szobán, a házon, az életformán, a művészeten, a kultúrán, a bölcsőtől a sírig. Ugyanaz a világgazdaság, amelyik vasvázas kiállítócsarnokokat építtetett, elősegítette az áruk történelmi piacát is, vagyis „minden kor és stílus" hazug világkiállítását. A *csalás*, melyet azóta lepleztek, hogy bevezették az üzletben a rögzített árakat, ekkor legalább az életben ismét felszínre tört. Ám a *történelmi utánzás*, a század másik alapvető jellemzője, a parvenü kedvteléséből fakadt, hogy álmodni akart a meghódított nemesi ágyban, feudális módon szerette fölcicomázni magát. Főként Németországban, ahol a nemesség politikailag továbbra is fönnmaradt, a birodalom régies dekorációjában virágzott a bourgeois gentil'homme,°

200 évvel Molière után, soha nem sejtett pompával; belső *bizonytalansága*, valamint történelmi *álomlátszata* határozta meg mind a társadalmat, mind a kultúrát. Röviden: ha akkoriban a legtöbb ember józanul és polgármódra viselkedett is, ezt vagy leplezte, vagy nem talált hozzá formát. Ez hozta létre a furcsán hamis, édeskés vagy ostoba játékot, a kedveseket, akiket virágként szakítottak le, a kolduskarperecet, amellyel egymást megajándékozták. Ez hozta létre a könyvek aranyozását, a fogadósnét és a nótás kedvű vadászlegényeket (mikor már egy fél százada futott a vonat, Scheffel, a költő „megsarkantyúzta lovát", és elügetett a Neckar völgyébe). Ezért áll a háziasszony vörös képpel a tűzhelynél, de a konyhán kívül kacagása gyöngyöző, s krinolinban és puffos ujjú ruhában jár; ezért bókolnak a bajuszukat pödörgető gavallérok. Ettől van szakadék a mindennapok és a dekoráció, a plüssfotelekben zajló látszatélet között, melyet a gázflambeaux° fénye ragyog be; ezért vannak tele a nyolcvanas évek előcsarnokai fafaragással, márványpompával és pneumatikus ajtózáró szerkezettel, mely sóhajtva kattan a zárba, és a valóságot tompítja. Ezért állt esztergált asztalka a szalonban, rajta nyitott könyv és díszláncocskák, melyek lecsüngtek az asztallapról; ezért állt az életnagyságú fotográfia a – festőállványon, fölötte a redőzött függönnyel. Ettől vannak a művészet aranyalmái papírmaséból készült ezüsttálban, ettől a díszkiadások és a bajor királyi kastélyok; ezeket egy olyan valóság ellen emelték, amely esztétikailag leginkább ahhoz értett, hogy önmaga elől meneküljön. Persze mindehhez hozzájárult a maga módján a pénz pompája is: mégpedig *gyöngéd-puha ünnepi élvezettel*, az életben és a művészetben is. Végül is valamiféle hedonizmus felelt meg a felszólításnak: „Gyarapodjatok!", s ez végighúzódott Schopenhauer és Hartmann egész világnézetén; a hedonizmus a világnak szinte minden problémáját mérlegkérdéssé redukálta, a gyönyör vagy a szenvedés mérlegére, optimizmusra vagy pesszimizmusra. Ezért kellett a nőknek megint „nőiesnek"

lenniük, kebellel, csípővel, derékkal, párnás karokkal és sejtelmes leplekkel. Női csizmácskák voltak divatban, melyek szorítottak és kínoztak, s a szélük szívformában ívelt; vaginális fodrok lepték el a napernyőket, kabátkákat, uszályokat, cul de Paris-k° – még a park füvén is úgy ült a rododendron lilája, mint egy nagy női ruha fodra és uszálya. Oly élvetegen pöffeszkedett az ajtófüggönyök kora, hogy asszonyaik kivétel nélkül úgy tekintenek ránk, mintha a „Pschütt"-ből vagy a „Vie de Budapest"-ből° jöttek volna; főfoglalkozásuk áthatóan polgári volta ellenére. Nem volt ez másképp az urakkal sem, szűk nadrágjukban és pofaszakállukkal: a szakállban borbély gondozta fülledtség lakozott, a hálószobában égett a lámpa, az egész korszakban ott pöffeszkedett, gőzölgött, hazudozott a plüss. A józanság százada volt ez, és ugyanúgy a dagályosságé is, mely arra szolgált, hogy elnémítsa az előbbit; az élvezkedő gyárosok és álomkeverékük százada ez a nemesi nyoszolyán; egy olyan „stílusművészet" százada, mely történelmi álarcboltként állt a vigasztalan és egészen másféle utcán.

Ez a jelleg vált láthatóvá minden házban, de ott volt derengőn és rejtve is. Az ember leplezte magát, minden dolog úgy feküdt még dobozkájában, mint egy ágyban. S egyáltalán milyen pontosan kapcsolódott egybe ezekkel a lakásokkal a szorongás és a rejtőzködő csalás, milyen veszélyesen csapódott le bennük a kriminalitás. Jól látta Benjamin a századnak ezt a tényezőjét: az „éneklő gázlángot" vagy a „hosszú folyosót, mely megszabja az áldozat menekülésének útját"; így azután a főúrian berendezett lakás nemcsak a birtokbavétel gazdag színhelye, hanem az elvétel, a bűnügyi regény tanulságos színhelye is volt. Ehhez járult, a profitszalon legtöményebb fényeként, hogy az akkori gazdagokat nem elégítette ki a felvonóhíd, a rokka és az egyéb reneszánsz dolgok, kellett nekik még a Kelet is, kellett nekik még az is, hogy kelimvitorla legyen keresztben a szobájukban, kellett a perzsaszőnyeg a padlóra, középen a szobapálmával, s a tarisznyaminta minden párná-

ra és kanapéra. Bármi fedezte is fel a biedermeierben a Keletet, a kasmírsálat és a türkiszzöld falat: balkánivá vált itt minden, a kapitalizmus Balkánja a „hamis varázs kánságának birodalma" lett. Ilyenféle volt a szalon, és az *utca* folytatta a mesterkéltséget, rögtön a század alapmotívumainak új változatával, ilyen a *nem-valódiság és a nemesi nyoszolya fülledt nagy álomlátszata.* Ha ezeket az óriásablakokat és balkonokat, szörnyetegeket ábrázoló kőnippeket, öntöttvas otrombaságokat és a bankpaloták előtt álló kariatidákat nézzük, úgy tűnik föl, mintha egy új nép vándorolt volna ide, a civilizáció barbár faja a biedermeier törékeny-kulturált faja helyett; ahhoz, hogy alig néhány év alatt rettenettel tegyék a földdel egyenlővé Németországot, a hozzájuk hasonlókat keresték, de nem találták, csak az álom talmi világában, az összes kor és nép stíluskeverékében. Ez a világkiállítások utcája és egy olyan historizmus, melyben mindenki mindent tudott, az építőmester nemcsak hatalmasakat épített, hanem összekevert románt, gótikust és reneszánszot, megbízás szerint; a külső nagyság a belső parttalanság megfelelője volt. Magányosak a francia impresszionisták, Leibl vagy Gottfried Keller becsületes-nagyszerű régi kézművességének nincs hatása: az akkori művészet csak álarcosbál volt. Ez a pajzán zsánerképtől az éppoly színpadias hatalmas formátumig terjedt; csak Wagner zsenije volt képes ebből szinte mitikus, már alig mitikus maszkot készíteni. A 19. század utolsó (már szeplős) látszatvilága a Jugendstil volt az izzólila fáradtság, mely visszacseng még a Wagner-epigonokban, és egészen Klagesig megfigyelhető. A Jugensdtil egy olyan polgárság látszatemancipációja volt, mely – hol szociáldemokrata, hol nietzscheánus szellemben lázítva – mégsem talált saját magában semmi emancipációt, csak menekülést és élvezkedést, mintegy sajátos mocsármotívumként, a rothadó elnyúlás vagy születő kezdet lidércfényeként. A korábbi századok ornamentikái kívülre került belső formák voltak; a dekorációk, melyeket a 19. század a régi ornamentikából hozott, még

hamisítványként sem lettek jók. Ennek oka persze a hieroglifajellegben rejlik, és még valamiben, ami pontosan összefügg a polgárság vágy- és pótlékálmaival, a közösségi álom többletével. Hiszen a 19. század nemcsak a múltat másolta tudós módra, hanem egyúttal materiálissá is tette belőle saját álomlátszatát: történelmi kópia ez, meg egy jobblétre szenderült történelem építészetének álma.

Ahol sok minden leomlik, mondottuk, ott egy s más kajlán fönnakad. Ez elsősorban a megelőző koron vehető észre, a puszta undor ezt már nem fejezi ki. Az undor után a nevetés jött, a gyakran erősen iparművészeti gúnyolódás a mulatságos ruhák és a plüss szokásai fölött. Sem az undor, sem a nevetés nem hatolt túl mélyre, ezek a hallgatás egy bizonyos zónájában helyezkedtek el; most azonban az előző század válik *rejtvényként* hallhatóvá, hangosabban, ám egyúttal kísértetiesebben, mint korábban. A hallgató szubjektum eleinte, még a következmények értelmezése nélkül, a felnőttben rejlő hajdanvolt gyermek; akinek reakciója a borzongás és az önmagában zegzugos, erősen visszhangos megrendültség. Hisz a gyermekkor, már mondtuk, soha nem talált annyi cikcakkot és díszítményt, mint a 19. században, sem annyi búvóhelyet, melyek ijesztettek és elrejtettek, a késeiség, az archaikus késeiség megannyi álmát, mely koraiságot aggatott magára. Mégis először a hallgatás zónáját hagytuk, el, mert a 19. század dolgai csak most hullanak szét, rohadnak és trágyaként foszforeszkálnak. A nemzetiszocializmus kísértetként teszi a dolgát, hogy a tisztaszobát meglehetősen *közvetlenül* hasznosítsa. A 19. századnak épp a „jövőbe mutató" elemeit utasítja el, vagyis első, mérnökarculatát; ám a közelben itt él, a másodikban, a plüssben. És minél nyilvánvalóbban csődöt mondanak a hatalom eddigi eszközei, melyek a valóságos szocializmus elnyomását szolgálják, minél alaposabban szüksége van ehhez a nagytőkének a fasiszta diktatúrára és a narkózisra mint a diktatúra másik

formájára, annál gyakrabban aktualizálja a nagytőke az előző század ünnepi fényét és álarcosbálját, s annál ügyesebben győzhet ismét a dekorációfestészet is. Ezzel szemben a *közvetett jelenidejűségnek*, a szürrealizmus sajátos avantgárdjának, mely éppoly sajátos, újszimbolista célokra desztillálta a haut-goût-t,° bíróságilag rendelkezésére áll a 19. század: sokkként és objektumként, egykor eleven viaszpanoptikumként és kísértetjárásként, ásatásként és hullafoltos „antik"-ként. Gázvilágítás, kispolgári módon, az ebédlőasztal és a mellette álló szekreter fölött; gázvilágítás, nagypolgári módon, a szakállas frakkok és plüssrondellák fölött. Gáz világít kispolgári módon, a kor metszeteire és olajnyomataira, a kislány angyalra, aki egy gyermeket óv a szakadék szélén, a savoyai pásztorfiúra, a tavirózsás tóra és a fölékszerezett gondolás nőre, a háttér vörösen és zölden kivilágított báltermére, ahol dekoltált ruhás és frakkos párok táncolnak; nagypolgári gáz világítja be a Makart-képeket, melyeken az alabástromkarok hullaszínűvé fakultak, s melyeknek kompozíciója kusza kacatként hullik szét. E területek jelentése csak most, a sokk és a széthullás következtében válik nyilvánvalóvá; a látszat és a túlzsúfoltság hieroglifái, stíluskeverékek és talajtalan mitológiák ezek. Ily módon a szürrealizmus a 19. században megtalálja érzékenységét, szántóföldjét és kolosszeumát. A zsákmány tartalma azonban épp a teljesen széthullott álomstílus-keverék, s az eszköz, mellyel fölerősítik ezek hieroglifáit, hogy sajátosan találóak, olykor még olvashatók is legyenek, a már akkoriban is széltében-hosszában átlyuggatott ornamentikák diabolikus montázsa. Fotográfiák a festőállványokon, hőmérők az alabárdokon, a kor rejtélyes rémkamrái: ez a század közelebb van a gyerekkornál és távolabb Kínánál. Ám a szürrealisták, mint Max Ernst, Chirico, Aragon, Benjamin, tüzet gyújtanak a kínai fal kandallójában, közelebb húzzák a kis cukrászdai aranyszéket, s a kínai fal egy olyan kort zár körül, mely *az ember maradékokból megalkotott* kísérlete. A vásári kikiáltók egyes bódék előtt

így kiáltoznak: itt láthatók „Görögország titkai". Ezek a 19. században nem titkok, ám a kor szert tett másokra, mégpedig a hajdani felnőttek serdületlen titkaira; nyárspolgári templom volt ez alkóvokból, újmitikus Ó-Mexikó csupa „Budapest"-ből. Semmi kétség: az elhajított szegletköveket (nem mindig blaszfémikus értelemben) talán föllelhetjük még a rommezőn. S az ornamentikák faunája is nagy, és a kanapén az oroszlánfej sem tartja már biztosan a gyűrűt. A 19. század bányája nem szolgál olyan műalkotásokkal, mint a korábbiak, de ősképeket ad, az emberi expresszió beomlásból fakadó archetípusait.

A VILÁGHÁZ SZÁMOS KAMRÁJA (1928)

Idekint sok minden mozgolódik nélkülünk. Nem mindig rossz, ha a megnevezett ismét elillan. Annál sajátosabb módon lesz feltűnő, már nem annyira megállapodás szerint tartozik egybe. Egészen másképp zöldell vagy hervad, mint ahogyan elgondolni képesek vagyunk.

Sőt már ez a zöld is csak önmagánál fordul elő. A virágok tán illatoznak és „álmodnak", így mondták ezt, ám ki tudja, mi célból és miben? A legtöbb állat távol él, nem a mi világunkban, amelyben, sőt amely felé alig mozdulnak. Senki sem ismeri a hal útjait, amelyeket végigúszik, senki sem tudja, mit keres és mit lát útjai során. Háziállat is sokkal kevesebb van, mint ahogyan – inkább hamisan – tudni szeretnénk. A macska sohasem keresztezi utunkat, azért sem, hogy szerencsétlenséget hozzon, s még a kutya sem követ minket. Bármennyire tagadja is ugatása a koldust és igenli a pénzt, melyet védelmez.

Velünk sem történik ez másként, amikor gyermekek vagyunk. A kicsi, ringó helyzetben, mely ma már álmunkban is alig létezik, hajdan, amikor az ajtókilincsnek légyfeje volt. És megint a nők körülöttünk, akik sajátjukként szenvedhetnek, élhetnek meg, és végül meg is ragadhatnak egy mégoly férfias nyelvet: marad rajtuk elég illat végképp idegen kertekből.

A ragyogó, gömbölyded nő, a veszélyes idegen csoda, és egyúttal a barátnő, az alteregó° a valóban dialektikus szerelmi aktusban. Már az asszonyokat körülvevő köd is, mely igen határozottan érezhető, már ez is különbözik a férfiakétól, és éppígy más az irány is, ahonnan megközelíthető. A nők értékét nem csökkentette az, hogy rejtvény nélküli szfinxnek nevezték őket,° vagy „kimeríthetetlen fél-voltukat" emlegették. Csakis a mi rejtvényfogalmunkat, még ezt is, értékelték le ezzel, rájuk hivatkozva. Nem az erényes leány, sem a donna graciosa,° az egyenjogúvá lett reformnővér és a „girl",° de az elvtársnő sem derít fényt az asszonyban rejlő meghatározatlanra, s még azt is alig világítja meg, ami számára már adott. A női szerelem érzése: sajátosan elforduló tekintet még a gyönyörben is, s épp ott; mintha az anyaság sötét körök beavatottsága volna, olyan rezervátum, melyet közölni nem, fölmérni is alig lehet. Az asszonyi ág, legalábbis ami a a szerelmet és az anyaságot illeti, kívül esik a férfiak tekintetén. Ez az oldal a férfiág mellé, gyakran fölé van rendelve, nem változatként van hozzácsatolva.

Közelebb hozzánk, így aztán az emberi testben aligha stimmel a sor, még ha görbe is. Véres izmok közvetlenül a vékony bőr alatt, s rögtön másként nézünk ki, egyáltalán nem hasonlítunk önmagunkra. Mi minden egyebet pakoltak össze még a testbe, rángatódzó, pulzáló csöveket, göböket, a belek hernyómozgását; az emberrel, ahogyan számunkra megjelenik, nehezen egyeztethető ez össze, a váladékokról nem is szólva. Alig hihető, hogy e véres bensőben készül az emberi élet vagy a gondolkodás az agyban; ez az átmenet egy Geissler-csőben°, avagy egy villámokat szóró gépben – l'homme machine° „érthetőbb", mondhatni homogénabb volna s az ember nem az. E mély tenger fölött is, a test felszínén, mely mintegy a testet fedő, egészen más képet mutató tükör, még ott is található elég megszakítás. A nemi szervek például idegenek a meztelen ember kánonjától, mely a görögök óta van érvényben. Puhatestűek és kígyók járnak-

kelnek benne, csak pornográf módon szólalnak meg, a beszéd peremén, nyersen, pikánsan vagy kéjesen. Az apollói körvonalat megtörik a nemi szervek, a barokk körvonal pedig, mely közelebb áll hozzájuk, felöltözteti őket. A szerelmi aktusnak pedig végképp saját birodalma van, olyan tér, melynek padlója és mennyezete nyitott, de nincs rajta ablak, és napvilág sincs benne, s ebben kering reflexszerű „barbársággal". A mai városban, legalábbis „munkanapokon", nem válnak hallhatóvá a szexualitás erejéről tanúskodó megrázkódtatások; vagy csak esténként, a luxus utcáiban és a fény vakításában, nem tulajdonképpeni módon, előjátékszerűen, színes-szétszórt ostobasággá lazulva. A polgári világot talán az éhség hajtja, a szerelem biztosan nem; művészetébe, vallásába is csak nem tulajdonképpeni módon keverednek a szerelmes pillantások, s nem mint a legfontosabb motorok. A görögöknél legalább *feszült*, a gótikus kereszténységben *ellenséges* volt a viszony Dionüszosz és Apolló között, az alvilági démonia, Éva vonzásköre és Mária–Krisztus között. Mindazonáltal az érzékek boldogsága még rivalizált a lelki békével, a mai világban pedig teljes egészében félszeg viszonyban áll a puszta munkanapokkal. Mária–Krisztus még a rabló menekülési kísérlet volt, kiszabadulni Dionüszoszból, megfontolt próbálkozás, hogy dionüszoszi fiolákból is megtisztított vizet öntsenek egy új életbe; ebből eredt és itatott át egy egész kultúrát a trubadúrok szerelmi szolgálata, egészen a rokokóig. Ezzel szemben a polgárivá vált „szellemtől" Dionüszosz teljesen eltér, ezáltal persze még érezhetőbb a dévajság is. S ebben „Dionüszosz" csak az egyik, bár az egyik erős azok között, akikkel szemben megszokott életérzésünk, *absztrakt* racionalizmusunk csődöt mond.

Ha a szerelmi éjre nem derül fény, gyümölcsére még kevésbé, pedig fényes nappal mutatkozik. Bizarr az is, ahogyan a várandósok az anyatestben az utcára, az üzletekbe, a bálba viszik az embrió elmondhatatlan alvó világát. Egy világ kezdete, sőt egyáltalán *a* világ kezdete gőzölög és izzik itt egy

éber asszonyban; a történelemelőttiség nullpontja utazik itt adott esetben a villamos két megállója között, az 1928-as év hűvös mindennapjaiban. Ezt az összehasonlíthatatlan azonnaliságot persze homogénná is lehet tenni; vagy modernül, mint amikor nőgyógyászok úgy beszélnek az embrióról, mintha az anyaméhben is villamos futna, vagy mitologikusan, mint amikor a kabbala művelői° lángocskát láttak a születendő feje fölött, látták az „angyalt", aki vezeti őt. De rég föllazult már az utóbbi sorrend is (ahogyan föllazult az „istenek rendszere" is, melyben Dionüszosz az egyik isten); s ez a sorrend is csak színesebb házat kínált, az ősvilág belékevert színeivel, melyben még egyáltalán nincs szó lehetséges házról. Ezenkívül: míg a nőgyógyászok nem képesek rendszerezni a kezdet misztériumait, a kabbalával foglalkozók, ellenkezőleg, a fölöttébb földi világban való létezést nem tudták lenyelni, pedig az angyalok műve ebbe van bezárva. A sokk, mely Reinhartot, a fiatal természettudóst éri Keller *Sinngedicht*jében,° amikor szülei szerelmének történetét hallja, melynek saját eredetét köszönheti, ez a sokk saját kezdetének *tapasztalt*, nem csupán kontemplatív megértése, mintegy a világ kezdetéé a civilizált lakodalmas házban, sőt az ismert, látszólag önelégült urbánus lét kellős közepén. Nemcsak freudi, hanem metafizikai okai is vannak, hogy a szülők szerelmének ideje kiváltja ezt a sokkot. A gyerekek viszolygása attól, hogy elképzeljék szüleiket a szerelmi aktusban, de a szülők ijedsége is, amikor kezdetét veszi saját gyermekeik szerelmi élete, az érthetőeken kívül a következő sötét okokkal is magyarázható: itt találhatók a világ süllyesztői, a helyek, ahol a megszokott valóság elveszíti lába alól a talajt. Az egyházi kultúra sem képes formát adni annak, hogy minden embernek és mindig újra minden embernek van embrionális léte, nem tud olyan formát adni ennek, mely a látszólag folyamatos, még forradalmaiban is folyamatos történetet ne szakadékokra építené. Az egyházi kultúrában csak az átmenet pillanata számára áll rendelkezésre a kereszt-

ség; ám az ezt megelőző, borzadállyal teli kísértetvilág, a fordított halottak birodalma, mely az élők között terjed, továbbra is fény nélkül marad.

Szinte fölösleges is mondani, mennyire tör meg és sötétít el igazán a halál. Velőig ható fejszecsapás ez, s ugyanaz a hús pusztul el tőle, mely ezt megelőzően oly különös módon alakult ki. Itt fekszik most a keserű hulla, nincs már a világba zárva, mint a gyümölcs, mint a kisborjú a tehén testébe, melyet a vágóhídra visznek: hanem a gondolkodó ember maga utazott el az alogosz őshelyére,° egész közel a városhoz, a temetőbe. A halált bevonták magába az organikus szubsztanciába, mintegy egy sajátos ösztön, a halálösztön élére helyezték. Nemcsak a magas kor vágyaként, hanem épp a fiatalság tendenciájaként is, mintegy ásványi tendenciaként, mely az Ént kioltani, mindenségszerűvé vagy mereven elmúlóvá akarja tenni. Az aszkézisben is kell munkálnia egy ilyen megsemmisítő ösztönnek, nem a munka aszkézisében, amely igen sok vesződséggel jár, s nem is a világtól való menekülés aszkézisében, mely cserébe valamely belső fényt vagy fölöttes világot vár, ám bizonyára a megsemmisítés puszta gyönyörében, mely úgyszólván a halálösztön mohósága is lehet, s melynek a vallás az egyik ideológiája. Ugyanígy bizonyára többféle módja van annak, hogy a halál a pszichikai szubsztanciába bevonható, vagy legalábbis annak szolgálatába állítható legyen. Vagy közvetlenül, mint az egyiptomiak, akik a merevség, a statikusság, az Ozirisz-tan tisztelői voltak,° vagy közvetett módon és mintegy dialektikusan a „szerelmi halál", legfelső fokon az „áldozati halál" jelenségében, s a valódi aszkézisben is. Esztétikailag ide tartozik a tragédia jelensége, mely a halált a száműzött élet-értelem keretévé teszi. Ám bármily helyes vagy hamis legyen is e jelenségek értelmezése: ahogyan ezeket más dolgokkal összefonják, az mindig csak a halál *peremén* történik, annak jól fésült, a nézők felé fordított oldalán, nem a centrumban. A halál továbbra is a tulajdonképpeni

idegen nem-Én, az irracionális marad minden kultúra rációjában, még az egyiptomiban, a keresztényben is; minden „elkerülhetetlen sors" prototípusa a halál, mely akaratunk ellenére történik, idegen beavatkozás, megfoghatatlan. Így aztán az ember előttinél is jobban nyúl bele az ember utáni és annak halotti birodalma a fogalom nappaljába, mely az ember utánit egyáltalán nem vagy csak a legszörnyűbb elidegenedéssel tudja túllicitálni. Az élet felvilágosult tudatossága kapitulál a halál előtt, az egyház egy csapással átvágja, ám a gordiuszi csomó sehol sincs igazán összefonódva a győzelemmel.

Ennyit hozzáfűzhetnénk még az egyszerű zöldhöz, mely itt csodálkozásra késztetett. Vázlatnak, kevesebbnek: egy kicsiny katalógusnak kellene így létrejönnie, igen hiányosnak és tudományosan rendezetlennek. *A kihagyott dolgok, ama tartalmak katalógusának, melyeknek nincs helyük a fogalmak férfias, polgári, egyházi rendszerében.* Ám ugyanolyan mértékben ismét előtérbe kell kerülniük, amint a rendszert forradalmi módon szétrobbantják, vagy amint az „relativisztikusan" saját magától szétpattan. S aminek következtében – az *absztrakt* racionalizmus ellenében – egzisztenciális tartalmak jelennek meg, melyek bizonyára nem robbantanak szét minden rációt, ám szükségük van egy egzisztenciálisabb és konkrétabb rációra. Nyomorúságok jelennek meg, melyekkel rosszabbul bánnak, mint az állatokkal, s nem mozgolódnak ez ellen, mert teljes egészében kívül állnak. Cselédlányok, akik oly gyengék és szótlanok, hogy nem ők ölik bele fájdalmukat a vízbe, hanem őket öli bele a fájdalom. Utcalányok, stricik, polgárilag bizonytalan és a bűnözés alatt meghatározott egyének, bűz, lárvaélet a déli kikötővárosok „kimondhatatlanul" lepusztult tarkaságában. S a megállapodottban, a veszélyesen ledérben: csak a parasztok menetelnek még, kilógva a sorból, józanságukban, mely nem józanság, birtokukon, mely nem kapitalista, tehát nem is csap át. A nemesség végképp nem tekinthető elmúltnak, mint amit a

polgárság egyenesen lerohant; a 19. század még mindig a fennálló erők kézitusája, melyek közül a restauráció, a polgárságon belül is, nem is a legjelentéktelenebb volt és maradt. S ismét föl a mélyebb sötétségű vagy fényű tartalmak felé: vagy pelyvává váltak-e a zsidók, miután Jézus, a mag kihullott közülük? Az alacsonyabb, de a legmagasabb vallások is a legteljesebb egymásmellettiséggel kérkednek, a déltengeri lagúnákban, ahol kannibálok csimpaszkodnak belé jük, India titkos kolostoraiban; sem ténylegesen, sem szubsztanciálisan nem a kereszténység „primátusához" érkeznek ezek, mintha fölvirradt volna már minden szürkület napja. Ijesztően, ám vallásos módon ijesztően van bennük a „számszerűség" minden olyan teológia menetekelje,° mely tisztában van azzal, mit jelent a szív és a szellem puszta racionalizmusa. Semmiképp sem léptük át a „természeti korlátokat", ahogyan a kapitalizmus szeretné, mely ezúttal hiába utódja a régi varázslásnak. A puszta kauzális kapcsolat, melytől életünk, találkozásaink és az azokból kiinduló sorsok függenek, nem úgy néz ki, mintha a termelés konkrét büdzséje volna, mely a „természet" vadhajtásait legyőzi. És éppily kevéssé győztünk a másik oldalon a baleset szakadékán: omlásokon, összeütközéseken, a technika, a még mindig absztrakt, semmit át nem fúró technika területének robbanásain, avagy az újmágikus győzelmeken túli kozmikus védtelenségen. S egyébként is: önmagában is még mindig milyen különneműen van jelen, a kicsiny dolgokban is, a természetszerű az egyre növekvő általános nevezőhöz képest, melynek semmi köze hozzá. Oly siváran és súlyosan emelkedik itt a víz, a szikla a maga névtelen módján, nehezedik, hallgat és meredezik, a hullámok egymást követő menete végtelenül gördül az éjszakából és az éjszakába, sötét üzelmek közepette tétlenül. Föllángol a villám halvány ere: költők látják és filozófusok nem képesek beléhatolni, a legparányibb részletig ily sietségben formálva, mégis fölfoghatatlanul rövid időre; a csillagok Árgus-szemekként izzanak,° melyek nem azok, istenekként,

akik nem azok, tüzes koloncokként, sugárzó testekként, melyek nem azok, a világéjszaka mérhetetlen másságának kellős közepén: semmilyen fogalom, sem beleérző, sem költői, minőségi vagy mennyiségi nem állított célt e mérhetetlen mennyiségű rejtvény elé; itt még a kérdésfeltevést is elvakította az irráció: az ésszel szemben támasztott hatalmas követelményként, hisz az ész a titkot nem képes föloldani anélkül, hogy megfelelne rá. A misztika sem adott otthont a „természetnek", minden Nappá válása és Isten-mélysége ellenére. Ha a világot az egyik oldalán ragadjuk meg, elillan a másikon, minduntalan máshová helyezve rossz telhetetlenségét. Napjaink széltében-hosszában racionalizált elektromossága a görögök számára bizonyára csak megdörzsölt borostyán volt, ám cserében minden ősi mágia, kivéve egy kis darab dilettáns borostyánt, elolvadt, és a régi mágia is csak tökéletlen munka volt. Ahogy a természet magja is sötétlik, az emberek szívében. Ismeretlen az emberi sors mozgatója, még az éhségé és a közgazdaságé is; mennyire ismeretlen akkor a „kultúra" szubjektuma, a változóan adekvát tudat csalódásainak és fényes képeinek szubjektuma, melyekben ott rejtezik a valódi tudat is. Gyakran épp a kicsiben, a pirinyóban nyílik meg a legpontosabban a létezés szíve; már csak abban is, ahogyan a pipa fajtájának instanciája itt hever: ám először csak egy nagy *csodálkozás*, bár ez az utolsó és legmagasabb, kapaszkodik beléje. Teljes ködbe merülve, még a fogalom lámpása nélkül, áll itt a tulajdonképpeni létezés szubjektuma. Ez a világ-Odüsszeusz nemcsak a filozófia, de ezzel önmaga előtt is ismeretlen. Senkinek hívják vagy arc nélküli szubjektumnak, érvényes anyag nélküli tendenciának; Ithakáját még a horizont rejti.

Ilyen keményen és bőven nyomakszik elő a másféle, balról is, jobbról is. Nem lehet egy kalap alá vonni, keresztbe áll, egy túlságosan gyorsan vagy megbeszélés szerint összegyűjtő fogalom számára nehezen kezelhetővé válik. Aztán kiderül így erről a fogalomról, hogy absztrakt, elfolyik, egyfajta

numerus claususszal,° ami az összefüggésébe nem illik. Nem illik az elhasználódott, s ezáltal kétszeresen simává csiszolódott összefüggésbe, egy olyan vonatkozási rendszerbe, mely, lévén férfias, polgári, szüntelenül mennyiségivé tevő, a Sokban nagyon sok megfoghatóság alattival bír. Úgy kószál itt a Sok, mint az Egyes, mely különösként nem találja a helyét: aztán főként a minőségileg különös oly kevéssé valamely általános különössége is, amilyen kevéssé az általános e különös általánosává tud válni. A felszín összefüggéseinek mai széthullása különösen érzékennyé tesz az efféle jelenségekkel szemben: ennek persze nem az a célja, hogy az általános, a továbbra is Egész, végső soron az Egy letűnjön. Ha az Egész nem az Igazság, akkor csakis a túlságosan *készen* zárt Egész nem az, ám bizonyára az a nyitottként megőrzött Egész. Olyan Egészként, mely mind lefelé, mind előrefelé beenged olyan dolgokat, melyek eddig alulprivilegizáltak voltak; s ezek, valóságos előkelőségből, a pusztán „belejátszóval" szemben, ahogyan Hegel is nevezi olykor, nem játsszák az előkelőt. Egy ilyen tapasztalt pluralizmus azután kifejezett *követelményként* jelenik meg az Unitas-szal szemben,° vagy ekként társul vele; ez a pluralizmus teszi azután az Egységet a megnehezítés révén megbeszéletlenné. Az ilyen Egység Egésze tehát nem a már átfogóan Igaz, hanem csakis a még hiányzó módon Igaz; az a „totum"° nem létezik még, csakis utópikus kísérletjelleggel. Az ő Egy-volta (ahogyan szükségünk van rá, tehát még nem sikerült) egyelőre még az őt célzó és sokrétűen kísérletező folyamat irányában várat magára. Csakis így, ám épp így érhetjük el, hogy ne legyen zavaró a pluralisztikus gazdagság, így nem marad az, ami – kísérletezően nézve – kontingens benne, kaotikusan mellékes, hanem ellenkezőleg, útbaigazító és tanúságszerű lesz, az átmeneti egészről, mely igaz lehet. Az ilyen tanúság segítséget nyújtó bőséget kínál a folyamat leképezéséhez a csonkoló séma helyett, főként a lelkiismeret-ismeretet erősíti, mely szerint a világ még nem kész, és Mindenség-Egysége, éppen

ez van a legkevésbé elrendezve. Ami nem utolsósorban kihat aztán a *dialektikus* módszerre, mint magának a lezáratlan folyamattartalomnak a módszerére. A kényelmes anyag helyett kényelmetlen is tartozik a konkrét dialektikához, mely nemcsak a homogénná vált vagy akár ab ovo homogén ellentmondások, esetleg ellenállások dialektikája. Ott is rátalál a kényelmetlen, ám különösen konkrét anyagra, ahol nem minden történik szép sorjában, ahol van összevissza, vannak nem-egyidejűségek, sőt egyenetlenségek. A világépület számos kamrájába, azokba, amelyeket épp a széthullás fedett el, s melyeket épp a széthullásnak köszönhetően fedeztünk fel, s melyeket a montázs nemcsak szubjektívan tolt össze, ide fészkelte be magát sok efféle magánkívüliség, adott esetben negatív lét, előlegezett tézis nélkül is. A tézis, antitézis, szintézis mindig azonos hármas ritmusa helyett, melyen mindig ugyanaz a túl biztos áldás van, változatos, ám erősen szinkópás ritmus jelenik meg. Az egyvonalú folyamat helyett sokidejű, sokterű folyamat él itt, melyben annak semmiképp sem homogén anyaga formálódik és kísérletezi ki magát. A világ ily módon épp a dialektikus módszerben dolgozik pluralisztikusan, mindenekelőtt így: Multiversum versus Unum nondum inventum.° Olyan Egység felé fordul tehát, mely éppúgy, mint a még mindig éppen hiányzó (ám nem teljesen jelen nem lévő) *Tökéletes* az épp ezért Nem-Tökéletesben, vagyis: saját tökéletességében, hozzá nem illően kísért, látensen jelen van. A gondolatnak éjjel-nappal nyitottnak kell lennie erre, olyan racionalizmusként, mely egyszerre racionalizmusa a nyitottra vonatkozó kontingenciának és a dialektikus telítettségnek, olyan utópikus tapasztaltság, mely nem szökik el absztrakt módon, de nem is kapitulál irracionálisan.

Ám ehhez a fogalomnak éppoly érzékenynek kell lennie, mint amennyire elmélkedőnek. Ezt is meg lehet tanulni a beomlásból, ha mi magunk nem tartozunk hozzá. S mint a társadalom, a tőle függő világ is minduntalan új lapját üti

fel. És ez lehet akár, bár még meg nem határozható részben, a tőlünk viszonylag független világban és azt indukálva, azzal kölcsönhatásban is a helyzet. Vagyis nemcsak napjaink technikai közvetítése (melynek semmiképp sem kell már konkrétnak lennie), e közvetítés gyakran csupán cseles átvezetése, törvényszerű természeti összefüggések mesterséges összekapcsolása révén. Hanem voltak olyan idők is – és ezek fölöttébb racionális síkon akár újra el is jöhetnének –, amikor az emberek a cselnél, a puszta „uralkodásnál", a természeti erők „kizsákmányolásánál" *kozmomorfikusabb* viszonyokat tartottak fönn. Persze eddig a még igencsak hiányzó, sőt erősen hipotetikus viszonyig az anorganikus világ nagyobbik része, humanisztikusan nézve, természetesen senki földje marad; vagyis az emberrel és annak történelmével, melyet körbefog ugyan, semmiképp sincs konkrétan közvetítve, semmiképp sincs vele összekapcsolódva. Sőt magát a dolgok ágensét, az X-et, mely hajtja a dolgokat és melyben lényegük egyúttal látens is: épp őt értelmeztük „világ-Odüsszeuszként", akit önmagában még Senkinek neveznek, „Ithakájával" együtt, amelynek eléréséhez az utazót még semmiképp sem valamilyen kiépített jövő vezeti, s mely csak a helyes utazás során és azáltal emelkedik ki saját tendencia-látenciájából. De a *nem-kész létezés önproblémájában* a lehetséges megoldás építményéhez olyan kövek rejlenek, melyeket az eddigi építőmesterek elvetettek. A filozofálásnak tehát képesnek kell lennie arra, hogy sok mindent magával vigyen, hogy másrészt próbakőként megtartsa ama belegondoló egyoldalúságot, mely miatt a célra irányul a figyelem. Végső soron nem számos, félreesőként maradó kamrával, hanem egy olyan világgal, mely egy lakás egységét nyújtja, s melynek valójában nem volna már szüksége a recherche de l'espace perdure sem.° Az „unum" még teljesen irreális határfogalma ez; rajta kívül az arra irányított pillantás, melyet a be nem kebelezett dologra vetünk, alkalmas eszköz marad az átfogó jelleg szegénysége ellen. Totum relucet in omnibus:° ám épp a

„totum" nem ragyoghat fel ismét mint megnyugodva általánosító, hanem csupán mint utópikusan középpontkereső. Mindamellett jót tesz a fogalomnak, ha a legapróbb részletekben is tanúkat akar és tud gyűjteni.

AKTUÁLIS AKADÁLY: FÉLELEM A „KÁOSZTÓL" (1932)

Sok mindent gátol ez ma. Mégiscsak ez a huszonnegyedik óra, mondják. Mögötte a szakadék, amely előtt állunk vagy álltunk épp az imént. Ahonnan az utolsó pillanatban még visszarántottuk a kocsit. Hálásan válunk hát barnává, s újra meg újra fölfelé tekintünk.

Ami kénytelen volt alant lakni, annak a kár mellé nemcsak a gúnyt kellett elviselnie. Mintha lent kivétel nélkül ostoba csőcselék lakna, a söpredék, a lusta, pimasz, botfülű rabszolga. Egy kortárs beszámoló azt meséli a paraszthábórú céltudatos parasztjairól, hogy amikor elindultak, „nem tudták, miért teszik, a vak, nyomorult, keményfejű emberek". Aki rongyosan öltözik, pálinkát iszik, elvégzi a legnehezebb és a legmocskosabb munkát, nem látszik rajta sem műveltség, sem jómodor, annál ez a mínusz a veleszületett durvaság következménye, és nem szociális hátrányából fakad a nyerseség. Odi profanum vulgus et arceo, énekli Horatius,° egy felszabadított rabszolga fia; ez a tanfelügyelői érzés megmaradt, bárhol jelenjenek is meg a szolgáló rendhez tartozók, akik elfeledkeznek a respektusról. Pimasz küldöncök, agyafúrt koldusok, sőt zendülő matrózok Horatiustól Jack Londonig sehol sem találnak megértésre. „Jaj azoknak, akik égi fáklyát kölcsönöznek az örökké vakoknak" – dalolja Schiller; a lovag a társadalmi szakadékban sem kívánja látni, amit az istenek kegyesen éjszakába és borzadályba burkoltak. A forradalmak asszonyai, a harangot félreverők, föltétlenül hiénák; így a kispolgár mindenkor érzett szexuális szorongása és bizalmatlansága a rendezetlen asszonnyal szemben fölöttébb kaotikus árnyalatot ad a forradalomnak.

Conze sokoldalú, *Az ellentmondás tétele* („Der Satz vom Widerspruch") című könyvében összeszedte e példák közül a legtanulságosabbakat, melyek kivétel nélkül arról tanúskodnak, hogy a „csőcselék" természeténél fogva kisebb értékű. Az uralkodó osztály évszázadok óta ismételgeti, hogy a tömegekben nincs sem értelem, sem ítélőképesség, hogy – Sombart kifejezésével szólva – „intellektuálisan korlátoltak, rövidlátók, hiszékenyek", sőt kritikátlanok. Ortega y Gasset, a szép szavú fecsegő és kedvetlen fasiszta megállapítja: „Napjainkban a túlzott demokrácia győzelmét tapasztalhatjuk, melyben a tömeg közvetlenül cselekszik, törvény nélkül (!), és a közönséges halandókra a materiális nyomás segítségével rákényszeríti kívánságait és ízlésirányát." A tömeget formálisan definiálja, mint „a nem különösebben kvalifikáltak összességét" (hisz a polgár, aki hajdan maga is az alsó rétegekből jött, magától értetődőnek tartja, hogy csak a „saját kezdeményezés hiánya" tartja meg az embert a tömegben); Ortega y Gasset így folytatja: „lelkük alapvető tulajdonsága az alkalmasság hiánya, és hogy nem képesek okulni, velük született hibájuk (!), hogy semmire sincsenek tekintettel, ami látókörükön kívül esik, sem tényekre, sem személyekre". Napjaink szorongását a káosztól, s még inkább a társadalmi népfront rémképét, melyet csak a megvetés enyhített, tökéletesen megjósolta már a próféta Macaulay is. Azt jövendölte, hogy a „bolsevik káosz" teljes homo homini lupus:° „Sokezernyi emberi lény lenne itt, szűk helyre (?) összezsúfolva, megfosztva azoktól a segédeszközöktől, amelyek lehetővé tennék számukra, hogy ilyen szűk területen létezhessenek. Meghal a kereskedelem, a gyárak és a hitel. Mit is tehetnének mást azonkívül, hogy életük puszta fennmaradásáért küzdenek, és kölcsönösen darabokra szaggatják egymást, mígnem az éhínség, s következményeként a járványok a borzalmas mozgást még borzalmasabb nyugalommá változtatják? "Macaulay és Luther és Schopenhauer – a listát hosszan és számtalan változatban folytathatnánk; ám abban

egyetért a mindenkori uralkodó osztály, hogy a tömeg csak farkas vagy szamár, esetleg e kettő keresztezése.

Az ellenfél, mondhatni, szellemileg is rosszabb lesz a semminél. Míg a *félelem* véres képet fest róla, a *tudatlanság* feketét. Hisz a csőcselék tunyasága és zabálhatnékja nem lehet más, csak – materialista. Ezt a szót csupán leglaposabb értelmében tálalják a kispolgár elé, és ő a legalantasabb értelmet hallja ki belőle. Bármi elől menekül is a kispolgár, és bármi veszi őt körül, épp azt írja a „materialista" proletár számlájára. Ezért keveredik össze minden fogalom: „materializmus" mint zabálhatnék; mint egoista, csakis a személyes előnyt szem előtt tartó beállítottság; mint a világ visszavezetése a mechanikus halálra. Semmit sem változtat ezen, hogy a zabálás a legkevésbé proletár hiba, hogy a „kommün" mártírjai igen kevéssé ügyeltek személyes előnyeikre, hogy a dialektikus materializmus tönkrezúzza a mechanikát. A kispolgár úgy reagál a kapitalizmus minden ellenszenves vonására, hogy azt „materialistának" nevezi; s ez a „bolsevista káoszra", mint a materialisták gyakorlatára, kettős terhet ró. Két generációval ezelőtt, amikor a liberális polgárság még szentelt vízzel és karddal vívta látszatharcát, másképp volt ez. Ma ellenben, amikor már nem fűzi érdek az ilyen harchoz, önmaga előtt is megvetendővé tette a materializmust, persze: pusztán elméletileg megvetendővé, és emancipálta az ideális és végső soron az irracionális dolgok kényszerét. Azóta a materializmust minden alkalommal lekezelően említik, mindig azzal a szándékkal, hogy általa a munkásmozgalmat sértsék; azzal intézik el, hogy lapos, durva, nyers, sekélyes, sivár, banális, lélektelen, szellemtelen, kulturálatlan, szürke, unalmas, halott, rég túlhaladott, röviden: jellemzése csupa sommás szitokból áll. Rég elmúltak a napok, amikor Windelband még úgy írhatott Démokritoszról, mint Platónnal és Arisztotelésszel egyenrangú gondolkodóról;° s végképp elmúlt az a sokat sejtető komolyság, amellyel Hegel tüntette ki a francia materialistákat. Nemcsak

pusztán mechanikusnak tekintik a materializmust, és nem csupán azt az egyébként is barbár formáját látják, melyet Büchner és Moleschott képvisel, hanem reménytelen baljós csillaggá is teszik, sőt a tulajdonképpeni szürke nyomorrá. Jobb urak füléig egyetlen szó sem hatol el a dialektikus materializmus nóvumáról, egyetlen szó sem a különbségekről, melyek révén a polgári materializmustól, sőt a Moleschott- és Haeckel-féle epigonizmustól is elhatárolja magát. A kispolgár világraszóló rejtélyekkel volna tele, ha ismerné a *valódi* affektusokat, melyeket épp a dialektikus materializmus fordít a mechanikus materializmus ellaposodott majmai ellen. A német filozófia „laposan materialista népszerűsítői", Vogt, Moleschott és a hozzájuk hasonlók ellen, kiknek „virágzása a polgári Németország és a hivatalos német tudomány legmélyebb lealacsonyodása..." (Engels: *A természet dialektikája.* MEM. 20. kötet, 478.). A kispolgárra, akinek fényre volna szüksége, valójában a „legideálisabb" meglepetés kacsintana, ha ennek a materializmusról szóló, a vulgármarxisták részéről otromba, az uralkodó osztály részéről agyafúrt propraganda nem állná útját. Végképp távol annak történelmi-dialektikus megformáltságától, átalakulásától, átalakíthatóságától, mely detektívösztönű és egyúttal reménykedő. Így azonban a materialista történetfelfogást, az akadémiai tankönyvtől az újságcikkig, csak à la canaille definiálják;° ha a „művelt" ember ezekhez fordul tanácsért, megtudja: Marxnál az ember egyetlen mozgatóereje a „pénzszerzés vágya", a történelem mozgásait Marx „kizárólag az alap mozgására, a mechanikus (!) törvényszerűségre" redukálja; a „történelem tartalma" az ökonómia és csakis az ökonómia, és ez maradjon is így (!). Sőt újabban a marxizmust a feslettség szagán kívül a – pusztulás szagával is kitüntetik, a tőke és a marxizmus valóságos helyzetének egyedülálló megfordításával. A vitalisták gátlástalan, az úgynevezett alakelmélettel foglalkozók visszafogottabb irrációja kiállítja a halotti bizonyítványt a marxizmusról, mondván:

az „a liberális évszázad terméke"; úgyhogy a „művelt ember", ha a formákra tekint, undorodva elhatárolja magát a pusztán „haptikus" materializmustól, a tapintási érzék e csőcselékjellegétől, és teljesen az „optikai" idealizmushoz igazodik, az alakok, a formák és a mindenesetre előkelőbb személyiségek világához. Épp eleget lopnak a marxizmustól, hisz ő a valóság, és nélküle még a csalás sem boldogul, ha valóságos. Tanítása azonban tabuvá válik, szakadékká, csőcselékfilozófiává, a kultúra pusztulásává. Ahogyan a paraszt és a kispolgár számára, noha az adósságain kívül nincs semmi vesztenivalója, a „nincstelenek" köztársasága kész borzalom, úgy egy istentelennek nevezett mozgalom is zéró, sőt mínusz lesz számára, annak ellenére, hogy semmiféle igazi istenben sem hisz már. Így aztán a marxista „szakadékban" nem a virágzó e világ, s nem a felszabadítás ismeretlen csodája, hanem csakis egy jéghideg káosz jelenik meg számára.

Magából a helyzetből, melyben a kisember él, nem lesz itt minden világos. A helyzet elleplezi ugyan előle a szabadba vezető utat, de nem teszi számára kifejezetten ördögivé. Ezt csak egy régebbi, nem-egyidejű lény éri el, valamiféle – ráadásul még – *babonás* félelem a „Lent"-től. Ősrégi *mitológiák*, s ezek vadonatúj fölfrissítései jönnek végül még a tudatlanság segítségére, ezeket mozgósítják az ördögtől való újfajta félelem szolgálatában, s ezek csatlakoznak a hajdanvoltakhoz. Mindenkor a Gonosz volt ez, alant, és a Fény, az urak kezében, akik szelíddé tesznek. A bibliai kígyó itt hason csúszik, port kell ennie élete minden napjában, az ember sarkába mar, s annak a kígyó fejére kell taposnia°. Itt van a bűnbeesés óta a kéjsóvár asszony, akit keményen kell fogni, mint mindent, ami kívánatos, itt van Kóré,° követőivel és a nagy babiloni kurtizán, akit szintén fölfelé törekszik a szakadékból. Itt van maga a káosz, mint kezdettől meglévő állapot, a világ kozmikus alapja, mely, mint ilyen, fenyegető, bárhol lazuljanak is meg az erényes félénkség, az ájtatos félénkség kötelékei.

Az ilyen értékelések dionüszoszi megfordítása sem birkózik meg a régóta bejáratott, úgyszólván apajogon bejáratott reakcióbázissal. Már csak azért sem, mert „Dionüszoszt" teljes egészében úr-istenné, mégpedig rendkívül gátlástalan úr-istenné tették, és a népnek mindenképpen csak a „rabszolgamorál" marad, irracionális frázisok közepette, melyeknek csupán el kell altatniuk őt. Ám az átlagos kispolgárságnak épp az élettől való szorongása törekszik biztonságra; épp a démonizált kispolgár nem-egyidejűsége, mely tényszerűen a tudat korábbi helyzeteivel érintkezik, és a vér kábulatában vagy legalábbis az archaikus álmokban él, nem akarja az alaktalanként bemutatott káoszt, hanem ellene fordul. Alárendeltként vezetést és követőket akar, démonizáltként a sárkány győzelmét és német csillagot; a tulajdonképpeni „pánkatolikusok" ritkán ujjonganak. Nehezen dönthető el, hogy a vallási értékképzetek, melyek az *anyag* fogalmát hosszú őstörténete során kísérték, nem jelenvalók-e hellyel-közzel a mai, a káosztól, a materializmustól való szorongásban; legalábbis a „műveletek" szorongásában. A verdikt, melyben az egyház a matériát részesítette, immár elegendő; hiszen az egyház úgy adja át a tudatnak (és napjainkban a tudattalannak) a matériát mint „nem-létet", mint mindazt a „nemtökéleteset", amit az „éjszaka" ad a teremtés alakjaihoz. Továbbhagyományozza az anyag apajogon történő, platónimitikus azonosítását a jussal, a sötétséggel, a szakadék gyanús anyagával, s ugyanígy örökíti tovább az „ideát", mint formát és egyedüli fényt. Mindez a káosztól való szorongás felé terel, bárhol álljon is ez az uralkodó osztály érdekében. A „szeretet mozgásának megfordítása" a kereszténységben, mely szerint a lélek nem a csúcson ragyogó isten felé törekszik, hanem Erósza és objektumai felé, melyek alant vannak: mintha a mozgás ilyenfajta megfordítása kevésbé állna az uralkodó osztály érdekében, noha Scheler erről beszél. A kispolgár megretten a proletárállapottól, melyhez – ezt látja – közel áll, s melyet tulajdonképpen örökkévalónak

tekint, mint mindent a saját világában. A felső réteg pedig támogatja a mitológia összes reflexét, melyek a szakadék előtt visszahőkölnek – mintha valóban szakadék volna.

Ám a huszonnegyedik óra érzése is tovább él. Az olyan társadalmi rend, melyben minden kisember szenved, szubjektíve és objektíve is magában hordozza önmaga végét. Hogy ez ne tűnjön fel számukra annyira mitikusan sötétnek, ahhoz az úgynevezett szakadékot nem lehet eléggé kivilágítani. Nem sikerül ez sem a proletkulttal, sem úgy, hogy tudomást sem akarnak venni a polgári kultúráról, mert az a polgároké. A proletkult az absztrakt sötétségre, mellyel az uralkodó osztály a proletárt megítéli, nagyrészt éppoly elvontan reagál (még ha hiányzik is belőle a vakság mocskához fűződő érdek). Ugyanilyen kevéssé alkalmas a vulgármarxizmus arra, hogy világosságot teremtsen; hisz ami az „ideamentességet" illeti, csak kihangsúlyozza a Hadészt, melyet az uralkodó osztály „marxizmusként" mutat be. Bár a marxizmus nem szakadék, mégsem hiányzik belőle a „mélység"; nem segít hát, ha a káosztól való szorongást a laposság pátoszával akarjuk elűzni. A nemzetiszocializmus akarását már rég átlyuggathatták, ha csak az bizonyos belőle, hogy vannak, akik babonásan nem akarják a valódi szocializmust, hogy félnek a „szakadéktól", melyben pedig biztosabban előfordul az ember, mint a magaslatokon, amelyek belőle élnek. Az értelem csak ott fial ördögivé vált mítoszt, ahol már legyengült, ám az ész egzakt fantáziája megtámadja ott, ahol vakít és elfed. Nem ok nélkül működik elérkezett ijedtség fasiszta módon, s ahol szocializmusként jelenik meg, ott az ijedtség megsemmisítéseként, és sohasem következményeként, miként a fasizmusban. Az ész egzakt fantáziájához tartozik tehát az erő is, amellyel a *szocialista* szakadékra vonatkozó minden diagnózist hazugságnak akar bélyegezni; mert mindig a *fasiszta szakadék*, e sokakat fenyegető az, mely tőle óv és belévezet.

A nappal üres. A munka hiányzik. A szolgálat kemény. A népnek ingerekre van szüksége. A náci festi őket a bűzös levegőbe, ahogyan a „nép" kívánja, ahogyan a tőke parancsolja. A tagló alá hajtott fej „munkásai" kezet nyújtanak (mást nem) az ököl munkásainak; nagy bányarészvényesek kiáltanak „Jó szerencsét!", és nekik van, a bátor bányászoknak, igazuk. A bosszú szélsőségei, a frázis portálja mögött mindenki szüntelenül ugyanazt a szomorú, el nem törölt valóságot láthatja. A gépészek szétvert gépeket látnak, melyek milliónak adhatnának kenyeret, találmányok útját látják eltorlaszolva, mert azok a profit útjában állnak. Az orvosok feladata az, hogy valamiféle pokol számára egészségessé és teljesítőképessé tegyék az embereket, s olyan betegségeket gyógyítanak, melyek a mai társadalom életfeltételei mellett mindig kiújulnak, miként a sebek a háborúban. Jogászok az erőszak puszta kifejezéseként hoznak ítéletet; a fasiszta állam csupán magasabb rendű mészárosként vagy a bűnözés szofistájaként tűri már meg őket. Tanárok, művészek, írók nem találnak már kultúrát a tőke talaján, még ironikusat vagy csodásat sem, olyat sem, mely maga az otthontalanság, a közvetlen tárgynélküliség. A kispolgári megszokás mégis e felismerés útját állja. Az érdekeltek egészen szűk rétege mégis reakcióssá fordítja a forradalmi helyzetet, és azokra támaszkodik, akiket a 19. század „desperadó"-nak nevezett. A reakció mégsem vezethetett volna soha ilyen messzire, ha eszközei nem volnának ugyanolyan mocskosak és ellentmondásosak, mint maga a helyzet, ha művészetük nem maradt volna oly zavartalan, hogy a sötétben sugdolózzon. Persze napjaink „irracionális" szükségletei végső soron szintén a gazdasági helyzetből fakadnak, ám nem oly simán és egyszerűen. Ezért nem is kezelhetők, nem is távolíthatók el oly simán, oly egyszerűen. A „tárgyiasság" néhány éve alatt a haladás egynémely barátja azt állította: „korunk a kísértetek rossz táptalaja"; aztán kiderült, hogy milyen jó.

Hiszen ha a pauperizálódott rétegekben nem volna ugyanannyi kiéhezett fantázia, mint amennyi megsértett rendi gőg, közgazdasági tudatlanság és valóságos ínség van: lehetetlen lett volna a „forradalmat" ennyire reakciósan, a reakciót ennyire kísértetjárásként művelni, istennel, vezérrel, hazával és tűzoltósággal. A hanyatlás zavaros lényege receptíven is, „elementárisan" is foszforeszkál; ez a foszfor még hívei számára is megszépíti a csalását, s a felső réteg vaskonstrukcióit és montázsait igazából az üres térben izzítja föl. E vadság és felemásság nélkül nem akadályozták volna meg sem a „leveslogikát galuskaérvekkel" (Heine ezt tekintette a leghatékonyabbnak a nép szemében) oly kíméletlenül napról napra, s a lelki nélkülözést sem fordíthatnák ily tökéletesen a marxizmus ellen, a kapitalizmus, a betegség helyett a gyógyítás ellen. A (zavartalanul) irracionálisban rejlik a látszateszköz, melynek meg kellene szüntetnie „az ember kicsinnyé tételét" (Nietzsche), mely, láthattuk már, oly veszélyesen, oly fantasztikusan vagy tanulságosan csapdába ejt. De nem ejtene ennyire „totálisan" csapdába, ha a kábulat lelkesedéseiben, az összeomlás kísérleteiben nem rejlene egy esendő „elem" is, melynek esendő oldalát a marxisták túlságosan sokáig hangsúlyozatlanul hagyták. Azonkívül, hogy a csődbe jutott polgárok számára idegen a vörös, végképp nem ismerik a vörös zászló aranyát, a sarló és kalapács arany mintáját a vörösben. Idegen számukra a próza költészete, az a költészet, mely csak a próza révén nem lesz hamis. Idegen számukra az álom (alvás nélkül is), a boldogság képe (a doh kényelme nélkül is), az egész lét megújulása (az áporodott dolgok életre keltése nélkül is), a fantázia horizontja (sötét szédület nélkül is), a Hová? és a Mi célból? délibábja (végigvitt hazugság nélkül is). Csakhogy az út, melynek tendenciája van, épp marxista szempontból nem mindig pontosan az az út, hacsak nincs, mint a pillanatnyi helyzet „egészébe", az emberi reménység és látencia igazi egészébe is beillesztve. Van számtalan nemzetiszocialista csalás; vannak vallások, me-

lyeknek „mennyországa" csak vigasztalást nyújt a szegénységnek, van olyan filozófia, melynek „metafizikája" csak a kizsákmányolók fizikája, magasan odafönt. Ez a menny és ez a metafizika lelepleződött, mégpedig százból kilencven rész a kloroform bennük rózsa és rózsaillat helyett. Ám a „nélkülözések" terepe nem tisztult meg ezzel, sem azoktól a dolgoktól, melyek manapság rosszra csábítanak, mint a nemzetiszocializmus mutatja, sem a jövőbeliektől. Épp a marxista dialektika nem immanens mechanizmus; épp a dialektikát hajtja – teljesen eltekintve a szubjektív tényezőtől – legmateriálisabb motorként: hogy a lényeg, vagyis a valóságos emberi élet, eddig semmiféle osztályállapotban sem valósult meg még. Ezért él az akarás, a humánus-gyarapító és nemcsak közgazdasági-leleplező akarás, hogy az osztálytársadalmat szocialista társadalomba vezessék át, miután annak összes külső feltétele jószerivel megérett. Ezért kell a jelszót, a Miértet és az Egyáltalánt, amit még nem ismernek, megtartani állandó kérdésnek. Nemcsak kenyérrel él az ember, különösen akkor, ha nincs neki. De ha van, akkor esedékes és vörös csak igazán a Több álma.

HIT, HAZUGSÁG NÉLKÜL

Csak az elégedetlen ember lehet ájtatos. Hiábavaló dolog újpogány módra egy olyan élethez igazodni, mely állítólag túl gazdagon kínálja már magát. Tiszta hazugság, ha egy olyan hagyományos túlvilág képeiben keresünk fölüdülést, mely a nemlétező életet odaát létezőként és készként, pótlékként és kárpótlásként festi le. Hallgatunk a kiaszott zsidótörvényről, amely elől nemcsak a ledérré vált zsidók menekülnek. Még inkább hallgatunk az úgynevezett liberális protestantizmus vizenyős lánglelkéről, mely leszállított áron kínálja a hitet. Mely nem maradt meg, mondjuk, a modern langymelegség, lazaság, hittől való távolság elkínzott számadásának, hanem olcsó elégedettség is és a kedélybe való kitérő. A liberális-protestáns individuum nagyon hamar meg is szűnt a „dön-

tés" vagy az új meg új „válság" pátoszában élni. Szinte még hamarabb letette a fegyvert, mint az ortodox individuum, amint az egyetértést, sőt talán a menny effajta bensőségét parancsolta neki a fasiszta hatalmi állam. Ez az utolsó protestantizmus a rasszt és az államot Istentől elrendelt világrendként ismeri el, és csak azt tudja, hogy „a bűn világában e rendek érvénye nem *kizárólagos*, és erejük nem *vált meg*". Ezzel a vékonyka bensőségesség vagy a zsákba dugott lélek ismét elkötelezi magára a fensőbbség mellett, s keresztényi módon önmagával vigasztalódik. S ezáltal a lutheri állam ismét mitologikussá teszi saját keménységét, nyerseségét és totalitását: istentől tételezett zsarolásként a bűn szolgájával, főként a proletár szolgával szemben, akinek oly kevés tulajdona van, hogy még hite és belső modora sincs. A papok valamiféle szükségszövetsége végül morog ugyan, mert túl gyakran találja magát szemben a saját államával. Ám a lutheri harag már a Mester óta reakciós; ami a kezdetben azonos volt, nem szaladhat messze a folytatásban, a tisztesség veleje a hűség. S ugyanígy az volna a legjobb, ha befejezett tapasztalattal elmennénk a katolikus egyház mellett. Szelleme, mely egykoron ravasz volt, merész is, tarka és tágas, ma „harmonikus" és makacsul igyekvő, a takarékpénztár, s nem a változás egyháza lett. Az akaratimpulzusokat és kérdéseket, melyek az ember áruvá válása, a kapitalizmus révén megvalósuló mechanizálás ellen támadnak, az antinómiákat, melyeket a katolikus keresztény különösen nemegyidejűként él meg a mai társadalomban, nemcsak úgy szüntetik meg, mint mindig, tudniillik a kiegyenlítő túlvilágot emlegetve vigaszként, hanem fölhasználják még egy rég elítélt társadalom, a feudális középkor drapériáit is. A pápa egyháza még itt, a Mosttal való, mindenesetre relatív szembeállításnál sem marad meg, sőt: a gyakorlatban tökéletesen modernizál, helyesli és védi a kapitalizmust, és csak a forradalmi elemeket gátolja, vagyis a proletár „szélsőségeket", a fölhalmozást, a dialektikát. Az egyház csak valamiféle középosztály

gazdasági és gondolkodási szintjére szeretné visszajuttatni a kapitalizmust, hogy az annál biztosabban váljon örökkévalóvá; igen távol állván attól, hogy elvontan elutasítsa vagy konkrétan végigvigye a gyakorlati mechanizmust, az egyház egy ostoba kompromisszumot választ, az összeegyeztethetetlenség egyfajta harmóniáját, vagyis a gyakorlati modernizmust, gótikus díszítményekkel. Az áhítatkapitalizmust választja, a mérsékelt profitot, ugyanolyan mérsékelt evangéliumokkal, a puha betont, korrekt szimbólumokkal, amelyeket a tomista mintakönyvből° vett; épp az hiányzik így, ami „transzcendál", a Mostban levő „transzcendáló", mely egy pokoli jelent robbant föl. Ezért érzi a bolsevizmusban az egyház is csak a tőke elleni harcot, mást nem; olyan vallási ópiumot védelmez, melynek füstje kizárólag a károkat szolgálta. A „társadalmi" Róma nem veszi észre a legkeresztényibb impulzust abban a materializmusban, mely az osztály nélküli társadalmat készül megvalósítani; inkább azzal a kapitalista materializmussal együtt akar aláhanyatlani, mely kereszténynek nevezi magát, ahelyett, hogy elismerné a teoretikus materializmus révén megvalósuló gyakorlati kereszténységét. A pápa egyháza többször megpróbálkozott azzal, hogy a kereszténységgel való összefüggéseket gyengítse, és csupán történelmi cárizmusára emlékezzen; konkordátummá vált hát minden reakcióval, Mexikóban, Spanyolországban, Ausztriában vagy Németországban is. Vagyis nem a munkásgyilkosság és a zsidóüldözés ellen tiltakozott, hanem csak szervezeteik és szokásaik korlátozása ellen; nem a tízparancsolat vagy a keresztség szentsége miatt lazította a konkordátumot, hanem mert fenyegetve érezte „posszesszizmusát",° és Áháb zavarja Saul totalitásait.° Amit egy bátor kardinális Németországban tiltakozásként hirdet, azt egy másik kardinális pozíciói révén Ausztriában, Isten Ausztriát védő áldása révén, legalábbis kiegyenlítik és leleplezik. Csak Oroszország marad idegen minden időben a pápa egyházának éber osztályérzékenysége számára, csak a földi mennyországért

folyó vallásháború, a végre konkrétan elérhető mennyországért folyó háború idegen tőle. Az egyház az Oroszországgal való összeütközés következtében (hisz ez az összeütközés veszélyesebb, mint a középkori a császársággal) fog tönkremenni, vagy – a romok tetején kapitulálni kényszerül majd; hisz épp ami az egyházat még részben meg tudta különböztetni az eddig létezett világ birodalmaitól, az, dialektikus immanenciával, legalább benne rejlik a másik oldalban. És még az átlagos hit is, e konkréttá vált, díszesen felnövekedett maradék világ a katakombák, a római császár-antik, a skolasztika és a hűbérurak, a misztikusok és a diplomaták, a máglyák és a fennkölt művészi érzék, az inkvizíció és a szellem mindenekfölött uralkodó tágassága hatalmas hagyományának maradék hite: itt is elvesztették már istenüket napjaink kedélyes misztikusai, akik a számukra megvalósult világ járadékaiból élnek, szinte kivétel nélkül ateisták, csakhogy tisztességtelenek, modernül-gótikusan leplezettek vagy a gesztus hívői, mert az jól nevelt megszokás, és a jótékony pompa elrejti az üres teret; isten azonban jobban szereti az egyetlen becsületes ateistát, aki tudja, mi is az, mint ezernél is többet ezekből az ájtatosakból. Ha egyes vallási problémák tovább is megmaradnak, mint „felvilágosodásaik", mitologikusan lezáró dogmáikat pedig igazán túlélik: akkor egy ilyennek mondott egyház, ha egyáltalán lehet, csak mint *e problémák helye* lehet „a kor szökevénye" (vagy olyan, amelyet nem győztek le a „pokol kapui", amelyet most kinyitott jobban, mint eddig bármikor). Az osztály nélküli társadalomban klérus nélkül is égető lesz a Hová? és a Mi célból? kérdése, sőt ez a kérdés lesz a leghatalmasabb, és könyörtelenebb lesz, mint ma, amikor a polgárság jelentős része – a legnyilvánvalóbb osztályokok miatt – kasztrálta a kérdést. Visszaduzzasztja e kérdéseket az ifjúságra és a jégkorszakra, vagy a tulajdon „természetjogára", a „rendi államra" és egyéb kerekded tomizmusokra. Akkor – nem a közgazdaságilag varázstalanított és fölöslegessé tett egyház, nem az uralko-

dás e régi eszköze, ám bizonyára a Hová? nevelő és tanító hatalma (vagy tán a hité) fosztja meg mérgüktől a gondokat és teremt világosságot a kérdésekben, melyek a jól végzett munka után sem hagyják nyugodtan pihenni az embereket. Nietzsche mondja: „Nem ismerek kiutat; én vagyok mindaz, ami nem ismer kiutat, sóhajt a modern ember" – ez az ember a holnap vallásosságra szoruló embere is, az anti-semmi nyugati kórusának embere. Minél megfelelőbb lesz a hétköznap, annál kérdésesebb marad a halál, mely rajtaüt az életen, és fakóvá teszi annak céljait; annál inkább érdemes közvetítésre a tér, melyben az emberi élet fölfelé törekszik. Borzasztóan könnyű eltéveszteni ezt a teret, sőt abban nemcsak névleges-fasiszta Molochok jelentek meg. Innen a jelszó, hogy az utópikus lelkiismeret és tudás révén, mely ott áll a vártán, a megcélzottra vonatkoztassuk elvéthetetlen útját, az emberi házhoz vezető dialektikus utat; mellyel a ház maga szükségképpen közvetíti magát, hogy az út valóban út lehessen. Ám erre nemcsak morálisan, hanem ugyanakkor metafizikusan sem gondolhatunk elég komolyan, épp a hazugság nélkül való hit, a Mi célból? miatt, mely az egzakt fantáziára is tartozik. A régi felvilágosodással, mely az embert a legkevésbé bocsátotta szabadon, s az újjal, a végre esedékessel, mely világosban épp a lappangóhoz is ért, anélkül, hogy szabadjára engedné annak sötét mélységeit. Hatalmasan csalódik a tudatlanság, a hamis fantázia becsap, tömjénfüst száll az átlátható érzések fölött. De vannak vörös titkok is a világban, sőt csak vörösek vannak.

SZÖVEGMAGYARÁZATOK

17. o. ...Bürger földjére, vagy inkább hajójára kell lépnünk – utalás G. A. Bürger (1747–1794) Münchhausen báróról szóló könyvére, melynek eredeti teljes címe: „Wunderbare Reisen zu Wasser und zu Lande, Feldzüge und lustige Abenteuer des Freiherren von Münchhausen".
...a „golden twenties" (angol) – a húszas évek, mint aranykor.
Berlin az 1933-as éjszakáig – utalás Hitler kancellári beiktatására 1933 januárjában.

18. o. „Természetjog és emberi méltóság" – E. Bloch 1961-ben megjelent könyvének eredeti címe: „Naturrecht und menschliche Würde".
...in capite (latin) – a fejben.

19. o. ...in membris (latin) – a tagokban.

32. o. ...circulez, messieurs (francia) – menjenek tovább, oszoljanak!
...white collar workers (angol) – fehérgallérosok, nem kétkezi munkások.

33. o. ...Kracauer: „Die Angestellten" c. írásához – Siegfried Kracauer" Die Angestellten. Aus dem neuesten Deutschland" (Alkalmazottak. A legújabb Németországból) c. könyve 1930-ban jelent meg.

39. o. ...amihez képest a „Neue Rundschau" csak kiadói prospektus – a „Die neue Rundschau" c. folyóirat 1890-es megalapítása után a liberális német értelmiség nemzetközi tájékozódásának egyik jelentős fóruma,

magas színvonalú folyóirata volt; félévenként vastag kötetekbe kötötték.

...úgy hatnak, mint a „balzsam" ... egyiptomi cigarettánkat" – Bloch itt a húszas évek cigaretta-reklámszövegeire utal, ill. ezekből idéz.

...a Mouson és a Reemstma... – cigarettagyár, ill. -márka a század elején Németországban

Quod licet Jovi, non licet bovi (latin) – amit szabad Jupiternek, nem szabad az ökörnek.

„Weltbühne" – („Die Schaubühne") német hetilap, 1905-től 1933-ig a baloldal felé tájékozódó értelmiség fontos orgánuma.

46. o. ...mintha a kövér Wallace istállójából húzták volna elő... – utalás Edgar Wallace-ra, aki mintegy 150 ponyva-, kaland- és detektívregényével rendkívüli népszerűségre tett szert.

50. o. ...teuton – a dán szigeteken lakó egyik germán törzs; Bloch a törzs nevét, ill. egy bárd ebből redukált nevét (Teut) „ősgermán" lelkületű kortársai jellemzésére használja.

Colonia Agrippina – a mai Köln, időszámításunk kezdete táján ez volt a rómaiak hídfőállása a felső-Rajnától keletre.

Zabrze városa – a felső-sziléziai, ma lengyelországi ipari várost 1945-ig Hindenburgnak nevezték.

53. o. Zord éjszakák a városban és vidéken – a fejezet német címe: „Rauhnacht in Stadt und Land", mely a Karácsony első napjától Háromkirályokig tartó tizenkét éjszakára utal. Ebben az időszakban Bajorországban olyasféle alakoskodás volt szokásban, mint a magyar területen farsang vagy a busójárás idején.

...avítt kincsek után ássa a bükkfák (de nem a zsidóbükk) tövét – utalás Anette Droste-Hülshoff (1797–1848) német író- és költőnő „Die Judenbuche" (1842) c. írására.

54. o. pastorale militans (latin) – harcias pásztorének.

...„A kék lovas" festői – a „Blaue Reiter" művészcsoport az 1910-es évek elején jelentkezett Németország

több városában közös kiállítással, 1912-ben kiadták Almanachjukat. A csoport elnevezése Kandinskytól származik, tagjai közé tartozott többek között Paul Klee, Franz Marc, Else Lasker-Schüler és Arnold Schönberg.

...murnaui üvegképek – Münchentől délre fekszik Murnau, a helység az üveg hátlapjára festett képeket bemutató múzeumáról és a századforduló óta itt megfordult művészekről híres. A festésnek ez a technikája alapvetően fontos volt a Blaue Reiter művészei számára.

pars pro toto (latin) – a rész az egész helyett.

Heimatkunst (német) – tájjellegű művészet.

55. o. ...a közösen használt földre utal – délnémet területen egyes közösségeknek, falvaknak közös földterületük (Allmende) volt, melyen közösen is gazdálkodtak.

56. o. ...még Dionüszosz is közelebb áll nála Déméterhez, mint a borhoz... – a görög mitológiában Dionüszosz a föld termőerejének, a szőlőtermesztésnek és a bornak az istene, Déméter pedig a föld termékenységének és a földművelésnek istennője; mítosza ugyanakkor az élet és a halál örök harcának jelképe is.

...khtonikus sors – a khtonikus szót Bloch a földhöz tartozó, abból fakadó, többnyire visszahúzó erőre használja. A szó a ‚föld' jelentésű görög khthon szóból származik.

paganus (latin) – falusi ember, nyárspolgár (nem katona), ill. melléknévként: pogány.

57. o. Pán – a görög mitológiában a nyájak és az erdők istene, szembetűnő khtonikus vonásokkal megáldott termékenységdémon. A korai kereszténység Pánt a pokolbeli lények közé sorolta, aki kísértésbe viszi az embereket.

homo spiritualis (latin) – a szellem (a lélek) embere.

homo faber (latin) – szerszámkészítő ember.

58. o. Gaia – földanya a görög mitológiában, a legősibb, Olümposz előtti istenség.

59. o. fascio (latin) – a ‚szalag', ‚kötelék' jelentésű latin szóból származik, olasz közvetítéssel, a fasizmus szó.

60. o. ...Thusnelda új csábításával – Thusnelda, a cheruszk fejedelem, Arminius asszonya, elárulja férje terveit a

római helytartónak. Arminius azonban tőrbe csalta a római sereget, és győzelmével véget vetett a rómaiak uralmának a Rajnától keletre.

...Rajna apó rég legyőzte már Valentiát – Valencia ókori város az Isére torkolatánál, a Rhône mellett (ma Valence, Franciaország). Az utalás a keleti-frank királyság és a német-római császárság létrejötte körüli viszályokra vonatkozik.

...Lützow vakmerő rémjárása – a rémjárás a germán alsó mitológiában a gonosz szellemek hadát jelöli; Adolf von Lützow porosz őrnagy Ferdinand von Schill-lel együtt harcolt 1809-ben Napóleon serege ellen.

61. o. ...visszanyúl egészen a berserkig – az ó-északi néphitben szereplő ember a „berserk"; képes medvealakot ölteni, olykor rendkívüli erejű emberként jelenik meg csoportosan, és ellenállhatatlan erővel dühöng.

63. o. Amusement Co., Harmadik Birodalom – az írás német címe: „Amusement Co., Grauen, Drittes Reich"; a „Grauen" szó lefordíthatatlan szójáték. Dél-német területen akár helységnév is lehetne, de jelentése: irtózat, borzalom.

65. o. ...a jövő császárává, a Rajna hercegévé koronázzák Aachenban – Nagy Károly Aachent választotta székhelyéül, a 16. század közepéig itt koronázták a német fejedelmeket.

...csak most kínálják igazán oda a proletarizálódott kispolgárnak a „jövő államát", s a Kyffhäuser-iránnyal egyúttal el is zárják attól – a Rőtszakállú Frigyesről szóló egyik monda szerint Frigyes a thüringiai Kyffhäuser-hegy egyik barlangjában ül egy asztalnál, s ha szakálla harmadszor is körüléri az asztalt, a legendás császár visszatér népéhez. Az I. világháború előtt Németországban volt már egy Kyffhäuserbund, ez 1921 után más szervezetekkel egyesülve a háborús egyletek csúcsszervévé vált.

...a Fiú újtestamentumi Evangéliumát a harmadik, a Szentlélek Evangéliuma követi: ezért hirdette Joachim da Fiore apát már a 13. században...is a szebb jövőt... –

Joachim da Fiore apát vezette be az egyház „harmadik korszakának", a Harmadik Birodalomnak fogalmát, mely az evangéliumi élet kiteljesedésének korszaka lenne. Tanításának hatása Hegelen, Schellingen át máig él.

66. o. ...„az emberi nem nevelésének" lessingi elvéig – utalás G. E. Lessing „Die Erziehung des Menschengeschlechts" című 1777 és 1780 között keletkezett írására.
furor teutonicus (latin) – teuton düh.

67. o. a wälsungok vére, ami ez idáig csak zenei mártásként létezett – utalás R. Wagner 1871-ben befejezett *Siegfried* c. operájára (Wälsunge – ó-északi hős nemzetség).

69. o. NSDAP – Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (1919)
KPD – Németország Kommunista Pártja (1918).

73. o. ...a Thyssenek, Schröderek antikapitalizmusa – az 1890-ben alapított August Thyssen-Hütte A. G.-ből 1926-ra kifejlődött a Vereinigte Stahlwerke A. G., az egész vas- és fémipart kézben tartó konszern. Schröder báró Hitler komoly anyagi támogatói közé tartozott.
Vörös Frontharcosok – 1924-ben, a már megszervezett SA és SS ellensúlyozására a németországi kommunisták létrehozták a Vörös Frontharcosok Szövetségét, majd a szociáldemokraták is létrehoztak egy hasonló szervezetet.
...1933. március 21. ... 1933. május 1. – 1933 április közepén vita folyt az NSDAP vezetésén belül, hogy melyik napot tekintsék nemzeti ünnepnek. Rosenberg ellenezte, hogy „engedményeket" tegyenek a kommunista maradványoknak, és március 21-ét, a tavasz kezdetét javasolta germán nemzeti ünnepnek. Végül Goebbels álláspontja ellenében március 21-ét fogadták el nemzeti ünnepnek.

74. o. „Völkischer Beobachter" – 1920-tól az NSDAP sajtóorgánuma volt.
...a szocializmus igazi Jakabja – a német nyelvben – többnyire ironikusan – Jakabnak nevezik az ostoba igaz embert; ugyanakkor 1879 után „Der wahre Jacob" (Az igaz Jakab) címmel jelent meg a német szociál-

demokraták legsikeresebb élclapja, melyet 1933-ban tiltottak be.

76. o. ... a Patyomkin-film – utalás Szergej Ejzenstejn 1925-ben készült filmjére.

79. o. ...csak egy menetekel marad majd meg – figyelmeztetés a Bibliából (Dám 5); mene, mene, tekel ufárszim (arám) azt jelenti: megszámláltattál, megmérettél és könnyűnek találtattál.

80. o. expressis verbis (latin) – határozottan, félreérthetetlenül
suum cuique (latin) – (mindenkinek) amit megérdemel

81. o. ...valamiféle bedekkerjéül kíván szolgálni – valamiféle útikönyve kíván lenni

82. o. ...ide tartoznak a két Pitt parlamenti beszédei is – brit politikusok, apa és fia a 18. században, jelentősen hozzájárultak Nagy-Britannia világhatalmi helyzetének megszilárdításához.
quaternio terminorum (latin) – az idők végezete.
heterozetézis – a görög ‚hetero' és ‚zetheo' szavakból összetett szó, az eltérő, a másféle keresésére irányuló törekvést jelöli itt.

84. o. „Frankfurter Zeitung" – liberális szellemű napilap a 19. század közepétől 1943-ban történt betiltásáig, nívós kulturális rovatokkal.

86. o. Krumplit Biótiában nevelnek, baglyot Athénban... – Athén védő istennője a „bagolyszemű" Athéné, ezért ott a bagoly szent madár.
Időközben fölszentelték a müncheni templomot... – a Haus der Kunst épületéről van szó, melyet 1933-tól 1937-ig építettek.
...az „elfajzott német művészet" csarnoka... – 1937. július 17. és szeptember 30. között rendezték meg Münchenben az „elfajzott művészek" kiállítását a Clara-Ziegler-Stiftung épületében (Galeriestr. 4a–6.), a Haus der Kunst új épületében a korabeli elfogadott művészek alkotásait állították ki.

87. o. ...egy Marszüasz áldozata, aki végre megnyúzhatja Apollónt – a fuvolázó Marszüasz zenei versengésre hívta ki a lantjátékos Apollónt. A verseny győztese Apollón

lett, aki ezután elevenen megnyúzta Marszüaszt – így szól a görög mitológiában a történet.

88. o. „Amikor II. Vilmos a Győzelem sugárútját ... meg akarták semmisíteni..." – II. Vilmos 1901 decemberében, a Győzelem sugárútjának elkészülte alkalmából beszédet mondott, melyben élesen támadta a „csatornaművészetet" (ezzel főként a Berlini Szecesszióhoz tartozó művészcsoportot vette célba); a kirohanás alapja ez volt: „Az a művészet, mely az Általam kijelölt törvényeken és korlátokon túlteszi magát, már nem is művészet." A művészet elleni támadással párhuzamosan éles politikai harcot folytattak a szociáldemokraták ellen is.
...az ‚antik' vagy a ‚kultúrbolsevizmus' ... jelszavai mögött a Rosenberg–Goebbels-ellentétek rejlenek..." – Goebbels kultúrpolitikai elve az volt, hogy a művészet legyen az eszmények, az illúziók világa, a szép és a fenséges megjelenési módja – a végső cél, a háború érdekében mozgósítva az összes energiát. E cél érdekében a 40-es években szorgalmazta a katonák számára korábban tiltott szórakoztató, kalandos és erotikus regények kiadását is. Rosenberg ezzel szemben a népi-nemzeti eszmék terjesztésére igyekezett fölhasználni az irodalmat.
...láthatóvá váltak már a Barlach körül kirobbant vitában is... – 1934 őszén a Barlach–Nolde-kör kiállítása váltott ki olyan vitát, melynek következtében a nácik ellenkiállítást akartak szervezni.

89. o. au fond (francia) – alapjában véve.
furor teutonicus (latin) – teuton düh.
...tovább él ez a horogkeresztben, a „győzelmi rúnákban" és az „odal"-ban... – a rúnák a legrégebbi germán írásjelek, formájuk emlékeztet a horogkeresztre; az „odal" egy törzs földtulajdona vagy egyéb közös tulajdona az északi népeknél.

90. o. ...1934. június 30. utolsó hullámverése... – ezen a napon volt a „hosszú kések éjszakája", a leszámolás az SA-val.

93. o. 1832: a hambachi ünnep – 1832 május 27-én hatalmas radikális-ellenzéki ünnepet rendeztek a dél-németországi

Hambachban. Céljuk az volt, hogy ezt a napot a bajor alkotmány ünnepévé tegyék. Hatására Dél-Németországban általánossá váltak a népgyűlések.

94. o. ...azokat akkoriban Hindenburgnak és Luddendorffnak nevezték – ők Németország katonai vezetői voltak az I. világháború idején.

...táncol a ... János-napi tűz körül – június 24., keresztelő szent János születésnapja, a nyári napforduló; Dél-Németországban is tűzgyújtással ünnepelték ezt a napot.

...Barbarossa a Kyffhäuserban – utalás Barbarossa (Rőtszakállú) Frigyesre, ld. a 141. o. jegyzetét.

95. o. eo ipso (latin) – épp ezért, természetesen.

...a Vormärz – Vormärz (március-elő) az 1815 és 1848 máricusa közötti, politikailag mozgalmas időszak Németországban.

97. o. per se (latin) – magától, önmaga által.

98. o. „gleichschaltolás" – Gleichschalten (német) egyenirányítás, azonos mintához igazítás.

proszkünézis (görög) – térdre borulás az imádkozás alkalmából, itt: hajbókolás.

Lux in tenebris cimeriis (latin) – fény a sötét szobákban.

Ex oriente lux (latin) – keletről jövő fény.

100. o. ab ovo (latin) – eleve.

101. o. ...mindenféle álom is körüllengi a nordikus fajt... – a 30-as évek szóhasználatában a „nordikus" a fajtiszta germánt jelenti.

103. o. ...egészen furcsa nedv – utalás Goethe Faustjára („a vér, az egészen furcsa nedv"), Jékely Zoltán fordítása.

enfants de la patrie (francia) – a haza gyermekei, a Marseillaise közismert szövegére utal.

104. o. multiversum (latin) – sokszoros megfordítás.

106. o. desperado (spanyol) – reményvesztett ember, bandita

...amikor Severing ügyesen betiltotta a Vörös Frontot – az 1924-ben alapított Vörös Frontharcosok Szövetségét 1929-ben betiltották, és 1933 után végleg szétverték. (vö. a 73. o. jegyzetével)

civitas Dei (latin) – Isten országa.

107. o. a Sturm und Drang-ipar terméke – a „Sturm und Drang" rövid életű irodalmi irányzat volt Németországban 1770 körül; túlzott érzelmekkel, feltétlen szabadságvággyal fordult a felvilágosodás racionalizmusa ellen. Az irányzat Friedrich Maximilian Klinger egyik drámájáról kapta nevét.

108. o. ...a *barbárság Kithairónját* keresi... – Kithairón a görög mitológiában Plataia királya, aki összebékítette Zeuszt és Hérát.

antropozófia – a teozófia egyik fajtája; R. Steiner (1861–1925) e tan megalapozója, mely az ember és az érzékek fölötti világ kapcsolatával foglalkozik.

mazdaznán – mozgalom az élet megreformálására, melyet Zarathustra tanai alapján O. Hanisch indított el 1900 körül.

...mintha ő volna Hámán, atyja pedig Baál – Hámán Ahasvérus perzsa király főminisztere, a zsidók elszánt ellensége volt; Baál az Ószövetségben többféle jelentésben előforduló szó, természetistenséget is jelent, aki a termés gazdagságáról és a család termékenységéről is gondoskodik.

109. o. Mindenszentek – katolikus ünnep november 1-jén, amikor minden elhunytról, ill. minden szentről megemlékeznek.

116. o. juste milieu (francia) – arany középút.

„kamatrabszolgaság" – a kamatok fizetésén alapuló függőség a föld birtokosától.

117. o. „participation mystique" – misztikus részvétel, együttműködés.

...van új Baldur – Baldur (Balder, Baldr) az északi germán mitológia napistene.

...a középosztály fele hisz Cion bölcseiben... – a századfordulón az egész világon elterjedt egy hamisított jegyzőkönyv, mely azt hivatott volna tanúsítani, hogy Cion bölcseinek vezetésével összeesküvés készül a világhatalomért. A jegyzőkönyvet Müller von Hausen német kapitány hamisította, különböző helyekről vett, eltorzított idézetek felhasználásával.

118. o. Übermensch (német) – felsőbbrendű ember.

119. o. ...soha ennyi Eddát a fába égetett képeken – Németország déli részén hagyományos ábrázolási mód a képek falapra égetése. Ennek divatja Hitler uralma idején – a régies írásmóddal együtt – újra föllendült.
Edda – az északi germánok mitológiáját és mondáit tartalmazó két kézirat neve.

122. o. ...a Szent Szövetség porosz támasza a „legmodernebb" volt ugyan, ám semmiképp sem a leggyöngébb – utalás arra, hogy a napóleoni háborúkat követően Poroszország területe az orosz határtól Franciaországig terjedt, ám az ország heterogén, korábban önálló fejedelemségekből jött létre, s uralkodója a kevéssé becsült III. Frigyes Vilmos volt.

136. o. cantus firmus (latin) – többszólamú zenében az alapdallam.

139. o. ...Jézus...csak belső élete szerint váltotta meg, csak paraklétoszként... – a „paraklétosz" a szó „vigasztalót", „pártfogót" jelent; Jézus ezt a szót önmagára is alkalmazta.

140. o. ...a középkor ismét dinasztikussá vált *császármondája*, a Károly-monda Franciaországban... – a Károly-monda francia változata a legendás nemzeti királyról szól, az egyik feldolgozás szerint ő az Isten küldötte, aki égi parancsra a pogányok ellen indul.
...a démonikus Staufer – II. Frigyes, a Hohenstaufen uralkodóház tagja (német király és római császár 1212–1250); az alakjához kapcsolódó egyik monda szerint visszatér sírjából és megújítja a tönkretett vallást. E mondára támaszkodva több hamis próféta is színre lépett az idők során.

141. o. ...talán az Empedoklész-monda szicíliai emlékei kísértettek itt – Empedoklész szicíliai filozófus (kb. 490–430) tanításának alapja a ciklikus ismétlődés; a lélekvándorlást is hirdette.
I. Barbarossa Frigyes – német király és római császár (1152–1190).
...II. Frigyeshez hasonlóan álmodik Károly császár

is... – Nagy Károly 768-tól frank király, 800-tól 814-ig római császár is, a frank birodalom megteremtője.

142. o. vivit, non vivit (latin) – él is, nem is.
deus ex machina (latin) – isteni beavatkozás.
Henrik, az oroszlán – 1139–1195, bajor és szász fejedelem, fennhatósága alatt az ország területe az Északi-tengertől az Adriáig terjedt.

144. o. ...itt jelenik meg a hús-vér fölfogás cogitatio-ként – itt válik a hús-vér fölfogás gondolattá.
visio beatifica Dei (latin) – Isten megdicsőülésének látványa.

145. o. viri spirituales (latin) – a szellem férfiai.

146. o. servitus legis (latin) – a szolgaság törvénye.
libertas amicorum (latin) – a szeretet szabadsága.

147. o. Nemo audit verbum nisi spiritu intus docente (latin) – Senki sem hallja az igét, hacsak belülről a lelke nem vezérli.

148. o. Lessing „Az emberi nem nevelése" – Lessing élete alkonyán, 1780-ban fejezte be „Erziehung des Menschengeschlechts" c. munkáját.

149. o. ...Schelling öregkori munkájában, a *A kinyilatkoztatás filozófiája* gyakran reakciós előadásaiban – Schelling munkájának teljes címe: „Philosophie und Mythologie der Offenbarung".

151. o. omnia sint communia (latin) – minden dolog közös.

152. o. S épp ezzel kezdődik az *Ezeréves Birodalom* – a chiliazmus híveinek alapvető meggyőződése, hogy a hívőket Jézus Krisztus ezeréves uralma fogja megváltani minden szenvedéstől. Az Ezeréves Birodalom eszméje az ó-kereszténység óta újra meg újra föléled, a legkülönbözőbb forradalmi jellegű időszakokban.
arany eón (görög) – aranykor.
...Góg és Magóg népét végső csatába vezeti... – Góg és Magóg több mitológiában „Isten népének" harcias ellenfele; az idők végezetén érkeznek Észak felől. A kései judaista hagyományban Góg támadása összekapcsolódik a Messiás eljövetelével és az utolsó ítélettel.

154. o. ...már a Krisztus utáni 2. században föllépett egy „pró-

féta" – a kisázsiai Montanusz a 2–3. században hirdette tanait Isten hamarosan bekövetkező eljöveteléről. Az ő tanításai nyomán elterjedt tanokat nevezik montanizmusnak.

...az újrakeresztelők Münstere – a reformáció színrelépését követő időben az egyház radikális megújítását szorgalmazók központja egy ideig Münster volt.

...a husziták Tábora – a dél-csehországi várost a husziták alapították 1429-ben, a mozgalom erődítéséül.

155. o. ...a szabadság és egyenlőség cion-birodalmát hirdették – Cion a domb neve, melyen Jeruzsálem részben épült, a domb nevét később az egész városra, majd az egész zsidó népre is használták.

156. o. Amíg persze meg nem jelent itt is egy Patkányfogó...– a hamelni patkányfogó történetét, aki furulyaszóval elcsalt a városból 130 gyermeket, a helybeliek 1284-ig vezetik vissza; egyesek szerint a történetnek reális alapja is volt.

158. o. mutatis mutandis (latin) – a szükséges változtatásokkal.

...Dimitrov megjelenése Lipcsében – Dimitrovot 1933-ban Lipcsében azzal vádolták, hogy ő bujtotta föl a Reichstag fölgyújtóját. A per Dimitrov diadalával végződött.

163. o. velleitás (francia) – irányzat, áramlat.

169. o. ...az irracionális marburgiánuskodásaként – az irracionálist egy olyan logikához kapcsolva, mely a világot logikailag próbálja megragadni (ld. Cohen és Natorp).

170. o. urbi et orbi (latin) – itt: az egész világnak.

172. o. in extenso (latin) – teljes egészében.

173. o. Most tűnik csak el a német Walpurgis-éj – a középkori germán mitológia szerint május 1-jére virradó éjszaka a Walpurgis-éj, amikor a boszorkányok a sátán köré gyűlnek, és igyekeznek megzavarni a tavasz békés lefolyását.

174. o. ...1919 sötét emléke, Eisner haláláé és a fehérek bevonulásáé – Kurt Eisner meggyilkolása után vált lehetővé, hogy Bajorország a katolikus-konzervatív politika védőbástyájává váljék.

...a sikeres Kapp-puccs, a szocialista miniszterek elkergetése – 1920 márciusában Wolfgang Kapp porosz

politikus puccsot hajtott végre, melyben fegyveresen a köztársaság elszánt ellenségei támogatták. Március 13-án megdöntötték a kormányt, és Kapp önmagát birodalmi kancellárnak nyilvánította.

...akik Eisner temetésén számtalan gyászmenetben feketéllettek az utcákon – Eisner temetése Münchenben valóságos tömegtüntetéssé vált. A környék falvainak lakossága népviseletben, olykor fegyveresen vett részt a menetben.

175. o. ...az igazi Therszitész – a görög mitológia szerint akháj közvitéz volt T. a trójai háborúban, Akhilleusz és Odüsszeusz ellensége. Említése itt bizonyára arra utal, hogy az *Iliász* szerint ő a legrútabb, leghitványabb szószátyár férfi a görögök között.

...Hitler nem érdemelte ki bírái kíméletét és ezt a vicc-nek is beillő pert – 1923. november 8-án Hitler egy müncheni sörözőben rohamosztagai segítségével le-tartóztatta a bajor kormány több tagját – ez volt a „sörpuccs". Ezután Hitlert 5 évre ítélték, de már 1924-ben szabadult.

...akik 1918-ban Németországra apelláltak – utalás azokra a baloldali forradalmi erőkre, melyek 1918 végén léptek színre; ezek az erők stabilizálódni vagy uralomra jutni nem voltak ugyan képesek, de megteremtették a polgári köztársaság létrehozásának feltételeit.

180 . o. ...Ámde van egy bökkenője a gyermekkori menekülés-nek... – Bloch itt hosszasan játszik a német ‚Haken' szóval, mely egyszerre jelent horgot, kampót, bökkenőt, megoldhatatlan problémát stb. A szójátékok teljes értékű lefordítása nem lehetséges.

...a *Spuren* is arra figyelmeztet... – utalás Bloch 1930-ban, majd 1959-ben megjelent könyvére.

‚item' – itt: további adalékok.

184. o. ...Rudolf herceg ex lex marad – utalás az öngyilkos-ságot elkövetett Habsburg trónörökösre; ex lex (latin) – törvényen kívül helyezett, kiközösített.

187. o. nesztoriánus – Nestorius 5. századi pátriárka alapította keleti keresztény szekta híve.

188. o. ...még mindig visszhangzik a tavasz muzsikája – utalás H. Heine „Frühlingsgruß" c. versére:

„Halkan játszik lelkemen
Tavasz muzsikája..."
(Dzsida Jenő fordítása)

190. o. ...az igazi Jakab mindig közbekiabál – ld. a 74. o. jegyzetét.
Szamáel – a judaista demonológiában szereplő gonosz lélek, gyakran azonosítják a Sátánnal is.

191. o. ...orkesztrionok kavarják a zenefoszlányokat – az orkesztrion a verklihez hasonló mechanikus zeneszerszám.
...akik a ländlert csak szalondarabként ismerik – a ‚Ländler' lassú, a keringőhöz hasonló délnémet néptánc.

192. o. Egy „kék lovas", a nagyváros jegyeivel a bajor üvegképek helyett, ismét megtalálná ebben a világban az „expresszivitást" – a „Kék lovas" művészcsoport orientációjának egyik sarkalatos pontja volt, hogy fölfedezték és fölelevenítették a délnémet vidékeken szokásos festésmódot, az üveg hátlapjára való festés technikáját.

195. o. ante rem (latin) – az ügy előtti.

196. o. ...Mahdi titkos szövetsége – a síiták körében a 7. században elterjedt a meggyőződés, hogy Ali nemzetségéből színre fog lépni egy „mahdi", aki a Messiáshoz vagy a Paraklétoszhoz hasonlóan megtisztítja majd a Földet.
...Cion bölcsei – ld. 117. o. jegyzete.
ex oriente lux (latin) – keletről jött fény.
...a „Patyomkinban", és sokkal később a „Vihar Ázsia fölött"-ben – Ejzenstejn 1925-ben, ill. Pudovkin 1928-ban készült filmjére utal itt Bloch.
...amikor a boxerek vagy a mahdik fanatizálták az elnyomott népet – a boxerlázadás a szegények imperializmus-ellenes lázadása volt 1900-ban Kínában, a Mahdi-felkelés 1883-ban tört ki Szudánban, iszlám „konzervatív kultúrforradalomként", egyesítve a messianizmus és a külső hatalom elleni lázadás elemeit.

197. o. enklávé (francia, latin diplomáciai nyelv) – egy ország-

hoz tartozó terület, melyet minden oldalról egy másik ország területe zár körül.

199. o. ci-devant (francia) – jobb napokat látott.

201. o. Fra Diavolo (olasz) – ördög testvér.

204. o. ...„Michael mint lényegiség"; német Michel – „Michel" a német nyárspolgár szinonimájaként használt keresztnév, ennek fennkölt változata a Michael.

„konnersreuthi csodák" – ld. Therese Neumann.

neovitalizmus – idealista elmélet, mely az életfolyamatokat az anyagi energiáktól független erők működésével magyarázza.

205. o. ...a „Ding-an-sich"-probléma űrje – a „magábanvaló dolog" problémájának űrje.

206. o. science drolatique (francia) – tréfás, vidám tudomány (feltehetően Nietzsche „Vidám tudomány" című művére is utal).

christian science – Mary Baker Eddy által 1866-ban alapított vallás, ill. metafizikus gyógymód.

208. o. ...léteztek pro-Szelének – léteztek (a görög mitológiában) a Hold istenasszonyát, Szelénét megelőző lények.

...a szarupikkelyes Siegfried – Siegfriednek, a Nibelung-monda központi alakjának testét egyetlen pont kivételével szarupikkely-páncél borította, annak következtében, hogy megfürdött egy sárkány zsírjában.

209. o. „Déméter-mozgalom" – Déméter a görög mitológiában a föld termékenységének és a földművelésnek az istennője; ősi, khtonikus jellege miatt a német nemzeti-szocializmus fölélesztette kultuszát.

Lucifer-gnózis – a luciferiánusok mozgalma középkori antifeudális eretnekmozgalom, mely a 12. században elsősorban németen területen terjedt el. A mozgalom hívei Lucifert imádták, azt állítván, hogy Isten igazságtalanul büntette meg őt.

210. o. Ahriman-materializmus – A. az iráni mitológiában a rossz főistene, ellenpárja Ahurmazda, a jó letéteményese és az ember szövetségese.

I. N. R. I. – János evangéliuma szerint Krisztus keresztjének felirata: Iesus Nasarenus Rex Iudeorum (Názáreti

Jézus, a zsidók királya) (Igne Natura Renovatus Integra – a tűzben a természet teljes egészében megújul).

211. o. Ráma – a hinduista mitológiában Visnu hetedik földi megjelenése; ebben a formájában megszabadítja az embereket a ráksaszák királyának zsarnokságától.
Krisna – az óind mitológiában ugyancsak Visnu egyik megjelenési formája, alakjához igen sok baljós jelenség fűződik.

212. o. a limine (latin) – eleve, kezdettől fogva.
...mintha az 1880-as megvilágosodással egyszeriben vége volna a világnak – 1880-ban tartották a német szocialisták Zürich közelében első illegális kongresszusukat, ahol elhatárolták magukat a jobb- és baloldali szélsőségesektől. Ezután tömegbefolyásuk erősen csökkent.

215. o. ...a fekete-vörös-arany közönség – a német nemzeti színeket képviselő közönség.
...Gerhart Hauptmann... eleinte szőkefürtű álmokat és elsüllyedt harangokat formált a naturalizmusból – utalás Hauptmann „Hannele" (1894) és „Az elsüllyedt harang" (1909) c. színpadi művére.

216. o. ...ott van Pippa a rotwassergrundi kocsmában – utalás Hauptmann „És Pippa táncol" (1906) c. drámájára.
...ide értve a ‚kutak mélyét' vagy a protuberanciát is – a ‚kutak mélye' utalás Th. Mann „József és testvérei" c. regényére; a ‚protuberancia' a Nap kromoszféráján túlnyúló gázcsóva.

217. o. ...egy heroikus Eleuszisz felé igazítaná – utalás arra, hogy az eleuszinszi (attikai) misztériumjátékok során fölhasználták az anyarozs hallucinogén hatását; ebbe a titokba Déméter avatta be az embereket.

218. o. Ha pedig egy olyan „talajköltő", mint Benn, mást sem hirdet, és nem lát közvetlenül semmi mást, csak a kérdést: „s mit élünk át mi ... megpillantja a Semmit." – idézet Gottfried Benn a Porosz Akadémián 1932. április 5-én tartott beszédéből.

219. o. ...az „equesztrika tudománya" – a „lovaglás tudománya".
morituri (latin) – halandók.

a Nap bálványaként tisztelt Elagbal – Elagbal a nyugati sémi mitológiában napisten és a termékenység istene volt.

...a bambergi lovas ‚eszménye' – a bambergi dóm bejáratánál áll a „lovas", akinek kilétéről évszázadok óta folyik a vita; mindenesetre ő testesíti meg a lovagi eszményt.

220. o. ...a belőle áradó kábulat éppúgy püthizálja ezt a világot – utalás Püthia delphoii jósnő tevékenységére.

227. o. ...a Badische Anilin- und Sodafabrik, az I. G.-Farben magja – a Badeni Anilin- és Szódagyár, az Interessengemeinschaft der deutschen Farbenindustrie A. G. (Német Festékipar Érdekközössége Rt.) kémiai konszern alapja volt; a konszern 1925-ben jött létre, s 1929-ben már 120 000 munkást foglalkoztatott.

A túlparton a régi rezidencia sakktáblája – a Rajna jobb partján fekvő Mannheim 1720-tól hercegi székhely volt, ekkor építették ki óvárosának jellegzetes, sakktáblaszerű utcahálózatát.

...mint Hermann és Dorothea idejében – utalás Goethe „Hermann und Dorothea" c. ‚eposzára'.

228. o. in nuce (latin) – dióhéjban.

...Bavaria nyújtja a város koronáját Ludwigshafeniának – Bavaria a Bajorországot megtestesítő jelképes nőalak, „Ludwigshafeniáról" természetesen csak gúnyosan lehet szó.

...Solness építőmester – utalás H. Ibsen azonos című drámájának főhősére.

231. o. ...a puszta up to date értelmében – a puszta naprakészség értelmében.

...teljesen al pari a jelennel – teljesen azonos értékű a jelennel.

caput mortuum (latin) – zárvány (pl. öntvényben).

235. o. ...új tárgyiasság – stílusirányzat Németországban az 1920-as évek közepén, melynek képviselői – az expresszionistákkal ellentétben – a világ objektív tényeinek ábrázolására törekedtek.

236. o. ...a tárgyiasság tehát... „egzakt" ante rem homlokzat

– a tárgyiasság tehát... pontosan az előző korból maradt homlokzat marad.

237. o. locus a non lucendo (latin) – az a hely, amit nem világítanak meg.
hic falsum index veri (latin) – az hazugság itt igazságra mutat.

238. o. ...nem elegendő a pénz a Babbit-környezetre – utalás Sinclair Lewis „Babbit" c. regényére (1922), melyben az író maró gúnnyal ábrázolja az amerikai életforma sivárságát, nyárspolgári jellegét.

240. o. montázs – a német nyelvben a ‚montázs' szóban – a magyartól eltérően – erőteljesen jelen van a ‚szerelés, összeállítás' jelentés is.

241. o. revü – Bloch itt és a továbbiakban szétválaszthatatlanul hol a színpadi revüre, hol a képes újságra, hol mindkettőre utal a ‚revü' szóval.

242. o. existere – létezni.
nolens volens (latin) – kénytelen-kelletlen, akarva, nem akarva.

243. o. ...úgy vetettek véget Noske hadjáratai a tulajdonképpeni expresszionizmusnak is – G. Noske jobboldali szociáldemokrata politikus, az ő vezetésével verték le 1918 végén Berlinben a matrózokat, majd 1919. január 15-én a forradalmi munkásokat.
...hét egymásra rakott kalapdoboz mint Krisztus születése – feltehetőleg nem létező „műalkotásra" utal itt Bloch, a kép bizonyára jelképként értelmezendő.

244. o. omnia ubique (latin) – minden, mindenütt.

245. o. ...Picasso szétszedett hegedűje – utalás Picasso kubista hegedűs-képeire, az 1910-es évek első felében több ilyent festett.

254. o. marche royal – királyi induló.

256. o. „pelaszgok" – a görög mitológiában a „föld szülöttei", Görögország legősibb lakói.
...valamiféle revenant-zenét hozzon Hadészból – valamiféle visszatérő, hazajáró zenét hozzon a túlvilágról.
Madame La Mort (francia) – Halál asszony.

257. o. A katona története (Histoire du soldat) – Sztravinszkij 1918-ban készült zeneműve.
...a Kroll-opera emlékezetes telein – a Kroll-opera Berlin egyik színháza, ahol az 1930-as évek elején számos modern zeneművet mutattak be.
258. o. ...Weill „Bürgschaft"-jában – Kurt Weill 1932-ben komponált „aktuális operájáról" van szó.
259. o. dramatis et musicae persona (latin) – drámai és zenei személyek.
260. o. sub speciae saeculi (latin) – a század jegyében.
262. o. Aragon párizsi parasztjai – utalás Aragon „Paysan de Paris" (1926) c. regényére.
rebus sic stantibus (latin) – ilyen körülmények között.
264. o. post festum (latin) – az alkalom elmúltával, elkésve, utólag.
...az „Ulysses"-ben megtaláljuk tehát már a „work in progress"-t – az „Ulysses"-ben (Joyce regényében) megtaláljuk már a munka folyamatát.
266. o. ...a teáscsészében ott van Ptah isten – Ptah az egyiptomi Memphisz istene, a helyi teológia szerint ő teremtette az első nyolc istent, és a világot is, mindenestül.
a tohuvabohu post rem (héber–latin) – a dolog, a tény utáni zűrzavar.
267. o. Próteusz – tengeri isten a görög mitológiában; tulajdonképpen álmos kis öreg, de képes a legkülönbözőbb alakokat ölteni.
dies irae (latin) – a harag napja, amikor a világ hamuvá válik.
268. o. genuin (latin) – eredeti, természetes.
269. o. locus minoris resistentiae (latin) – a legkevésbé ellenálló hely.
...a brechti „igent-mondó" alakjához egy lehetséges „nemet-mondó"-t kapcsoltak – utalás B. Brecht „Aki igent mond és aki nemet mond" (1930) c. darabjára.
per saldo (latin) – végeredményben.
item (latin) – ugyanúgy, továbbá.
270. o. – cantus firmus (latin) – többszólamú zenében az alapdallam.

271. o. Wilhelm Meister – Goethe regénye, a nevelődési és fejlődésregény klasszikus mintája.

272. o. soi-disant (francia) – úgynevezett.

273. o. dopolavoro (olasz) – munka után készült; így nevezték az olasz fasiszta pártnak azt az intézményét, amely a szabadidő eltöltését szervezte.
...Sherlock Holmes és Dr. Watson ül a kandallónál – A. Conan Doyle detektívregényeinek két hőse.

276. o. ad absurdum (latin) – a végletekig.
Kelet–nyugati díván – J. W. Goethe versciklusának címe

278. o. brumaire tizennyolcadika – Louis Bonaparte császárpuccsának napja, utalás Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája c., 1852-ban megjelent művére
Az elfajzott képeket...a faji jellegnek megfelelő képek kiállítását – ld. a 86. o. jegyzetét.
Noske hadjáratai – ld. a 243. o. jegyzetét.

279. o. A marxisták (...) miként Lukács is, az expresszionizmus egészére ... olyan címkét ragasztottak... – utalás Lukács György „Größe und Verfall des Expressionismus" című 1934-ben keletkezett tanulmányára.

280. o. „nemes egyszerűség és csendes nagyság" – Winckelmann nyomán terjedt el az antik művészet ilyesfajta jellemzése.

281. o. laterna magica (latin) – üveglapra festett képeket kivetítő szerkezet, a századfordulón igen népszerű volt.
Ossian (Osszián) – J. Macpherson skót költő műballadái (1765) révén ismertté vált ír és skót mondai hős (Oisin); jelentős mennyiségű irodalmi művet tulajdonítanak neki.

283. o. ...a külsődleges „tárgy-nélküliség" kívánalmai szerint „Krisztus születése"-ként adhatták el – vö. 243. o. jegyzetével.

287. o. objet d'art (francia) – művészeti tárgy.

292. o. „Ziel-évkönyv" – Kurt Hiller, az expresszionizmus balszárnyához tartozó német író adta ki 1916 és 1924 között a „Ziel-évkönyveket".
„USPD-ideológia" – a Németországi Független Szociáldemokrata Párt (USPD, 1917) ideológiájára utal itt Bloch, melyet Kautsky fogalmazott meg. 1919-ben el-

vetették a polgári-parlamentáris demokráciát, és a „tiszta" tanácskormány mellett foglaltak állást.

294. o. laudatores temporis acti (latin) – elmúlt korok dicsőítői.

297. o. ...semmi köze sincsen Rosenberg „északi" csalásához – Bloch itt Alfred Rosenbergnek a „germán faj" északi eredetével kapcsolatos elméletére utal.

298. o. ...az antológiák címe „Az emberiség alkonya" (Menschheitsdämmerung) vagy „Az emberiség bajtársai" (Kameraden der Menschheit) – az előbbi Kurt Pinthus 1919-ben megjelent expresszionista antológiája, az utóbbi ugyancsak 1919-ben jelent meg, Ludwig Rubiner szerkesztésében.

303. o. rebus sic non stantibus (latin) – a dolgok nem így állnak, a körülmények nem ilyenek.

305. o. Úgy viszonyulnak a nemzeti-„forradalmi" diákokhoz, mint a nehézipar az SA-csapatokhoz – az 1929-ben létrehozott fegyveres testület, az SA létszáma, főként a nehézipartól kapott anyagi támogatásnak köszönhetően, hamarosan 400 000-re nőtt.

306. o. ...az „universitas litterarum" toto coelo veszendőbe ment – az „irodalmi egyetemesség" teljes egészében veszendőbe ment.

...„kérdőn, leplezetlenül kitart az Egészben létező bizonytalanság közepette" (Heidegger) – a következő oldalakon található Heidegger-töredékek többsége a „Sein und Zeit" c. könyvből való. (Bp. 1989)

307. o. Egy *Vaihinger*, az „Als-ob" tanával... – utalás Vaihinger 1911-ben megjelent „Die Philosophie des Als-ob" c. könyvére.

308. o. a posteriori (latin) – a tapasztalaton alapuló, azt követő (megállapítás, ítélet).

310. o. ...Lenin figyelmeztetése – utalás Lenin „Materializmus és empiriokriticizmus" c. könyvére, mely németül 1927-ben jelent meg.

311. o. qua mai kutatás – amennyiben mai kutatás.

312. o. ...ha, miként Mannheimnál, történelmi hajtóerőkkel próbálkozik – Bloch itt Karl Mannheim 1929-ben megjelent „Ideologie und Utopie" c. könyvére utal.

314. o. „Az utópia szelleme" – Bloch „Geist der Utopie" c. könyve 1918-ban, majd némi változtatással 1923-ban jelent meg.

324. o. A színt adó többletet ... ily módon lombardhitel helyettesíti – kezességen alapuló hitel helyettesíti.

325. o. Husserl „Logikai vizsgálódások" („Logische Untersuchungen") c. munkája – a könyv 1900-ban jelent meg.
quaestio fiendi (latin) – végső kérdés.
quaestio juris (latin) – törvénykezési (jogi) kérdés.
questio essendi (latin) – lényegi kérdés
an sich „igazságok" – magukbanvaló „igazságok".

326. o. personans (latin) – személy, személyiség, szerep.

327. o. unpersonant (latin) – személytelen.
...a szőrszálhasogató Eulenspiegel – a német nyelvben évszázadok óta Eulenspiegelnek nevezik a tréfacsinálót.

328. o. species (latin) – faj, fajta.

330. o. Az oroszlánszerű és a „morf"-ok többi világi fajtája – Bloch önállóan használja itt az utótagként megszokott görög ‚morf' (alak, forma) szót.
visio beatifica (latin) – üdvözítő látomás.

333. o. ...ennyit erről a sibboletról – a ‚sibbolet' héber szó, melyet a Jordán egyik partján s-sel, másikon sz-szel ejtenek. A Bibliában, a Bírák könyvében a gileádi és efráimi férfiak megkülönböztetésére használták; a német nyelvben olykor ‚jelszó' értelemben is használják.

334. o. Scheler vallás-metafizikája („Vom Ewigen im Menschen") – Schelernek ez a könyve 1927-ben jelent meg.
...a Grál-lovagok vára körül kiszáradt az örök Egészek isteni kertje, Klingsor varázskertje előnyomult, Parsifal sem lengette fölötte a keresztet – az Arthus-mondakörnek arra a változatára utal itt Bloch, melyet Wagner dolgozott föl „Parsifal" c. operájában.

337. o. Husserl számos „noetikus-noematikus" eszméje – a „noetikus" és a „noematikus" a husserli fenomenológia terminusai, a görög noészisz (gondolkodás, megismerés) szóra vezethető vissza.

341. o. „A világnézetek lélektana" (*Psychologie der Weltan-*

schauungen) című könyvében Jaspers – a könyv 1919-ben jelent meg.

342. o. Az „egzisztencia" Jaspersnál teljesen protestánssá vált – itt és a továbbiakban Jaspers Philosophie c. 1932-ben megjelent könyvéről van szó. A három kötet címe: „Philosophische Weltorientierung" (Filozófiai tájékozódás a világban).
„Existenzerhellung" (Egzisztenciamegvilágosodás).
„Metaphysik" (Metafizika).

343. o. A metafizika tárgya tehát soha nem a transzcendencia ens absolute absconditumа – a metafizika tárgya tehát soha nem a létező abszolút elrejtettsége.

345. o. docta ignorantia (latin) – tudós tudatlanság, Isten megközelíthetetlenségének tudományos úton való felfogása.
...a szaiszi kép – Szaisz ókori város a Nílus-deltában, ahol a monda szerint volt egy fátyollal borított kép, mely az igazságot ábrázolta, a fátylat viszont csak az igazak lebbenthették föl. A legenda a német irodalomban Schiller 1795-ben írott verse alapján terjedt el.

350. o. rochers de tombac (francia) – a „roche de bronze" átvitt értelemben sziklaszilárd, rendíthetetlen hatalmat jelent, a ‚tombac' viszont különböző fémek ötvözetéből készült hamis arany.

351. o. „Ha a szemünk nem napszerű,
hogyan is láthatnánk a fényt mi?" –
Goethe, Zahme Xenien 3.
Windelband egyszer a „költő F. Nietzschéről", mint „ideges professzorról" beszélt, „aki kegyetlen zsarnok szeretne lenni" – az idézett megjegyzés W. Windelband: „Geschichte der Philosophie" c. könyvében olvasható.

353. o. miszcellánea (latin) – itt: különböző dolgok egyvelege

354. o. „Alles Drängen...
Goethe, Zahme Xenien 6.
cum grano salis (latin) – csak módjával, megfontolva.

357. o. expressis verbis (latin) – félreérthetetlenül kimondva.

359. o. ...a konjunkciók és az oppozíciók – a csillagászatban, ill. az asztrológiában a csillagok együttállása és szembenállása.

362. o. ...Moloch-szerű lény – a korabeli meggyőződés szerint használja itt Bloch Moloch nevét, olyan istenként, akinek emberáldozatot mutattak be. Azóta a ‚moloch' görög szóról kiderült, hogy a rituális égő áldozati szertartást nevezték így.
ductus (latin) – itt: dallam, téma.

364. o. ...melyet Böcklin (!) ecsetje életre keltett tritóntekintetének fájdalmas megittasultságában – Tritón tulajdonképpen görög tengeri isten, itt: olyan tengeri lény, mely kagylótrombitáját fújva kíséri a tenger isteneit.
in statu nascendi (latin) – a születés pillanatában.
Jugendstil – a szecesszió német változata.

367. o. lenbachság – ld. Franz von Lenbach.

369. o. daimon ex machina-ként – a „deus ex machina" mintájára: váratlan démoni beavatkozásként.
Paracelsus „sziderikus vihara" – utalás a svájci természettudós és filozófus (1493–1541) ama nézetére, mely az embert mint „mikrokozmoszt" szoros összefüggésben szemlélte a „makrokozmosszal", így a csillagokkal is (lat. sidus, sideris).

371. o. ...a pánmixisbe vetett hit – az a hit, hogy a szaporodás során az összes öröklött tulajdonság keveredik, és ez a természetes kiválogatódás ellen hat.

373. o. farkasember – „Werwolf", a germán mitológiában szereplő ember, aki éjszakánként farkasbundát ölt és emberekre, jószágokra támad.

377. o. Az „akheronikusat", amit Freud csupán mottóként illesztett álomfejtése élére – „Hogyha nem lágyul a menny: Acherónt verem én fel!"
(Vergilius: Aeneis, Lakatos István fordítása)

380. o. müsztagogikus – a ‚müsztagóg' görög szó azt a papot jelenti, aki az új híveket bevezeti a titokba és a misztériumokba, fölveszi őket a kultikus szervezetbe.

381. o. ad hoc (latin) – alkalmi, egyszeri.
Ezért mondja Klages, joggal, szellem–lélek-könyve harmadik kötetében – Klages: „Der Geist als Widersacher der Seele" c. 1929 és 1933 között megjelent könyvéről van szó.

382. o. ...álomoroszlánjai Mária lábainál, nem a kőkorszaki Kübelé lábainál hevernek – Bloch itt a kereszténység Szűz Máriáját állítja szembe Kübelével, aki a görög mitológiában a hegyek, az erdők és a vadállatok istennője.

383. o. temporis acti (latin) – a cselekvő időnek.

...a forradalmi-dialektikus summum bonum ez – a

384. o. 'summum bonum' a messianizmusban alapvető célként kitűzött kategória, a legfőbb jó állapota.

Bergson élan vital-ja – Bergson elképzelése szerint az élő világ fejlődése során egyre inkább meghatározóvá válik az életlendület, az ‚élan vital'.

385. o. élan logique (francia) – a logika lendülete.

capita mortua (latin) – halott fők.

salto vitale (olasz) – a halálugrás (salto mortale) analógiájára az életet jelentő ugrás.

387. o. „l'universe une machine à faire des dieux" (francia) – a világegyetem az istenek teremtésére szolgáló gépezet.

„société close" (francia) – zárt társadalom.

„société ouverte" (francia) – nyitott társadalom.

388. o. natura naturata (latin) – teremtett (nem ható) természet.

natura naturans (latin) – teremtő (ható) természet.

389. o. l'homme vital (francia) – élő ember, eleven ember.

391. o. ...hogy Nikodémuszt megfosszák mindattól, amiről másképp vélekedik – Nikodémusz történetileg bizonytalan újtestamentumi alak, írástudó farizeus; Jézus védői és eltemetői közé tartozott.

Ananké – a görög mitológiában az elkerülhetetlen végzet istennője.

...ez a Párizs ezzel a misével ér föl – IV. Henrik francia királynak (1589–1610) tulajdonított mondás, abból az időből, amikor engedményeket kellett tennie a katolikus egyháznak, hogy az elismerje uralkodói státusát.

392. o. ...a thrák erdő a hideg, dologivá vált polgár ellenében – a thrák ókori, indoeurópai nyelvet beszélő nép volt a Balkán-félsziget keleti részén; Dionüszosz eredetileg thrák istenség volt.

393. o. Wahnfried – Wagner bayreuth-i otthonának neve.

Carneval de Venice – július 3. vasárnapján ünneplik Velencében, egész napos karnevállal az 1575-ös pestisjárvány elmúlását.

394. o. Dionüszosz nem költözik ... Indiából Görögországba – a Dionüszoszról szóló mítoszok szerint a görög isten, miután kigyógyult őrültségéből, melyet Héra bocsátott rá, Indiába ment, majd visszatért Görögországba.
...ő értett a pentheszileiákhoz... – utalás Heinrich von Kleist „Penthesilea" c. drámájára; Pentheszileia a görög mitológiában az amazónok királynője, a trójaiak segítője volt a háborúban.

396. o. da capo (olasz) – itt: visszatérés.

398. o. lumen naturale (latin) – természetes kiváló elme, nagy szellem.

399. o. ...Antikrisztus a második, a fényt hozó kígyó is, melynek a kereszt tövében másodízben „Zeusz" tiporta szét a fejét – arra a harcra utal itt Bloch, melyet Zeusz és az olümposzi istenek vívtak a szörnyvilággal. Az Olümposz urai ugyanis kígyóformájú lények voltak, de Zeusz és társai a tengerbe taszították őket.
eritis sicut deus (latin) – olyanok lesznek, mint az isten.

400. o. ophiolatria (görög) – kígyóimádat.
hübrisz (görög) – gőg, fennhéjázás.
sui generis (latin) – sajátos, egyedi.

402. o. Épp az „Egyirányú utca" című írásban – Walter Benjamin 1923–26-ban írta, 1928-ban adta ki „Einbahnstrasse" c. kötetét. Magyarul részletek: W. Benjamin: Angelus Novus, Magyar Helikon 1980.

406. o. ...nem csigaházakban vagy Mitra-barlangokban laknak – Mitra óind isten, kapcsolatban áll a Nappal; fő funkciója, hogy társadalmi csoportokba tömöríti az embereket.

407. o. ...akinek hat órán át el kellett viselnie Wagner Ringjét – „A nibelung gyűrűje" c. operákról van szó („A Rajna kincse", „A walkür", „Siegfried", „Az istenek alkonya"
...a matrózok táncát a Hollandiból – R. Wagner „A bolygó hollandi" c. operájáról van szó.

...hisz az con-ductiójukat csodálja – conductio (latin) – bérszerződés; conducere (latin) – közös vezetés.

409. o. Fáfnir – a skandináv mitológiában szereplő, kincset őrző sárkány, megölte atyját, hogy hozzájusson a kincshez. Wagner Ringjében is szerepel.

410. o. tohuvabohu – tohu vabohu (héber), puszta és kietlen; a két szó szinte minden nyelvben zavaros állapotot jelent.

411. o. kvietista – a kvietizmus a 17. században elterjedt katolikus-misztikus áramlat; azt hirdette, hogy az igazi vallásosság a megbékélés és a lelki elmélyedés.

412. o. Egynél több út vezet ...Winnetou ezüstpuskájától Nothungig... – a Nothung a „Nibelung gyűrűje"-ben szereplő varázserejű kard.

...nyolc vitorlája és fedélzetén ötven ágyú van – utalás Brecht „Koldusoperá"-jának „Ágyúdalára".

„Berliner Opernmemorial", 1930 – ld. Th. W. Adorno, Gesammelte Schriften, 19. kötet, 269. o.

413. o. per definitionem genii (latin) – a zseni definíciója szerint

415. o. vu par un surrealiste (francia) – ahogy a szürrealista látja.

418. o. „combinaison aériennes" (francia) – légies kombinációk.

bourgeois gentil'homme (francia) – nemes, lovagias polgárember, egyúttal Molière „Úrhatnám polgár" c. művének eredeti címe.

419. o. gáz-flambeaux (francia) – gázzal világító kandeláber.

420. o. cul de Paris (francia) – turnür, a 19. század végén volt divatban a párna a szoknya alatt, a csípő körül.

...mintha a „Pschütt"-ből vagy a „Vie de Budapest"-ből jöttek volna – bizonyára két korabeli szórakoztató regényre utal itt Bloch.

423. o. haut-goût (francia) – itt: finom ízlés.

425. o. alteregó (latin) – másik én.

...rejtvény nélküli szfinxnek nevezték őket – a görög mitológia asszonyfejű és -keblű szörnye Thébai közelében telepedett le egy hegyen, és minden arrajárónak föltett egy találós kérdést (így Oidipusznak is). Aki nem tudott válaszolni a kérdésre, azt a szfinx fölfalta.

donna graciosa (olasz) – kecses, bájos hölgy.
girl (angol) – lány.
Geissler-cső – gázzal töltött elektroncső, spektroszkópiai mérésekre használják.
l'homme machine (francia) – az ember mint gép.

427. o. a kabbala művelői – a zsidó gondolkodásban egyfajta elfogadott vagy szóbeli hagyomány ismerői; tágabb értelemben az Istenre és a világegyetemre vonatkozó tan birtokosai.
A sokk, mely Reinhartot, a fiatal természettudóst éri Keller „Sinngedicht"-jében – Gottfried Keller „Sinngedicht" c. 1881-es novellaciklusának hőséről van szó.

427. o. ...a gondolkodó ember maga utazott el az alogosz őshelyére – a gondolkodó ember maga utazott el a logosz, az elvont világtörvény hiányának őshelyére.
...az egyiptomiak, akik a merevség, a statikusság, az Ozirisz-tan tisztelői voltak – Bloch itt arra utal, hogy az egyiptomi mitológiában Ozirisz egyrészt a természet termőerőit személyesítette meg, másrészt a holtak istene is volt.

430. o. menetekel – itt: fenyegető értelmű kijelentés.
...a csillagok Árgus-szemekként izzanak – a görög mitológiában szereplő Argos, Gaia földanya fia, akinek egész testét szemek borították.

432. o. numerus clausus (latin) – előre megadott, zárt szám.
...kifejezett *követelményként* jelenik meg az Unitasszal szemben – kifejezett *követelményként* jelenik meg az Egységgel, az Egységességgel szemben.
totus (latin) – egész, minden.

433. o. Multiversum versus Unum nondum inventum (latin) – Sokan fordultak az egy feltalált világ felé.

434. o. recherche de l'espace perdu (francia) – az elveszett tér nyomában (Proust regénycímének parafrázisa).
Totum relucet in omnibus (latin) – kb.: minden mindenben visszfénylik.

435. o. Odi profanum vulgus et arceo, énekli Horatius – gyűlöllek; távol légy, alacsony tömeg!
(Énekek, III/1 – Babits Mihály fordítás –)

436. o. homo homini lupus (latin) – ember embernek farkasa.

437. o. ...Windelband még úgy írhatott Démokritoszról, mint Platónnal és Arisztotelésszel egyenrangú gondolkodóról – ld. W. Windelband, „Geschichte der Philosophie", I/3 és I/8.

438. o. ...csak à la canaille definiálják – csak söpredékként, csőcselékként definiálják.

439. o. A bibliai kígyó itt hason csúszik, port kell ennie élete minden napjában, az ember sarkába mar, s annak a kígyó fejére kell taposnia – vö. Mózes I. 3. 14–15.
Kóré – több személy neve az Ószövetségben, legismertebb közülük a levita, aki Mózes és Áron hatalma ellen lázított. Végül elnyelte őt a föld.

446. o. ...a tomista mintakönyv – utalás az Aquinói Tamás filozófiáját követő katolikus vallásfilozófiai iskolára.
...fenyegetve érezte „posszesszizmusát" – Bloch a latin ‚possessio' (birtoklás, birtokba vétel) szóból alkotott szava a feltétlen birtoklásvágyra.
...Áháb zavarja Saul totalitásait – Áháb Izrael hetedik királya volt, népszerűtlen önkényuralkodó, aki felesége számára lehetővé tette, hogy megkísérelje megrendíteni Izrael egyistenhitét. Saul volt Izrael első királya, akit Isten sugallatára kentek királlyá.

ÉLETRAJZI ADATOK

Az alábbi jegyzék nem tartalmazza a közismertnek számító neveket és adatokat.

Amalrich, Béne-i (†1206 körül) – panteista filozófus és teológus, Párizsban élt.

Augustinus (Szt. Ágoston) (354–430) – észak-afrikai születésű filozófus az antik műveltség és a kereszténység határán.

Bachofen, Johann Jakob (1815–1887) – svájci jog- és vallástörténész.

Baldung Grien, Hans (1484–1545) – német festő, rézmetsző, fametsző, Dürer tanítványa.

Banse, Ewald (1883–1953) – német földrajztudós, keleti utazó és író.

Barlach, Ernst (1870–1938) – német expresszionista szobrász, grafikus és író.

Bäumler, Alfred (1887–1868) nemzetiszocialista ideológus, funkcionáriusként a szellemi életért és az egyetemi oktatásért volt felelős.

Bebel, August (1840–1913) – német politikus, a szociáldemokrata párt alapító tagja, később az egyesült szocialista munkáspárt vezetője. Köztes helyet foglalt el a bernsteini revizionizmus és a baloldali radikálisok között.

Becher, Johannes R. (1891–1958) – a német irodalom egyik legjelentősebb kommunista költője.

Beckmann, Max (1884–1950) – német festő, grafikus.

Benjamin, Walter (1892–1940) – német történetfilozófus és esztéta. Számos írásának felépítése hasonló ahhoz, ahogyan Bloch ezt a könyvét megalkotta.

Benn, Gottfried (1886–1956) – német költő, író. Az expresszionizmussal indult pályája, a 30-as évek elején rövid időre bizott a nemzetiszocializmus ígéreteiben. Költészete erősen intellektuális, absztrakt-hermetikus.

Berg, Alban (1885–1935) – osztrák zeneszerző, A. Schönberg tanítványa.

Bergson, Henri (1859–1941) – francia filozófus.

Bertram, Ernst (1884–1957) – német irodalomtörténész és költő, egy időben közel állt a nemzetiszocializmushoz.

Blaß, Ernst (1890–1939) – német költő és kritikus, tevékenysége közel állt az expresszionizmushoz.

Blawatzky, Helene Petrovna (1831–1891) – a New York-i Teozófiai Társaság (1875) orosz származású megalapítója. A társaság németországi ágát 1888-ban hozták létre.

Blum, Robert (1807–1848) – a németországi liberális ellenzék egyik képviselője volt, kivégezték.

Böcklin, Arnold (1827–1901) – svájci festő, későromantikus tájképei és mitologikus alakokkal benépesített képei rendkívül népszerűek voltak.

Börne, Ludwig (1786–1837) – német író és publicista, Marx szavaival „a német szabadság zászlóvivője" volt.

Brahe, Tycho (1546–1601) – dán csillagász, 1599-től udvari csillagász volt Prágában.

Brentano, Franz (1838–1917) – német nyelvű filozófus, pszichológus, a „logikai platonizmus" egyik hirdetője.

Briand, Aristide (1862–1932) – francia politikus, Nobel-békedíjas (1925), az I. világháború után a francia–német közös biztonsági rendszer érdekében tevékenykedett.

Bruckner, Anton (1824–1896) – osztrák zeneszerző.

Buber, Martin (1878–1965) – bécsi születésű vallás- és társadalomfilozófus, 1938 után egyetemi tanár Jeruzsálemben.

Burckhardt, Jakob (1818–1897) – svájci kultúr- és művészettörténész.

Büchner, Ludwig (1824–1899) – a Moleschott-féle vulgármaterializmus legnagyobb hatású terjesztője a 19. század második felében.

Cagliostro, Alessandro gróf (tulajdonképpen Giuseppe Balsano) (1743–1795) – olasz kalandor és alkimista, szellemidézéssel is foglalkozott. Befolyásos volt a felsőbb körökben is. Halálra ítélték, börtönben halt meg.

Campendonck, Heinrich (1889–1957) – német festő és grafikus, 1933 után emigrációba vonult.

Carlyle, Thomas (1795–1881) – skót származású angol filozófus, a jelenkor ellenében a középkorhoz vonzódott, részben a német romantika követőjeként.

Chamberlain, Houston Stewart (1855–1927) – brit kultúrfilozófus és író, a német érdekek és a népi-misztikus ideológia harcos hirdetője.

Cocteau, Jean (1889–1963) – francia regényíró, költő, grafikus stb., a modern művészet egyik úttörője.

Cohen, Hermann (1842–1918) – német filozófus, nézete szerint a valóság soha nem „adott", sem az észlelésben, sem azelőtt.

Conze, Werner (1910–) – történész, a modern társadalomkutatás egyik megalapítója az NSZK-ban.

Coué, Emile (1857–1926) – francia orvos, aki betegeit önmagukra gyakorolt hatásukkal gyógyította.

Courths-Mahler, Hedvig (1867–1950) – német írónő, több mint 200 nagysikerű szórakoztatóregény szerzője.

Dacqué, Edgar (1878–1945) – német paleontológus, geológus, természetfilozófus. Kísérletet tett a darwinizmus teológiai fejlődéselméletté alakítására.

De Chirico, Giorgio (1888–1978) – olasz festő, pályája kezdetén nagy hatást gyakorolt rá a német festészet és Nietzsche filozófiája. A „pittura metafisica" megteremtője.

Defregger, Franz (1883–1921) – osztrák festő, szentimentális-idealizált tiroli életképek és történelmi képek festője. Az 1920-as, 30-as években rendkívül népszerű volt Németországban.

Dehmel, Richard (1863–1920) – német költő, a naturalizmustól a szocializmusig vezető utat járt be.

Dehn, Günther Karl (1882–1970) – evangélikus teológus, Kierkegaard írásainak hatására a proletárfiatalok felé fordult.

Dietzenschmidt, Anton Franz (1893–1955) – német író, kezdetben Strindberg követője, később bibliai és vallásos témákat dolgozott fel. Népszínműveket is írt.

Dix, Otto (1891–1969) – német festő, az új tárgyiasság stílusirányzatának képviselője.

Döblin, Alfred (1878–1957) – német író, kezdetben expresszionista, később a tárgyias-pontos realizmus követője.

Duhem, Pierre (1861–1916) – francia fizikus, filozófus, tudománytörténész.

Eckart (Eckhart), Meister (1260 körül–1328 körül) – német dominikánus szerzetes és misztikus gondolkodó, a párizsi egyetem magisztere volt.

Edschmid, Kasimir (1947-ig Schmid, Eduard) (1890–1966) – német író, kezdetben expresszionista, később inkább realista regények szerzője.

Ehrenstein, Albert (1886–1950) – osztrák költő, éles társadalomkritikai esszék szerzője. Kezdetben expresszionista, élete végén a keleti filozófia hatott rá.

Eisler, Hanns (1898–1962) – német zeneszerző, Schönberg tanítványa, a forradalmi munkásmozgalom elkötelezett híve.

Eisner, Kurt (1867–1919) – németországi zsidó politikus, 1898-tól SPD-tag. 1918 végén vezetésével megalakult a Bajor Szabad Állam. 1919. február 21-én agyonlőtték.

Ernst, Max (1891–1976) – német származású francia képzőművész, a dadaista, majd a szürrealista irányzat egyik alapítója.

Euringer, Richard (1891–1953) – német író, novellák, mesék, háborús élménybeszámolók szerzője, nemzetiszocialista kultúrfunkcionárius.

Feininger, Lyonel (1871–1956) – német festő, grafikus, a Bauhaus-csoport tagja. Később Amerikában élt.

Fiesco, Giovanni Luigi de – Lavanne grófja. Összeesküvést szervezett a császárhű Doria ellen, ez 1547-ben kudarcot vallott és Fiesco vízbe fulladt.

Fischer, Ernst (1899–1972) – osztrák kommunista újságíró, esszéista, irodalmár. 1956 után határozottan a demokratikus szocializmus híve volt.

Forel, Auguste (1848–1931) – svájci pszichiáter, az agy anatómiájával, hipnotizmussal, szociáletikával foglalkozott.

Fourier, Charles (1772–1837) – francia filozófus, egy új, szociális, kereszténység hirdetője.

Freyer, Hans (1887–1969) – német filozófus és szociológus, 1938 és 1944 között Budapesten is tevékenykedett. Műveiben a politikát, a gazdaságot és a filozófiát egyetemes-történeti konzervatív szemlélettel kapcsolta össze.

Gentile, Giovanni (1875–1944) – olasz filozófus, a fasizmus támogatójaként fejezte be pályáját.

George, Stefan (1868–1933) – német költő, a századfordulón a l'art pour l'art legjelentősebb német hirdetője volt. Tanítványai alapították a George-kört és adták ki 1892 és 1919 között a „Blätter für die Kunst" c. lapot.

Giedion, Siegfried (1888–1968) – prágai születésű svájci építészet- és művészettörténész, a 30-as években Amerikában, később Zürichben élt.

Gobineau, Joseph Arthur (1816–1882) – francia diplomata és író, legnagyobb hatású műve az „Értekezés az emberi fajok egyenlőtlenségéről" (Essai sur l'inégalité des races humaines) a századfordulón jelent meg németül.

Gotthelf, Jeremias (1797–1854) – svájci német író, lelkész, konzervatív szemléletű moralista, falusi tárgyú művek szerzője.

Gottl-Ottlilienfeld, Friedrich (1868–1958) – osztrák származású

német közgazdász, főként tudományelmélettel és módszertani alapkutatással foglalkozott.

Green, Julien (1900–) – amerikai származású francia regény- és drámaíró, írásaiban főként a kisvárosi élet nyomasztó hatását ábrázolja.

Grosz, George (1893–1959) – német festő és grafikus, a berlini Dada-csoport alapítótagja, a német képzőművészet kiemelkedő szatirikusa.

Grützner, Eduard (1846–1925) – német festő, kedélyes zsánerképeket festett

Haeckel, Ernst (1834–1919) – német zoológus és filozófus, kísérletet tett egy általános érvényű morfológia megalkotására. Bloch főként „A világrejtély. Közérthető tanulmányok a biológiai filozófiáról" (1899) c. könyvére hivatkozik.

Hamann, Johann Georg (1730–1788) – német bölcselő, aki az értelemmel szemben az intuíció, a törvényszerűvel szemben az egyedi fontosságát hangsúlyozta.

Hanussen, Eric Jan (eredeti nevén Hermann Steinschneider) – bécsi születésű látnok. Hitler szolgálatába szegődött, megjósolta többek között Hitler hatalomra kerülését és a Reichstag égését. 1933. március 24-én az SA agyonlőtte.

Hasenclever, Walter (1890–1940) – német expresszionista költő, drámaíró.

Hauff, Wilhelm (1802–1827) – német meseíró.

Hausenstein, Wilhelm (1882–1952) – német művészeti író.

Hauser, Heinrich (1901–1955) – német író, élménybeszámolók és riportkönyvek szerzője.

Hauser, Kaspar – a 19. század elején Németországban talált gyermek, aki teljes elszigeteltségben nőtt fel. 1828-ban bukkant föl Nürnbergben, hamarosan az előkelő szalonok középpontjává vált. 1933-ban meggyilkolták.
Kurt Tucholsky német író többek között a Kaspar Hauser álnevet is használta.

Heartfield, John (1891–1968) – német fényképész a berlini Dada-csoport alapító tagja.

Hebel, Johann Peter (1760–1826) – a legjelentősebb alemann dialektusban író költő, tevékenységét Goethe és Jean Paul is elismerte.

Heckel, Erich (1883–1970) – német festő és grafikus, a „Brücke" alapító tagja, majd az új szecesszió követője.

Henrik, az oroszlán (1129–1195) – szász fejedelem, 1172/73-ban zarándokutat vezetett az Északi-tengertől az Adriáig.

Hess, Rudolf (1894–1988) – alexandriai születésű német nemzetiszocialista politikus.

Hesse, Hermann (1877–1962) – német költő és regényíró, a polgári humanizmus harcos képviselője.

Heym, Georg (1887–1912) – német költő, az expresszionizmus egyik legjelentősebb előfutára.

Hiller, Kurt (1885–1972) – német újságíró, esszéista, lírikus, „szocialista idealista", 1916–24-ig a „Das Ziel" c. évkönyv szerkesztője.

Hofer, Karl (1878–1955) – német festő és grafikus.

Horkheimer, Max (1895–1973) – német filozófus és szociológus, a frankfurti iskola vezető alakja.

Hörbiger, Hanns (1860–1931) – osztrák gépészmérnök, kidolgozott egy elméletet a világ eljegesedéséről.

Hugo de Sancto Vittore – ld. Richard de Sancto Vittore

Humboldt, Wilhelm (1767–1835) – a felvilágosodás egyik legjelentősebb német gondolkodója.

Humperdinck, Engelbert (1854–1921) – német zeneszerző, „Jancsi és Juliska" c. 1893-ban komponált mesejátéka ma is ismert.

Ibn Tofail (latin neve: Abubacer, 1115–1185 vagy 6) – arab filozófus és orvos, misztikus újplatonikus. Filozófiai regénye „Az élő, az éber fia", ill. „A természetes ember" címmel jelent meg.

Jacobi, Friedrich Heinrich (1743–1819) – német bölcselő, filozófiai író, Kierkegaard, Nietzsche és az exisztenciálfilozófusok elődjének tekinthető.

James, William (1842–1910) – amerikai filozófus és pszichológus, a pragmatizmust közvetítőnek tekinti a pozitivizmus és a vallásos gondolkodás között. „Pragmatism" c. könyve 1905-ben jelent meg.

Jaspers, Karl (1883–1969) – német pszichológus, majd filozófus, a korai egzisztencialista filozófia képviselője.

Jean Paul (eredeti nevén Johann Paul Friedrich Richter, 1763–1825) – német író a klasszika és a romantika között.

Jensen, Johannes V. (1873–1950) – dán költő és regényíró, „Hjulet" (Kerék) c. regénye 1905-ben, németül 1908-ban, jelent meg.

Joachim da Fiore († 1202) – calabriai ciszterci apát, azt hirdette, hogy az emberiség történelme 1260 táján befejeződik, s utána a Szentlélek földi egyháza (ecclesia spiritualis) következik.

Jung, Carl Gustav (1875–1961) – svájci születésű német pszichológus, a kollektív tudattalan fogalmának kidolgozója.

Kandinsky, Wassily (1866–1944) – orosz festő, a század végétől 1917-ig, majd 1923-tól haláláig Németországban, ill. Nyugat-Európában élt. A Blaue Reiter csoport tagja volt.

Kautsky, Karl (1854–1938) – osztrák szociáldemokrata politikus, egy darabig Engels közeli munkatársa, 1905-től egyre inkább ellenezte a radikális marxizmust, később a bolsevizmust.

Keller, Gottfried (1819–1890) – svájci német író, a polgári realizmus egyik legjelentősebb német képviselője.

Keyserling, Eduard (1855–1918) – német impresszionista író.

Kirchner, Ernst Ludwig (1880–1938) – német festő és grafikus, a „Brücke" alapító tagja, majd Berlinben az új szecesszió tagja.

Klages, Ludwig (1872–1956) – német szélsőségesen irracionalista filozófus és pszichológus, a biocentrikus antropológiából kiindulva az ősi test-lélek egységének elvét képviselte, melyet a közbeiktatódó intellektus csak megzavar.

Klee, Paul (1899–1940) – svájci festő és grafikus a Blaue Reiter, majd a Bauhaus tagja.

Klemperer, Otto (1885–1973) – német karmester, 1927-től a berlini Kroll-Opera vezetőjeként számos modern művet, t. k. Sztravinszkijt mutatott be. 1933-ban emigrált.

Klinger, Max (1857–1920) – német festő és szobrász, A. Böcklin követője, alkotásaiban a klasszicizmus, a romantika és a Jugendstil keveredik.

Kokoschka, Oscar (1886–1980) – osztrák festő, grafikus és író.

Konfuciusz (Kung-fu-ce) (kb. i. e. 551–479) – kínai filozófus.

Köhler, Wolfgang (1887–1967) – német, majd amerikai pszichológus, az alaklélektan képviselője.

Kracauer, Siegfried (1889–1966) – német publicista, a húszas években a Frankfurter Zeitung tárcarovatának szerzője, majd vezetője. 1933-as emigrációja után főként filmtörténettel és -elmélettel, pályája kezdetén és végén történetfilozófiával és hermeneutikával foglalkozott.

Kretschmer, Ernst (1888–1964) – német pszichiáter, az emberi típustan kutatásának egyik úttörője.

Kurella, Alfred (álneve többek között B. Ziegler) (1895–1975) – kommunista elkötelezettségű német író, képzőművész, az 1930-as években Párizsban, később Moszkvában élt emigrációban, 1954-től kultúrfunkcionárius az NDK-ban.

II. Lajos (1864–1886) – bajor király.

Lao Ce – ókori kínai vándorfilozófus, a Tao te king (Az út és erény könyve), melyet neki tulajdonítanak, az i. e. IV–III. században keletkezett.

Lasker-Schüler, Else (1869–1945) – német költőnő, közeli barátságban volt Franz Marckal.

Laue, Max (1879–1960) – német fizikus, 1914-ben Nobel-díjat kapott.

Leibl, Wilhelm (1844–1900) – a német realista festészet egyik legjelentősebb képviselője, a század végén főként a délnémetországi paraszti életet festette.

Lenbach, Franz (1836–1904) – német festő, 1860 után portréfestőként ragyogó karriert futott be.

Leonhard, Rudolf (1889–1953) – német író, expresszionista lírikus, drámaíró, baloldali radikális nézetei következtében részt vett az 1918–19-es forradalomban és az antifasiszta ellenállásban is.

Leschnitzer, Franz (1905–) – baloldali német publicista, irodalomtörténész. 1933-tól a Szovjetunióban az „Internationale Literatur" főszerkesztője, 1959-ben hazatért az NDK-ba.

Lindbergh, Charles (1902–1974) – amerikai pilóta, 1927-ben ő repülte át elsőként egyedül az Atlanti-óceánt.

Lipps, Theodor (1851–1914) – filozófus és pszichológus, szerepet

játszott a normatív logika, az esztétika és az etika alaptudománnyá tételében.

Ludwig, Emil (1881–1948) – újságíró, Németországban, Svájcban, 1940–45 között az Egyesült Államokban élt. Népszerű életrajzi regények szerzője.

Lujza királyné (1776–1810) – III. Frigyes Vilmos porosz király felesége, a reformok melletti elkötelezettsége és életmódja jelentős erkölcsi hatást gyakorolt széles körben.

Lützow, Ludwig Adolf Wilhelm (1782–1834) – 1813-ban létrehozott szabadcsapatával harcolt Napóleon ellen, jelentős erkölcsi sikerrel.

Macaulay, Thomas Babington (1800–1859) – angol politikus, történész és író, 5 kötetes műve a viktoriánus korról alapvető műnek számított.

Mach, Ernst (1838–1916) – az empíriokriticizmus egyik képviselője, a tapasztalat kritikáját tartja alapvető fontosságúnak.

Makart, Hans (1840–1884) – osztrák festő, dekoratív képeivel jelentősen hozzájárult a századforduló lakberendezési stílusának kialakulásához.

Mannheim, Karl/Károly (1893–1947) – Magyarországon született filozófus, 1919 után Németországban, 1933 után Angliában élt. A tudásszociológia jelentős képviselője.

Marc, Franz (1880–1916) – német festő és grafikus, a Blaue Reiter csoport tagja.

Marryat, Frederick (1792–1848) – angol tengerészkapitány és író, moralizáló és cselekményes kalandregények szerzője.

May Károly – May, Karl (1842–1912) – német író, alacsony sorból származott. Bloch az európai műveltség egyik sarkalatos pontjának tartotta műveit.

Mazzini, Giuseppe (1805–1872) – olasz szabadságharcos, az 1820-as, 30-as években az egyik leghíresebb európai forradalmár volt. 1849-ben Garibaldival harcolt.

Meinong, Alexius (1853–1920) – osztrák filozófus és pszichológus, az első kísérleti pszichológiai laboratórium létrehozója Ausztriában.

Mesmer, J. A. (1734–1815) – német orvos, a biológiai magnetizmus alapján történő gyógyítás kidolgozója.

Methodiosz, olümpiai († 311) – görög nyelven író ókeresztény egyházatya.

Meyerbeer, Giaccomo (eredeti nevén Jakob Liebmann Meyer Beer) (1791–1864) – német zeneszerző, 1842-től a berlini királyi opera zeneigazgatója.

Meyrink, Gustav (1868–1932) – osztrák író, a „Der liebe Augustin" c. lap főszerkesztője, a „Simplicissimus" munkatársa. A polgárságot gúnyoló „Des deutschen Spießers Wunderhorn" c. három kötetes munkája 1913-ban jelent meg.

Mirbeau, Octave (1850–1917) – francia regényíró és színpadi szerző.

Modersohn, Paula (P. Modersohn-Becker) (1875–1907) – német festőnő.

Moeller van den Bruck, Arthur (1876–1925) – német politikus, író, a weimari köztársaságban az ifjú konzervatívok jelentős ideológusa, ő vetette föl a „Harmadik Birodalom" jelszavát.

Moleschott, Jakob (1822–1893) – holland származású fiziológus, a természettudományos materializmus terjesztése címén kampányt folytatott a valódi filozófiai teljesítmények ellen.

Mörike, Eduard (1804–1875) – német költő, író, „kis témák" mestere.

Münzer (Müntzer), Thomas (1490–1525) – német teológus, egy darabig Luther harcostársa, majd radikálisabb nézetei következtében csatlakozott a fellázadt parasztokhoz. 1525-ben kivégezték. Bloch Münzerről írott könyve 1921-ben jelent meg.

Nadler, Josef (1884–1963) – osztrák irodalomtörténész. Főműve, melyben előlegezte a későbbi nemzetiszocialista irodalomértelmezést, 1912 és 28 között jelent meg a „Német törzsek és tájak irodalomtörténete" címen, négy kötetben.

Nestroy, Johann Nepomuk (1801–1862) – osztrák költő és színész, a bécsi népies komédia egyik jeles és termékeny művelője.

Neumann, Therese (Konnersreuthi Therese) (1898–1962) – német

asszony, aki 1925-ben történt megmagyarázhatatlan gyógyulása után stigmát viselt.

Nolde, Emil (1867–1956) – német festő és grafikus, a berlini Szecesszió, majd a Brücke tagja.

Norden, Eduard (1868–1941) – klasszika filológus, „Die Geburt des Kindes" c. könyvének alcíme: Egy vallási eszme története.

Noske, Gustav (1868–1946) – német politikus, újságíró, az SPD tagja. 1918–19-ben, a Kapp-puccs után vissza kellett vonulnia.

Órigenész (kb. 185–255) – görög filozófus, az alexandriai iskolához tartozott, próbálkozott a platonikus és a keresztény eszmék szintézisével.

Ortega y Gasset, José (1883–1955) – spanyol kultúrfilozófus, szociológus, esszéista. „A tömegek lázadása" (1929) c. könyvében, mely németül 1931-ben jelent meg, az egyén és a társadalom között fennálló feloldhatatlan ellentmondást írja le.

Ossietzky, Carl von (1889–1938) – baloldali liberális újságíró, az I. világháború után meggyőződéses pacifista; 1933-ban kapott Nobel-békedíjat, ez késztette Hitlert arra, hogy a Birodalom polgárainak megtiltsa a Nobel-díj átvételét.

Passerge, Siegfried (1867–1958) – német földrajztudós, geomorfológiával is foglalkozott.

Pechstein, Max (1881–1955) – német festő és grafikus.

Pfitzner, Hans Erich (1869–1949) – német zeneszerző és karmester.

Pinthus, Kurt (1886–1975) – német író, kritikus, a német irodalmi expresszionizmus támogatója, az 1919-es „Menschheitsdämmerung" c. antológia kiadója. 1930-ban az USA-ba emigrált.

Piscator, Erwin (1893–1966) – baloldali elkötelezettségű német rendező és színházigazgató. 1920/21-ben proletárszínházat alapított Berlinben.

Planck, Max (1858–1947) – német fizikus.

Poincaré, Jules Henri (1854–1912) – francia matematikus, fizikus.

Prinzhorn, Hans (1886–1933) – német pszichiáter, az elmebetegek művészi tevékenységének első kutatója.

Przywara, Erich (1889–1972) – sziléziai születésű jezsuita teológus, vallásfilozófus, 1922 után Münchenben élt.

Ramuz, Charles Ferdinand (1878–1947) – francia nyelvű svájci író, főként olyan parasztokról írt, akik nem hódoltak be a városi életformának.

Reventlow, Franziska (1871–1918) – német írónő, a müncheni tudós- és művészkörök népszerű ábrázolója.

Rhodes, Cecil (1853–1902) – brit politikus; politikai befolyását dél-afrikai gyémántbányái biztosították.

Richard és Hugo de Sancto Vittore – XII. századi egyházi gondolkodók és írók, a párizsi Szent Viktor kolostorban alapított viktorinus rend tagjai.

Rickert, Heinrich (1863–1936) – német újkantiánus filozófus.

Rohde, Erwin (1845–1898) – német klasszika filológus, összehasonlító-valláskutatással foglalkozott; ennek során az istenek világát egy derűs „apollói" és egy „sötét" dionüszoszi részre osztotta.

Rosenberg, Alfred (1893–1946) – német antiszemita politikus és publicista, 1919-től az NSDAP tagja. „Der Mythus des 20. Jahrhunderts" c. műve 1930-ban jelent meg. A nürnbergi perben halálra ítélték.

Rubiner, Ludwig (1881–1920) – expresszionista, pacifista német költő.

Russell, Bertrand (1872–1970) – brit matematikus és filozófus, a matematikában a logizmus képviselője.

Sachs, Hans (1494–1576) – német költő, író, R. Wagner „A nürnbergi mesterdalnokok" c. operájának hőse.

Scheffel, Joseph Victor (1826–1886) – német író, a 19. század legnépszerűbb német regényének („Ekkehard", 1855) szerzője. Népies-humoros verseit sokan utánozták.

Scheler, Max (1874–1928) – német filozófus, a Kant-kritikára épülő értéketika kidolgozója. Típustana „Probleme einer Soziologie des Wissens" (1924) c. könyvében olvasható. „Vom Ewigen im Menschen" c. könyve 1921-ben jelent meg.

Schickele, René (1883–1940) – német író, újságíró, munkásságának legfőbb célja a francia–német barátság erősítése volt.

Schill, Ferdinand (1776–1809) – német huszárkapitány, aki önhatalmúlag próbált felkelést indítani Napóleon ellen,

sikertelenül. Ő maga elesett a harcban, tisztjeit agyonlőtték saját porosz bajtársaik, katonáit Napóleon ítélte gályarabságra.

Schiller, Ferdinand C. S. (1864–1937) – angol pragmatista filozófus.

Schlageter, Albert Leo (1894–1923) – német tiszt, 1922 végén közel került a nemzetiszocialistákhoz. 1923-ban a Ruhr-vidéken elkövetett szabotázsakciókért a francia haditörvényszék halálra ítélte. 1933-tól a nácik „mártírjukként" tisztelték.

Schlichter, Rudolf (1890–1955) – német festő és grafikus, az új tárgyiasság irányzatához tartozott.

Schlick, Moritz (1882–1936) – 1922 után a természetfilozófia professzora Bécsben.

Schmidt-Rottluff, Karl (1884–1976) – német expresszionista festő és grafikus.

Schmitt, Carl (1888–) – német államjogász, tevékenységével végső soron hozzájárult a nemzetiszocialista állam politikai-jogi létrehozásához.

Schönberg, Arnold (1874–1951) – osztrák zeneszerző.

Schrimpf, Georg (1889–1938) – német autodidakta festő, az új tárgyiasság irányzatának képviselője.

Schröder, Kurt, báró – bankár, Hitler náci pártjának anyagi támogatója.

Schwind, Moritz von (1804–1871) bécsi születésű német újromantikus festő, 1828-tól főleg Németországban működött.

Sealsfield, Charles (eredeti nevén Karl Anton Postl, 1793–1864) – az első német nyelvű író, aki az amerikai tájat és társadalmat ábrázolta. Ideálja a konzervatív polgári agrártársadalom volt.

Severing, Carl (1875–1952) – német politikus, újságíró, az 1920-as, 30-as években belügyminiszterként szerepet játszott abban, hogy Poroszország politikája stabilizálódott a szélsőséges irányzatok között.

Simmel, Georg (1858–1918) – német kultúrfilozófus, közgazdasági, szociológiai és filozófiai módszerekkel vizsgálta a kultúra jelenségeit.

Sinclair, Upton (1878–1968) – amerikai regényíró, a dokumentum- és riportregény egyik megteremtője.

Sombart, Werner (1863–1941) – német közgazdász és szociológus. Elméleteivel a nemzetiszocializmus előkészítőjévé vált, 1938-ban elhatárolta magát addigi nézeteitől.

Sorel, Georges (1847–1922) – francia publicista és filozófus, kezdetben ortodox marxista, később egyidejűleg Lenin és Mussolini híve. A fasizmus ideológiai előkészítői közé tartozik.

Spann, Othmar (1878–1950) – osztrák szociológus és filozófus. Szerepet játszott az ausztrofasiszta program kidolgozásában.

Spengler, Oswald (1880–1936) – német kultúr- és történetfilozófus „Untergang des Abendlandes" (1918–22) c. könyvének antidemokratikus nézetei révén a nemzetiszocializmus szellemi előfutárai közé tartozik.

Spontini, Gaspare (1774–1851) – olasz zeneszerző, történelmihősi operák szerzője. 1820-tól III. Frigyes Vilmos hívására Berlinbe költözött.

Spranger, Eduard (1882–1963) – német kultúrfilozófus és pedagógus.

Stallo, John Bernhard (1823–1900) – angol fizikus, „A modern fizika fogalmai és elmélete" c. könyve 1882-ben jelent meg.

Steiner, Rudolf (1861–1925) – a modern miszticizmus egyik irányzatának, az antropozófiának megalapítója.

Sternberger, Dolf (1907–) – német publicista 1934 és 1943 között a Frankfurter Zeitung szerkesztője.

Stinnes, Hugo (1870–1924) – német nagyiparos, a két világháború között a Stinnes-konszern Németország legnagyobb vállalkozásai közé tartozott.

Strauß, David Friedrich (1808–1874) – evangélikus teológus, kiközösítése után szabadfoglalkozású író. „Der alte und neue Glaube" (1872) c. könyvében azt dolgozta ki, miként foglalhatnák el a keresztény hitelvek helyét a filozófiai tanítások.

Strauss, Richard (1864–1949) – német zeneszerző és karmester.

Streicher, Julius (1885–1946) – a „frankok vezére" és a „Stürmer"

c. lap kiadója. Nemzetiszocialista tevékenységéért kivégezték.

Stresemann, Gustav (1878–1929) – német politikus, a Német Néppárt alapító tagja, a vezető ipari réteg szószólója.

Suso (Seuse, Heinrich) (1300–1366) – német domonkos-rendi misztikus, Eckhart tanítványa.

Swedenborg, Emanuel (1688–1772) – svéd természettudós és teozófus.

Szabbatai Cwi (1626–1676) – magát zsidó messiásként hirdető próféta, később mohamedán hitre tért.

Tauler, Johannes (1300 körül – 1361) – domonkos-rendi szerzetes, filozófus és író.

Telesphorus (cosenzai) – szent pápa és mártír a 13. század vége és a 14. század közepe között.

Toller, Ernst (1893–1939) – baloldali német drámaíró, 1933-ban Amerikába emigrált.

Trakl, Georg (1887–1914) – osztrák költő, rövid pályája során eljutott az impresszionizmustól az expresszionizmusig.

Vaihinger, Hans (1852–1933) – német filozófus, egy idealista-pozitivista rendszer kidolgozója. 1911-ben jelent meg „Die Philosophie des Als-ob" c. könyve.

Verrina (Verres, Gajus) – az i. e. 1. században élt, Cicero zsarolással vádolta, mire Verres önként száműzetésbe vonult.

Verworn, Max (1863–1921) – német pszichológus, elsősorban a szellemi élet pszichológiáját kutatta.

Virchow, Rudolf (1821–1902) – német kórboncnok, a 19. század második felében a legtekintélyesebb orvos volt Németországban.

Vogt, Karl (1817–1895) – német természettudós, vulgármaterialista filozófus.

Wagner, Siegfried (1869–1930) – német zeneszerző, karmesterrendező, Richard Wagner fia.

Wallace, Edgar (1875–1932) – angol író, számtalan detektívregény, filmforgatókönyv és színdarab szerzője.

Wassermann, Jakob (1873–1934) – német regényíró, a polgári olvasók körében igen kedvelt volt.

Watson, John Broadus (1878–1958) – amerikai pszichológus, a behaviorizmus egyik megalapozója.

Weill, Kurt (1900–1950) – német zeneszerző, Brecht több darabjához ő szerzett zenét.

Weissenberg, Joseph (1855–1941) – német szektaalapító, 1903-tól Berlinben gyógyított mágnesességgel. 1926-ban megalapította az evangélikus-johannita egyházat.

Weitling, Wilhelm (1808–1871) – német szocialista, Krisztust a szociális igazságért folytatott harc korai képviselőjének tekintette.

Werfel, Franz (1890–1945) – német költő és regényíró, az 1920-as évekig az expresszionistákhoz tartozott.

Wertheimer, Max (1880–1943) – osztrák, később amerikai pszichológus, az alaklélektan híve.

Wessel, Horst (1907–1930) – 1926-tól az NSDAP tagja, merénylet áldozata lett. Goebbels nemzetiszocialista mártírrá stilizálta alakját. Ő a szerzője a Horst-Wessel-dalnak, mely a nemzeti himnusszal együtt a harmadik birodalom egyik jelképe volt.

Wienberg, Wirth, Siebenpfeiler – radikális nézeteket valló német ügyvéd-újságírók 1830 táján.

Wille, Bruno (1860–1928) – német író, írásaiban elméleti szocialista, romantikus és naturalista vonások keveredtek.

Winckelmann, Johann Joachim (1717–1768) – német művészettörténész és régész.

Winckler, Josef (1881–1966) – német író, egy kópéregény és egy andekdotagyűjtemény szerzője.

Windelband, Wilhelm (1848–1915) – német újkantiánus filozófus.

Woltmann, Ludwig (1871–1907) – filozófiai író és fajkutató, Gobineau elszánt híve, a nordikus rassz elméletének hirdetője.

Yeats, William Buttler (1865–1939) – ír költő, drámaíró, misztikus gondolkodó.

Ziegler, Klara (1844–1909) – színésznő, elsősorban hősi szerepeket játszott, vígjátékokat is írt. Münchenben alapítványt és múzeumot létesítettek emlékére.

Ziegler, B. – ld. Kurella, Alfred.

Ziehen, Theodor (1862–1950) – német orvos, filozófus, pszichológus.

UTÓSZÓ

Blochnak és könyvének bemutatásakor mintha az értelmezés valamiféle kígyótestű akrobatikájára kényszerülnénk, ha ki akarjuk küszöbölni – vagy inkább, parazita módon, a megértés érdekében kamatoztatni akarjuk – azokat a közegtöréseket, melyek a könyv, Bloch, a blochi hatástörténet és a kiadás „nem-egyidejűségeinek" felületein születtek, s amelyek, ha nem veszi számításba őket, meglephetik talán az olvasót. Hiszen voltaképpen már az is kizökkent időre utal, hogy bemutatnunk kell, hogy Bloch – talán néhány oldalnyi folyóiratbeli megjelenéstől eltekintve – először jelenik meg magyarul. És jó, hogy megjelenik, persze – ám nem biztos, hogy az olvasót, aki ily módon kényszerűen átvágta Bloch hatástörténetének némely kanyarulatát, nem érte-e veszteség, amely nem behozható. Veszteség, mely valóban az olvasó vesztesége, akin Bloch műve e kizökkent hatástörténeti időben talán nem segíthet úgy, mint korábban segíthetett volna – még ha e veszteség úgy jelenik is meg, mint a Blochot (hihetősége tekintetében) ért veszteség. Talán igaz volna, és elegáns mindenképpen, ha azt mondhatnánk, a megjelenés időpontjának furcsasága abból adódik, hogy Bloch a már elmúlt aktualitás és a még be nem érett klasszikusság közötti fanyar, az olvasó érzékelését eltompító állapotban van – de, történetesen Bloch (és éppen e könyv szerzőjeként) volt már klasszikus is (a 60-as években), és, egy meghatározott történeti értelemben mindenképpen az. És mondhatnánk, hogy talán éppen a 60-as évek népszerűsé-

ge, amikor oly sok zárba próbálták bele, az, ami miatt mintha kifosztottnak tűnne – az utóéletnek ez a szakasza szokásosan megviseli a klasszicitásra nem jogtalanul aspiráló filozófusokat. Bloch esetében azonban alkalmasint többről van szó, mint a hatástörténetnek ezekről az „eredendő rázkódtatásairól". Egy 1985-ben, Bloch és Lukács tiszteletére rendezett konferencián az expresszionizmus-kutató Jean-Michel Palmier, Bloch híve, egyik nagy életrajzi interjújának készítője, ekképp szólt Blochról, a jubileumok dithüramboszi modorától eltérve, elégikusan: „...a léleknek e tája idegen nekünk. Expresszionista versekben van ebből valami: alig ér el hozzánk... Oly sokan haltak bele az utópiába, hogy ma inkább hátat fordítunk neki... Pacsirta könnyűségű hajnalok, új emberek, paradicsomi ígéretek – elég volt belőletek... A legrosszabbat várjuk a történelemtől... – minek akkor utópia?" (1) Vagyis Blochtól, az utópiák történészétől és filozófusától, akit e könyv elsősorban az avantgarde ígéreteinek esztétájaként mutat be, de az utópia történetfilozófusaként is, az utópiákkal szemben, mondják, jogosan érzett gyanakvásunk szigetel el. Vagy több is: az, hogy már azt sem értjük, miért kellett a be nem váltott ígéreteket egyáltalában megígérni... Ám van a történet és a megértés idejének egy további törése is: minthogy a magyar olvasó most kapja kézhez Bloch 1935-ben megjelent, s a 60-as években másodszor és zajosabban ünnepelt könyvét, félő, az ezzel a nagy érzéki vonzerővel bíró filozófiával folytatható viszonynak már csak aggkori, egészségromboló következményeit élvezheti, a hajdani örömök nélkül...

Bloch, egyszer már, átélt valami hasonlót. Amikor, a 20-as évek elején, az expresszionista rajongást az új tárgyilagosság száraz modora váltotta föl. Amit Bloch így kommentált akkor: „Együtt fékez velük megint a szokványos irodalmár, igen, az expresszió egykori főpapjai – elégetve, amihez egykor imádkoztak – loholnak, hogy helyi ignoránsokat támogassanak, hamisítványokat férceljenek az ízléses múlt romjaiból,

eltorlaszolják az elevenen formáló jövő-, város- és kollektívérzés útját, a reakció csempésztrükkjeire egy jobb ideológiát húzzanak, nyomorúságos higiéniájukat, kétszer lerágott romantikájukat abszolúttá tegyék. A törpe nemzedék, ahelyett, hogy elszégyellné magát, amiért jobbára kudarcot vallott az alkotó expresszionizmus hajnalhasadásának posztulátuma, egy azért legalább sejthető princípium előtt, még hibáztatja is a csak sejtett, történetfilozófiailag esedékes elvet, amiért az, balszerencséjére, ilyen törpe nemzedéket talált." (2) A prófétai dühvel, mellyel Bloch a törpe nemzedékre támadt, az érvek hiányát leplezte, mondták néhányan róla később, alkalmasint maguk is egy talán nem alacsonyabb, de más nemzedék fölényével, mely hihetőbb volna, ha nem tenné föl hallgatólagosan, amit nyilvánosság előtt tagad, hogy a világtörténet, megkötés nélkül, a világ ítélőszéke. Bloch maga azonban egy komplikáltabb gondolatalakzatot követett: fölvette a kesztyűt, mellyel a történelem hívta ki őt.

Eképp lett Bloch, a „remény filozófusa", verhetetlen pan-(to)krátor a csalódások leküzdésében, kihívva némelykor közönségének nem csak csodálatát, hanem idegenkedését is.

I.

Hadd idézzük föl életrajzát (kicsit a csalódások utáni föltápászkodások történeteként). (3) Bloch 1885-ben született Ludwigshafenben, egyetemeit Münchenben és Heidelbergben végezte, nem csak filozófiát, hanem fizikai előadásokat is látogatva. Egyébként 18 éves korában talán már mindent olvasott, amit filozófiaként valaha leírtak – Hegelig: a mannheimi könyvtár, ahova járt, a szellem hanyatlása fölötti mérgében, Hegellel beszüntette a filozófiai könyvek szerzeményezését. A kor filozófus nagyságai közül Georg Simmel állt hozzá a legközelebb, akinek tanítványa volt, de aki, Bloch akkor úgy érezte, szellemileg kifosztotta őt. Itt, Simmel környezetében ismerkedett meg 1910-ben Lukáccsal, akivel 18-ig szoros barátság, egyfajta, a romantika együtt-filozofálására emlékez-

tető szellemi szövetség kötötte össze, melynek szálai még akkor is nyomon követhetők pályájukon, amikor mindketten azon igyekeztek már, hogy elhitessék, csak valami félreértés folytán mutatkoztak be egymásnak. Blochot ekkor, mint Lukácshoz írt, és Lukács jótékony feledékenysége, ti. ama bizonyos heidelbergi koffer jóvoltából fennmaradt leveleiből kitűnik, monstruózus, némiképpen a középkori Summák modorában tartott művek megírása foglalkoztatta – „ön egy egészen középkorias koponya", mondta neki egyik professzora, és nem tudott vele mit kezdeni. (Mások, például Max Weber sem: akiknél akadémiai pályájához segítséget keresett, azokat többnyire irritálta valamiképpen.) E tervek, melyekből azért meg is valósult valami, a tübingeni Bloch-archívum szorgalma révén ma már rekonstruálhatók volnának talán – bár tudomásunk szerint nem készült ilyen rekonstrukció –, ám mindenképpen kétséges, hogy az eredmény mennyiben szólna Blochról: amit ugyanis megírt, azt éppen nem tartotta „titkos tanácsosi modorban". Így első könyvét, *Az utópia szellemét* sem, az újabb zene és az expresszionista művészet filozófiáját, amely a 20. századi művészetelmélet klasszikus alkotása lett, és amely nevet szerzett neki – bár a művelt közönség, bosszankodott Lukács egy recenzióban a 20-as évek elején, mérhetetlen ostobaságánál fogva, Spenglernek ajándékozta azt a népszerűséget, melyet – így Lukács – Bloch könyve érdemelt volna. (4) Amikor, 1923-ban, átírta a könyvet, mindenesetre már számot kellett vetnie az expresszszionista mozgalom széthullásával; a korszellemről, vékony kötetben, *Durch die Wüste* cím alatt értekezik. 1921-ben jelenik meg *Thomas Münzer, a forradalom teológusa* c. munkája – azonban a kor forradalmárai e könyvet már erős fenntartásokkal fogadták, mégpedig most már barátja, Lukács is, és Fogarasi is, aki azért tudta, hogy kicsoda Bloch: szemmel láthatólag irritálta őket a könnyedség, amellyel Bloch a kommunista forradalmi számításokat félretolta, hogy Münzer kétségkívül szebb nyelven fogalmazott kiáltványaival helyettesítse

őket. (5) 1930-ban jelent meg a *Spuren* (Nyomok) c. kötet, melyről alább még esik szó, 1935-ben a *Korunk öröksége*, az utóbbi persze már az emigrációban. (A másodikban: Bloch, akit teljesen hidegen hagyott, illetve inkább ellenszenvvel töltött el a német patriotizmusnak az akadémiai köröket is elöntő hulláma, 1916-18-at is emigrációban, Bernben töltötte.) Prága, Párizs, az Egyesült Államok az emigráció állomásai, ekkor írta Hegel-kommentárjait (*Subjekt-Objekt. Erläuterungen zu Hegel*, 1951) és már a többkötetes *Das Prinzip Hoffnung*on dolgozott (illetve a közvetlenül a háború befejezése után megjelentetett *Szabadság és rend. A társadalmi utópiák vázlata* része lett később a 3 kötetes összefoglalásnak). A háború után visszatért Németországba, marxista gondolkodóként természetesen annak keleti felébe, és Lipcsében átvette a filozófiatörténeti tanszéket, Gadamertől egyébként, akinek divatja viszont majd az övét fogja felváltani. Úgy tűnhetett, hazaérkezett (és nem oktalanul tűnhetett úgy: a kelet-német állam szellemi atmoszférája sokáig más volt, mint a többi népi demokráciáé, az antifasiszta népfront nem ment ki a mosásban, legalábbis elsőre nem). *A remény elv*ének azonban már csak az első kötete jelenhetett meg az Aufbau-Verlagnál (közben kisebb könyvek is születtek, mint az *Avicenna és az arisztotelészi baloldal* vagy a *Christian Thomasius*), a berlini 1953, majd a magyarországi 1956 után Bloch műve a revizionizmus ellen rendezett ünnepi lőgyakorlatok kedvenc célpontja lett, és ugyan lipcsei előadásai – filozófiatörténeti előadásainak a szövegét nemrégiben szerezte meg és adta ki a Suhrkamp – a hallgatók körében elkötelezett híveket szereztek neki, a kollégák kezdték nem viszonozni a köszönését. Míg 1961-ben be nem telt a pohár – ekkortól már a tübingeni egyetem professzora volt, és nem kellett várnia sokáig arra, hogy filozófiája „anyagi erővé váljon", hiszen Bloch legalábbis egyik szentje volt a 68-as nyugat-németországi diákmozgalmaknak. Hogy élete utolsó képeinek hieroglifáiból a csalódást vagy valamilyen mély igazolódást kell-e kiolvasnunk,

nem tudjuk most eldönteni – a 68-as jelszavak az általános megkönnyebbüléssel fogadott újkonzervativizmus légkörében kicsit komikusan hatnak, a hajdani diákvezérek fölismerhetetlenül rózsaszínűek vagy zöldek lettek mára, de hát 68 hatástörténetében azért sok még az el nem varrt szál, a talán meglepő helyeken fölbukkanó és el nem felejthető reflexeket kialakító „örökség". Ernst Bloch 1977-ben halt meg.

II.

Ahogy Bloch filozofált, aligha volt pusztán indokolhatatlanul makacs próbálkozás az „amikor legsötétebb az éjszaka, van legközelebb a hajnal" magában véve sem túl hihető logikájával. A filozófia, melyet művelt, talán mégsem a vásári kikiáltó rekedt és nem e korból való hangján ígér nem egészen megbízható csodákat – Adorno hallotta ilyennek (6) –, inkább terápia: felszabadítja, amit elfelejteni csak látszólag volna kényelmesebb, és nem ígér többet, mint amire magunktól képesek vagyunk.

A terapeutikus módszerhez tartozik a blochi műveknek, köztük, hogy végre szót ejtsünk róla, a *Korunk örökségének* műfaji „kevertsége" is, az, hogy az esztétika tanítja benne óvatosabb (ti. történeti) gondolkodásra a történetelméletet, műelemzések próbálják talpra segíteni a politikát, és a történetfilozófia nyújt támaszt a művészetelméletnek. A könyv anyagának nagyobb részét a könyv saját idejénél korábbi, jórészt a 20-as évek végén született kisebb írások (esszék, recenziók vagy filozófiai kritikák) teszik ki – bár ezek is csak első pillantásra „lazák", bennük minden mondat a helyén van, s az inkább csak stiláris felpörgetettségükkel, szuggesztív nyelvi erejükkel hatni tűnő mondatok mögött valójában kőkemény az érvelés. E kisebb írásokat, melyek némelyike a *Spuren* történeteit idézi, Bloch új, az 1933-35-ös évekkel egyidejű fasizmuselmélete foglalja keretbe, a nem-egyidejűségről szóló elmélet, mely maga alakváltozata annak a történetfilozófiai szándéknak, mellyel Bloch már *Az utópia szellemét*

és a *Thomas Münzer*t is írta, és amelyet nem véletlenül, de nem is a vereség tudatában írt újra ekkor. Az imént használt hasonlat pontatlan különben: a könyvet és fő fejezeteit bevezető „keret" történetfilozófiája nem külsődleges a „képek" számára – hanem megmentőjük. A *Spuren* „ötletei" nem egyszerűen elrendeződnek benne, hanem életre kelnek.

Ami az esszéket könyvvé formálta, az tehát a nem-egyidejűségnek és a „dialektikája iránti kötelességnek" a gondolata volt. Bloch sokarcú, implikációkban gazdag „ötlete", melyet alkalmasint máig nem merítettünk ki, s amelynek ebben az utószóban nyilvánvalóan csak néhány vonását jelezhetjük. Expozícióként elég talán a nem-egyidejűség elméletének, vagy inkább csak egyik gondolatalakzatának metaforájaként a *Nyomok* egy történetét, sajátosan „elmozdított" „viccét" föl-idéznünk: „... Tanultak és vitatkoztak, és belefáradtak. Akkor a zsidók arról kezdtek beszélgetni a kisvárosi imaházban, ki mit kívánna magának, ha megjelenne előtte egy angyal. A rabbi kijelentette, már az boldoggá tenné, ha megszabadulhatna a köhögésétől. Én azt kívánnám, mondta valaki más, bár túl volnék a lányaim kiházasításán. Én, kiáltotta a harmadik, hogy bárcsak ne lányaim volnának, hanem helyükben egy fiam, aki átveszi tőlem az üzletet. Végül a rabbi ahhoz a koldushoz fordult, aki csak tegnap este bukkant föl valahonnan, s most rongyosan és nyomorultan ücsörgött a hátsó padsorok egyikében. – Hát te mit kívánnál magadnak, barátom? Könyörüljön meg rajtad az én istenem, nem úgy nézel ki, mint akinek ne volna mit kívánnia. – Azt kívánnám – mondta a koldus –, bár volnék nagy király, akinek hatalmas országa van. Minden városban állna egy palotám, a legszebbik a székhelyemen, ónixból, szantálfából, márványból. Ott trónolnék, az ellenségeim félnének engem, a nép szeretne, mint Salamon királyt. A háborúban azonban nem kísér Salamon szerencséje. Betör az ellenség, seregeim megveretnek, minden városom és erdőm lángok martaléka lesz. Az ellenség már székhelyem előtt, hallom a dulakodás zaját az utcáról,

egészen egyedül vagyok a tróntermemben koronámmal, jogarommal, palástban, tisztségviselőimtől elhagyatva, és hallom, ahogy a nép a fejemet követeli. És akkor ledobok magamról mindent, csak az ingem tartom magamon, elvetek minden pompát, kiugrom az ablakon át az udvarba. Valahogy keresztülbujdosom a városon, a kavargó sokaságon, ki a szabad mezőkre és futok, futok leégett országomból, futok az életemért. Tíz nap az út, a határig, ahol már senki nem ismer, s olyan emberek közé jutok, akik már semmit sem tudnak rólam, semmit nem követelnek rajtam, megmenekültem – és tegnap este óta itt ülök. – Hosszú csönd és meghökkenés, a koldus fölugrott, a rabbi rámeredt. – Meg kell mondanom, – mondta lassan a rabbi –, meg kell mondanom, furcsa ember lehetsz. Miért kívánsz magadnak ily sok mindent, ha utána úgyis elveszíted? Mi hasznod akkor ebből az egész nagyságból és gazdagságból? – Rabbi – válaszolta a koldus, és újra leült –, beláthatod, akkor volna egy ingem." A történet így, kommentálja meséjét Bloch, nem több viccnél, még csak, nem is különösebben jó viccnél; igazi poénja a Most váratlan csapóajtaja, melyet az igeidők használata működtet, és amely a mi mostunk szakadékára nyílik; szakadékra, melyet nem lehet a viccel betömni. (7)

A történet, mint mondtuk, a *Nyomok*ból (1930) való, s nem csak azért idéztük, mert szép – Hans Mayer, a kitűnő irodalomtörténész, a német próza nagy alkotásai közé sorolja Bloch „költői küldetésének" e remekét –, s nem is csak, hogy filológiai illendőségből jelezzük, a nem-egyidejűség motívumai már korábban is jelen voltak a műben. Hanem mert e könyvet, s ez az talán, ami megszabja különös műfaját, Bloch vigasztalásul és cáfolatul írja a kor ellen: történetei arról szólnak, hogy az évtized elejének forradalmi várakozásait meghazudtoló konszolidáció ép homlokzata látszat csupán, hogy minden szobájában más időkbe nyíló csapóajtókra léphetünk, hogy a polgári rend új tárgyiassága aligha oldotta semmivé másfajta történelmi mélyáramlatok vonzóbb ígéretét. Sőt:

hogy a „tulajdonképpeni elmúlás már mögöttünk van". (Talán nem véletlenül írta a *Nyomok*hoz nagyon is hasonló műfajban, ugyancsak a vereség mélységéből, nagyjából a *Nyomok*kal egy időben, Horkheimer a *Dämmerungen* darabjait.) Paradox módon, amit a *Spuren* sugallt csak, akkor lett „nagy elméletté", amikor a vereség teljessé vált.

A *Korunk öröksége* ekképp megint a csalódások pankrátorának a könyve; címzettje, akárcsak Bloch ekkori politikai publicisztikájáé ezekben az években – vagy, mondjuk, az első a címzettek sorában, hiszen sub specie aeternitatis a könyv szélesebb közönségre számíthat – a német emigráció. Emigránsok, akik eljöttek, akiknek sikerült eljönniük a náci Németországból, de talán nem biztonságos földre – Horkheimer *A zsidók és Európa* első bekezdésében már-már az értetlenségnek szóló megvetéssel szemléli a zsidó emigránsokat, akik attól a későkapitalizmustól remélik megmentésüket, amelynek belső logikája szabadította rájuk az antiszemitizmust. (8) Emigránsok, akiket, jórészt, váratlanul ért a nácik hatalomra jutása, és nem értették, mi történt – holott épp nekik kellett volna elmagyarázniuk a világnak, mekkora veszélyt is jelent a fasizmus, mennyivel több valamiféle német belpolitikai kuriozitásnál –, hiszen, mint Albrecht Betz, a franciaországi német emigráció kitűnő monográfusa írja, „kevesen hallottak közülük a monopóliumok stratégiájáról vagy a tőkeértékesítés kényszerűségeiről, s persze még kevesebben foglalkoztak behatóbban ezzel az oly tisztátalan szférával. A fasizmus magyarázataként inkább olyasfajta formulák forogtak közkézen, mint hogy az az irracionális erők felszínre törése, az ember megszüntethetetlen kegyetlenségének folyománya, a műveletlenek lázadása a kultúra ellen, és elsősorban visszahullás a barbárságba, ami oly sokak előtt érthetetlen maradt". (9) Voltak persze, akik nem voltak értetlenek, csak tehetetlenek, bármilyen megbízhatóan predikálták is a fasiszta hatalomátvételt. Fanyar az anekdota, melyet Leo Löwenthal egy előadá-

sán hallottam, és fanyar a kommentár, melyet hozzáfűzött: a frankfurti Institut für Sozialforschung, melynek munkatársai (Horkheimer, Friedrich Pollock, Franz Borkenau, Karl August Wittfogel é. m.) ekkor ugyan még nem értek pályájuk csúcsára, ám már ekkor sem voltak éppen felkészületlen társadalomtudósoknak mondhatók, a 20-as évek legvégén, jó szakszervezeti kapcsolataikat fölhasználva, fölmérést készíttettek – a cím árulkodó! – *A munkásosztály és az alkalmazottak helyzetéről Észak-Rajna-Vesztfáliában*; a felmérésből levont következtetésként Horkheimer Svájcba utazott, hogy megszervezze az Institut genfi filiáléját: voltaképpen a menekülés útjaként. Löwenthal említett kommentárja úgy szólt, hogy ez az egyetlen előtte ismeretes eset, amikor a társadalomtudományok emberek életét mentették meg. A társadalomtudósokét...

A könyv címzettjei tehát, mint mondtuk, az emigránsok, akiknek váratlanul számot kellett vetniük annak a tradíciónak a törékenységével és többértelműségével – avagy: váratlan fölértékelődésével (10) –, amelynek nyelvén addig fogalmaztak, amelynek nyelvén addig elhatárolódásaikat is fogalmazták, amely kultúra, haladás, érték rendjeinek választható és/vagy megváltoztatható világát kitette. Számot kellett vetniük, éspedig sajátos hangsúllyal föltéve, mint amikor az embernek nem szabad már tévednie, a kérdést, hogy miben szabad még bízniuk és megbízniuk egyáltalán. És a rákövetkező, nem kevésbé megrendítő kérdést: mit rontottunk el? E kérdést is többféleképpen és több oldalról tették föl, és sokan – és okkal – nem szabadultak meg tőle a nácizmus veresége után sem. Hadd idézzük, csak példaként, egy marxista, Franz Neumann tanúságát, a szociáldemokrata pártvezetés jogi tanácsadójáét, a berlini politikai főiskola professzoráét, akit 1933-ban letartóztattak, de akinek sikerült Németországot elhagynia: „Mily gyakran tettem föl magamnak a kérdést 1933 után, miben áll a nemzetiszocializmusért viselt felelősségem ... Mi, akik ellenzékben voltunk a reakcióval szemben, mind-

annyian túl gyávák voltunk, mindannyian kompromittálódtunk. Saját szememmel láttam, milyen álságosan viselkedett az SPD az 1932 júliusa és 1933 májusa között eltelt hónapokban (és nem csak akkor) – és nem szóltam semmit. Milyen gyávák voltak a szakszervezeti boncok – és tovább szolgáltam őket. Milyen hazugok voltak az értelmiségiek – és hallgattam. Persze, a nemzetiszocializmus elleni egységfrontra való hivatkozással mindezt racionálisan igazolni lehet, ám a dolog mélyén alapjában véve az elszigetelődéstől való félelem húzódott meg. És közben milyen hatalmas példák voltak előttem: Karl Kraus, Kurt Tucholsky. És elméletileg mindig is a szókratészi álláspontot tartottam helyesnek, hogy az igazi intellektuel mindig és minden politikai rendszerrel szemben metoikosz, idegen kell hogy legyen. Így voltam részes az ún. német baloldal eszméinek a kiárusításában." (11) Bloch könyvének címe, legalábbis egy fontos olvasatban, ígéret volt az emigrációnak, hogy választ kap kérdéseire, választ persze, melyet nem biztos, hogy kellemes lesz meghallgatnia (hiszen Bloch vitában állt a német emigráció némely áramlatával és személyiségével, Thomas Mann-nal például, ünneplést és iróniát vegyítve). (12)

Ha a *Korunk örökségét* fasizmuselméletként tekintjük, ama kérdés felől, „mi történt?", nem kétséges, Bloch a maga válaszában a marxista szociológiai elemzés eszközeit használja. Így nézve a fasizmus nem érthetetlen, ellenkezőleg, nagyon is ismerős. Ismerős a megbízó, a Tőke. Ismerősek, legalább részben, az eszközök, az áruforgalomból előlépett reklám fogásai. Ismert a háttér: a német fejlődés nyomorúsága, mely a lelkiismereti szabadságot a szervilizmussal, az emberi nem haladásának gondolatát a gondviselésbe vetett hittel, a történetiségét az „ember történelemre feszítésével", a modernizációt a Hohenzollernekkel, a szocializmust az állam bálványának imádatával társította – a (csak jelzésnek szánt) fölsorolással nem Marx, nem is, mondjuk, Lukács kritikájára utaltunk: mindezek Bloch legsajátabb mániái, meg lehet nézni a *Thomas*

*Münzer*ben –, biztosítva a társítással a „liberalizmus" ama kvázikritikája számára a motívumokat és a hihetőséget, melyben válogatatlanul (vagy inkább gondosan válogatva) kavarogtak a romantika emelkedettebb és az Orgesch útszélibb jelszavai. Mindezek persze a fasizmus marxista elemzésének (akkor persze még nem, mára mindenesetre) általánosan elfogadott, vagy legalábbis az értelmezés több irányzata által is elfogadott és használt elemei, ha a hangsúlyok eltérhettek is (13) – Bloch elemzése a következő lépésben válik egyénivé és elgondolkodtatóvá. Bloch – a fasizmus-elmélet kontextusában szemlélve – azt fordítja analitikus eszközzé, ami az értetlenség forrása volt (hiszen amúgy már az olasz fasizmus győzelme nyomán kitűnt, atavizmusai lefegyverzően hatnak szocialista ellenfeleinek teoretikus képességeire). (14) A fasizmus persze „modern", up to date, sajátosan romlott modorban egyidejű jelenség: modern a válság, melynek kúrájaként javallották, modernek az érdekek, melyeket szolgált és modern a hatalomnak az a technikája, mellyel élt és amely éltette, elképzelhetetlen a modern tömegmozgalmak (a munkásmozgalom), a totálisan bevethető állami eszközök stb. nélkül. „Sikere" mögött azonban, amögött, hogy ostobaságai hihetőknek mutatkoztak, a nem titkolt elnyomókedv rendnek tűnhetett föl, a lopott mozgalmi külsőségek egy új vallás mélyértelmű csuklógyakorlatainak tetszhettek, egy másfajta és bonyolultabb problematika rejlik: az, hogy a „modern" társadalomban, hozzá idomulva vagy zárványként (avagy: hozzáidomulva is zárványként) nem-egyidejű rétegek, jelenségek és mentális szerkezetek húzódnak meg. Bizonyos értelemben „egyszerűen" azért, mert itt maradtak a múltból, ám ez némiképp pontatlan megfogalmazás volna – azért „maradtak itt", mert a történelem „elfelejtette" emancipálni a nem-egyidejű rétegeket, elmulasztotta értelmezni a nem-egyidejű jelenségeket, beváltani a nem-egyidejű ígéreteket. Ebben az értelemben a nem-egyidejűség az egyidejűség „saját" nem-egyidejűsége. (14) Továbbá, az egyidejű társadalom új nem-egy-

idejűségeket is kitalál: rétegeket, mondjuk, amelyek, megfosztatván a modern munkamegosztás diktálta típusos viselkedési és mentális sémáktól, képtelenek magukat az up to date koordináták között értelmezni. Ez a kvázi-nem-egyidejűség, az alkalmazottaké, akiknek szociológiájához a 19. századi kispolgár marxi jellemzése legföljebb analógiákkal szolgálhatott, és akiknek szociológiájába csak ekkor vágott bele a társadalomtudomány – Kracauer könyvet szentel nekik –, ám akiket a fasizmus gyorsabban csábított el, mintsem a marxisták megfejtették volna őket... (15) A fasizmus-elmélet szűkebb érdekei felől nézve a nem-egyidejűség veszélyforrás: a nem-egyidejűség idején azok élnek, akiknek „nem lehet beszélni a fejével", akik érinthetetlenek, hozzáférhetetlenek. Közvetlenül, persze. Mert másképp áll a helyzet, ha megértjük és vállaljuk a kötelességet, melyet a nem-egyidejűség dialektikája ró ránk. Bloch egy barátja példáját idézi föl előttünk: „Ismertem Bruno von Solomont, aki kommunista volt, kommunista agitátor, okos ember... Thüringiában Münzer-szövegeket olvasott föl, csaknem teljesen kommentár nélkül. És a visszamaradott, helyesebben félreeső vidékek parasztjai megértették őt. Hessenben, mindenekelőtt Oberhessenben Georg Büchnert olvasott föl, a *Hessische Landbotéból*, tehát egy akkor már legalább százéves szöveget, ami megfelelt a régi nem-egyidejűségnek, míg a másik, a szokásos pártnyelv (a pártkínai, ahogy mélyértelműen nevezték), nem talált hallgatókra, megértésre, címzettre." (17) Akik a nem-egyidejűség egyidejűségében élnek, mert ők is több időben élnek persze, megszédülnek az idők terhe alatt – és a „barna kábulat" gondoskodott róla, hogy szédületükben ne tündér-, hanem lidérc-álom látogassa meg őket.

A követelménnyel, hogy föl kell és el kell ismernünk a kötelességet, melyet a nem-egyidejűség dialektikája ró ránk, vagyis hogy föl kellett és el kellett volna ismerniük a német kommunistáknak, német baloldaliaknak, Bloch már az előbbihez láncolt kérdést feszegeti, a kérdést, hogy „hol rontottuk

el?" A kérdést, mely nem éppen a legártatlanabb – nem csak, mert általában súlyos vádak kíséretében szokták föltenni (amit Bloch kerül), hanem mert ha kellő komolysággal teszik föl, egy mozgalom történetének, és ezért önismeretének (vagy fordítva, önismeretének és ezért történetének) fölforgatását implikálja. Bloch majdnem félreérthetően fogalmazott, mondván, amit a kommunista párt csinált, az helyes volt, csak amit nem csinált, volt helytelen; ám Bloch aligha szorul rá, hogy elmeélünket csillogtatva, rámutassunk, a megfogalmazás (mely amúgy Bloch szokott stiláris sólyomszeméről tanúskodik) vitatható. (Voltak persze, akik nem álltak ellen a kísértésnek.) Azt hisszük, csak látszat, hogy Bloch az önkritika túl könnyű útját kínálta volna a német kommunistáknak, és frivolan némiképp, taktikai ajánlatként – mint egy amúgy ragyogóan szellemes írásban olvasható (18) – egyfajta homeopatikus gyógymódot, hogy ti. maguk is a mítosz, az irráció, a kábítás révén csábítsák el a tömegeket, a tisztességes cél érdekében tisztességtelen konkurenciát támasztva a fasizmusnak. Már csak azért sem így szól a blochi ajánlat, mert az említett gyógymóddal, némiképp kétségbeesetten, a kommunisták megpróbálkoztak. (Későn és sikertelenül.) (19) Ha a nemegyidejűség a történelem sokarcú és sokértelmű, mégis valamiképpen „normális" szerkezeti jegye, nem baleset tehát (bár lehet katasztrófa), úgy a dialektikájával szemben elkövetett kötelességmulasztás valami kellemetlenebbre utal, mint arra, hogy a 20-as évek német kommunistái történetesen elmulasztottak alkalmazni egy, állítólag sikerrel kecsegtető propagandaeszközt. A marxista történelemelmélet deficienciájára utal, már ahogy kommunisták e történelemelméletet értették. Persze, aki ma olvassa a *Korunk örökségét*, annak talán nem illő elfeledkeznie arról, hogy a marxizmus dekadenciájának dimenzióit Bloch, 1935-ben, aligha mérhette föl. És aligha is akarhatta fölmérni. Volt oka rá, hogy bírálatát, aligha rontva ezzel a nem-egyidejűség történetelméleti „ötletének" mélyér-

telműségén és termékenységén, ostyába csomagolja, ha ugyan erről volt szó.

Ekképp próbálta meg a *Korunk örökségé*ben Bloch a történetelmélet révén megmenteni a politikát, emlékeztetve arra, amit korai éveinek filozófus barátja, valamikor a 20-as évek elején így fogalmazott meg: „ha a proletariátus győzni akar ..., akkor arra kell törekednie, hogy minden elnyomott réteg minden mozgalmát beolvassza az összmozgalomba, függetlenül az elnyomás jellegétől, amely e rétegeket sújtja és legyen bármennyire elemi, bármilyen homályos is mozgalmuk". (20) És a finoman kiegyensúlyozott fordulat, hogy ugyanis amit a kommunista párt csinált, helyes volt, csak amit nem csinált, volt helytelen, majdnem célba is talált. A nyugati emigráció elhitte, hogy a *Korunk örökségé*ben nem egyszerűen egy láthatóan kommunista rokonszenvű gondolkodó fejtegetéseit olvassa, hanem „a" kommunista álláspontal találkozik. (21) Majdnem célba talált: a kommunisták nem hitték el... (22)

III.

„Mondtam már – intette hallgatóit Bloch a lipcsei egyetemen –, az idő zavarba ejtő kategória, amely rosszul illeszkedik a matematikai racionalizmusba, amely ellen a sorozatképzés nevében mindig hadat viseltek. Az időt matematizálták, egyformává, egy-mértékűvé tették... Ez az az idő, melyre kényszerzubbonyt húztak... De a sorozatban előreszaladással is találkozhatnak, anticipálással. És vannak, ezen túlmenően, mindenekelőtt, ahogy Leibniz kifejlesztette őket, igen furcsa matematikai sorozatok, melyek egészen másfélék, mint az az egyszerű, egyenesvonalú, melynek az óra számlap-ideje megfelel. Vannak ily módon egészen más sorozatok, és van egészen másfajta idő. Van zenei idő, ritmika, drámai idő, az idő egységének a problémája a drámában, egy a racionalizmus által az egyetlen sorozatúságtól, mint amilyen az óra-idő, egészen eltérően racionalizált idő. Van élményidő, persze, csalóka, de idő. Az idő, melyben semmi nem történik, rövid-

nek tűnik, ha sok minden történik, hosszúnak. Az emlékezetben hónapok és évek eshetnek ki a tudatból. Hogy áll ez a megélés, amely maga is realitásréteg, az idővel? Az idő a történelem alapkategóriája... Röviden, az idő ismeretlen földrész." (23) Az idő minden bizonnyal döntő konstituense annak, hogyan teszünk föl történeti kérdéseket, és hogy föltesszünk egyáltalán (24), s a történelmi idő „múlásába" való betekintés alkalmasint föltétele, hogy fölfedezzük, a sajátlagosan történeti szerkezeteket a történelemben, és fölfedezzük a történelem „csináltságát". (25)

Amivel megintcsak egy sajátos blochi problémához vagy témához érkeztünk, bár inkább *Az utópia szelleméé*hez és a késői *A remény elvéé*hez, ám ez a két mű, más-más formában persze, nagyon is jelen van a *Korunk örökségé*ben, a blochi mű építményének e középső pillérében. *Az utópia szellemé*vel (avagy az utópia szellemében) fogalmazva, a fennálló hatalma a nem-tudásból fakad, a nem-tudás, a megélt pillanat sötétje az, ami a dologi kényszer tárgyias látszatát ruházza arra, ami szövetében emberi mű – akár emberi patchwork, persze –, és ami értelmet csak az emberi értelemadások továbbszövésével nyerhet. „Vagyok. Vagyunk. – Ez elég. El kell kezdenünk mostmár. A kezünkbe adatott az élet. Magában véve rég üressé lett már. Értelem nélkül támolyog ide-oda, de mi szilárdak vagyunk, és azért akkor legyünk ökle és célja", ezek *Az utópia szellemé*nek kezdőmondatai. Melyek chiliasztikus leheletét érezve, felébredhet az olvasóban a gyanú, hogy Bloch történetfilozófiai ígérete (Eric John Hobsbawm parafrázisát idézve, hogy az ember rendeltetése mégiscsak a földi paradicsom megteremtése), ahogy *Az utópia szellemé*nek egész történetfilozófiai apparátusa maga is azért igéző, amiért, jobban megnézve, alkalmatlan és fenyegető is: meghatározatlan a megfoghatatlanságig – s ahol nem, ott gótikus álöltözet egy jakobinus forradalomelméleten, így Habermas (26) –, és megfeledkezve az emberi lehetőségek korlátairól, éppen e lehetőségeket „fosztja ki". Bloch „utópiája" persze

sem nem védhetetlen, sem nem védtelen: a történelmi időhöz valóban redukálhatatlanul hozzátartozik a jövő kiterjedése – „Az idő a formálódás formája, a formálásé" (27) –, és a blochi messianizmus „mértéktelenségét" érő váddal szembeszegezhető volna, szerzőnk chiliasmusa valójában eredendően illeszkedett az emberi léptékhez, mindenkor tartva magát a szabályhoz, hogy „a filozófia tartalmazhat bizonyos chiliasmust, de csupán olyat, amelynek megvalósításához... maga a megvalósítás eszméje is hozzásegíthet...". (28) Ám e pillanatban nem ebben az általános tekintetben szeretnénk Bloch mellett érvelni, hanem arra hivatkozva, hogy a *Korunk öröksége* akár úgy is olvasható, mint az említett értelemadás gondolatának artikulációja. Amennyiben ez az értelemadás ugyanis éppen a történelmi idő szerkezetére épül. A történelmi idő kulcs az ember rendeltetésének fölfejtéséhez: a történelem szubjektumai végül is csak magára a folyamatra reflektálva határozhatók meg (29), ahogy az is, hogy a tárgyi kényszereket mikor/hogyan oldhatja a felszabadító tudás, mely nevükön nevezi őket. A „tradíció mint idézet" – a kifejezést, hogy most ne Blochhal védjük Blochot, Joachim Rittertől kölcsönöztük – nem büntetlenül szélnek ereszthető része a társadalomtudományos gondolkodásnak – tradícióként, hogy a jelen jelen legyen egyáltalán, és idézetként, mert mint E. J. Hobsbawm mondta valahol, elegendő, hogy a jelen foglyai vagyunk, nem kell a múlt foglyaivá is tennünk magunkat. A *Korunk örökségét* író Bloch az „idézés" nagy technikusa, aki a fent citált metaforát működésképes organonra váltotta. Ám erről a továbbiakban még esik szó.

A *Korunk örökségé*ben a nem-egyidejűség egyidejűsége elsősorban talán a beválthatatlan múlt jelenlétét jelenti. A késő polgári társadalomban, így Bloch, minden stimmelni látszik, stimmelni, hiszen ki van számolva; s ha mégsem, annak nem illik mélyebb jelentőséget tulajdonítani, az tudvalévőleg tárgyi kényszer (30), melyet tudomásul venni kell, avagy kalkulációs hiba, mely kiküszöbölhető, és ha nem, akkor az az

ár, melyet a haladásért fizetni kell, s amelyet többnyire nem azok fizetnek meg, akik a haladás áráról beszélni szoktak. Ami kiszámítható, az éppen nem annak a summája, amire az emberek vágynak, a számítás több értelemben is gazda nélkül készül; hiszen ami kiszámítható, akkor volna megbízható csak, ha a dologi kényszereken átlátni képes, szabad emberek együttes cselekvéséből adódna. Ennek híján az a biztonság és lakályosság, melyet a későpolgári világ sugall, látszólagos, bármennyire gyakorlatiasan formatervezett és higiénikus homlokzatot mutat – hála a „szokványos irodalmároknak", az „expresszió" kiugrott papjainak –, repedezett, és e repedések, a kalkuláció üzemi balesetei mélyértelműek. Arra a múltra utalnak, egyebek mellett, melynek ígéreteit a későpolgári „tárgyilagosság" akképp intézte el, hogy beléjük fojtotta a szót. És amikor kitűnni látszott, hogy az elfojtás mégsem tartható az új tárgyilagosság fölényes modorában, a Tőke a barna ideológia után nyúlt, hogy látszólag beváltva, amivel adósa maradt a múltnak, újra becsapja azt.

Holott ezekre az ígéretekre nemcsak a nem-egyidejű rétegek emlékeznek elevenen (ha némelykor zavarba ejtő formában is), hanem voltaképpen mindannyian emlékszünk rájuk, és rájuk emlékszünk, amikor hirtelen nem érezzük otthon magunkat egyidejű világunkban. Amikor hirtelen megérezzük, hogy a fennálló jólformált válaszai nem válaszok a mi kérdésünkre. Támogatásunkra a múltat kell és lehet fölidéznünk.

Ez az a pont körülbelül, ahol Bloch érvelésében a művészet megmentőjének szerepe jut a történelemelméletnek. Illetve, akár meg is fordíthatnánk az előbbi mondatban a sorrendet, hogy ki kit is ment meg (és meg is fogjuk fordítani), és nem önkényesen, minthogy Bloch számára is így, együtt van igazán értelme a két irányból, de egyfelé tartó érvelésnek. Innen van, mondtuk már, a könyv sajátos műfajisága.

Ama komplikált koreográfiában, amely szerint a történetelmélet a művészet mellett érvel, a legszembeötlőbb momen-

tum, hogy Bloch egy másik örökséget ígért az örökösnek, mint amelyet, a 30-as évek irodalmi vitáinak tanúsága szerint, a kommunista mozgalom meghódítani akart – pedig hát Bloch szemében is éppen e mozgalom volt legalábbis az örökös jogi képviselője; hogy Bloch egyszerűen mást tekintett dekadenciának, mint amit a 30-as években a Szovjetunióban, bonyolult, itt nem tárgyalható motívumokból kialakult „hivatalos" esztétika annak tekintett: ti. nem tekintette az dekadensnek az avantgarde-ot. E másság tekintetében talán magának a könyvnek a történetében is szerepet kap a nemegyidejűség egy variánsa: mikor megjelent, hozzászólás volt már a mozgalomban zajló avantgarde-, illetve örökség-vitákhoz, így olvasták – így olvasta beható kommunista kritikusa, Hans Günther is –, és persze ekként olvassuk ma mi is. Ám amikor a *Korunk örökségét* írta, Blochot foglalkoztatta ugyan, ami a kommunista mozgalmat foglalkoztatta, az „örökség" kérdése, hiszen a nagynéni, a polgári társadalom, haldoklik, és szét kell nézni a szobájában – de nem kellett még azzal az örökségelmélettel vitatkoznia, amelynek csatározásai csak később robbantak ki. Vitatkoznia Lukáccsal kellett, *Az expresszionizmus „nagysága és bukása"* c. cikk Lukácsával, aki ellen majd 1938-ban újra hadba száll, akkor már valóban a mozgalom örökség-vitájában szót kérve, és akit, akkor már, mint a hivatalos kommunista örökség-elmélet képviselőjét igyekszik porba sújtani – ám az 1935-ös kötet 100. oldalán Bloch nem esztétikai, hanem politikai balítélettel vádolta Lukácsot! (1938-ban a *Viták az expresszionizmusról*-t író Bloch, visszatekintve, persze az avantgarde elítéltetésének ősképét látta Lukács *„Größe und Verfall"*-jában, nem alaptalanul, de megintcsak nem nem-egyidejűségek bonyodalmától menten. Hiszen amit Lukács az expresszionizmus-vita idején fejtegetett, minden ekvivokáció ellenére, megintcsak nem a „hivatalos" művészetfilozófia volt: szerzőjük olyan kérdéseket tárgyalt, burkoltan vagy láthatóbban, esztétikai cikkeiben, amelyeket a hivatalos kultúrpolitika nem hogy

megválaszolni, de még kérdezni sem tudott.) Bloch eljárása, hogy ti. politikai (és persze történetelméleti) vitába, nem esztétikaiba keveredett, egyébként nem volt idegen a kor esztétikai vitáitól sem: a kommunista mozgalom művészeti vitái, korábban legalábbis, meglehetősen takartalanul politikai terminológiában folytak. E sajátosságnak távolról sem volt örvendetes minden következménye – példával szolgálhat erre éppen Lukács expresszionizmus-cikke –, ám legalábbis azoknál, akik tudtak hajlékonyan politizálni, némi helyet hagyott egyfajta esztétikai óvatosságnak is. (31) Talán csak amikor K. A. Wittfogel, a 30-as évek elején, a *Linkskurvé*ban megjelent esztétikai cikksorozatában Hegel logikájának, a tükrözés-elméletnek és a vulgárszociológiának sajátos elegyét már marxista filozófiai művészetelméletként fejti ki, jelent meg, a proletár művészetről folytatott korábbi élénk és némelykor bizarr viták után, a mozgalomban a nagy művészetelmélet. És talán csak az 1934-es szovjet írókongresszuson nevezték meg, vagy nevezték ki, mi is tekintendő dekandenciának. (32) (Ám még ekkor is jól érzékelhető és nem is mellékes érvelésbeli eltérések voltak Radek és, mondjuk, Zsdanov felszólalásai között.) Amikor Bloch a *Korunk örökségén* dolgozott, a nem-egyidejűség elméletével, és sajátos transzpozíciójával, a montázzsal, ekképp az avantgarde jelenségkörének fölfejtésére szolgáló történetelméletet írt, avagy az avantgarde művészetfilozófiáját – amikor a könyv megjelent, az avantgarde apológiája lett. Ha ugyan nem utóvédharc. (32)

Amit a művészet meg is hálált. Hiszen a késő polgári „homlokzat" meglepően szilárdnak mutatkozott, annyira mindenesetre szilárdnak, hogy megtörjön rajta a 20-as évek elejének forradalmi hulláma. A forradalom apálya Blochot *Az utópia szelleme* második változatának írása közben a már idézett ingerült kifakadásra indította, a törpe nemzedéknek címzett bekezdésre, ám nem késztette arra, hogy visszavonja ítéletét: „a tulajdonképpeni elmúlás alapjában véve már mögöttünk van". „A szellem csak látszólag szunnyadt el. Erőt gyűjt eb-

ben a hallgatag alámerülésben, időt enged magának, hogy gyümölcseit érlelje. S emellett milyen fénylőn ragyogott föl röviddel ezelőtt az úgynevezett expresszionista tűz, a tudat új alakját, közvetlen ősalakját akarva fölszabadítani. A Sturm und Drangnál, a romantikánál közelebbről volt rokon e szellemi mozgalom a keresztelő spiritualizmussal, s pontosabban azoknál volt aktuális. Több zseni talált volna itt magának munkát, mint ahány múzsa van: és ha a mozgalom Európában apályba került is (és Oroszországban megintcsak nem került), ha a nagy pillanat parányi, gyorsan fáradó, kompromisszuméhes nemzedéket talált is itt, ami beváltatlanul nagy, nem múlt el, új hadseregre vár... A régi kor azért elmúlt, ha mégoly bénítóan nyúlik is át hanyatlása napjainkba. Az éberség, a gép, a földtől elrugaszkodás ugyan még sokáig köztünk marad. S ugyanígy, osztályrészünk az istentől eltávolodottság állapota is, de már önmagának tudatával feltöltötten (ami minden szépen-elleplező kultúrából hiányzik), s ezért birtokában az erőnek, hogy fordítson sorsán" – írta Bloch Lukácsnak 1923-ban, amikor mindketten bíztak még a forradalmi hullám erejében, a *Történelem és osztálytudat*ot ünnepelve. (34) Bár Bloch az idézett helyen a kor művészetének utópikus szellemére utalt, a tétel, hogy a tulajdonképpeni elmúlás alapvetően már mögöttünk van, meggondolkodtatónak tűnhet, ama kommunista körökben elterjedt vélekedés filozófiaibb alakváltozatának, mely szerint a kapitalizmus már „a múlt képződménye", nem is a végét járja, hanem halott már. Ám ez a sajátos „periodizáció", melynek politikai vagy politikaelméleti konzekvenciái majdhogynem bizarrá és nem éppen veszélytelenné váltak – persze nem Bloch kezében, akinek a számára a politika a „lényegtelen megszervezése" volt, de otrombább ujjak között (35) –, termékeny is volt: a „polgári művészetnek" és „öröklésének" egy másfajta „bontását" tette lehetővé, mint amellyel a kommunista mozgalom dolgozott később. Hogy az elmúlás alapjában véve már mögöttünk van, amellett Bloch már 1923-ban is a mű-

vészetre utalva érvelt, és a *Korunk örökségé*ben az avantgardenak szentelt esszék, a könyv valóban Bloch páratlan szenzibilitásáról tanúskodó írásai újra egy történelmi és történetfilozófiai bizonyítóeljárás lépései; Bloch ismét amellett vonultatja föl őket, immár hadrendbe szedve, amire 1923-ban magától értetődő mozdulattal utalt, hogy a tulajdonképpeni elmúlás alapjában véve már mögöttünk van. Az avantgarde művészete a bizonyíték, hogy a történelem nem felejtette el be nem váltott ígéreteit, bármennyire is egydimenzióssá próbálta tenni e történelmet a stabilizáció új tárgyilagossága; amellett érvel, amit a proletariátus elmulasztott bebizonyítani. A szamárkanca (a művészet, a művészetfilozófia) látja az angyalt. Akit Bálám nem.

IV.

Amire föntebb utalni próbáltunk, persze csak egy aspektusa a történelmet (történetfilozófiát) megmentő művészet és a művészetet megmentő történelem(-elmélet) 1935-ös blochi könyvének (ha a pillanatot tekintve, melyben megjelent, nem is a leglényegtelenebb); csak egyik értelme Bloch avantgarde-elméletének, amely a kettős megmentés bonyolult mintázatú és tartós szövedékévé szőtte a kötet látszólag lazán kapcsolódó esszéit. Az az olvasata a könyvnek különben, melynek révén a 60-as években Bloch a konzervatív Lukács nagy riválisának tűnt, ama még követésre érdemes marxista esztétának, aki hű maradt saját s részben filozófus barátja „őszinte ifjúkori gondolatához", és egyben a Lukácstól igen elütő módon, de a történeti avantgarde bizonyos áramlataival szemben ugyancsak kritikus Adorno korrektívumának is – már amíg e vonzások és választások egyáltalában vonzónak és választhatónak tűntek.

Az újabb kori esztétikatörténet oral history-ága úgy tartja számon, a három nagynevű marxista esztéta rivalizálása nem pusztán a szellem küzdőterein folyt, hanem abban a kevésbé emelkedett régióban is, ahol a német nyelvű összkiadások

sorsa dől el, és hogy az e pályadíjért folytatott versengésben Adorno Blochot, ha a kiadó ragaszkodik hozzá, elfogadhatónak, Bloch Adornót, ha a Suhrkampnak nem elég Bloch maga, azért kiadhatónak minősítette, ám Lukács kiadásától mindketten eltanácsolták a kiadót. (A vitába Lukács ekkor nemigen szólhatott bele, a magyarországi megjelenés lehetőségétől megfosztva egyszerűen kapva kellett kapnia a Luchterhand ajánlatán; egyébként is, ekkor már inkább mintha megengesztelni akarta volna Blochot azért a hideg elutasításért, amellyel, mint néhány fönnmaradt levél utal rá, annak közeledését korábban fogadta. (36) A piacért folytatott verseny némiképp nyomot hagyott egyébként magán a Bloch-kiadáson is: szerzőjük nem csak átírta itt-ott már dokumentumértékű korábbi írásait, de egy s más írásának publikálásától el is tekintett, arra kényszerítve ezzel egyik, a történelemben érdekelt tanítványát – Oscar Negtet, a kitűnő szociológust –, hogy politikai írásainak összkiadásbeli kötetét Bloch 1934-39-es politikai publicisztikájának egy saját szerkesztésű gyűjteményével korrigálja. (37) E korlátozott tekintetben a világtörténet, már ha annak tanúi vagyunk, némiképpen valóban a világ ítélőszékeként működött, megengedve magának azt a kaján tréfát, hogy a három rivális nagyjából egyszerre ment ki a divatból.

Az avantgarde *Korunk öröksége*-beli elméletének, a kettős megmentés jegyében született blochi érvelésnek azonban talán mégsem ártott meg, hogy a hajdani expresszionizmus-vita már nem ragad bennünket magával. A megmentés technikája azonban, éppen Bloch felől nézve, alkalmasint igazolásra (vagy inkább, mert hogy önmagát igazolja, értelmezésre) szorul. Mert amikor Bloch 1918-ban közönség elé lépett, ezt a hajdanvolt képrombolók teoretikussá szublimált dühének örökőseként tette (miközben *Az utópia szelleme*nek egyik nagy tanulmányában, talán középponti fejezetében a zene filozófiáját írta, a 20-as évek Adornója szerint a modern zene egyetlen komolyan vehető elméletét). (38) A művészet, a mű-

alkotás Bloch szemében és értelmezésében valami hihetetlenül lényegesről szól – ez „a kifejezés Mit-je egyáltalán" – arról, hogy az ember nem azonos önmagával a világban, ahogy az van, ahol ti. az „úgy dolgozik a világ lakhatóvá tételén, hogy nem tudja, mit tesz, mert a pecsét fölbontatlan a parancson" (39), hogy az ember nem találkozott önmagával, pedig hát ő maga volna a cél, nem a „pénzgazdálkodás célszerűségének" „barbár tartalma" (40), hogy az ember útközben van „és álmodik, és útközben sötét van". Ezt a titkot hallgatjuk, amikor zenét hallgatunk, egyáltalában, a műalkotás erről a titokról árulkodik, és ezt a titkot árulja el – a kifejezés másik értelmében is. Mert miközben a fülünkbe súgja (ha van fülünk a hallásra), valami mást is sugall: azt, hogy Isten legalább nézője még tragédiáinknak, hogy kudarcaink, a „gátak az önmagunkkal való találkozás útján" valamiképpen mégis értelmesek, legalább e néző tiszteletre méltó szempontjai szerint. Holott hát Isten, legalábbis e „jehovaikus világ" istene, csúfosan kudarcot vallott a megváltás művével, melyet bevégezni, valójában, éppen csak az ember segítségével tud. (41) A műalkotás ilyenképp igazolja a fennállót, és éppen annak a révén, ami művészetté teszi: a forma, a „műszerűség" révén. A forma megtisztít és fölemel, mintha még értelem volna tulajdonítható az élet és a művészet masinériájának (a tragédiában, mondjuk, a „lezárás kifinomult belső ceremóniájának"), megengedhetetlenül sokat tételezve föl a világról, amikor zárt, csak önmagára utalt, értelmessé komponált „világgá", „immanens formatökéllyé" teszi az „istentől eltávolodottság korszakának" „semmijét", nem ismerve „másfajta, mint csengő-bongó, esztétikailag termékeny disszonanciát". Holott, ha „komolyan gondoljuk a színpadot, az ember e világban még nem élheti végig a sorsát". (42) Az idézetek *Az utópia szelleme*ből valók, a *Grundlage der Ästhetik überhaupt* c. részből (illetve fejezetté emelt szövegvariációjából az 1923-as, helyenként újraírt, bővített és másképp tagolt kiadásban), ama szemrehányásnak vagy bírálatnak a szövegéből,

mellyel Bloch Lukácsot illette, azt az esztétát, aki a legközelebb állt hozzá, és akit mégis, így Bloch, fogva tartott a művekkel való bíbelődés, „holott semmi nincs hamisabb, esetlegesebb és művészettörténetileg korlátoltabb, mint ez; távol áll mindentől, aminek ki kell mondania magát, a festegető gyermektől és a fafaragó paraszttól nem távolabb, mint a nagy művésztől". (43) A nagy művészet, mely nem felejtette el a küldetését – hogy ui. a „nagybetűvel írott Emberi tartalmi Mi-jéről (Was) beszéljen" – „visszfény, az anticipáció csillaga és vigaszdal, mely a sötétségben hozzánk visszavezető úton szól", ám az Istentől való eltávolodottság világában mégis csak „távolság, látszat, visszfény, bevallott ellentmondása minden földi beteljesedésnek, képtelenül arra, hogy a szükséget szenvedő embert magát kétségbeesetten anticipált glóriájában állandó lakossá tegye". (44) Bloch a „műszerűség", a „flaubert-i" ellen fordulva már az expresszionizmus művészetfilozófiáját írja (45): a mű elmúlik, de ez nem baj, mert éppen annak a jele, hogy „élesebbé váltak a szemek"; hogy egy új művészet van születőben, amelyik nem fél a dilettantizmustól, „már persze ha az távol tartja magát az individuális szegényesség voltaképpeni ügyetlenségétől", és az „élvezés elvetését", „minden önállósuló közvetettség" ellenében a mű én-mondandójának térhódítását, a szubjektum „deskriptív naturalizmusát" vagy inkább „expresszionista realizmusát" követeli. (46)

Nem oktalanul állítható: Lukáccsal, az esztétával és etikussal Bloch, 1918-ban, a „mű nélküli istenkeresés" teológusaként vitatkozott. (47) Ám Blochot, a misztikust nemcsak hogy szenvedélyesen érdekelte a művészet sorsa, esztétikai érdekű volt a végső dolgok előtti dolgok iránt tanúsított türelmetlensége is – olyannyira, hogy a század több művészetelmélete is, legalább részben, az ő nyomába lépett. Bloch számára is drága volt, amit csak a művészettől tudunk, és amire a megdöbbentő szépségű schilleri mondat –„Was wir als Schönheit hier empfunden, wird einst als Wahrheit uns

entgegengehen" (Amit itt szépként érzékeltünk, egykor igazságként lép majd elénk) – figyelmeztet, a mondat, mely Bloch szerint annak a Plótinosznak a szellemében fogant, aki az esztétikának a kereszténységben megalapítója és megmentője lett. (48) Persze, a történetfilozófus Bloch tudta, hogy az idézetben szereplő „igazság" nem független az embertől, a szubjektivitástól és ráismerésétől önmagára, az „önmagunkkal találkozástól". És tudta – és a *Korunk örökségé*nek avantgarde filozófiája jelzi, milyen pontosan tudta – azt is, hogy a művészet küldetése, ennélfogva, maga is veszélyeztetett eleme „veszélyeztetett utazásunknak", a történelemnek. „Ami költött, az valóságos, a költészet emberei mi vagyunk, a kibontott megformáltság távolságából nézve. Nem csak a deszkákon, avagy a fogalomban, avagy az immanens formatökély művészi látszatában mozognak, mely nem ismer más disszonanciát már, mint csengő-bongót és esztétikailag termékenyet. Hanem a költészet nagy alakjai az így lét furcsa, tárgyelméleti vonulásában lépdelnek a történelemben, a történelem fölött, az általunk lényegiként látottnak sűrítve és megköltötten megformált síkján". (49) E sorok, melyekkel *Az utópia szellemé*ben Bloch Lukáccsal folytatott vitáját berekeszti, egy olyan hermeneutika kezdő sorai, amely a művekből kiszabadított hősöket mellénk állítja, hogy azok mellénk álljanak. S hogy a művészet több legyen, mint pusztán belsővé tévő emlékezet, melyet Hegel mélyértelműen Janus-arcúnak írt le – hiszen ez az emlékezet egyszerre belsővé tétele ama szellemnek, mely a művet, amikor született, még külsődlegesként vette körül, pantheon, és, görög istenek híján, afféle előkelő temetkezési hely. Ezért próbálja meg a művészetelmélet (Bloch ugyan Hegelről írja ezt, de önvallomásként alkalmasint) az emberiességet – „a szubsztanciának a szubjektum szabadságával való közvetítettségét" – „kiszabadítani a kemény, de a szép világból is". (50)

A „műszerűség", amiről Bolch 1918-ban megváltás-éhségének türelmetlenségével beszél, a költői alakok furcsa törté-

nelmi vonulása, utópikus küldetésük felől nézve, ha tetszik, a visszája annak, amit a művészet, küldetése tekintetében, éppen az Istentől való eltávolodottság korszakában megnyert. A küldetésé, mely amaz „ésszerű szükségleten" alapul, „hogy az ember a külső és belső világot a szellemi tudat fokára emelje, mint olyan tárgyat, melyben saját Én-jét ismeri fel" (46), hogy a műben, minthogy ez az Én történeti, történetét saját múltjaként pillantsa meg. Az istenteljes világból, a beágyazó tradíciókból, praktikus kötelmekből kiszakadva, a művészet páratlan tette, hogy összeköti az emberiséget: belefűzve befogadóját az emberiség történetébe, anélkül, hogy elárulhatná befogadója individualitását – hiszen hatását, és hatásával művészet voltát kockáztatná; sokféle utat kínálva „lélektől lélekig", annyit, ahányan kézbe vagy szemügyre veszik. Elevenen kínálva a másik, egy másik kor, egy másik világ tapasztalatát, azt, amiben a szellem más érzékei csak magyarázatra váró dokumentumot vagy adatot érzékelnek. Igaz, a művészet hozzászokhatott a mássághoz, története során gyakorta használva példákat és mintákat; történeti érzéke mindenesetre olyan erős volt, hogy nem döbbentette meg saját történetisége, mint más nagy meta-beállítódásokat, a vallásosságot, mondjuk, amikor szembesült kezdeteinek történetiségével, vagy a tudományt, amikor fölébredt benne a gyanú, hogy talán a meghaladott tudományok sem voltak ostobábbak nála. A művészet élvezte ezt a mássághoz, új öntudatot és új ígéreteket merített belőle. És a közvetítés mintha ragyogóan működött volna. Igaz, mint Hegel írja, „a szobrok most holttetemek, amelyekből eltávozott az éltető lélek, mint ahogy a himnuszok szavak, amelyekből eltávozott a hit", és a „múzsa műveit", e fájukról leszakított „szép gyümölcsöket" élvezve tevékenységünk némiképp külsődleges, a szellem afféle külsődleges ténykedése, „hogy teszem porszemeket vagy esőcseppeket törlök le a gyümölcsökről". De – fordít Hegel okfejtésén, mely már-már meggyőzhette az olvasót, hogy nincsen remény – „ahogyan a leány, aki átnyújtja a szedett

gyümölcsöket, több ezeknek természeténél, amely közvetlenül ajándékozta őket, s amely gondoskodott feltételeikről és elemeikről, a fáról, a levegőről, fényről stb., amennyiben magasabb módon foglalja össze mindazt az öntudatos szem és az átnyújtó mozdulat sugarába: úgy a sors szelleme, amely azokat a műalkotásokat nyújtja nekünk, több ama nép erkölcsi életénél és valóságánál, mert belsővé válása a bennük még külsőségesen megnyilatkozott szellemnek..." (51)

Ám az „öröklés művészete", hogy ismét Bloch szóhasználatához igazodjunk, alkalmasint mégsem annyira vigasztalóan győzedelmes, mint ahogy a Hegel-idézet befejezése sugallja, még Hegel szerint sem, rendszerének bármily szép vonása is, hogy benne egy porszem el nem hibban. Mintha a művészet sem volna ment a historizmus bökkenőjétől, hogy ha minden tradíció egyformán jó, egyformán kézre esik, talán csak azért, mert egyformán muzeálisak lettek, leltári számmal ellátott darabok a polcon, melyekhez, túl a szellem külsődleges tevékenységén, ti. a portörlésen, tilos hozzányúlni. A muzealitás, avagy újra Blochhal fogalmazva, az, hogy „a formáló szándékot pusztán formális lecsapódásában keressük föl", aligha lehet ok persze, hogy fölmondjunk Hegel leányának, és Bloch aligha is akart fölmondani. Kritikája inkább arra utalt, hogy az „öröklés művészetének" veszélyeztetettsége és varázsa egy tőről fakad, abból, hogy „a ma odahallgató ember számára" a közvetítés „már nem oly könnyen adott, mint az Istenhez közeliség boldog koraiban". (52) A művészet kiválasztottságának visszája, hogy problematikussá vált hordozóhulláma, a kultúra sorsa, már abban az értelemben, amely szerint az „annyi átmenet az emberek között, amennyi csak lehet", hogy Lukácsot (49) idézzük, avagy, mint Bloch fogalmaz, „termékeny értelemben vett történelem", és hiányát aligha pótolhatja a filológia. „Nem szabad azt képzelnünk" – írja Bloch, nem említve bár, de megintcsak Lukácsnak címezve –, „hogy az egyes ábrázolásoknak mindenkor magában jelentős hátteret adhatunk azzal, hogy történetileg hord-

juk föl a vászonra őket". (53) Ilyenformán a „szellemek conversatiója" mindkét nézete felől elnémulni készül. Felőlünk, mert csak a kultúrában érthetnénk valóban, amire, állítólag, emlékszünk, és szűnne meg ezzel a „szép világ" hajlama arra, hogy cserbenhagyja az individuális tapasztalatot, hogy a forma hihetetlenné váljék, az „olümposziak pedagógiájává", amely már nem szólít meg. És a múlt felől, hiszen a művészet, ahogy értjük, ahogy kortársaink művelik, hallgatják, nézik, láthatatlan intézmény is, amely megszabja, mit érzékelünk művészetként a múltból. (54)

Bloch képrombolói türelmetlensége, így nézve, a művészet megmentésének paradox technikája, amely persze nem működtethető a történetfilozófus érvei nélkül. Amiben utóbb nem csak kritikusai, hanem védelmezői is filozófiájának támadható pontját látták. (55) Bloch „végidei" várakozásai az utókor előtt persze talán riasztónak és idegennek tűnhetnek, és indokolhatatlannak tűnhet a történelem „csinálhatóságába" vetett hite, ha „a történelemtől a legrosszabbat várjuk". Ám a csak-múlt aligha lehet termékeny értelemben vett történelem, mert kérdéses, hogy a tradíció, mely nem valaminek a tradíciója, több-e, mint folklór, az, ami már nem tradíció. És tradíció és folklór összekeverésétől – az embernek a történelem keresztjére feszítésétől, ahogy Bloch fogalmazott – alkalmasint valóban csak a legrosszabbat várhatjuk... Mindenesetre félreértés a történetfilozófus Blochban a művészet erotikus kizsákmányolásában érdekelt csábítót látni: ha a történelem „nem szétesett képek sora,... és semmiképpen sem a haladás és az üdvökonómiai gondviselés szilárd eposza, mint a szekularizált augusztinizmusban", s hát Bloch szerint nem az, hanem „veszélyeztetett utazás" (56), akkor a „bukás terhe mellett" szorul rá a művészet tapasztalatára. Arra, hogy a megértés tárgya „termékeny értelemben vett történelem" legyen, mert a történelem „pusztán emlékezéssel nem fölszínre hozható, ha nem társul a hatékonyság és a történelmen belüli értékvonatkozáshoz a továbbélés,

a ránk- és mindenretartozás, a tulajdonképpeni újranyomás, a belegondolás produktív sémája". Ha, mostmár a *Korunk örökségé*nek szókészletével fogalmazva, nem siet segítségünkre a nem-egyidejűség dialektikája és ama kötelességnek a fölismerése, mellyel tartozunk neki.

A *Korunk örökségé*ben a nem-egyidejűség persze csak egyik, a múlt felé forduló arca a művészetet mentő történetelméleti (avagy a történetelméletet mentő esztétikai) érvelésnek, a másik sajátos transzpozíciója, a montázs. A *Korunk örökségé*ben az előbbi inkább politikai vagy történelmi szövegösszefüggésben szerepel, noha a múlt ígéreteiről való tanúskodás során persze a nem-egyidejűség esztétikai jelenléte az, amiről szó van: a nem hivatalos, a uralkodó értelmezés számításait keresztülhúzó tapasztalatról, amely a mi tapasztalatunk. Mi, úgy tűnik, további esztétikai értelmet is tulajdoníthatunk neki, hiszen Bloch elmélete a *Korunk örökségé*t követő művészettörténet során is „működött": századunk irodalmának fontos szerzői voltak, I. B. Singertől vagy Garcia Márqueztől Okudzsaváig, haszonélvezői a nem-egyidejűségnek. Ám a *Korunk örökségé*ben mégis inkább a montázs a sajátosan esztétikai használatra rendelt fogalom, az avantgarde elméletének ez a technikai műszóból kulcsfogalommá tett kategóriája, mellyel Bloch a művészetnek azt az eljárását jelöli, mellyel az a későpolgári világ elemeiből, meg régebbiekből is, persze, visszafelé borzolva e világ összefüggéseit, rekonstruálja, ami a szubjektivitás teóriáiban, hiteiben, tapasztalataiban meghamisítatlan és becsaphatatlan. Azt, amivel a szubjektivitás több annál a világnál, melyet maga mögött hagy. (Közbevetőleg, e tekintetben a montázs a „magasabb komédia" 1918-as katarzistanának örököse.) Nem-egyidejűség és montázs nem eltérő tárgyterületek és problémák hívószavai egyszerűen, hanem némiképp szimmetrikus és egymásra utalt fogalmak. Amiben a szubjektivitás több, mint amit a történelem beváltott, az maga is történelem, melynek ígéretein, alakjain és vágyain megméretnek teóriáink és tapasztalataink. És a

termékeny értéshez, másrészt, szükségünk van a montázsra, hogy fogékonyak lehessünk arra, ami az egyidejűségben nem magától értetődő – a múlt be nem váltott ígéreteire és mellénk szegődő alakjaira. Hiszen érzékenységünket maga a művészet tartja karban – a filológiai rávezetés alkalmasint csak félig épült híd. (Bár másfelől annak képessége egyben, hogy „tároljuk" memóriánkban azt, ami csak történeti dokumentum emlékezetünk számára, bár nem szükségképpen kell mindig annak maradnia.)

A „tradíció mint idézet" avagy fölidézés tekintetében persze aligha vagyunk birtokában valamely egyetlen és tökéletes technológiának, mely gondoskodna a múlt tárnáinak maradéktalan kiaknázásáról. Sőt, egy ilyen technika vágya talán öndestruktív – a történelem „voltaképpeni értelemben vett újranyomása" azért lehet termékeny, mert a múltat mindig másképpen kell dialógusba vonni – annyi technikát bevetve, amennyit csak (érvekkel alátámasztani) lehet. Az idézés sikeréről és kudarcáról, melynek ki van téve, Norman Mailer – akit itt „esettanulmányának" érdekessége miatt, meg rokonszenvből idézünk –, 1967 októberében, a vietnami háború ellen rendezett tüntetés résztvevőjeként, ekképp morfondírozott a Pentagon előtti mezőn: „Újra felharsant a trombita, gyülekezőre szólította a csapatokat (mármint a tüntetők csapatait – M. M.)... Rengeteg hippi ballagott le a dombról, sokan Bors őrmester légióinak öltözetében, egyesek arab sejknek álcázva, mások a Park Avenue-i portások köpönyegében, megint mások mint Rogers és Clark a vadnyugatról, mint Wyatt Earp, Kit Carson vagy a bőrharisnyás Daniel Boone, voltak, akik bajuszt növesztettek, hogy úgy nézzenek ki, mintha a Have Gun, Will Travelből léptek volna ki – hány ál-Paladin volt ott! – voltak tollas vad indiánok... Vagy száz katonát a Konföderáció szürke egyenruhájában lehetett látni, talán két-háromszáz hippi meg az Unió sötétkék tiszti zubbonyát viselte. Jelmezeiket ott szedték össze, ahol tudták... az álarcosbál csatába indult. Mégis, lidérces álmok

bujkáltak ezeknek a szökevényeknek, ezeknek a keresztes lovagoknak a vidámsága mögött, akik kevesebb kiképzéssel készültek megrohamozni Technológiaország bástyáit, mint a középkori gyülekezőhelyeken felvonuló seregek. A lidércnyomás a múlt és a jelen érzékelését szétzúzó kábítószeres utazások visszhangjaiban rejtőzött. Ha a természet fátyol, melynek szövetét összetépte a légkör zajossága, a lökhajtásos gépek sivítása, a kertvárosok országútrácsozata, a füstköd, a növényzet elpusztítása, a folyók beszennyezése, a föld túltermékenyítése és a nők terméketlenítése, két évtized vak atomrobbantásainak sugárzása, akkor a múlt, a történelem szintén valamiféle szövet, kétségkívül szellemi természetű, és nincs fizikai megtestesülése, ha csak a kromoszómák ékírásos hieroglifái nem testesítik meg (mennyire hasonlítanak a primitív írásra!), de ennek a múltbeli történelemnek a szövetében – akár van nyoma a húsban, akár csak az álom kollektív mélyvilágában lehet rátapintani – éppoly égbekiáltó az LSD-bombázások nyomában a pusztulás, mint Eniwetok atolljain, Hirosimában, Nagaszakiban vagy Vietnam felperzselt földjén. A múlt történelmét egyenesen belerobbantották a jelenbe: talán már rések tátonganak a múlt firmamentumán, lyukak, melyek valaha egy letűnt világ realitásai voltak. Mailert az a lidércnyomás üldözte, hogy a jelen bűnei nem csak a jelent fosztják ki, hanem fölemésztik a múltat is, azzal fenyegetnek, hogy a jövő hatalmas földrészeit is elpusztítják. Ezek a válogatás nélkül bujkáló, LSD-zabáló, nemtörődöm csirkefogók, akik felzabálják a történelem isten tudja, milyen fontos velőit, és falánkságuk diadaljeleként ott hurcolják a hátukon valamennyi korszak történetét, most (lelkiismeret-furdalásból?) hadba vonulnak azok ellen a másfajta csirkefogók, Nagyvállalatország csirkefogói ellen, akik önelégültségükben, kapzsiságukban és a neofasizmus holmi szexo-technológiai formája iránti (gyakran öntudatlan) vágyukban elpusztították a jelen ígéretét. Mailer azonban végül mégis ezekkel a csirkefogókkal, a hippikkel tartott. Sohasem próbálták volna felrobban-

tani az agyukat és szétrombolni a múlt egyes részeit, ha a tekintély agymosása nem itatta volna át dezodorszaggal a jelent. (Talán hogy elfeledje a Vietnamban égő hús szagát?) Így hát tovább élvezte a kosztümök színjátékát, bár gyönyörűségét most már enyhe baljós sejtelem árnyékolta be." (57)

Ha ez a történetfilozófus Bloch haszna, melyet a művészeten bezsebel, a történetfilozófusé, aki szerint a történelem rászorul a mi értelmezéseinkre, hogy történhessen, akkor ez alkalmasint nem csak az ő haszna, hanem a miénk is. Meg a művészeté, hiszen a blochi történetelmélet föltevése szerint a művészetbe rejtett utópia nem marad beváltatlanul. Talán nem az avantgarde amaz ígérete szerint válik valóra, hogy az élet művészet lesz (akkor, mint Lukács mondta, istenek volnánk), és nem is a történelemből való kilépésként, mondjuk, az örökké termő fa országába (bár Blochot így is olvasták). Hanem amennyiben a művészet az az érzék, melynek révén begyakoroljuk részvételünket a szellemek beszélgetésében, organon, melynek révén történeti érzékünket csiszoljuk, történeti érzékünket, mely nélkül nem működik a történelem, vagy legalábbis nem működik termékeny értelemben. És amely érzék, e begyakorlásban, nem független individuális történetünktől. Ilyenképpen a művészet egy sajátos érzékelési készség, avagy felszabadító tudás birtokosává tesz bennünket, amely tudás, mint Bloch írta, „minket" ismer föl minden mögött, ami „látszólag immár elmúlt", és különösképpen amögött, ami „objektív és abszolút szellemként látszólag már megint maga mögött hagyott bennünket"; amelyet nem a „sápadt elfogadás" vezérel, hanem „aktualitásunk felgöngyölítése".

Bloch képletében a művészet megőrzi küldetésének különlegességét, a nem-egyidejűség egyidejűségét, anélkül, hogy a „világ legfölöslegesebb dolgává" kellene válnia. (58)

V.

Amikor a *Korunk örökségé*hez 1962-ben, az összkiadásbeli megjelenés alkalmából új előszót kellett írnia, Blochnak mint-

ha újra birokra kellett volna kelnie csalódottságával. Az avantgarde nem váltotta be igéreteit, vagy csak némely furcsa áttételen, törésen keresztül váltotta be, s némelykor jobb lett volna, ha nem váltja be őket. A régi kételyekhez, melyeket nem oszlatott el, újak társultak, ahogy az ígéretek határideje lejárni tűnt. E kételyek túl ismertek, hogysem itt többet kellene tennünk, mint csak utalnunk rájuk. Elmaradt, úgy tűnik, a forradalom, melyet az avantgarde művészet és közönség, művészet és élet viszonyát illetően proklamált, és ugyan sok minden elmozdult – atekintetben például, hogy mi számít művészetnek –, a dilettánsok", a „festegető gyermek és a fafaragó paraszt" egyszerre magától értetődő és érzékelésünket fölforgató művészete álom maradt (bár kiállítás rendezhető elmebetegek terápiás célzattal készült műveiből – és ez így van jól). A művészet elvesztette állítólag hamis dicsfényét, az előkelő távolságot, melyet a hétköznapokkal szemben megtartott, ám némelykor csak azért, mert a „legradikálisabb leveller", az árucsere forgatta ki fennkölt attribútumainak birtokából, és az avantgarde csak segített, nem tudva, mit csinál. (Egyebek mellett ezért írt Herbert Marcuse, *A művészet affirmatív karakteréről* szóló híres, 30-as évekbeli tanulmány szerzője 1971-ben, a *Counterrevolution and Revolt*-ban védőbeszédet a Forma mellett. (59) Az avantgarde aktivista gesztusait elég hamar az érzékek hivatalosan előírt reggeli tornagyakorlataiként láttuk viszont, nagyjai gyorsan váltak klasszikussá, talán valóban nem a régi módon, a múzeumokban nyert patina révén, ám csak azért nem, mert közben kétesebb formát öltött a patinásodás, a szellemesen és nagyobb forgótőkével dolgozó műkereskedelem igénye szerint. Ideológiáiról, melyek arról szóltak, hogyan kellene látnunk a világot, idővel tudható volt, sarkukban egy éppoly követelőlődző és hihetetlen ideológia jár, amelyik az előzőket mind elföldeli, s ami a bosszantó, nem csak igényt tart arra, hogy kinevessük elődeit, de rá is vesz, hogy azt tegyük. És így tovább.

Miközben azért megtanultunk sok mindent meglátni és másképp meglátni. (60) Megtanultuk sok mindenben érzékelni a művészetet, ott is, ahol korábban nem volt, és ott is, ahol éppen hogy korábban volt. Kialakultak a művészeti produkció kevéssé szubtilis, ám nagyon hihető formái. Estek botránkozások, és ma már semmiért nem mondanánk le a fölismerésekről, melyeket ezeknek köszönhetünk. És a tömegtermelés meg a divat uralma okozta szervetlenség (és a róluk eszközölt esztétai dühfutamok) közepette köznapi tárgyaink egy része oly gonddal, oly összecsiszoltan formált, mint még soha. És ebben a tekintetben is: és így tovább.

A megtartott és megszegett igéretek rajzolata meglehetősen bonyolult. És furcsa az a kényszer is, amely a mérleg megvonására ösztökél, a posztmodern szuggesztió, hogy az avantgarde-nak vége (mert már eleve elrontotta a dolgát, amikor, a megválasztásra szegezett szemmel, bedőlt a modernség egyik „nagy elbeszélésének"). Hiszen az ítélethozatal modora kísértetiesen hasonlít arra, hogy az avittnak mondott modern művészet irányzatai helyet szorítottak maguknak; és amiben elüt tőle, ti. hogy megmosolyogva az avantgarde kritikai indulatait, gondtalanul elfészkeli magát a „művészetiparban", magában véve nem teszi éppen meggyőzőbbé érveit... (61)

Nem érezvén magunkat ama klasszikus magaslaton, melyről bizonyára kellemes dolog lehet ítéletet hozni, ezen a ponton elejtenénk e szálat, az olvasóra bízva a mérlegelést. Talán egyébként is túl korai a követelés, hogy meg kellene vonni a „kísérleti művészet" egyenlegét, mert abba sem hagyhatjuk a kísérletezést – amíg nem válik újra kultúrává, amivel a művészet kísérletezik.

Bloch talán be nem váltott, de ki semmiképpen nem játszható várakozása szerint.

Mesterházi Miklós

JEGYZETEK

1. Jean-Michel Palmier, Der Geist der Utopie – nocheinmal vergenommen, in: Arno Münster, Michael Löwy, Nicolas Tertullian (Hrsg.), *Verdinglichung und Utopie*, Sendler, Fr.a.M. 1987, 67–68.
2. Ernst Bloch, *Geist der Utopie*, Suhrkamp, Fr.a.M. 1973, 12. Az itt hivatkozott kiadás a könyv második, 1923-as változatát tartalmazza, és a 23-as szövegre ebből a kiadásból hivatkozunk – az egyszerűség kedvéért, ezt hadd jelezze a cím után tett (2). Az 1918-as szövegre a Duncker és Humblot kiadásból hivatkozunk, a Suhrkampnál megjelent modern kiadás oldalszámozása egyébként azonos vele.
3. Az életrajzban jórészt Blochnak azokra az interjúira támaszkodtunk, melyeket Arno Münster gyűjtött egybe *Tagträume vom aufrechten Gang* címen, Suhrkamp, Fr.a.M. 1977. és néhány beszélgetésre Jürgen Jahnnal és Hanz Heinz Holzcal, akik Bloch tanítványai voltak.
4. G.L., *Die neueste überwindung des Marxismus*, Kommunismus (Wien), 1920. 2. 22., 155.
5. Adalbert Fogarasi, Utopischer Kommunismus, *Die Rote Fahne* (Berlin), 1922. május 5, újra megjelent in: Béla Fogarasi, *Parallele und Divergenz* (Archivumi Füzetek VIII, szerk. Karádi Éva), MTA Filozófiai Intézet Lukács Archivum és Könyvtár, Bp. 1988, 110–112.
6. Th. W. Adorno, *Noten zur Literatur*, Suhrkamp, Fr.a.M. 1981, 556.ff.
7. Ernst Bloch, *Spuren*, Suhrkamp, Fr.a.M. 1969, 98.ff.
8. Magyarul a Simon Róbert szerkesztette *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában* c. kötetben (Fejlődéstanulmányok, Regionális sorozat 3.), ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, Bp. 1985, 153.ff.
9. A háború fenyegetésétől eltekintve is többféle fenyegetettség jutott osztályrészül az emigránsoknak, a megélhetési gondoktól ama jelenségig, melyet Albrecht Betz tárgyal monográfiájában, hogy ui. fontos német művészeti áramlatok nem számíthattak, vagy legalábbis új kiadóik kalkulációi szerint nem számíthattak közönségre a befogadó országban, aminek következtében például, a *Berlin Alexanderplatz* Döblinjétől eltekintve, teljes kiadói közömbösség övezte a német avantgarde irodalmat. Talán ettől az irodalmi életben való emigráns eligazodni nem tudástól nem egészen függetlenül fogott bele Walter Benjamin közvetlenül Párizsba érkezte után *A francia irodalom szociológiája* c. esszéjébe. Albrecht Betz, *Exil und Engagement. Deutsche Schriftsteller im Frankreich der dreißiger Jahre*, Text+Kritik, München 1986, 80.ff.
10. Ernst Bloch, Wiederkehr der Ideale, in: *Vom Hasard zur Katastrophe* (Hrsg. von Oscar Negt), Suhrkamp, Fr.a.M. 1972, 261.ff.
11. Franz Neumann 1954-es levelét Helge Pross idézi előszavában, in:

Franz Neumann, *Demokratischer und autoritärer Staat*, Fischer, Fr. a.M. 1986, 12.
12. Ernst Bloch, *Vom Hasard...*, 111.ff., 250.ff.
13. Miként, mondjuk, Bloch és Lukács közt, Nietzsche ügyében, in: *Ernst Bloch und Georg Lukács. Dokumente zum 100. Geburtstag* (Archivumi Füzetek IV., szerkesztette Mesterházi Miklós és Mezei György), MTA Filozófiai Intézet Lukács Archivum és Könyvtár, Bp. 1984, 245.ff.
14. Ernst Nolte, *Theorien über den Faschismus*, Anton Hein Meisenheim, GmbH, Königstein/Ts. 1979, 31. ff.
15. Amit Bloch olyan nem fölkészületlen kritikusai sem tűntek akkor megérteni, mint a még emlegetendő Hans Günther, l. erről Mesterházi Miklós, Korunk öröksége, avagy Ernst Bloch a hanyatlásról, *Magyar Filozófiai Szemle*, 1985/3–4. 380.ff.
16. A Komintern III. kongresszusa még komoly figyelmet szentelt az „új középrendnek", l. Kirschner Béla, *A KMP stratégiai vonalának alakulása*, Akadémiai, Bp. 1985, 105. 17. Kursbuch, 1975/39. 2.
18. Mármint Bence György és Kis János. *Az ifjúlukácsizmusig és tovább...* c. kéziratában.
19. Ossip K. Flechtheim, *Die KPD und die Weimarer Republik*, Europäische Verlagsanstalt, Fr.a.M. 1969, 277.
20. Lukács György, Lenin. Tanulmány gondolatainak összefüggéséről (1924), in: *Lenin*, Magvető, Bp. 1970, 37. (a fordításon stiláris okokból javítottam).
21. Werner Mittenzwei, *Exil in der Schweiz*, Philipp Reclam Jun., Leipzig 1978, 137.
22. Mint Bloch Hans Günthernek adott válaszából kitűnik: Bemerkungen zur „Erbschaft dieser Zeit", in: *Vom Hasard...*, 42.ff.
23. Ernst Bloch, *Leipziger Vorlesungen zur Geschichte der Philosophie*, Bd.4., Suhrkamp, Fr.a.M. 1985, 86.
24. Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft*, Suhrkamp, Fr.a.M. 1979, 132, 141.
25. Hans Ulrich Wehler, *Geschichte als historische Sozialwissenschaft*, Suhrkamp, Fr.a.M. 1973, 9–44.
26. Jürgen Habermas, *Philosophisch-politische Profile*, Suhrkamp, Fr. a.M. 1981, 155.
27. Ernst Bloch, *Leipziger Vorlesungen...*, 87.
28. Immanuel Kant, Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből, in: *A vallás a puszta ész határain belül*, Gondolat, Bp. 1974, 74.
29. Reinhart Koselleck, *Vergangene...*, 143.
30. L. erről Max Horkheimer második előadását abból az 1936–37-ben tartott előadásciklusból, mely a fasizmus-elmélet szempontjából külö-

nösen érdekes, minthogy az *Előadások a tekintélyről és a társadalomról* címet viselte, in: *Gesammelte Schriften* Bd. 12., S. Fischer, Fr.a.M. 1985, 48. ff.

31 Példaként, igaz, majdnem tíz évvel korábbról, N. I. Buharin A proletariátus és a művészetpolitika c. írását említhetnénk, amely, nyilván nem véletlenül, éppen a *Krasznaja Nov*ban jelent meg; magyarul in: N. I. Buharin, *Demokrácia, „cézárizmus", szocializmus*, (Politikatudományi füzetek, szerk. Krausz Tamás), ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, Bp. 1988, 63.ff.

32. H-J. Schmitt, G. Schramm (Hrsg.), *Sozialistische Realismuskonzeptionen*. Dokumente zum 1. Allunionskonferenz der Sowjetschriftsteller, Suhrkamp, Fr.a.M. 1974, 43.ff., 140.ff., 265.ff.

33. Kötetünk az 1962-es Suhrkamp-kiadást követi, amely a *Korunk öröksége* 1935-ös szövegét kiegészítette Blochnak néhány, a német emigráció körében folyt expresszionizmus-vitához írt és az *Internationale Literatur*ban (Moszkva), a *Die neue Weltbühne*ben (Prága, Zürich–Párizs) ill. a *Das Wort*ban (Moszkva) megjelentetett cikkével; sajnos, nem minden számba jöhető cikkel, hiszen a vitához nagyon is hozzátartozott a Hanns Eislerrel együtt írt Avantgarde-Kunst und Volksfront *(Die Neue Weltbühne*, 1937.12.9.) és a Die Kunst zu erben (ugyanott, 1938.1.6.), illetve a már szóba került Bemerkungen zur „Erbschaft dieser Zeit" (22. jegyzet). Az említett különbség mindenesetre talán kellőképpen indokolja, hogy e kiadás igyekezett érzékelhetővé tenni a benne szereplő írások kronológiáját.

34. Ernst Bloch, Aktualität und Utopie, in: *Philosophische Aufsätze zur objektiven Phantasie*, Suhrkamp, Fr.a.M. 1977., 600.

35. A *Kommunismus* c. híres bécsi kommunista folyóiratban L.P. vagyis Rudas László fejtette ki a rá a későbbiekben is jellemző plakátstílusú érzékletességgel *Fragen der Kommunistischen Taktik* c. cikkében ama gondolatkört, melyet a tétel, hogy a kapitalizmus „a múlt képződménye", a 20-as évek elején implikált: a kapitalizmust elintézi saját szétkorhadása – ez „a legjobb agitáció a forradalom mellett" –, a proletárforradalomnak ily módon nem is annyira a kapitalizmussal kell megküzdenie, mint inkább a proletariátussal magával, hiszen a proletariátus „nem csak az emberiség jövőjét hordozza", hanem magán viseli a kapitalizmus osztályuralmának nyomait is". A „proletariátus helyzete szerint forradalmi osztály", azonban vannak a forradalommal szemben álló elemei, „amelyeken a burzsoázia ideológiája uralkodik", és „a proletariátusnak ezekre az elemeire és az ideológiailag még alacsonyabban álló paraszti elemekre támaszkodik a burzsoázia uralma" – az igazán nagy harc a proletariátusra ennélfogva „az ipari proletariátus és a szegényparasztok bizonyos része" ellen vár. Éppen a szóban forgó

ideológiai uralomnak a széttörése teszi „a szociáldemokrácia elleni harcot a forradalom legfontosabb kérdésévé", hiszen a szociáldemokrácia által keltett illúziók gátolják meg a kapitalizmus bomlásának a lelepleződését, mely a forradalom oldalára sodorná mindazokat a rétegeket, melyeket gazdasági érdekei nem kötnek a kapitalizmus fönmaradásához. A szociáldemokrácia sorsa példázza, mennyire veszélyes a forradalmárok számára a kompromisszumok útja – ez a kitétel Karl Radeknak szól, akinek taktikai irányelv-tervezetével Rudas cikke vitatkozik –, a tömegek megnyerésének a taktikája... Az olvasó előtt, aki ismeri már a szociálfasizmus-„elmélet" tragikus karrierjét vagy annak a félelemnek a következményeit, melyet kommunistákban a „tömegek uszályába kerülés" némelykor keltett, aligha kell utalnunk Rudas okfejtésének gyöngéire, melyekből akkor persze sok minden aligha látszott még. Annyi azonban már igen, hogy e radikális eszmemenet a hajlíthatatlanság jegyében nem sikertelenül törekedhet porrá zúzni a Kominternben minden, a rövidség kedvéért mondjuk úgy, hajlékonyabban Nyugat-Európára szabott taktikai elképzelését. Rudas László cikkét l. *Kommunismus* (Wien), 1920.2.22. 130–135, némely irodalmi összefüggésekről: Mesterházi Miklós, *A messianizmus történetfilozófusa* (Archivumi Füzetek – Műhely), MTA Filozófiai Intézet Lukács Archivum és Könyvtár, Bp. 1987, 83. ff.

36. Ernst Bloch und Georg Lukács, *Dokumente*... 140–142.

37. L. erről Oscar Negt utószavát a *Vom Hasard*... c. kötethez, 429.ff.

38. A felvilágosításért erről Zoltai Dénes tanár úrnak tartozom köszönettel.

39. Ernst Bloch, *Geist der Utopiol* (1), Duncker und Humbolt, München und Leipzig 1918, 431.

40. uott. 430.

41. Bloch Jacob Böhmét és Isaac Luriját idéző „isteni elidegenüléstörténetéről" l. Fehér Ferenc Am Scheideweg des romantischen Antikapitalismus c. tanulmányát in: Agnes Heller, György Márkus, Ferenc Fehér ua. *Die Seele und das Leben.* Suhrkamp, Fr.a.M. 1977, 214–237.

42 Ernst Bloch, *Geist der Utopie* (2), 276.

43. uott. 146.

44. uott. 151–152.

45. Az expresszionizmushoz való csatlakozását *Az utópia szellemében* Bloch több helyütt proklamálta, az „északi művészetre", az ornamentikára, sőt a festegető gyermekre" való hivatkozásaiban ugyanakkor sok minden van persze a szecesszió motívumaiból, bár a Lukács–Bloch-vitára „fixálódott" Bloch-irodalom adós maradt az irodalomtörténeti rutinfeladattal, hogy föltárja Bloch művészeti nevelődésének e szálait. A motívumkölcsönzésre utalva egyébként nem Bloch ellen kerestünk

érveket, hiszen a szecesszió némelykor túl dús aranyozással, néha rokonszenvesen láthatóvá tett kétségbeeséssel dolgozó stílusakarásában sok minden készülődött (vagy volt készen) abból, amit az expresszionizmus volt hivatva végül kimondani. Az 1908-as Bécs császári jubileumi parádéinak pittoreszk paraszt-alakulataitól persze hosszú az út a kifejezés „ősforrásáig", ám a szecesszió művészete járhatóvá tette és be is járta; l. erről Kirk Varnedoe, *Wien 1900: Kunst, Architektur und Design*, B. Taschen, Köln 1987, 94.ff.

46. Ernst Bloch, *Geist der Utopie*. (2) 150.

47. L. erről Radnóti Sándor elemzését, amely a Bloch irodalom joggal alapvetőnek tekintett hivatkozási pontja lett: Walter Benjamin esztétikája I., *Magyar Filozófiai Szemle*, 1974/3. 244.

48. Ernst Bloch, *Leipziger Vorlesungen*... Bd. I., 516.

49. Ernst Bloch. *Geist der Utopie* (2), 282.

50. Ernst Bloch, *Subjekt-Objekt, Erläuterungen zu Hegel*, Suhrkamp, Fr.a.M. 1972, 294.

51. G. W. F. Hegel, *A szellem fenomenológiája*, Akadémiai, Bp. 1973, 382.

52. Ernst Bloch, *Geist der Utopie* (2), 151.

53. nott. 147.

54. L. erről Peter Bürgernek a művészet-intézményt elemző fejtegetéseit, *Zur Kritik der idealistischen Aesthetik*, Suhrkamp, Fr.a.M. 1983, 53.ff.

55. Gérard Roulet, Bloch und kein Ende?, in: Burghardt Schmidt, *Ernst Bloch*, Metzler, Stuttgart 1985, 164.ff.

56. Ernst Bloch, *Thomas Münzer als Theologe der Revolution*, Suhrkamp, Fr.a.M. 1960. 14.

57. Norman Mailer, *Az éjszaka hadai*, Európa, Bp. 1988., 132–135. Szilágyi Tibor fordítását kissé rövidítve idéztük.

58. Ernst Bloch, *Geist der Utopie* (2), 151.

59. Herbert Marcuse, *Konterrevolution und Revolte*, Suhrkamp, Fr.a.M. 1973, 130.ff.

60. l. erről Almási Miklós, A fáradt szem, avagy a festőiség halála a nézőben, in: *Kényszerpályán*, Magvető, Bp. 1977, 265.ff.

61. Balassa Péter válasza a *Medvetánc* Körkérdésére a posztmodernről, 1987/2. 240–241.

NÉVMUTATÓ

Adorno, Theodor W. 252, 260, 337, 412
Áháb, Izrael királya 446
Amalrich, Béne-i 145
Antonius 82, 138
Aquinói Szt. Tamás 304, 335
Aragon, Louis 247, 262, 417, 423
Arisztogeitón 98
Arisztotelész 209, 437
Arkhimédész 190
Augustinus, Aurelianus 153, 154
Augustus 138, 218

Bachofen, Johann Jakob 56, 294, 354, 365, 368, 377, 404
Baldung Grien, Hans 302
Balzac, Honoré de 294
Banse, Ewald 332
Barlach, Ernst 88
Bartók Béla 90
Bäumler, Alfred 294, 399
Bebel, August 178
Becher, Johannes R. 280, 290, 298
Beckmann, Max 87
Beethoven, Ludwig van 54, 260, 414
Benjamin, Walter 180, 247, 262, 402, 403, 405 407, 409, 417, 420, 423
Benn, Gottfried 89, 107, 217, 218, 279, 280 283, 288
Berg, Alban 258, 259
Bergson, Henri 244, 333, 367, 384–391
Bertram, Ernst 397
Bismarck, Otto von 94
Blass, Ernst 36
Blavatzki, Helene Petrovna 210
Bloch, Ernst 287
Blum, Robert 82
Bosch, Hieronymus 302
Böcklin, Arnold 364, 365, 369, 409
Börne, Ludwig 133
Böss, 63, 64
Brahe, Tycho 358
Brecht, Bertold 13, 14, 168, 246, 247, 267–278, 300, 304
Brentano, Franz 324
Briand, Aristide 39
Bruckner, Anton 54, 350, 352, 415
Brutus 82, 98
Buber, Martin 161
Burckhardt, Jakob 294
Bürger, G. A. 17
Büchner, Ludwig 438

Cagliostro, Alessa dro 209
Caligula 84
Campendock, Heinrich 87

Carlyle, Thomas 391
Cézanne, Paul 87, 88, 294
Chagall, Marc 87, 280, 284, 290, 302
Chamberlain, Houston Stewart 96, 204
Chaplin, Charlie 37
Charlemagne (Nagy Károly)
frank uralkodó 141, 142
Chopin, Frédéric 241, 259
Cocteau, Jean 255, 256, 270, 405
Cohen, Hermann 325, 329
Comte, Auguste 391
Corad, Michael Georg 196
Conze, Werner 185, 186, 435
Cooper, James 185, 186
Coué, Emile 206
Courts-Mahler, Hedvig 87
Cromwell, Oliver 235

Dacqué, Edgar 208, 209, 211, 214, 332
Dante, Alighieri 147, 218, 245, 304
De Chirico, Giorgio 261, 424
Defregger, Franz 87, 88, 232
Dehmel, Richard 385
Dehn, Günther Karl 159
Démokritosz 437
Démoszthenész 82, 83
Descartes, René 212
Dilthey, Wilhelm 356
Dimitrov, Georgij 158
Dix, Otto 87, 290, 300
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 65, 66, 150, 414
Döblin, Alfred 265
Duhem, Pierre 316, 319

Eckhart, Meister 52, 108, 161
Edschmid, Kasimir 42
Ehrenstein, Albert 290
Einstein, Albert 316
Eisler, Hanns 250
Eisner, Kurt 174
Empedoklész 141
Engels, Friedrich 67, 176, 177, 212, 319–321, 323, 438
Ernst, Max 247, 405, 424
Ewinger, Richard 280

Feininger, Lyonel 87
Feuerbach, Ludwig 293, 398
Fichte, Johann Gottlieb 385
Fiesco, Giovanni Luigi de 82
Fischer, Ernst 302
Forel, Auguste 378
Fourier, Charles 156
Freud, Sigmund 244, 376–379, 381
Frayer, Hans 77, 103, 357
Frigyes (I.) Barbarossa 141
Frigyes (II.) porosz király (1740–1780) 52
Frigyes (II.) német császár 52, 140, 141 (1212–1250)

Gauguin, Paul 54, 285
Gelb, Achemar 332
Gentile, Giovanni 386
George, Stefan 108, 364, 397
Giedion, Siegfrid 238, 418
Giotto di Bondone 271, 304
Gobineau, Joseph Artur 96, 97
Goebbels, Hoseph 76, 77, 88, 107, 150, 232, 280
Goethe, Johann Wolfgang 87, 218, 271, 274, 287, 293, 294, 297, 332, 334, 351, 355, 378
Gorkij, Maxim 276
Gotthelf, Jeremias 55, 56, 198, 201
Gottl-Ottlilienfield, Friedrich 357
Goya y Lucientes 47, 302, 303
Görgey Gábor 269, 270, 274, 277, 278

Göring, Hermann 150
Green, Julien 263
Grimm, Wilhelm és Jakob 199, 201
Grosz, George (Georg) 87, 290, 300
Grundmann, 144
Grützner, Eduard 87

Haeckel, Ernst 209, 319, 369
Hamann, Johann Georg 381, 382
Hannibál 98
Hanussen, Eric Jan 161
Hartmann, Eduard von 420
Hasenclever, Walter 290
Hauff, Wilhelm 115, 184, 193, 200
Hauptmann, Gerhart 215
Hausenstein, Wilhelm 279, 280
Hauser, Heinrich 42
Hausef, Kaspar 286
Heartfield, John 300
Hebel, Johann Peter 55, 397
Heckel, Erich 87
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 135, 212, 270, 293, 310, 351, 357, 432, 438
Heidegger, Martin 77, 218, 242, 306, 325–327, 336–342, 347, 357
Heine, Heinrich 294, 442
Henrik, Oroszlán 142
Herder, Johann Gottfried 351
Hess, Rudolf 97
Hesse, Hermann 290
Heym, Georg 290
Hielscher, 159
Hiller, Kurt 291
Hindemith, Paul 250
Hindenburg, Paul von 73, 94
Hitler, Adolf (Führer) 16, 69, 74, 75, 77, 78, 84, 85, 88–90, 94–97, 108, 109, 119, 123, 132, 150–152, 156–158, 164–166, 174–178, 194, 203, 207, 232, 241, 280, 281, 288, 299
Hofer, Karl 87
Homérosz 108, 293, 294
Horatius 434
Horkheimer, Max 389
Hölderlin, Johann Christian 89
Hörbiger, Hanns 207, 209
Humboldt, Wilhelm von 305
Humperdinck, Engelbert 199
Husserl, Edmund 242, 324–333, 337

Ibn Tofail 376
Ibsen, Henrik 65, 66, 150, 228
Izajás próféta 152, 153
Javobi, Friedrich Heinrich 373
James, William 309
Jaspers, Karl 242, 341–345, 347, 348, 357
Jean Paul 208, 372
Jensen, Johannes V. 388
Joachim da Fiore 65, 66, 141, 143–150, 157, 163
Joyce, James 14, 244, 246, 262, 265, 270, 271, 306
Julianus Apostata 150
Jung, Carl Gustav 376–381, 383

Kafka, Franz 262, 270
Kamper, 141
Kandinsky, Vasily 87, 280, 290
Kant, Immanuel 212, 328, 375, 398
Kautsky, Karl 157
Károli Gáspár 153
Keller, Gottfried 55, 282, 283, 285, 328, 406, 421, 427
Keyserling, Eduard 161, 354
Kierkegaard, Sören 326, 336, 338, 339, 341, 347, 398

Kipling, Joseph 273
Kirchner, Ernst Ludwig 87
Klages, Ludwig 58, 67, 89, 99, 213, 218, 242, 350, 361–366, 368–375, 377, 381, 383, 390, 422
Klee, Paul 87, 279, 280, 284, 290
Kleist, Heinrich von 394
Klemm, Friedrich 96–98
Klemperer, Otto 257, 412
Klinger, Max 408
Kokoschka, Oscor 87, 290
Konfuciusz 270
Köhler, Wolfgang 332
Kracauer, Siegfried 33
Krassó Miklós 171
Kretschmer, Ernst 332

Lajos (II.) bajor király 142
Lajos (XVI.) francia király 52
Lao-ce 278, 357
Lasker-Schüler, Elsa 290
Laue, Max 316
Leibl, Wilhelm 421
Leibniz, Gottfried Wilhelm 98
Lenin, Vlagyimir Iljics 71, 82, 83, 107, 158, 162, 172, 310 315, 319–321
Leonhard, Rudolf 291
Leschnitzer, Franz 289
Lessing, Gotthold Ephraim 66, 148–151
Levi, Eliphas 209
Lindbergh, Charles 270
Lipps, Theodor 326
London, Jack 229, 435
Ludendorff, Erich 94, 175
Ludwig, Emil 107
Lukács György 171, 205, 279, 289–296, 303, 313
Luther, Martin 78, 137, 151, 338, 340, 436
Lützow, Ludwig Adolf 60, 169

Macaulay, Thomas Babington 435, 436
Mach, Ernst 237, 308, 309, 311, 313, 316, 319, 320
Mahler, Gustav 52, 54, 108, 414
Makart, Hans 392, 413, 414
Manet, Edouard 87
Mann, Heinrich 292
Mann, Thomas 214–216, 229
Mannheim, Karl 312–315, 353
Marc, Franz 87, 90, 278, 280, 284, 290, 302
Marx, Karl 14, 17, 53, 74, 75, 100, 103, 107, 122, 127, 133, 161, 162, 167, 169, 212, 231, 293, 303, 313, 314, 437
May, Karl 183–187, 194, 195, 228, 412, 416
Mazzini, Giuseppe 93
Meinong, Alexius 332
Mendelssohn-Bartholdy, Felix 408
Mesmer, J. A. 369
Methodius, Olümpiai 139–141
Metternich, Clemens Wenzel 177, 313
Meyerbeer, Giaccomo 409, 410, 414
Meyrink, Gustav 206
Mirabeau, Honoré 82
Mirbeau, Octave 418
Moeller van den Bruck, Arthur 65, 137, 150
Mohamed próféta 140
Molière, Jean-Baptiste (Boquelin) 419
Mondersohn, Paula 87
Morus, Thomas 162
Mozart, Wolfgang Amadeus 350
Mussolini, Benito 90, 232, 239
Münzer, Thomas 137, 151, 161, 162, 313, 398

Nany Sándor makedón hadvezér 98, 138, 139, 354
Napóleon, Bonaparte 142, 354
Néró 73, 84
Neumann, Therese 115
Nietzsche, Friedrich 58, 110, 294, 351, 365, 368, 373, 392–401, 442, 447
Nolde, Emil 290
Norden, Eduard 139
Noske, Gustav 235, 243, 278

Offenbach, Jacques 58, 350, 414
Órigenész 65, 144
Ortega y Gasset, José 435
Ossietzky, Carl von 4
Ovidius 390

Paracelsus 203, 369
Passarge, Siegfrid 332
Pechstein, Max 87
Pfitzner, Hans Erich 54
Picasso, Pablo 87, 245, 284, 300, 302, 303, 359
Pinthus, Kurt 291
Piotrkowska, Karola 9
Piscator, Erwin 402
Pitt-fivérek 82
Planck, Max 316
Platón 332, 333, 357, 362, 437
Poe, Edgar Allan 196
Poincaré, Jules Henri 316, 319, 320
Prinzhorn, Hans 376
Proust, Marcel 14, 262–264
Przywara, Erich 159

Ramuz, Charles Férdinand 254
Reventlow, Franziska 364
Rhodes, Cecil 350
Rickert, Heinrich 306, 356
Rimbaud, Arthur 285, 360
Rohde, Erwin 294
Rónay György 351
Roosevelt, Franklin Delano 237
Rosenberg, Alfred 88, 150, 232, 294, 297
Rousseau, Jean-Jacques 130, 393
Rubiner, Ludwig 290, 291
Russell, Bertrand 309

Sachs, Hans 90, 396
Sancto Victore, Richard és Hugo de 144
Scheffel, Joseph Victor 419
Scheler, Max 312, 325–326, 332–335, 337, 347, 357, 440
Schelling, Friedrich Wilhelm 135, 149, 204, 333, 334, 360, 373, 385
Schickele, René 290
Schill, Ferdinand 175
Schiller, Johann Christoph 99, 109, 214, 228, 269, 435
Schiller, Ferdinand 310, 391
Schlageter, Albert Leo 175
Schlichter, 194
Schlick, Moritz 309
Schmidt-Rottluff, Karl 87
Schmidt, Christoph von 416
Schmitt, Carl 77
Schopenhauer, Arthur 98, 385, 386, 420, 436
Schönberg, Arnold 259, 260
Schröder, Kurt 73
Schubert, Franz 54
Schumann, Robert 350
Schut, 195
Schwind, Moritz von 409
Sealsfield, Charles 61, 196
Severing, Carl 106
Shakespeare, William 184, 274, 304
Shaw, Bernard 358

Simmel, Georg 403
Sinclair, Upton 229
Sombart, Werner 357, 435
Sorel, Georges 386
Spann, Othmar 177, 332
Spengler, Oswald 64, 313, 332, 349–360
Spinoza, Benedictus 109
Spranger, Eduard 306
Stallo, John Bernard 320
Steiner, Rudolf 203, 208–211, 214
Stevenson, 196
Sternberger, 200
Stinnes, Hmp 53
Strauss, David Friedrich 380
Strauss, Johann 350
Strauss, Richard 257, 385
Streicher, Julius 150, 294
Stresemann, Gustav 39
Suso, Heinrich 161
Swedenborg, Emanuel 210

Szabbatai Cwi 92
Szókratész 369, 392, 394
Sztravinszkij, Igor Fjodorovics 251, 252, 254, 255, 257–261

Tauler, Johannes 161
Tausend, 209
Telesphorus, Cosenzai 146
Thyssen, 73, 75, 80, 100, 352
Tizian (Tiziano Vecellio) 367
Toller, Ernst 39
Traianus 138
Trakl, Georg 290

Vaihinger, Hans 308
Van Gogh, Vincent 87, 285, 286
Vansen 175
Vas István 274, 278
Verdi, Giuseppe 415
Vergilius 138
Verrina (Verres, Gaius) 82
Verworn, Max 311
Villon, François 301
Vilmos (II.) német császár 77, 88
Virchow, Rudolf 203, 332
Vogt, Karl 437
Voltaire, François-Marie (Arouet) 160

Wagner, Richard 90, 199, 201, 266, 364, 365, 393, 394, 407–416, 420
Wagner, Siegfried 199
Wallace, Edgar 46
Wassermann, Jakob 214, 229
Watson, John 310
Weber, Max 313
Weill, Kurt 249, 250, 252, 258
Weissenberg, Joseph 161
Weitling, Wilhelm 156, 162
Werfel, Franz 292
Wertheimer, Max 332
Wessel, Horst 74
Wienbarg, Wirth Siebenpfeiler 93
Wille, Bruno 364
Winkcler, Josef 107
Windelband, Wilhelm 351, 356, 437
Wittgenstein, Ludwig 309
Woltmann, Ludwig 96

Xenophón 364

Yeats, William 210

A borító- és kötésterv Urai Erika munkája

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

89/3810 Franklin Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Mátyás Miklós igazgató

Felelős szerkesztő Berényi Gábor
Műszaki vezető: Tóbi Attila
Műszaki szerkesztő: Keresztes Mária
Megjelent 27,54 (A/5) ív terjedelemben,
az MSZ 5601–59 és 5602–55 szabvány szerint

E KÖNYV MEGJELENÉSÉT A MŰVELŐDÉSÜGYI MINISZTÉRIUM ANYAGILAG TÁMOGATTA.